

Александър Бек

**ВОЛОКОЛАМСКОТО
ШОСЕ**

АЛЕКСАНДЪР БЕК

ВОЛОКОЛАМСКОТО ШОСЕ

Превод: Сидер Флорин

chitanka.info

Александър Бек (1902–1972) започва литературната си дейност съвсем млад — деветнадесетгодишен. Отначало пише бележки и очерци, по-късно става журналист и литературен критик. Написал е много разкази и повести, три романа, в които изгражда обобщени художествени образи на документална основа.

Романът „Волоколамското шосе“ ни връща към събитията от 1941 година, най-тежката година на Великата отечествена война. Отбраната на Москва, подвизите на героичната дивизия на генерал Панфилов, която прикрива най-трудното направление — Волоколамското шосе, са описани вълнуващо и правдиво от А. Бек, защото писателят е подпомогнат и от впечатленията си като военен кореспондент, и от срещите си с участници в събитията. Тази книга дава ярък израз на мъжеството и силата на съветските хора, победили в тази война — най-жестоката война в новата история на човечеството.

„Ако някому се случи да наблюдава нещо необикновено, като изригване на огнедишаща планина, погубило цветущи селища, въстание на угнетен народ против всемогъщ владетел или нахлуване в родните му земи на незнаен и необуздан народ, виделият го трябва да разкаже всичко това на хартия. Ако не е обучен на изкуството да пише с калем думите на поестта, трябва да разкаже спомените си на опитен летописец, та той да изпише казаното на трайни листа за поука на внуци и правнуци.“

Из романа на В. Ян
„Чингиз хан“

ПОВЕСТ ПЪРВА

ЧОВЕКЪТ БЕЗ ФАМИЛНО ИМЕ

1.

В тази книга аз съм само добросъвестен и прилежен летописец.
Ето нейната история.

2.

— Не — рязко рече Баурджан Момиш-Ули, — нищо няма да ви разкажа. Не понасям тия, които пишат за войната по чужди разкази.

— Защо?

Той отговори с въпрос:

— Знаете ли какво е любов?

— Знам.

— Преди войната аз също смятах, че знам. Обичах една жена, изпитвах страст, но това не е нищо в сравнение с любовта, която възниква в боя. На войната, в битката се ражда най-силната любов и най-силната омраза, за която хора, непрехивели всичко това, нямат никаква представа. Ами разбирате ли вие какво е вътрешна борба, какво е съвест?

— Разбирам — не толкова уверено отвърнах аз.

— Не, не го разбирате. Вие не знаете как воюват, как се борят двете чувства: страхът и съвестта. Най-свирепите зверове не са способни да се борят тъй жестоко, както тези две чувства. Вие познавате съвестта на труженика, съвестта на съпруга, но не знаете съвестта на войника. Хвърляли ли сте някога бомба в неприятелски блиндаж?

— Не...

— Че как тогава ще пишете за съвестта? Боецът настъпва заедно с ротата си, по него стрелят с картечници, край него падат другарите му, а той пълзи ли, пълзи. Минава един час — шестдесет минути. В минутата има шестдесет секунди и всяка секунда могат сто пъти да го убият. А той пълзи. Това е съвестта на войника. Ами радостта? Знаете ли вие какво е радост?

— Сигурно и това не зная — казах аз.

— Вярно! Вие познавате радостта на любовта и може би радостта на творчеството. Жена ви вероятно е споделяла с вас радостите на майчинството. Но този, който не е изпитвал радостта на победата над врага, радостта на бойния подвиг, не знае какво представлява най-силната, най-пламенната радост. Че как ще пишете за това? Ще започнете да измисляте?

На масата лежеше един брой от списание, в което имаше напечатан очерк за панфиловци, бойците от същия полк, който беше командувал Баурджан Момиш-Ули.

Той рязко дръпна списанието към лампата — всичките му движения бяха резки, дори като хвърляше клечка кибрит, след като си запалеше цигарата, — прелисти го, наведе се над отворената страница и го хвърли настрана.

— Не мога да чета! — рече той. — По време на войната прочетох книга, написана не с мастило, а с кръв. След такава книга не мога да понасям съчиненията. Какво можете да напишете вие?

Опитах се да споря, но Баурджан Момиш-Ули бе непреклонен.

— Не! — отрязва той. — Ненавиждам лъжата, а вие няма да напишете истината.

3.

Запознахме се така.

Аз дълго търсих човек, който би могъл да ми разкаже за битката край Москва, човек, чийто разказ би обхванал целта и смисъла на операциите, а наред с това би ме повел там, където се проверява и решава всичко — в боя. Няма да описвам тези търсения. Ще кажа само необходимото.

След като бях проучил материалите, аз знаех, че докато настъпваше срещу Москва през октомври и ноември 1941 година и се мъчеше да стегне клещите около нашата столица, противникът същевременно се стремеше и направо към целта, като нанасяше главния си удар по направление на Волоколамското, а след това на Ленинградското шосе.

В тежките дни на октомври, когато немците пробиха фронта при Вязма и с танкове, мотоциклети и камиони напредваха към Москва, подстъпите към Волоколамското шосе бяха прикрити от триста и шестнадесета стрелкова дивизия „Генерал-майор Панфилов“. Когато предприе второто си, ноемврийското настъпление срещу Москва, противникът заби клин в същото направление, където се биеха пак панфиловци. В седемдневното сражение при Крюков, на тридесет километра от Москва, панфиловци заедно с други части от Червената армия задържаха натиска на немците и отблъснаха врага.

Отидох при панфиловците и без да зная още нито името, нито званието на човека, който ще ми разкаже историята на великата двумесечна битка, вярвах: ще го срещна.

И аз наистина го срещнах.

Това беше Баурджан Момиш-Ули, старши лейтенант в дните на битката пред Москва, а сега, две години по-късно, гвардейски полковник.

4.

Когато се запознахме, той си каза името. Аз не чух добре и го помолих да го каже още веднъж.

— Баурджан Момиш-Ули — повтори той на срички.

В неговия тон долових странна нотка, която в онзи момент ми прозвуча като нотка на раздразнение. „Сигурно обича — помислих си аз — да го разбират мигновено.“

По кореспондентски навик извадих бележника си.

— Извинете, как се пише фамилното ви име?

Той отговори:

— Нямам фамилно име.

Аз се изненадах. Той ми каза, че преведено на руски, Момиш-Ули значи „син на Момиш“.

— Това е бащиното ми име — продължи той. — Баурджан е малкото ми име, а фамилно нямам.

Лицето му не притежаваше мечтателната мекота, която, както е прието да се смята, била присъща на Изтока. Съществуват множество лица, които изглеждат изваяни — понякога с обич, грижливо, понякога, както се казва, през куп за грош. Лицето на Баурджан Момиш-Ули напомняше резба, а не ваятелство. То изглеждаше излято от бронз или изрязано от байцван дъб с някакъв много остър инструмент, неоставил нито една меко закръглена линия.

У мен то събуди един детски спомен. По твърдите сини корици на събраните съчинения на Майн Рид или Фенимор Купър имаше изпъкнал профил на мършав индианец. Стори ми се, че профилът на Баурджан приличаше на този релефен образ.

Монголски мургаво, малко широкоскулесто, често непроницаемо спокойно, особено в минути на гняв, лицето му бе украсено с изключително големи черни очи. Лъскавите си черни коси, упорито непокоряващи се на гребена, Баурджан наричаше на шега „конски“.

Докато го слушах, аз се вглеждах в него. Този казах свободно владееше богатството на руската реч. Дори в минути на вълнение не изопачаваше думи и изрази. Само известна мудност в говора

изглеждаше понякога като умишлена. По-после забелязах: думите му се нижеха по-бързо, когато говореше по казахски.

Той взе цигара, затвори с рязко щракане табакерата си и упорито завърши:

— Ако все пак някога пишете за мене, наричайте ме по казахски — Баурджан Момиш-Ули. Нека се знае: това е казах, това е овчар, пасал овци из степта; това е човек без фамилно име.

5.

Още първата вечер на запознаването ни имах случая да чуя Баурджан Момиш-Ули да беседва с пристигнали в полка командири — новаци във войната.

Говореше за душата на войника. Без да бърза, той развиваше мисълта си и разказваше, за мой късмет, за един от боевете край Волоколамското шосе.

Сърцето ми трепна. Бързо извадих бележника и започнах жадно да записвам. Без да вярвам още в късмета си, предугаждах: ето ги страниците на дългоочаквания разказ. Изчаках удобна минута след беседата и помолих Баурджан Момиш-Ули да ми разкаже от начало до край историята на боевете при Волоколамското шосе.

— Не — отговори Баурджан Момиш-Ули, — нищо няма да ви разкажа.

Читателят знае по-нататъшния ни разговор.

6.

За мене нямаше съмнение, че в този случай Баурджан Момиш-Ули беше несправедлив. Аз се стремях към същото нещо, както и той: истината. Обаче неговите преценки за хората, особено за онези, които не са изпитали участието на войника, често бяха прекалено хапливи. Струва ми се, че това донякъде се дължеше на младостта на Баурджан. В онези дни, когато се запознахме, той беше навършил тридесет години.

След този рязък отказ спрях да настоявам, но доста дни прекарах рамо до рамо с Баурджан.

Той обичаше и умееше да разказва. Аз дебнех случая и търпеливо записвах. Той свикна с мене.

От приятелите на Баурджан научих историята на неговия живот. В училището му дали два прякора: Едроокия и Шан-Тимес. Преведено буквално, второто значи „недостъпен за праха“. Така се наричал един легендарен кон, който препускал толкова бързо, че дори вдигнатият от копитата му прах не го докосвал.

Веднъж настъпи минутата, когато аз казах на Баурджан:

— И все пак аз ще пиша за вас. И някъде непременно ще спомена, че в училището сте били Шан-Тимес.

Той се усмихна. Усмивката го преобразяваше. Суровото му лице ставаше изведнъж детинско.

— А вие сте артилерийски кон — ласкаво каза той. — Не се обиждайте, това е комплимент. Артилерийският кон вози бавно, не е лесно да го накараш да се обърне, но когато се обърне, тегли подире си и оръдието. Вие ме обърнахте... Ще ви разкажа всичко, което искахте. Но да се разберем...

Той леко се наведе назад и измъкна сабята си от канията. В ниския влажен блиндаж, мъждиво осветен от малка лампа без шише, блесна светло, гравирано острие.

— Да се разберем — продължи той. — Вие сте длъжен да напишете истината. Накрая ще ми донесете книгата. Аз ще прочета първата глава и ще кажа: „Лошо, скалъпено! Слагайте на масата лявата ръка.“ Раз! Лявата ръка отсечена! Ще прочета втората глава: „Лошо,

скалъпено! Слагайте на масата дясната ръка!“ Раз! Дясната ръка е отсечена! Съгласен ли сте?

— Съгласен — отговорих аз.

И двамата се шегувахме, но не се усмихвахме. Не по монголски широките му черни очи изпитателно се вглеждаха в мене.

— Добре — рече той. — Извадете хартия, вземете молив. Пишете: „Глава първа. Страх“.

СТРАХ

1.

— Пишете — каза Баурджан Момиш-Ули. — „Глава първа. Страх“.

След като си помисли, той заговори:

— „Без капка страх панфиловци се устремиха в първия бой...“
Как смятате, добро ли е такова начало?

— Не зная — нерешително отвърнах аз.

— Така пишат ефрейторите в литературата — сурово каза той. — Тези дни, откакто живеете тука, аз нарочно заповядах да ви поразходят из такива местенца, където понякога избухват по две-три мини, където свирят куршуми. Исках да изпитате страх. Можете да не потвърждавате, и без вашите признания зная, че е ставало нужда да потискате страха си.

Че защо тогава вие и вашите другари по съчинителство си въобразявате, че тези, които воюват, са някакви свръхестествени хора, а не същите като вас? Защо предполагате, че войникът е лишен от човешките чувства, присъщи на вас? Какво е той според вас — низша порода? Или напротив — някакво висше създание?

Може би, според вас, героизмът е дар на природата? Или дар на ротния старшина, който заедно с шинелите раздава безстрашие и отбелязва в списъка: „получено“, „получено“?

Доста дълго бях на война, станах командир на полк и ми се струва, че имам основание да твърдя: това не е така!

На какво разчитаха немците, когато нахлуха в огромната ни страна? Те бяха убедени, че в похода на изток заедно с тях начело на танковите колони ще потегли генерал Страх, пред който ще се преклони или ще побегне всичко живо.

Първият бой, който водихме през нощта на петнадесети срещу шестнадесети октомври хиляда деветстотин четиридесет и първа година, беше и сражение със страха. А седем седмици по-късно, когато

отблъснахме немците от Москва, подир тях се спусна генерал Страх. Най-после те разбраха, може би за първи път през тази война, какво значи да те гони страхът.

2.

До средата на октомври, когато започнаха сраженията край Москва, ние не бяхме участвували в боевете. След като напуснахме Казахстан, месец и половина изкарахме в блатата на Ленинградската област, на тридесет-четиридесет километра от фронта, на тъй наречената втора отбранителна линия, и се числяхме като резерв на главното командване.

Сутринта на шести октомври получих заповед да вдигна батальона по тревога и да потегля към най-близката железопътна спирка. Там вече ни чакаха закрити товарни вагони и платформи. Натоварихме се и през нощта тръгнахме.

За къде? Дори и аз, командирът на батальона, засега нямах право да зная. Струваше ни се, че пътуваме не към фронта, а от фронта. Влакът се носеше към възловата гара Бологое и без да спира, отминаваше междинните гари.

По пътя ни съобщиха, че в Бологое ни чакал обед. Но някой бързаше, някой даваше зор на нашите ешелони. Обедът остана нераздаден. Локомотивът бе сменен за две-три минути. Чу се свирка и — отново на път!

Всички с любопитство чакаха накъде ще поемем от Бологое. Скоро стана ясно — към Москва.

Натам, без да намаляват скорост на спирките, се носеха с интервал от час и половина — два нашите ешелони, триста и шестнадесета стрелкова дивизия.

Защо, с каква цел ни прехвърлят?

Не се знае.

Защо се носим с такава скорост? Накъде, по кой път ще потеглим от Москва? Къде ще спрем?

Не се знае, не се знае.

Необикновено бързото движение предизвика у всички тревожно и приповдигнато настроение. Мислехме си: най-после е дошло истинското, най-после в действие, в бой!

3.

На седми октомври се разтоварихме в една гора близо до Волоколамск, на сто и двадесет километра западно от Москва.

Извикаха ме на гарата при командира на полка.

Запомнил съм строилите се край железопътната линия възниски нитувани кули, боядисани с маскировъчни шарки — на зелени и сиви петна. Това бяха резервоари за бензин.

Можех ли да зная, че скоро на фона на навъсеното октомврийско небе — без тътена, който се чу по-късно, без пламъка и дима, които забулиха хоризонта сетне — ще видя как тези железни кули изведнъж бавно да се издигат и сякаш увиснали за миг, рухват?

Когато наближих сградата на гарата — после от нея остана само някаква отворена тухлена кутия с опашки от сажди над празните прозорци — отдалече забелязах дълга композиция от платформи, натоварени с оръдия.

Някой ме повика. До композицията видях полковник Малинин, командир на артилерийския полк на нашата дивизия.

— Полюбуйте им се, отстъпнико — каза той. — Не са ли хубави?

Той ме наричаше „отстъпник“ от деня, когато научи, че аз, артилеристът, командир на батарея, по собствено желание съм преминал в пехотата.

Оръдията бяха смазани фабрично — с дебел слой потъмняла отгоре гъста оръжейна смазка. Те бяха току-що пристигнали допълнително за нашата дивизия.

— Охо — рекох аз, — има и тежки!

— Тези хипопотами ще ги монтираме като крепостни...

— Нима сме тука за дълго?

— Сигурно ще зимуваме.

Изпитах разочарование. Ще рече, пак сме в тила, пак в резерва.

Аз не знаех, че далече пред нас, оттатък Вязма, немците са разсекли фронта, прикриващ Москва, че преди четири дена Хитлер е обявил по радиото на целия свят:

„Червената армия е унищожена, пътят за Москва е открит.“

А в това време Москва напрегнато създаваше нов фронт на сто и двадесет — сто и петдесет километра от града, от рубежите, влезли в историята под названието „далечните подстъпи към столицата“. От московските гари без речи и оркестри заминаваха комунистически батальони в цивилно облекло, които получаваха оръжие и униформи по пътя. Един-два дена преди пристигането ни през Волоколамск към Московското море било прехвърлено с камиони пехотното училище „Върховен съвет“; след него пак натам замина с учебни оръдия Московското червенознаменно артилерийско училище. Москва — аз произнасям това високо име, като подразбирам щаба на главнокомандувания, Кремъл, родината — Москва изпращаше свежи сили и въоръжение, в това число и тези оръдия, да посрещнат врага.

В щаба на полка потвърдиха: на дивизията е заповядано да приеме и оборудва отбранителните съоръжения в района на Волоколамск. Посочиха ми участъка на моя батальон.

4.

Вечерта тръгнахме на нощен поход към река Руза, на тридесет километра от Волоколамск.

Като жител на Южен Казахстан аз съм свикнал на късна зима, а тука, в Подмосковието, в началото на октомври сутринта вече стягаше студ. На съмване по скования от студа път, по втвърдената, разровена от колелата кал ние стигнахме село Новлянское, най-големия населен пункт в участъка на нашия батальон.

Очите ми веднага зърнаха силуета на невисока камбанария, чернееща се в мъждивото небе.

Оставих батальона в една гора край селото и тръгнах с ротните командири на разузнаване.

На моя батальон бяха отмерени седем километра по брега на лъкатушната Руза. Според нашите устава, в бойна обстановка такъв участък е голям дори и за полк. Обаче това не ме тревожеше. Аз бях убеден, че ако противникът действително стигне някога дотука, на нашите седем километра ще го посрещне не един, ами пет или десет батальона. Съответно, мислех си, трябва да се приготвят и укрепленията.

Не чакайте от мене описания на природата. Не зная дали разстилащата се пред нас гледка беше красива или не.

По тъмното огледало (както се казва в топографията) на нешироката бавна Руза бяха се разстлали големи, сякаш изрязани листа, по които лете сигурно цъфтяха бели лилии. Това може да е красиво, но аз си казах: калпава рекичка, плитка и удобна за преминаване от противника.

Обаче скатове на брега откъм нашата страна бяха направени недостъпни за танкове: бляскащ с прясно рязаната глина, по която личаха следи от лопати, към водата се спускаше отвесен праг, наричан на военен език ескарп.

Отвъд реката се ширваха открити поля и отделни масиви или, както се казва, клинове гора. На едно място, малко встрани от село Новлянское, гората на отсрещния бряг стигаше почти досам водата. Може би в нея имаше всичко, каквото би пожелал един художник,

който рисува руска есенна гора, но на мене тази издатура ми се видя отвратителна — там имаше най-голяма вероятност да се укрие от нашия огън и да се съсредоточи за атака противникът.

По дяволите тези борове и ели! Да се изсекат! Да се отдалечи гората от реката!

Макар че никой от нас, както вече казах, не очакваше скоро да има тука боеве, на нас ни беше поставена задачата да изградим отбранителна линия и трябваше да я изпълним съвсем добросъвестно, както е редно за офицери и войници от Червената армия.

5.

Първите вестители на отстъплението се появиха на другия ден — кретаха мирни жители, оставили някъде всичко; сред тях се срещаха бойци, които на малки групички се измъкваха от обкръжение.

За първи път видях тези скитници с войнишки шинели пред батальонната кухня.

Грееха се на огъня. Командирът на домакиния взвод, възрастният лейтенант Пономарьов, преди войната директор на не много голямо строително предприятие, ги разглеждаше с любопитство. Наоколо се бяха насъбрали и готвачите, и бойците, които работеха този ден в кухнята.

Пономарьов изкомандува „Мирно!“ и тичешком се приближи да рапортува.

Погледнах под око насядалите край огъня — там неколцина се изправиха, другите само се поразмърдаха.

— Какви са тия хора? — попитах аз.

От огъня направи крачка към мене сипаничав дребен червеноармеец.

— От обкръжението, другарю старши лейтенант!

Тая сутрин за пръв път чух тази дума.

— Какво обкръжение? Къде?

— При Вязма, другарю старши лейтенант... Сега напират насам.

— Кой?

— Ясно кой... немецът...

— Вие видяхте ли го?

— Нима можеш да го видиш? Сипе мини като дъжд... Или напират по шосето с танкове и стреля на всички страни.

— Ами танковете видяхте ли ги?

— На кино, другарю старши лейтенант, танковете може да се гледат колкото си искаш... А инак какво ти гледане! Всичко ти се завърта пред очите, не знаеш ден ли е, нощ ли е, когато затрака и загърми на всички страни.

— Къде ти е пушката?

— Тук е, в изправност... Извинявам се, другарю старши лейтенант, не е почистена...

— Накъде сте се запътили?

— В Москва за формиране... Ние здравата вървахме, мнозина изпреварихме. Аз, другарю старши лейтенант, съм поел грижата да ги изведа... В Москва, казват, сме щели да се бием. Сега ще потеглим... Тука не бива да се разтакаваме, той скоро ще довтаса... Няма ли да ни позволите да се наобядваме от вашия казан, другарю старши лейтенант?

Простодушието, с което дребният сипаничав войник признаваше бягството си, беше особено страшно. Другите го слушаха жадно.

Огледах още веднъж неговата „част“. Всички отдавна не бяха се бръснали, отдавна не бяха се мили, затова лицата им изглеждаха еднакво сиви. Край огъня съхнеха ботушите и калните им навои. Всички бяха без отличителни знаци на шинелите.

— Всички ли сте редници? — попитах аз.

Почувствува се известна неловкост. После един от тях се изправи. Това беше момък на около двадесет и две години, със смутени тъжни очи.

— Аз съм лейтенант, взводен командир — рече той.

Не зная, може лицето ми да не се е променило, но вътрешно се стъписах като от удар — как, един взводен командир, лейтенант, офицер от Червената армия, бяга от фронта, заедно с червеноармейци начело с патилия и препатил войник?!

В тази минута готвачът сложи пред „обкръженците“ тенджерата с вдигаща пара супа.

— Яжте — каза той. — Сега няма страшно, при свои сте... Хапнете си!

Аз извиках:

— Стани! Лейтенант Пономарьов! Да се арестуват дезертъорите! Да им се вземе оръжието!

— Пушката си не давам — каза сипаничавият войник.

— Без приказки! Лейтенант Пономарьов, изпълнете заповедта.

Още недоизрекъл, забелязах, че Пономарьов гледа някъде покрай мене и учудено вдига вежди.

Аз се озърнах. Към батальонната кухня уморено се тътреха десетина души с шинели, с пушки и без пушки. Някои с вдигнати яки,

мушналия рѣце в джобовете. При мене такова нещo не можеше да има.
Беше ясно дори отдалече: тези не са от моя батальон.

Те се приближиха.

— Кoi сте вие? — попитах аз.

И чух:

— От обкрѣжението, другарю лейтенант.

6.

Този ден както обикновено обикалях целия отбранителен район на батальона.

Беше студено, ветровито. Рядък боцкащ сняг се набиваше в тревата като суграшица, трупаше се на малки бели купчинки край втвърдилите се буци разорана земя. Беше по обед. Бойците се хранеха на завет — в недоизкопаните окопи или зад купищата изхвърлена глина.

Както минавах по линията, набеязана от стърчащите лопати, чух:

— Не, момчета, той няма да удари оттам, откъдето чакате... Не го обича той това, да се навира, където го чакат...

Дрънчаха лъжици. В дупката зад малкия насип обядваха.

— Ами какво обича?

По изговора познах: питаше казах.

— Ще обиколи и толкоз... И тогава ще разбереш какво обича.

И пак казахът:

— И какво тогава?

Чий ли е този окоп? Кой от казахите е тука? Паметта ми подсказа: Барамбаев. Да, тука е неговият картечен разчет. Или Галиулин... И двамата са на една и съща картечница. Дявол да го вземе, и тука хранят тези пришълци!

— Тогава се дръж — рече нов глас. — Иначе край...

— Гората ще ви запази! В гората никакъв го няма!

Пак тихо задрънчаха лъжици. С моите бойци обядваха тия, дето бяха излезли от обкръжението. Чу се още един непознат глас:

— И раницата ми е там, и канчето ми е там... Седяхме, хранехме се, ето както тука, и изведнъж...

„... и изведнъж побягнахте, подлеци такива!“ — понечих да извикам аз, но ме спря една мисъл.

Наблизо видях да блести синкавата стоманена цев на скрита зад грижливо подредени чимове картечница. Там дежуреше картечар. В магазина имаше бойна лента.

— В ред ли е? — попитах аз.

— Само да се натисне, другарю комбат.

Аз приклекнах, насочих цевта към огледалото на реката, натиснах. Картечницата затрепера, заработи. Заловили се да копаем прикрития, ние още не бяхме провеждали стрелби тука; това бяха първите гърмежи, прозвучали над нашата линия.

Някой изскочи от дупката.

— Тревога! — извиках аз. — На оръжие!

И веднага, като лъжливо ехо, се понесе:

— Немци!

Гласът беше странно сподавен, човекът не извика, а по-скоро го пошушна, сякаш немците бяха вече съвсем до нас.

В следващия миг някой побягна. Подир него другите. Аз не успях да забележа как се случи това. Всичко стана мигновено.

Гората беше наблизко, на сто и петдесет — двеста крачки. Бягаха натам.

Аз се качих на куп глина, изправих се там и мълчаливо загледах бягащите.

До мене се чу яростен вик:

— Стой!

И след това — псувня.

Извика появилият се отнякъде картечар Блоха. Като ме видя, той се спусна към мене, към картечницата. Прониза ме остра любов. Никоя жена не съм обичал тъй, както тичащия към мене картечар Блоха.

Гледам, спря се Галиулин, огромен казах, опаковчик по професия, който без труд вдигаше на широкия си гръб тежка картечница. Той сведе глава и притисна ръка към гърдите си в безмълвна молба за прошка. А краката вече го носеха към мене, подир Блоха.

След това се обърна очилатият Мурин, преди войната аспирант в консерваторията, автор на статии по история на музиката. Но някой го смушка и му посочи близката гора. И той отново побягна като заек. И пак се обърна. После се спря. Изпотеното му лице на тънкия врат се обръщаше ту към мене, ту към гората. Сетне той бързо си избърса с пръсти очилата и се понесе обратно, към мене.

Те всички бяха от едно отделение, от един картечен разчет. Сега липсваше само командирът на отделението сержант Барамбаев.

Много пъти бях се радвал, когато гледах колко сръчно той, казахът Барамбаев, разглобява и сглобява картечницата, колко лесно познава като истински механик къде и защо нещо не е в ред. „Ето че и ние, казахите, ставаме, както и русите, народ от механици“ — мислех си понякога, когато срещах Барамбаев.

А сега сигурно беше се промъкнал някъде покрай мене, без да смее да ме погледне.

Мълком посрещах връщащите се. Знаех си, моите бойци бяха честни хора. Сега ги терзаеше срам... Как да ги предпазя друг път от това мъчително чувство, как да ги спася от позор? Нима съм сигурен, че няма да побягнат и друг път и след това не ще могат да разберат как е могло да им се случи това? Какво да ги правя?

Да ги убеждавам? Да им говоря? Да ги наругая? Да ги изпратя в ареста? Отговорете ми де: какво?

СЪДЕТЕ МЕ!

1.

Седях в блиндажа, втрънен в пода, подпрял клюмналата си глава с ръце, ей така (Баурджан Момиш-Ули ми показва как е седял), и мислех, мислех.

— Разрешете да вляза, другарю комбат!

Кимнах, без да вдигна глава.

Влезе политическият ръководител на картечната рота Джалмухамед Бозжанов.

— Аксакал — тихо промълви Бозжанов на казахски.

Аксакал, буквално преведено, значи „бяла брада“; така наричат у нас най-стария в рода, бащата. Така ме наричаше понякога Бозжанов.

Погледнах Бозжанов. Доброто му кръгло лице сега беше разстроено.

— Аксакал... В ротата има извънредно произшествие: сержант Барамбаев си е прострелял ръката.

— Барамбаев?

— Да...

Сякаш някой ми стисна сърцето. Изведнъж всичко ме заболя: гърдите, вратът, коремът. Барамбаев беше казах като мен — казах със сръчни ръце, командир на картечен разчет, същият, когото не видях.

— Какво направи с него? Уби ли го?

— Не... Превързах го и...

— И какво?

— Арестувах го и го доведох при вас.

— Къде е той? Докарай го тук!

Тъй... Ще рече, в моя батальон се е появил първият предател, първият самонаранил се. И при това кой? Ех, Барамбаев!...

Той влезе с бавни крачки. В първия миг не можах да го позная. Посивялото му и посърнало лице изглеждаше замръзнало като маска. Такива лица имат някои душевно болни. Бинтованата му лява ръка

беше вдигната нагоре: през марлята беше избила алена кръв. Дясната му ръка трепна, но срещнал моя поглед, Барамбаев не посмя да ми отдаде чест. Ръката му плахо се отпусна.

— Говори! — заповядах аз.

— Това, другарю командир, и аз не знам как... Без да искам... И аз не знам как.

Той упорито мънкаше тази фраза.

— Говори!

Той не чу от мене ругатни, макар че сигурно ги беше очаквал. Случват се такива моменти, когато вече няма смисъл да се ругае. Барамбаев каза, че когато побягнал в гората, той се спънал, паднал и пушката гръмнала.

— Лъжа! — казах аз. — Вие сте страхливец! Изменник! Родината унищожава такива!

Погледнах си часовника: беше към три.

— Лейтенант Рахимов!

Рахимов беше началник-щаб на батальона. Той се изправи.

— Лейтенант Рахимов! Повикайте тука червеноармееца Блоха. Да се яви незабавно.

— Слушам, другарю комбат.

— След час и четвърт, точно в шестнадесет, постройте батальона на поляната пред гората... Толкова. Вървете! — заповядах аз на Рахимов.

— Какво искате да направите с мене? Какво искате да направите с мене? — бързо, сякаш го беше страх, че не ще успее да го каже, заговори Барамбаев.

— Ще ви разстрелям пред строя!

Барамбаев падна на колене. Ръцете му, здравата и бинтованата, изцапана с позорна кръв, се протегнаха към мене.

— Другарю комбат, ще кажа истината!... Другарю комбат, аз сам... аз нарочно...

— Стани! — казах аз. — Умей поне да умреш като човек.

— Простете ми!

— Стани.

Той се изправи.

— Ех, Барамбаев, Барамбаев! — меко промълви Бозжанов. — Хайде кажи: къде ти беше умът?

За миг ми се стори, че го казах самият аз, сякаш се е изтръгнало онова, на което бях заповядал: „Мълчи!“

— Не помислих... — мънкаше Барамбаев. — Нито за миг не помислих!... И аз не знам как.

Той пак се хващаше, като за сламка, за тази фраза.

— Не лъжи, Барамбаев! — рече Бозжанов. — Кажи на комбата истината.

— Това е истината, това е истината... После, като видях кръвта, се опомних: защо го направих? Дяволска работа... Не ме застрелвайте! Простете ми, другарю комбат!

Може би в този момент той действително казваше истината. Може именно това да му се е сторило: умопомрачение, мигновена катастрофа на разядената от страх душа.

Но нали тъкмо така бягат от бойното поле, тъкмо така стават престъпници пред отечеството, често пъти, без да могат после да разберат как е могло да се случи това.

Казах на Бозжанов:

— Вместо него командир на отделението ще бъде Блоха. И това отделение, хората, с които е живял и от които е побягнал, ще го разстрелят пред строя.

Бозжанов се наведе към мене и каза шепнешком:

— Аксакал, ами имаме ли право?

— Да! — отговорих аз. — Сетне ще отговарям пред когото ще, но след един час ще изпълня това, което казах. А вие подгответе донесението.

Запъхтян, в блиндажа влезе червеноармеецът Блоха. С подсмърчане, мърдайки светлите си, почти неличащи вежди, той не много свързано доложи, че се е явил.

— Знаеш ли за какво съм те повикал? — попитах аз.

— Не, другарю комбат.

— Виж го тоя... Можеш ли го позна?

Посочих му Барамбаев.

— Ех, ти!... — рече Блоха. В гласа му прозвучаха и презрение, и жал. — Чак и муцуната ти е станала някак гадна!

— Ще го разстреляте вие, вашето отделение...

Блоха пребледня. Той пое дъх с пълни гърди и каза:

— Ще го изпълним, другарю комбат.

— Вас назначавам за командир на отделението. Подгответе хората заедно с политрука Бозжанов.

След това отидох при Барамбаев и му откъснах отличителните знаци и червеноармейската звезда.

Той стоеше със сиво, замръзнало лице, отпуснал ръце.

2.

В уречения час, точно в четири, излязох пред батальона, строен във вид на буквата П. В средата на отворената, незаградена от войниците линия стоеше по шинел, без пояс, с лице към строя Барамбаев.

— Батальон, мирно! — изкомандува Рахимов.

В тишината прозвуча и секна един особен звук, винаги долавян от ухото на командира — като една мръднаха и се сковаха пушките.

В помрачената ми душа за миг проблесна радост. Не, това не е тъпла с шинели, това са войници, сила, батальон.

— По ваша заповед батальонът е строен! — отчетливо рапортува Рахимов.

В този час, на това руско поле, където пред строя стоеше човек с позорно бинтована ръка, без пояс и без звезда, всяка дума, дори, обичайната формула на рапорта, вълнуваше душите.

— Отдельонният командир Блоха! С отделението при мен! — заповядах аз.

Мълчаливо вървяха през полето — отпред дребният Блоха и огромният Галиулин, след тях Мурин и дежурилият вчера до картечницата Добряков — вървяха твърде сериозни, в тил, в крак, без да извърщат лице от биещия отстрани вятър, и неволно се мъчеха да бъдат стегнати под погледа на стотиците хора.

Но те се вълнуваха.

Блоха изкомандува:

— Отделение, стой!

Пушките с дружно движение се спуснаха от рамо при нозе; той ме погледна и забрави да доложи.

Тогава аз направих крачка към него и отдадох чест. Той отвърна със същото и не съвсем гладко изрече, както се изисква от устава, че се е явил с отделението.

Ще ме запитате: защо беше нужно това, особено в такъв час? Да, именно в този час аз се стремях да подчертая с всяка дреболия, че ние сме армия, войскава част.

Застанало в една редица, отделението по команда се обърна към строя. Аз казах:

— Другари бойци и командири! Хората, които стоят пред вас, побягнаха, когато аз извиках: „Тревога!“ и дадох командата: „На оръжие!“ След една минута те се опомниха и се върнаха. Но един не се върна — онзи, който беше техен командир. Той си простреля ръката, за да се отклони от фронта. Този страхливец, изменник на родината, сега ще бъде разстрелян по моя заповед. Ето го!

Аз се обърнах към Барамбаев и го посочих с пръст. Той гледаше мене, само мене и се мъчеше да съзре някаква надежда.

Аз продължих:

— Той обича живота, иска да се наслаждава на въздуха, земята, небето. И той решава така: вие умирайте, а аз ще живея. Тъй живеят паразитите — на чужд гръб.

Всички ме слушаха, без да помръднат.

Стотиците хора, които стояха пред мене, знаеха: не всички ще останат живи, смъртта ще грабне някои от редиците. Но всички в тези минути прекриваха някаква черта и аз изразявах с думи онова, което беше трепнало в душите им.

— Да, в боя ще има убити. Но онези, които ще загинат като воители, не ще бъдат забравени от родината. Синове и дъщерите с гордост ще кажат: „Баща ни е герой от Отечествената война.“ Същото ще кажат и внуците, и правнуците. Но нима ние ще загинем? Не. Воинът отива в бой не за да умре, а за да убие врага. И онзи, който, след като е участвувал в боеве, след като е изпълнил воинския си дълг, се върне у дома, също ще бъде наричан герой от Отечествената война. Колко гордо, колко сладко звучи това: герой! Ние, честните бойци, ще вкусим сладостта на славата, а ти — аз пак се обърнах към Барамбаев, — ти ще останеш, захвърлен тук като мърша, без чест и без съвест. Децата ти ще се отрекат от тебе.

— Простете ми... — тихо промълви Барамбаев на казахски.

— Какво, за децата ли си спомни? Те са станали деца на предател. Те ще се срамуват от тебе, ще крият кой е бил баща им. Жена ти ще стане вдовица на страхливец, на изменник, разстрелян пред строя. Тя с ужас ще си спомня онзи нещастен ден, когато е решила да стане твоя жена. Ще пишем за теб в родния край. Нека всички там да узнаят, че ние самите сме те унищожили.

— Простете ми... Пратете ме в бой...

Барамбаев промълви това не особено ясно, но аз почувствувах: всички са го чули.

— Не! — казах аз. — Ние всички ще отидем в бой! Целият батальон ще отиде в бой! Виждаш ли тези бойци, които съм извикал от строя? Познаваш ли ги? Това е отделението, което си командувал. Те побягнаха заедно с тебе, но се върнаха. Те не са лишени от честта да отидат в бой. Ти си живял с тях, ял си от общата котелка, спал си до тях, под същия шинел, като честен войник. Те ще отидат в бой. И Блоха и Галиулин, и Добряков, и Мурин — всички ще отидат в бой, ще отидат срещу куршумите и снарядите. Но първо ще разстрелят тебе — страхливеца, който избяга от боя!

И аз дадох команда:

— Отделение, кръ-гом!

Пребледнели изведнъж, бойците се обърнаха. Усетих, че и моето лице изстина.

— Червеноармец Блоха! Свали от изменника шинела!

Блоха мрачно отиде при Барамбаев. Аз видях: незабинтованата дясна ръка на Барамбаев се вдигна и започна сама да откопчава кукичките. Това ме порази. Не, той, който сякаш най-много от всичко жадуваше да остане жив, нямаше воля за живот — той безволно приемаше смъртта.

Шинелът е свален. Блоха го захвърли настрана и се върна при отделението.

— Изменник, кръ-гом!

Барамбаев ме погледна за последен път умолително и се обърна гърбом. Аз изкомандувах:

— По страхливеца, изменника на родината, нарушителя на клетвата... отделение...

Пушките се вдигнаха и замряха. Но една от тях трепереше. Мурин стоеше с побелели устни, той се тресеше.

И изведнъж ми стана непоносимо жал за Барамбаев.

3.

От треперещата в ръцете на Мурин пушка сякаш долиташе до мене: „Пощади го, прости му!“

И войниците, невлизали още в бой, неизпитали още жестокост към страхливците, напрегнато чакащи ей сега да изрека „Огън!“, също като че ли молеха: „Недей така, прости му!“

И вятърът изведнъж стихна за минута, чак и въздухът замря, сякаш, за да чуя тази няма молба.

Аз виждах широкия гръб на Галиулин, извисил се с цяла глава над редицата. Готов да изпълни командата, той, казахът, стоеше и се целеше в казах, който тука, далеч от родината, само до преди няколко часа е бил най-близкият му човек. От неговия, на Галиулин, гръб до мене стигаше също: „Не ме карай! Прости му!“

Спомних си всичко хубаво, което знаех за Барамбаев: спомних си колко грижливо и сръчно, също като оръжеен майстор, сглобяваше и разглобяваше картечницата, как тайно съм се гордял: „Ето и ние, казахите, ставаме народ от механици.“

... Не съм звяр, аз съм човек... И извиках:

— Остави!

Насочените пушки сякаш не се отпуснаха, ами паднаха като чугунени. И тежестта падна от сърцата.

— Барамбаев! — викнах аз.

Той се обърна, загледа с питащи, невярващи още, но пламнали вече за живот очи.

— Облечи си шинела!

— Аз ли?

— Обличай... Върви в строя, в отделението!

Той слисано се усмихна, грабна с двете си ръце шинела, започна да си го слага тичешком, без да може да улучи ръкавите, и се спусна при отделението.

Мурин, добрият очилат Мурин, чиято пушка беше треперила, незабелязано го викаше с китката на отпуснатата си ръка — „Застани до мене!“ — а сетне другарски го мушна в ребрата. Барамбаев беше отново боец, другар.

Аз се приближих и го тупнах по рамото:

— Ще се сражаваш ли сега?

Той закима и се засмя. И всички наоколо се заусмихваха. На всички ни олекна...

На вас също сигурно ви е олекнало? И онези, които ще четат тази повест, също сигурно ще си отдъхнат с облекчение, когато стигнат до командата „Остави!“.

А всъщност не беше така. Аз само си го представих, то ми се мярна като мечта.

Беше другояче.

Когато забелязах, че на Мурин му трепери пушката, аз извиках:

— Мурин, трепериш ли?

Той се сепна, изправи се и притисна приклада по-здраво, ръката му стана твърда. Аз повторих командата:

— По страхливеца, изменника на родината, нарушителя на клетвата... отделение... огън!

И страхливецът бе разстрелян.

Съдете ме!

Едно време баща ми, чергаринът, бил ухапан в пустинята от отровен паяк. Баща ми бил сам сред пясъците, с него нямало никой, освен камилата му. Отровата на този паяк е смъртоносна. Баща ми измъкнал нож и изрязал къс месо от собственото си тяло — там, където го ухапал паякът.

Така постъпих и аз сега: с нож изрязах къс от собственото си тяло.

Аз съм човек. Всичко човешко крещеше в мене: „Недей, съжали го, прости!“ Но не простих.

Аз съм командир, баща. Аз убивах свой син, но пред мене стояха стотици синове. Длъжен бях с кръв да запечатам в душите: за изменника няма и не ще има пощада!

Исках всеки боец да знае: обземе ли те страх, измениш ли, няма да има прошка, колкото и да ми се иска да простя.

Напишете всичко това, нека го прочете всеки, който е облякъл или се кани да облече войнишкия шинел. Нека знаят: може да си бил добър, може по-рано да са те обичали и хвалили; но какъвто и да си, за войнишко престъпление, за страхливост, за измяна ще бъдеш наказан със смърт.

НЕ ЗА ДА МРЕМ, А ЗА ДА ОСТАНЕМ ЖИВИ!

1.

Сутринта пак обикалях участъка.

Както и предишния ден, бойците копаеха окопи.

Но те бяха мрачни. Ухото никъде не долавяше смях, погледът не срещаше усмивки.

Тежко е да бъдеш командир на оклюмана армия.

Приближавам се до един окоп. Виждам: боецът е покрил окопа си с върлини, посипал ги е отгоре с пръст.

— Какво е това, дето си го направил?

— Окоп, другарю комбат.

— А какво е това отгоре?

— Дървета, другарю комбат.

— Я излез оттам! Сега ще ти покажа какви са тия дървета.

Червеноармеецът изскача. Изваждам пистолета и забивам няколко куршума в челния гредоред.

— Мушкай се обратно! Виж, минали ли са куршумите?

След половин минута той с готовност вика:

— Минали са, другарю комбат!

— Че какво си построил? Какво е това, колиба на някой бахчеванджия в Средна Азия ли? От слънцето ли ще се криеш там?...
Защо мълчиш?

Червеноармеецът с половин уста казва:

— Тя навсякъде ще те намери...

— Коя „тя“?

Той не отговаря. Аз разбирам: страх го е от смъртта. Питам го:

— Нима не искаш да живееш?

— Искам, другарю комбат.

— Тогава разтуряй, хвърляй по дяволите тия вейки! Слагай дървета, дебели колкото телеграфен стълб, трупай ги на пет реда, та и снаряд да не може нищо да направи, ако улучи.

Червеноармеецът поглежда нерешително ту окопа, ту гората — там, в гората, по-навътре трябва да се секат и оттам да се мъкнат тежките дървета.

— Може пък да не улучи — казва той.

Те живееха и тука, макар и никого да не радваха, тези думи „може пък“. Те не бяха думи на боец, стегнат за бой.

— Разхвърляй! — викам аз. — И пак ще те накарам да разтуряш, ако не сложиш пет реда.

С въздишка той хваща лопатата и отгребва насипаната отгоре пръст.

Мълча и го гледам. Не, не му се вярва още, че от този окоп, неуязвим за врага, той ще бие немците. Не му се вярва, че те ще почнат да падат от неговите куршуми. Друго му е на душата.

2.

Някои от взводовете по разписание провеждаха този ден бойни стрелби.

На отсрещния бряг, откъдето би могъл да се появи противникът, бяха сложени по-близки и по-далечни мишени, изобразяващи фашисти до пояс и в цял ръст.

Аз исках всеки боец да придобие навика да стреля от своя окоп, от своя подземен дом; исках цялата лежаща пред нас местност да бъде простреляна.

По мишените стреляха картечници и пушки. Аз се вмъквах в окопите и работех с всеки войник.

— Не улучи! Помисли защо! Мерникът ли ти е бил погрешен, или неправилно си се прицелил? Я провери мерника... Хайде да гръмнем още веднъж...

Най-после боецът забиваше в боядисаната фашистка муцуна два от всеки три изстреляни куршума. Това не е лош резултат, в такива случаи войникът мъчно може да скрие гордостта си, но...

— Какво си посърнал така? Ето тъй ще ги тръшкаш, когато се наврат тука.

— Нима с куршум ще им надвиеш? Че те, другарю комбат, оттука няма и да се покажат.

— Ами откъде?

— Кой ги знае...

Това бяха думи, които вече бях чувал. Това беше страхът пред неизвестното.

3.

И аз пак мислех.

Докато обикалях седемкилометровата линия, докато се връщах в блиндажа, докато обядвах, работех в щаба, когато си лягах да спя, мислех и мислех.

Какво е станало с батальона? Дали не бях убил вчера, когато разстрелях пред строя изменника, побягнал, за да си спаси живота, дали не бях убил с този залп великата сила на любовта към живота, дали не бях потиснал великия инстинкт за самосъхранение?

Спомних си, че в една статия бях чел: „В боя в човека се борят две сили: чувството за дълг и инстинктът за самосъхранение. Намесва се трета сила — дисциплината — и чувството за дълг надделява.“

Дали е така? Нашият генерал, Иван Василиевич Панфилов, го беше казал другояче. Някога, още в Алма-Ата, в един нощен разговор (не ме разпитвайте засега, не се отвличайте, после ще ви предам целия разговор) Панфилов беше казал: „Войникът тръгва в боя не за да мре, а за да остане жив!“

Тези думи ми харесаха и понякога си ги повтарях. Сега, когато се готвех за първия бой и мислех за батальона, на който се падна да се бие при Москва, спомних си за Панфилов, спомних си тези думи.

Нима волята за живот, инстинктът за самосъхранение — могъщият първороден двигател, присъщ на всичко живо — се проявява само в бягство?

Нима пак той, същият този инстинкт, не се развихря с всичка сила, не действа с бясна ярост и мощ, когато живото същество се бори, бие, драще, хапе в смъртна схватка, защитава се и напада?

Не, в тази небивала война за бъдещето на родината ни, за бъдещето на всеки от нас, любовта към живота, жаждата за живот, неунищожимият инстинкт за самосъхранение трябва да стане за нас не враг, а приятел.

Но как да го пробудя и изостря?

4.

В определен час по разписание в ротите се провеждаха беседи или се четяха на глас вестници.

Реших да обиколя в този час поделенията, да послушам какво разправят на бойците политическите ръководители.

В първа рота занятията се провеждаха от политическия ръководител Дордия. С пушките в ръка бойците седяха на купчинка до окопите под открито небе.

Валеше рядък снежец. По тъмните борови клонки бяха се появили първите още прозрачни, бели петна.

Наоколо всичко беше тихо, но всеки поглеждаше в далечината с особено чувство — всеки чакаше: ей сега там всичко ще затътне; със свирене и вой, за които засега знаеха само от разкази, ще полетят мини и снаряди; по полето, оставяйки черни дамги върху подранилия сняг, ще потеглят стрелящи в движение танкове; от гората ще се втурнат, ще залягат и отново ще скачат хора със зелени шинели — онези, които идват да ни убият.

Дордия държеше реч и от време на време поглеждаше едно листче. Това бяха справедливи думи, това бяха свети истини. Аз чух, че германският фашизъм вероломно е нападнал нашата родина, че врагът заплашва Москва, че родината иска от нас, ако се наложи, да умрем, но да не пуснем врага, че ние, бойците от Червената армия, сме длъжни да се сражаваме, без да жалим най-скъпоценното — живота си.

Погледнах бойците. Те седяха притиснати един до друг, навели глави или загледани в пространството, мрачни, уморени.

Ех, политрук Дордия, нещо лошо те слушат... Усещаше се — и самият той, мечтателят Дордия, учител преди войната, се измъчва от всичко това. Той не е гост в батальона. На него, както и на онези, пред които говореше, му предстоеше първият бой в живота.

Може би утре или в други ден ще трябва с разтуптяно сърце под огъня да прибъгва от окоп в окоп, когато до него с тътен ще изригва земята. И там, а не под тихо небе, да беседва с бойците.

След време го видях и в такива часове — той си имаше и своя усмивка, и свои, незаписани на листче думи.

Но в този ден, когато изживяваше, както и всички, нещо безкрайно важно за него, той не можеше или не умееше да накара сърцата на бойците да трепнат от това чувство. Той повтаряше: „Родината изисква“, „Родината заповядва“... Когато произнасяше „да се държим до смърт“, „ще умрем, но няма да отстъпим“, от тона му се долавяше, че изразява свои мисли, узрялата в него решителност, но...

Защо говориш с готови фрази, политрук Дордия? Нали не само стоманата, но и думите, дори и най-свещените, се изхабяват, започват да „боксуват“ като зъбно колело с изгъркани зъбци, без нов нарез?

И защо ли през цялото време повтаряш: „да умрем“. Това ли трябва да се каже сега? Сигурно си мислиш, това е жестоката истина на войната, истина, която трябва да се види, без да се извъръща поглед, която трябва да се приеме и да се внуши.

Не, Дордия, не е това, не е това жестоката истина на войната.

5.

Почаках, докато Дордия свърши. След това вдигнах един червеноармеец.

— Знаеш ли какво е родина?

— Зная, другарю комбат.

— Хайде, кажи!

— Това е нашият Съветски съюз, нашата територия.

— Седни си.

Попитах друг:

— А ти как ще отговориш?

— Родина, това е... това е, където съм роден... Е, как да го кажа... местността...

— Седни си. Ами ти?

— Родина ли? Това е нашето Съветско правителство... Това е... Да вземем, да речем, Москва... Ето сега ние я браним. Не съм бил там... Не съм я виждал, но това е родината...

— Ще рече, не си виждал родината?

Той мълчи.

— Какво е тогава родина?

Започнаха да ме молят:

— Обяснете!

— Добре, ще ви обясня... Ти искаш ли да живееш?

— Искам.

— Ами ти?

— Искам.

— Ами ти?

— Искам.

— Който не иска да живее, да вдигне ръка.

Нито една ръка не се вдигна. Но главите вече не бяха оборени — бойците се бяха заинтересували. Тези дни те много пъти бяха чували „смърт“, а пък аз говорех за живот.

— Всички ли искате да живеете? Добре.

Питах един червеноармеец:

— Женен ли си?

— Да.
— Обичаш ли жена си?
Той се смути.
— Казвай: обичаш ли я?
— Ако не я обичах, нямаше да се ожения.
— Вярно. Деца имаш ли?
— Имам син и дъщеря.
— Къща имаш ли си?
— Имам.
— Хубава?
— За мене не е лоша...
— Искаш ли да се върнеш у дома, да прегърнеш жена си, да прегърнеш децата?
— Сега не е за дома... трябва да се воюва.
— Е, ами след войната. Искаш ли?
— Кой няма да иска!...
— Не, ти не искаш!
— Как да не искам?
— От тебе зависи: да се върнеш или да не се върнеш. Това е в твоите ръце. Искаш ли да останеш жив? Тогава си длъжен да убиеш онзи, който се стреми да убие тебе. А какво си направил, за да запазиш живота си в бой и да се върнеш след войната у дома? Стреляш ли отлично с пушката?
— Не.
— Ето на... Ще рече, няма да убиеш немеца. Той ще убие тебе. Няма да се върнеш у дома жив. Добре ли прибягваш?
— Средна хубост...
— Добре ли пълзиш?
— Не...
— Ето на... ще те уцели немецът. Защо разправяш тогава, че искаш да живееш? Добре ли хвърляш бомби? Добре ли се маскираш? Добре ли се окопаваш?
— Добре се окопавам.
— Лъжеш! Мързелешки се окопаваш. Колко пъти съм те карал да разтуряш гредоредата?
— Веднъж.

— И сега заявяваш, че искаш да живееш? Не, ти не искаш да живееш! Вярно ли е, другари? Нали той не иска да живее.

Виждам вече усмивки, на някои вече им е поолекнало на сърцето. Но червеноармеецът казва:

— Искам, другарю комбат.

— Не е достатъчно да искаш... трябва да подкрепиш желанието с дела. А ти с думи казваш, че искаш да живееш, а с делата се пъхаш в гроба. Пък аз с ченгел те вадя оттам.

Избухна смях, първият смях от сърце, който чувах от два дена насам. Аз продължих:

— Когато разхвърлям тънките пръти над твоя окоп, правя го заради теб. Нали няма аз да седя там. Когато те хокам за непочистената пушка, правя го заради тебе. Нали няма аз да стрелям с нея. Всичко, каквото се иска от тебе, каквото ти се заповядва, се върши заради тебе. Разбра ли сега какво е родина?

— Не, другарю комбат!

— Родината това си ти! Убий онзи, който иска да убие тебе! За кого е нужно това? За тебе, за твоята жена, за баща ти и майка ти, за твоите деца!

Бойците слушаха. До тях приседна политическият ръководител Дордия, той ме гледаше с отметната глава и от време на време примигаше, когато на миглите му падаха пухкави снежинки. Понякога на лицето му се появяваше неволна усмивка.

Докато говорех, се обръцах и към него. Искях и той, политическият ръководител Дордия, който се подготвяше, както и всички, за първия бой, да се увери: жестоката истина на войната не е в думата „умри“, а в думата „убий“.

Аз не употребявах термина „инстинкт“, но го призовавах, него, могъщия инстинкт за запазване на живота.

Стремях се да го възбудя и да го изостря за победа в боя.

— Врагът идва, за да убие и тебе, и мене — продължавах аз. — Аз те уча, искам от тебе: убий го, съумей да го убиеш, защото и аз искам да живея. И всеки от нас ти повелява, всеки ти заповядва: убий, ние искаме да живеем! И ти искаш от другаря си — длъжен си да го искаш, ако наистина искаш да живееш — убий! Родината, това си ти, родината, това сме ние, нашите семейства, нашите майки, нашите жени и деца. Родината, това е нашият народ. Може все пак да те

настигне някой куршум, но първо убий! Изтреби, колкото можеш! С това ще запазиш жив него, и него, и него (аз сочех с пръст бойците), другарите по окоп и пушка! Аз, вашият командир, искам да изпълня повелята на вашите жени и майки, повелята на нашия народ, искам да ви вода в бой не за да мрете, а за да останете живи! Ясно ли е? Това е! Ротният командир! Да се заведат войниците на огневите точки.

6.

Чуха се команди: „Първи взвод, строй се!“, „Втори взвод, строй се!“.

Бойците скачаха, бежешком намираха мястото си, изпъваха, както се изискваше, рамене. Бързо се подравняваше люшкащата се линия на щикове. Ясно се чувствуваше — това е войнишки строй, това е дисциплинирана, направлявана сила. Интервалите между взводовете приличаха на гнезда, яко захванати от невидими скоби.

Може речта ми да е била донякъде наивна, но в онзи миг ми се струваше: постигнах, каквото исках. Без да се отрекат нито от дълга, нито от честта си, войниците се освобождаваха от натрапчивата, потискаща дума „да умрем“.

ГЕНЕРАЛ ИВАН ВАСИЛИЕВИЧ ПАНФИЛОФ

1.

Той дойде при нас на следващия ден, на тринадесети.

Ние не го очаквахме, но така се случи, че сякаш нарочно в щаба бяха повиканите от мене ротни командири.

Трябва ли да описвам щабното ни помещение? Огледайте се наоколо: там, в подмосковната гора, нашето обиталище беше същият такъв блиндаж — вкопана в земята кутия от сурови дървета, на стените на която не можеш се облегна: ще се залепиш за смолата. Ден и нощ гореше лампа. Навън в разни посоки излизаха жици, сякаш събрани тука в юмрук.

Командирите отбелязваха на картите схемата на минните полета, които трябваше да се минират през нощта. За превозните средства оставаше открит само широкият път с моста край село Новлянское: другите пътища, водещи към линията, се минираха.

На масата, до лампата, лежеше голям лист плътна хартия, на него с цветни моливи беше нанесена схемата на нашата отбрана. Схемата беше начертана от началник-щаба Рахимов. Той отлично рисуваше и чертаеше.

Запазил съм този лист. Искате ли да го видите?... Красиво? Не само красиво, но и точно.

Тази лъкатушна синя лента е реката Руза. Начупената линия по брега е ескарпът. С тъмнозелено са очертани горите. Черните точки на отсрещната страна са минните полета. Леко заоблените червени дъги с обърната на запад четина е нашата отбрана. С разни знаци — виждате, те всичките са също червени — са отбелязани окопите на стрелците, картечните гнезда, противотанковите и полските оръдия, придадени към батальона.

Дадената на нас линия, както знаете, беше много дълга — седем километра на един батальон. Бяхме се проточили, както сетне казваше Панфилов, „в единична нишка“. Дори и в онзи ден, тринадесети

октомври, аз все още не допусках мисълта, че в района на Волоколамското шосе единствено тази нишка ще препречи пътя на немците, когато те в устрема си към Москва стигнат „далечните подстъпи“, нашата линия. Но...

Ротните командири седяха до лампата и отбелязваха на топографските си карти минните полета.

Водеше се шеговит разговор за тринадесетото число.

— За мен то е щастливо — каза лейтенант Заев, командирът на картечната рота, — роден съм на тринадесети и на тринадесети се ожених. С каквото и да се заловя на тринадесети, всичко ми спори, каквото да пожелаая, всичко се сбъдва.

Той имаше особен начин на говорене. Мърмореше си под носа и човек не винаги можеше да разбере дали се шегува, или е сериозен.

— Е, и какво например сте пожелали днес? — попита го някой.

Всички погледнаха с интерес слабото, едрокостно, разширено надолу лице на Заев. Той беше известен със способността си току да изтърси нещо.

— Една манерка коняк! — измърмори той и избухна в смях.

Влезе началник-щаба Рахимов. Той винаги се движеше бързо и безшумно, сякаш не беше обут с ботуши, а с пантофи.

— Другарю комбат, заповедта ви е изпълнена — каза той с обичайния си спокоен тон.

Бях го изпратил на далечно разузнаване, за да изясни далече ли от нас се водят боеве. В щаба на полка не се знаеше нищо определено.

И ето че Рахимов се беше върнал неочаквано бързо.

— Изяснихте ли?

— Да, другарю комбат.

— Докладвайте.

— Разрешете писмено? — попита ме той и ми протегна сгънато листче.

На хартията имаше четири думи:

„Пред нас има немци.“

Полази ме тръпка. Нима е дошъл нашият час?

Умен е, много е умен Рахимов! Разбрал от часовоя, че не съм сам в блиндажа, той доверил, преди да влезе, тези четири думи на хартията, за да не ги произнася гласно, та нито с вида си, нито с тона да не внесе тука страх.

Дадох си сметка, че и аз имам желание да скрия това съобщение от другите, като че можех с това да направя недействителна действителността — да я отстраня, да я отблъсна.

Погледнах цветната схема, видях минните полета, реката, опасана от отвесното противотанково препятствие, окопите, покрити с четири-пет реда дървета, картечниците и оръдията; представих си и още нещо: човека с шинел, боеца.

Попитах на казахски:

— Лично ли ги видя?

Не ще съмнение, аз вярвах на Рахимов и все пак го попитах.

— Да.

— Къде?

— На двадесет, двадесет и пет километра оттука. В село Середа и в други села.

— А разстоянието помежду? Там какво има?

— Ничия земя.

— Е — казах аз на руски, — май че вашето желание, Заев, ще се изпълни: на наш адрес са изпратени много манерки коняк...

Всички ме гледаха въпросително.

— ... и ром — продължих аз. — Пред нас има немци. Рахимов, съобщете обстановката.

Офицерите изслушаха Рахимов мълком и само Заев измърмори:

— Още по-добре!

— Че кое му е доброто? — попита някой.

— Ами по-хубаво ли е да стоим така? Настояхме се.

Без да поиска разрешение, в блиндажа се втурна моят коневод Синченко.

— Другарю комбат! Генералът идва насам... — високо зашепна той.

Побързах да си сложа шапката, оправих си рубашката и се спуснах да го посрещна.

Но вратата вече се отвори. При нас влизаше командирът на дивизията генерал-майор Иван Василиевич Панфилов.

2.

Аз се изпънах и рапортувах:

— Другарю генерал-майор, батальонът е зает с укрепване на отбранителната линия. Ротните командири копират схемата на минните заграждения. Командир на батальона старши лейтенант Баурджан Момиш-Ули.

Панфилов попита:

— Някакви произшествия?

„Знае!“ — мина ми през ума. Отговорих:

— Да, другарю генерал. Един страхливец, самонаранил се в ръката, бе разстрелян пред строя.

— Защо не сте го дали под съд?

Развълнуван, започнах да обяснявам.

Казах му, че при други обстоятелства бих го дал под съд. Но в дадения случай е трябвало да се реагира незабавно и съм поел отговорността върху себе си.

Панфилов не ме прекъсваше.

За първи път го виждах с полушубка. Меката полушубка от бял юфт, от която леко лъхаше приятен мирис на катран, непреправена по негова мярка, беше широка, но поомачкала се вече, не стърчеше и не издаваше хлътналите му гърди, стегнати през рамо с портупей, и прегърбената му снага. Докато ме слушаше, генералът гледаше надолу, навел сбръчкания си врат. Струваше ми се, че не ме одобрява.

— Сам ли го разстреляхте? — попита ме той.

— Не, другарю генерал: разстреля го отделението, което той е командувал, но заповедта дадох аз.

Панфилов вдигна глава.

Гъстите, остро извити вежди над малките, леко дръпнати очи бяха смръщени. — Правилно сте постъпили — рече той. После, като си помисли, повтори:

— Правилно сте постъпили, другарю Момиш-Ули. Напишете рапорт.

Едва сега, изглежда, забеляза, че наоколо всички стоят прави.

— Сядайте, другари, сядайте! — промълви той, разкопча колана си и започна да съблича полушубката.

Със сукнената рубашка с небиещи на очи звезди в защитен цвят прегърбената му стойка пролича още по-рязко.

— Ами при вас, другарю Момиш-Ули, е хладничко. Защо не палите? И горещо чайче сигурно няма, а?

Приближил се до тенекиената печка, той попипа изстиналите кюнци, надникна зад печката, сякаш търсеше нещо, видя брадвата, приклепна и прихванал с ръка едно дърво, започна сръчно и леко, с точни удари да го цепи на съчки.

Рахимов изтича при него.

— Другарю генерал, разрешете, аз...

— Защо? Аз обичам. Другия път, разбира се, ще трябва сам да се погрижите за командира си.

Такъв беше маниерът на Панфилов — той доста често правеше забележки не направо, а по такъв заобиколен начин.

Но за да смекчи дори и тази едва доловима рязкост, ласкаво добави:

— Сядайте, другарю Рахимов, сядайте! Ето тука, на чуканчето.

Никога не съм виждал някой друг, освен Панфилов да нарежда клечките по такъв начин — като колибка. Някои от тях, по-едрите, първо претегляше на ръка. Веднъж сложи една клечка, но се разколеба и я измъкна.

Не знаей, може да ви се струва, че дори когато пали печка, щом е генерал, не му прилича да се колебае, но когато мушна отдолу брезова кора и драсна клечка кибрит, печката веднага запращя.

Близо минута остана да седи край огъня. Червеникавите отблясъци играеха по петдесетгодишното му, набраздено от бръчици, но не уморено лице.

— Ето — рече той и се вдигна, — така е по-весело... Готов ли сте, другарю Момиш-Ули?

— Готов, другарю генерал.

Подадох му краткия си рапорт. Панфилов го прочете до лампата, сложи листа на масата, натопи перото, въздъхна и написа: „одобрявам“.

3.

На масата, както знаете, лежеше отлично начертаната схема на нашата отбрана.

Бутнал настрана рапорта, Панфилов дълго гледа схемата.

— Добре сте се заградили май — рече той. — Но...

С чисто руски жест генералът се почеса по тила.

— После ще се поразходя с вас, другарю Момиш-Ули. Ще поогледам на място... Известна ли ви е обстановката, другари?

Отговорът прозвуча неуверено.

Панфилов извади от планшета си карта, вече малко поизмачкана, малко поизтъркана на гънките, разгърна я и я сложи върху схемата.

— Я елате, другари, по-близо — рече той. — Противникът е направил пробив тука и тука.

Той посочи няколко пункта близо до Вязма, огледа лицата — всички ли виждат, всички ли разбират — и продължи:

— Нашите войски се бият в района на Гжатск и Сичовка. Ето главните точки на отбраната.

Без да натиска, очерта с тъпия край на молива няколко кръгли фигури с неправилна форма на различни места по картата. След това пак огледа всички ни.

— Може да сте мислили — каза той, като остави молива, — че тия „храбреци“, дето се точеха покрай нас последните дни — това е нашата армия?

Той се усмихна, край малките му очи се събраха ситни бръчици. Никой не се осмели да кимне, само Заев тръсна глава.

— Признайте си, така ли мислехте?

Никой не отговори. Панфилов беше споменал онова, което като камък тежеше на сърцето на всекиго.

— Не, другари, армията се бие. Мислите ли, че немците щяха да ни оставят да седим тука толкова време, ако с тях не се сражаваха нашите бойни части? Сега противникът е напреднал към нашата линия, но с незначителни сили... Сковават го войските, които се сражават в тила му. Линията на дивизията е много разтегната, но...

Панфилов се поумълча.

— Към нашата дивизия са придадени няколко артилерийски противотанкови полка. Цифрата няма да ви спомена. Това е артилерията на Главното командване.

Панфилов отново взе молива и пак загледа картата. Остриганата му глава с наполовина черна и наполовина бяла, равномерно прошарена коса, се наведе, плъзгащите се по топографските знаци очи се присвиха, сякаш се мъчеха да различат нещо неясно.

— И в какво се състои сега задачата? — тихо продума той, сякаш питаше самия себе си. — Задачата е да посрещнем врага с тази артилерия там, където той ще нанесе главния удар. Можете, другари командири, да предадете това на бойците. Впрочем... За колко време, другарю Момиш-Ули, можете да съберете батальона?

— По тревога ли, другарю генерал?

— Не, защо по тревога... Един час стига ли ви?

— Да, другарю генерал.

Когато идваше при нас след проверката на бойната готовност, Панфилов обикновено беседваше с батальона. Той си извади часовника и нещо пресметна, гладейки с палец стъклото.

— Не, другарю Момиш-Ули, не мога: този малък старшина не позволява — той посочи часовника. — Та така, другари, започваме да воюваме... Изскочат ли немчурята, ще ги избием. Изскочат ли други, и тях ще избием. Ще ги смелим...

Панфилов се изправи и тозчас всички наставаха.

— Ще ги смелим...

Панфилов повтори тази дума и сякаш се вслуша как звучи.

— Разбрахте ли ме?

Почти винаги Панфилов завършваше с този въпрос и се вглеждаше в лицата на тези, с които говореше.

— А сега... сега не би било зле чашка чай след път... Като че ли бях намекнал за такова нещо, другарю комбат?

Аз извиках:

— Синченко! Самовара! Бегом!

— Охо! Вие и със самовар сте се сдобили? Добре...

Всички се усмихваха. Панфилов заразяваше със своята непресторена, непринудена увереност.

Той освободи командирите, сгъна и прибра картата.

4.

В блиндажа тичешком влезе Синченко със самовара.

— По-полека, по-полека — рече Панфилов. — Защо тичаш със самовара?

— Нали е война, другарю генерал — отракано отговори Синченко.

— Тя да не е за тичане?

Синченко ловко стовари самовара на масата.

— Имам си едно наум, другарю генерал.

Отговорът му хареса.

— Добре, добре — каза той. — Но сега, другарю, няма да воюваме с едно наум.

— Ами с какво, другарю генерал?

— С три наум — Панфилов се засмя. — Нямате ли зелен чай?

Живял дълго в Средна Азия, Панфилов беше свикнал там с такъв чай.

— Нямаме, другарю генерал.

— Жалко... Я да видя какво запарвате?

Синченко му подаде започнатия пакет. Панфилов погледна етикета, помириса чая:

— Не е лош... Малко поизветрял. Да бяхте го сложили в кутийка, другарю... Я ми дайте чайника, аз ще се оправя с тая работа.

След като изплакна малкия бял чайник два пъти с вряла вода, той сложи в него щипка чай, надърна, присви очи и добави още малко. После без вода го сложи върху кюнчето на самовара.

— Нека се посгрее, да се поотвърне — обясни той.

Пред нас имаше немци, зад нас беше Москва, а Панфилов на предната линия с вещина и мерак запарваше чая.

— Схемата, другарю Момиш-Ули, не я прибирайте — каза той.

— Хайде да я поразгледаме заедно... Вие, другарю Момиш-Ули, нещо май не сте весел?

Панфилов ме попита меко, а аз малко остана да падна, сякаш с всичка сила ме беше ударил с този въпрос. Че нали едва вчера самият аз бях казал същото на един боец. Нима и аз имам същия вид?

— Какво ви смущава, другарю Момиш-Ули? Недейте става, седете си, моля ви се, седете си.

— Вижте, другарю генерал... — С досада долових в тона си неувереност, същата неувереност, която се мъчех да изкореня у другите. — Кажете, другарю генерал, нима батальонът наистина ще трябва да държи седем километра?

— Не. — Панфилов помълча, присви очи и се усмихна. — Не. Днес ще преместя една рота от вашия полк. После може би ще взема още една. Тъй че вие, другарю Момиш-Ули, ще трябва да заемете още един километър или километър и половина.

— Още един километър?

— Че какво да правим, другарю Момиш-Ули? Посъветвайте ме.

Панфилов каза това без никаква ирония и заедно със столчето се помести към мене, както винаги много живо, сякаш аз, старши лейтенантът, можех действително да дам някакъв съвет на един генерал.

— Че какво да правим? — повтори той. — Нали нашето е нишчица, не е трудно да се скъса. Е, ще се скъса някъде... А после?

Той с любопитство ме загледа в очакване на отговор. Аз мълчах.

— Ето, именно заради това „после“ вземам ротите. Непредпазливо ли е?

Той ме попита, като че това го бях казал аз, но аз слушах, без да си отворя устата.

— Сега, другарю Момиш-Ули, не трябва да бъдем предпазливи. Сега трябва да бъдем... — той лукаво присви очи — триж предпазливи. Смятам, че тогава ще успеем да го разиграем около един месец на тоя участък до Волоколамск.

— До Волоколамск ли? Ще отстъпваме ли, другарю генерал?

— Мисля, че няма да може да се седи на едно място, а ще трябва да се действа така, че където и да пробие, навсякъде да има пред него наши войски. Разбрахте ли ме?

— Да, другарю генерал, но...

— Говорете, говорете. Какво друго ви смущава? Май че бойците ги е страх от немца, а?

— Да, другарю генерал.

Като се мъчех да бъда кратък, започнах да докладвам. Впрочем тази дума не е напълно подходяща тук.

Панфилов умееше да слуша толкова живо — човек имаше чувството, че говори нещо много съществено за него, нещо много умно. Аз самият не усетих как започнах не да докладвам, а да разказвам, да разказвам така, както виждах и чувствавах.

Когато престанах да говоря, известно време Панфилов замислено мълча.

— Да, другарю Момиш-Ули — промълви той най-после, — сега нищо друго не е страшно за нас. Само това е страшно.

Той стана, отиде при самовара, наля вряла вода в чайника, сложи го пак отгоре, на кюнчето, и се върна.

Без да сяда, се наведе над листа и пак, както при първия поглед, каза:

— Здравата сте се запушили.

Обаче това не прозвуча като одобрение.

— Нещо е много затворено. Не сте ли оставили тука твърде малко проходи? — Той взе молива и посочи минните полета. — Не сте ли се самозаклучили, другарю Момиш-Ули.

— Че нали това е отпред, другарю генерал — учудено рекох аз.

— Точно там е работата, че е отпред. Не можете се помръдна, тясно.

Дойде ми на ума: „Тясно ли? С моите седем километра да ми е тясно? Какво разправя той?“

Без да натиска, с тънки щрихи Панфилов набеляза няколко прохода в минните заграждения. Аз все още не разбирах — защо? А Панфилов с леки драсвания на обикновения черен молив (други не обичаше) зачерта красивото изображение на отбранителната ни линия и означи стрелка, устремена напред, към разположението на немците.

Не можех да разбера какво иска. Дали искаше да минем в настъпление, да атакуваме трупащата се немска армия? И то след като съобщи, че ни вземат една рота, че на батальона предстои да се разтегли на още един — един и половина километра? След като каза, че сега трябва да бъдем триж по-умни и триж по-предпазливи? След като изрече: „до Волоколамск“? И какво е това, заповед ли е? Но нима така се заповядва?

— На ваше място — рече той, леко защриховайки стрелката — бих помислил за следното...

От върха на стрелката, насочена към разположението на немците, той прокара извивка, обозначаваща връщане към нашата линия, и ме погледна.

— ... бих помислил... Защото на вашата картинка и мисъл за такова нещо не виждам.

Панфилов извади часовника си и се обърна към самовара.

— Този господин също иска внимание. Да прием по чаша чай — и да вървим.

— При нас ли ще нощувате, другарю генерал? — попита Синченко.

— Не, другарю. Сега няма време за нощуване, сега се налага и нощем да денуваме.

Той се усмихна, взе чайника, вдигна капачето, помириса и рече:

— Това се казва питие.

Подаде ми чаша чай и хитро присви очи:

— Нали днес имаме малък юбилей — днес нашата дивизия стана точно на три месеца. Би следвало да го ознаменуваме по-осезателно, но... има време и за това... И точно три месеца, другарю Момиш-Ули, откакто се срещнахме с вас за първи път. Помните ли колко сърцато ударихте крак пред мене?

И той пак се усмихна.

ПРЕДИ ТРИ МЕСЕЦА

1.

Да, аз помнех. Това се случи точно преди три месеца, на тринадесети юли хиляда деветстотин четиридесет и първа година.

Във военния комисариат на Казахстан, където служех като инструктор, имаше обедна почивка от дванадесет до един. Бях се наобядвал и се връщах от столовата. Гледам, сред двора стои не много висок, попрегърбен човек с генералска униформа. До него — двама майори.

В Алма-Ата рядко срещаме генерали. Аз се загледах.

Генералът стоеше гърбом, със склучени отзад ръце и малко разкراчен. Полуобърнатото му лице ми се стори много мургаво — почти толкова черно, както и моето. Навел глава, той слушаше единия от майорите. Изпод високата генералска яка се показваше черно-кафяв, нарязан от едри бръчки врат.

Като артилерист аз носех шпори и — трябва да си призная тази слабост — не обикновени, а със сребърни връхчета, с тъй наречения „малинов“ звън.

На минаване край генерала замарширувах. Ударих единия крак — дзън. Другия дзън.

Генералът се обърна. В мустаците, подстригани като две квадратчета, не личеше нито един бял косъм. Скулите му бяха доста изпъкнали. Присвитите тесни очи бяха прорязани по монголски — малко косо. Помислих си: татарин.

Когато влязох в стаята, попитах другарите си:

— Какъв е този генерал? Защо е дошъл при нас?

Обясниха ми: това е генерал Панфилов, военният комисар на Киргизия.

Знаете ли какво е военен комисар на република? Това е глава на военния комисариат — съветско учреждение, което завежда отчета на запасните чинове и донаборната подготовка. Между нашите два

военни комисариата — казахския и киргизкия — имаше договор за социалистическо съревнование. Договорът се подновяваше веднъж или два пъти годишно. Всички мислехме, че генералът вероятно е дошъл именно за това.

Седнах на масата, дръпнах към себе си папката, отворих я. Помня, че този ден съставях план за комсомолски крос. Това беше, разбира се, нужно и важно, но на душата ми тежеше неудовлетворение.

Минал бе почти цял месец от началото на войната, във вестниците се появяваха имена на нови направления, нови градове, завзети от врага, а аз, старши лейтенант от Червената армия, седях в Алма-Ата, на три хиляди километра от фронта, и съставях план за крос.

Не ти прилича. Не ти прилича, Баурджан!

2.

Вратата се отвори и влезе генералът. С него — двамата майори. Ние станахме.

— Седнете, седнете — каза генералът. — Здравейте... Кой от вас е старши лейтенант Момиш-Ули?

Какво е станало? Защо пита за мене? Развълнуван, аз се изправих. Генералът се усмихна.

— Седнете, другарю Момиш-Ули, седнете.

Той говореше дрезгаво и тихо. Като се приближи до мен, дръпна един стол, седна, свали генералската фуражка с червена околожка и я сложи на масата. Черната му, ниско остригана коса беше обилно прошарена.

В неговата фигура, в лицето му, в начина, по който говореше и се държеше, като че ли нямаше нищо заповедническо. Само веждите, рязко извити почти под прав ъгъл, странно противоречеха на това. Във веждите, както и в мустаците, нямаше нито един бял косъм.

— Да се запознаем — каза той. — Казвам се Иван Василиевич Панфилов. Знаете ли, че тук, в Алма-Ата, ще се формира нова дивизия?

— Не, не зная.

— Та за командир на тая дивизия съм назначен аз. По заповед на Средноазиатския военен окръг вие сте назначен в дивизията като батальонен командир.

Той извади и ми връчи назначението.

— Колко време ви трябва, за да сдадете службата?

— Малко. След два часа мога да се явя.

Той си помисли.

— Няма нужда. Женен ли сте?

— Да.

— Тогава днес се сбогувайте със семейството и елате при мене утре в дванадесет часа.

3.

На другия ден в дванадесет без пет се качвах по широките външни стъпала на Дома на Червената армия. Посочиха ми стаята, в която се беше настанил генералът.

Леко прегърбен, свил глава между раменете, той седеше зад голямо писалище и преглеждаше някакви книжа. След това много пъти ми се е случвало да се срещам с Панфилов, но само тогава го видях с книжа. Единственият документ, който навсякъде го съпровождаше сетне, при Москва, беше топографската карта.

Картата лежеше пред него и сега. Аз веднага я познах — това беше план на Алма-Ата и околностите ѝ. Върху нея лежеше джобният му часовник с разкопчана каишка.

Генералът погледна часовника, пъргаво се изправи, отмести тежкото кресло и излезе иззад писалището. Походката му беше лека, в нея не се усещаше възрастта.

Разговаряхме прави. Панфилов ту се разхождаше, ту спираше с ръце зад гърба и леко разкрачен.

— Та така, другарю Момиш-Ули — подхвана той, дивизията засега не съществува. Няма нито щаб, нито полкове, нито батальони. Ще рече, няма и кого да командувате. Но всичко това ще го има, всичко това ще сформираме. А засега ще трябва да ми помогнете. Искам да се посъветвам с вас.

Генералът пристъпи към масата, прелисти книжата, намери, каквото му трябваше, взе дебел червен молив, повъртя го и като се обърна към мене, каза:

— Това е, другарю Момиш-Ули, най-глупавият молив на света.

— Защо, другарю генерал?

— Защото с него се пишат резолюции — шеговито отвърна той и продължи: — С този молив, без да си знаеш работата, е много лесно да решиш за две минути всичко, каквото пожелаеш. Теглиш една черта върху картата и готово — въпросът е решен. Сложиш резолюция и готово — въпросът е решен. Я го вземете, че да не ми е под ръка. Но и вие, другарю батальонен командир, гледайте да го използвате порядко.

Подаде ми с усмивка молива и след това загрижено ме попита:

— Как мислите, къде бихме могли най-бързо да калайдисаме казаните?

В погледа ми вероятно пролича изненада и генералът обясни:

— Нали нашата дивизия ще бъде един вид опълченска — тя се формира свръх плана. На новичко не можем да разчитаме. Нито ще искаме.

Наложи се да отговарям и на много други, повечето все тъй странни въпроси и през цялото време имах чувството, че Панфилов се интересува от неща, от които като че ли не приляга да се интересува един генерал.

Най-накрая ми връчи един лист и ми даде поръчение:

— Тука са посочени адресите на помещенията, които са ни определени за формировъчни пунктове — каза той. — Трябва да се погледнат, да се провери дали всички са подходящи. Вижте дворовете, ще има ли къде да се марширува, има ли кухни, готварски печки, казани?

Аз пак се учудих: подобава ли на един генерал да се занимава с такива неща?

След като ми даде списъка, Панфилов се вгледа в лицето ми и попита:

— Разбрахте ли ме?

— Да, другарю генерал.

Той взе часовника си.

— Колко време ще ви трябва?

— До вечерта ще го направя, другарю генерал.

Рязко извитите вежди недоволно се вдигнаха:

— Какво значи „до вечерта“?

— До към шест часа, другарю генерал.

Той си помисли.

— Към шест... Не... Доложете ми за изпълнението в осем.

4.

Дните минаваха, аз изпълнявах дребни поръчения на генерала. Междувременно се раждаше дивизията, пристигаха командирите.

Веднъж, когато излязох от Панфилов, видях насреща ми да идва полковник от артилерията. Той имаше дълги крака и дълго лице с две дълбоки бръчки край устата.

Направих му път. Полковникът погледна петлиците ми и спря.

— Артилерист? — отсечено попита той.

— Тъй вярно, другарю полковник.

— На мое разпореждане?

— Съвсем не зная. Назначен съм за командир на батальон.

— В пехотата ли? Как така? Елате с мене при генерала.

По развоя на разговора при генерала разбрах, че устремният полковник беше току-що пристигналият командир на артилерийския полк в нашата дивизия.

— Заповядайте му, другарю генерал, да остане на мое разположение. И още днес да приеме дивизион.

Панфилов се обърна към мене:

— Ами вие, другарю Момиш-Ули, как мислите? Ще се справите ли с дивизион?

— Не, другарю генерал, няма да се справя.

Панфилов седна по-удобно. В присвитите му, по монголски тесни очи блесна любопитство. Това беше една от неговите черти — неуталожено от възрастта, удивително за годините му любопитство. Изглежда, с интерес чакаше: „Ха да видим, какво ще кажете вие, полковник?“

— Как да не се справите? — сърдито попита полковникът. — Командували ли сте батарея?

— Да.

— Е, това стига... Или може би искате вместо вас да изпратим в дивизиона майор? Може би някой завършил академията? Нито един такъв няма да ни дадат. Моля, другарю генерал, въпросът да се смята за решен.

Но аз почтително и твърдо казах:

— Длъжен съм да бъда честен, другарю генерал. С дивизион няма да се справя, образованието ми не е достатъчно.

Знаете ли кой е виновен за моята упоритост? Професор Дяконов, който сигурно и не подозира за моето съществуване. Пред него, автора на тритомния капитален труд „Теория на артилерийския огън“, се прекланят артилеристите. Без да разбирам от висша математика, завършил след средното училище само деветмесечен артилерийски курс, аз не успях да се преборя с това съчинение. Че какъв командир на дивизион можех да стана, как ще управлявам съсредоточения огън на батареите, щом не мога да изчисля един изстрел „по Дяконов“, щом не умея да дам точен „дяконовски“ залп?

По-късно, когато наблюдавах артилерията и артилеристите във войната, разбрах, че не аз съм бил правият, а полковникът. Войната е най-добрата академия и след като повоювах, щях да командувам не по-зле от другите и нямаше да посрамя артилерията.

— Ами какво искате? — попита полковникът.

— Батарея — отвърнах аз.

— Какво разправяте? При мен батареите ги командуват младши лейтенанти. Искате ли в щаба, като помощник-началник щаб?

Неволно извиках:

— Боже, опази!

Генералът с интерес следеше разговора и сега се засмя.

— Не така, другарю Момиш-Ули, не така... Щабът не значи непременно писарство. Нито пък непременно — червен молив...

— Какъв червен молив? — попита полковникът.

— Струва ми се, че това се отнася и за вас, полковник — шеговито каза Панфилов. — После ще ви разкажа.

След това стана сериозен и добави:

— Ще си помисля. Вървете си, другарю Момиш-Ули.

5.

Продължението последва същата нощ.

Аз бях дежурен по щаб. Панфилов работеше до късно след полунощ. Както обикновено, той викаше ли викаше при себе си един след друг командирите.

Раждаше се дивизия. В празните лете училища, превърнати в пунктове за формиране, тези дни идваха от града и околните колхози повиканите в армията — всичките на възраст, тридесет — тридесет и пет годишни, повечето от тях не служили във войската.

В този час те, бъдещите панфиловци, спяха.

Най-сетне и при нас, в голямата каменна къща, стана тихо.

Скръцна една врата, в коридора се чува стъпки. Аз станах и си дръпнах гимнастюрката, понеже познах походката на генерала.

Той надникна през отворената врата.

— Тук ли сте, другарю Момиш-Ули? Дежурите ли?

Панфилов беше с кърпа на лице, без генералската куртка, по бяла фланелка. Лицето му беше уморено. Стаята беше задимена. Панфилов отвори прозореца и приседна на перваза.

— Мислих за вас, другарю Момиш-Ули, мислих — каза той. — Хайде посъветвайте ме какво да ви правим.

— Аз, другарю генерал, ще отида там, където ми заповядат. Но щом ме питате за моето мнение...

— Седнете, седнете... Да, да, щом ви питам за вашето мнение...

— ... бих ви помолил, другарю генерал, да ми дадете не дивизион, а батарея или батальон.

— Батальон ли? Батальон, другарю Момиш-Ули, също не се командува лесно... Интересували ли сте се от общовойскава тактика? Чели ли сте нещо по този въпрос?

Изброих му едно-друго от онова, което бях чел.

— Ами отстъпателният бой? Интересували ли сте се от него?

— Не, другарю генерал...

— Да, няма да ви е лесно да командувате батальон — повтори Панфилов.

Той ме изглежда така, че аз се изчервих. В мен заговори самолюбието.

— Възможно е — изтърсих аз. — Но да умра с чест, ще съумея, другарю генерал.

— Заедно с батальона ли?

— Заедно с батальона.

Неочаквано Панфилов се разсмя:

— Благодаря за такъв командир... Не, другарю Момиш-Ули, съумейте да участвувате с батальона в десет боя, двадесет боя, тридесет боя и да запазите батальона. Ето за това войникът ще ви каже „благодаря“!

Той скочи от перваза и седна до мене на тапицираното с мушама канапе.

— Самият аз съм войник, другарю Момиш-Ули. На войника не му се умира. Той отива в бой не за да мре, а за да остане жив. И командирите му трябва да бъдат такива. А вие толкова лесно казвате: „Ще умра с батальона.“ В батальона, другарю Момиш-Ули, има стотици хора. Че как ще ви ги доверя?

Аз мълчах. Мълчеше и Панфилов, загледан в мене. Най-сетне той рече:

— Е, какво ще кажете, другарю Момиш-Ули? Ще се наеметели да ги водите в бой не за да умират, а за да останат живи?

— Ще се наема, другарю генерал.

— Охо, това вече е отговор на войник. Ами знаете ли какво трябва за такова нещо?

— Разрешете да помоля, другарю генерал, да ми го кажете вие.

— Хитър сте, хитър... Първо, другарю Момиш-Ули, ето това... — Той се почука по челото. — Ще ви кажа под секрет. — Той шеговито се огледа, повдигна се и ми пошепна: — И на война се срещат тъпаци.

Сетне престана да се усмихва и продължи:

— И трябва още едно много жестоко нещо... много жестоко: дисциплина.

Аз изтърсих:

— Но ето вие... — и си прехапах езика.

— Говорете, говорете! Искате да кажете нещо за мене?

Но аз не смеех да продължа.

— Говорете де. Или ще трябва да ви заповядвам?

— Искях да кажа, другарю генерал... ето вие сте толкова мек...

— Нищо подобно. Така ви се струва.

Моите думи, изглежда, го засегнаха. Той стана, взе си кърпата, поразходи се...

— Мек... Имайте предвид, другарю Момиш-Ули, че с викане не се управлява. Мек ли... Съвсем не съм мек... Значи, не ви се ще да приемете дивизион? А?

Аз нищо не отговорих, само погледнах генерала. Той каза:

— Не би било зле да изкарате академията... Е, добре! Ще ми се обиди полковникът, но... все някак ще удържа в отстъпателния бой... Ще командувате батальон.

— Тъй вярно, ще командувам батальон, другарю генерал.

Така се случи аз, артилеристът, да стана командир на батальон.

6.

Още няколко дена прекарах в щаба. Наблюдавах и се мъчех да разбера: как може да управлява дивизия този добър, мек човек, лишен комай от онова, което се нарича „настойчивост“?

Обаче той не винаги беше мек.

Веднъж видях как, свикнал, изглежда, с постоянното му „Седнете, моля ви се, седнете!“ един от щабните командири, влязъл при Панфилов, седна без покана.

— Станете! — рязко каза Панфилов. — Излезте оттука. Помислете малко пред вратата, след това влезте пак.

Когато даваше някаква заповед, Панфилов никога не забравяше да провери дали е била изпълнена в определения срок. Той си имаше любим жест — да глади с палец изпъкналото стъкло на джобния си часовник. Понякога на човек му се струваше, сякаш гали любимо малко същество. В случай на закъснение искаше обяснение. Веднъж ми се случи да бъда свидетел как мъмреше един командир, неизпълнил навреме поставената от него задача:

— Вие сте недобросъвестен, недисциплиниран в работата. Познавам ви само от няколко дена, но за съжаление вече се показате като мързеливец.

Чудноватите му вежди се събраха, извивката им като че ли стана още по-остра. Той не викаше, само говореше малко по-високо и малко по-отчетливо от друг път. Толкова по-тежко падаха думите му.

В паметта ми се е врязал един незначителен случай.

По поръчение на генерала трябваше заедно с един червеноармеец да приема и да закарам в склада първата изпратена в дивизията минохвъргачка. Панфилов поиска да види минохвъргачката.

Викнах на червеноармееца през прозореца:

— Докарай минохвъргачката от склада! По-живо! За пет минути да е тука!

Когато се обърнах, видях, че Панфилов ме гледа с присвити очи. Това беше същият ироничен поглед, който веднъж ме беше накарал да се изчервя.

— За пет минути, другарю Момиш-Ули, той няма да успее — рече генералът.

Панфилов не каза нищо повече. Но аз бях поразен от тази простичка забележка.

Колко пъти, без да мисля, бях подвиквал така: „За пет минути“. А Панфилов мислеше.

КОНЯТ ЛИСАНКА И КОНСКАТА ИСТОРИЯ

1.

Настъпи най-сетне денят, когато се сбогувах с генерала и заминах да приемам батальона. Но преди това се случи една история, която трябва да разкажа.

За обиколките си из града използвах един от конете на щаба на дивизията.

Това беше Лисанка, красива едра кобила с бели чорапки, с бяло петно на челото, много послушна на юздечката.

За тази седмица и половина, която прекарах в щаба, бях успял да науча Лисанка на едно-друго.

При батальона, изведен вече извън града, в станицата Талгар, на двадесет и пет километра от Алма-Ата, трябваше да отида с някаква пътуваща в тази посока кола.

Станах рано, в пет часа, когато в щаба още цареше тишина, стегнах се и излязох на двора.

Колата закъсняваше. Дося ми се да споходя за последен път Лисанка. Отидох в конюшната, потупах я, погалих я. Свикнала да получава от мене залче хляб или захар за послушанието си, тя протягаше меките си устни към дланта ми. Не й дадох — нямаше за какво... Тя започна да прави на място испанска стъпка с предните си крака, както я бях учил. Аз се усмихнах, бързо я оседлах и я изведох.

След като направих с Лисанка няколко кръга в двора в тръс, накарах я да тръгне в манежен галоп, после, замислен за нещо си — с испанска стъпка.

Беше, както казах, много рано. Дворът изглеждаше безлюден.

Изведнъж чух:

— Ще можете ли вие, другарю Момиш-Ули, и във военното изкуство да бъдете също такъв майстор?

На стълбището стоеше генералът. Смутен, скочих от кобилата.

— Продължавайте, продължавайте — каза Панфилов. — С удоволствие ви наблюдавам.

Той се приближи.

— Гледай ти какви работи сте умеели... А там — той посочи към далечината — дали ще можете така да управлявате?

Отговорих:

— Знаете ли, другарю генерал... Веднъж вече ми казаха съвсем същото. По-право, не че ми казаха, ами...

— Ами какво?

— Направиха така, че цяла година не можах да дойда на себе си...

— Интересно, интересно... Разкажете...

Но аз вече се разкайвах. Кой дявол ме дръпна за езика! Защо ще отнемам времето на генерала с истории от своя живот, които са интересни само за мен? Помъчих се да бъда кратък и му казах, че едно време, като младши лейтенант, бях груб с началниците, крещях на подчинените си, не успях да дисциплинирам взвода. Наказваха ме, слагаха ме под арест, а след това ме извика полковият командир и ми прочете странна лекция за управляването на коня. Той ми каза така: „Знаете ли какво представлява управлението? Някой пример с локомотивен машинист или с водач на автомобил за вас, жителя на степта, няма да е много ясен...“ И той започна да ми говори за коня. Неговата лекция ми подеждуваше.

— Не, я по-подробно. Какво ви каза той? — взе да разпитва Панфилов.

— То е общоизвестно, другарю генерал. Аз го знаех и без него...

— И все пак?

— Той говореше за добрия ездач. За това, че конят на добрия ездач може да се изправи на задните си крака, да мине с испанска стъпка и дори да потанцува... След това за средствата за управление. Това са, първо, поводите — с юздечка и с мундщук — едно помръдване на кутрето — и то е вече управление...

— Тъй, тъй... Интересно!...

— Каза ми, че добрият ездач никога не движи цялата си ръка или дори китката... Дърпали коня само свинарите. Е, и тъй нататък все в същия дух...

— Не, не!... Продължавайте. Какво друго ви каза?

Панфилов изглеждаше извънредно заинтригуван. Той се усмихваше, бръчките около очите му играеха.

— Говори за други средства за управляване... Пренасянето на опорната точка върху гърба на коня, незабележимо отстрани, е също управляване... А кракът на ездача? Съществуват двадесет начина на управляване само с шпората — пряко пришпорване, странично пришпорване и други... Обаче добрият ездач рядко използва шпорите. За него е достатъчно да допре коня с прасеца и конят вече го разбира. Но как се постига това?

— Така де... Как се постига?

Интересът на Панфилов ме порази. Аз вече говорех с увлечение.

— Да. Как да се постигне конят мигновено да изпълнява най-малкото желание на ездача? Най-главното е настойчивостта. Не бъде ли изпълнено, накажи, никога не прощавай! Бъде ли добре направено, поощри! Прави го не сто, а хиляда пъти. Той спокойно ми изложи всичко това и ми каза: „Вървете си!“

— А вие?

— Отначало не разбрах защо ме беше повикал. Обърнах се и си тръгнах. На прага сякаш някой с брадва ме тресна: „Да не би за него човекът да е кон? Да не би аз за него да съм кон?!“ Искях да се върна и да закрежя: „Да не съм ви кон!“

Панфилов прихна да се смее. Още не бях го виждал толкова весел. Той извади кърпа, взе да бърше блесналите си от влага очи и каза:

— Не е глупава, никак не е глупава тая история. Та, казва, дърпат само свинарите?

Смеейки се, той поглади Лисанка и ме попита:

— Харесва ли ви, другарю Момиш-Ули, това конче?

— Много, другарю генерал.

— Вземете го. Подарък за вас... Нека бъде с вас в батальона.

— Благодаря, другарю генерал.

Без да чакам колата, потеглих с Лисанка за своя батальон.

2.

Вече се споразумяхме с вас — природата няма да описваме. Други ще го направят по-добре.

Някой ден след войната ще ми дойдете на гости през лятото — ще видите колко хубав е Казахстан, ще опишете околностите на Алма-Ата, станицата Талгар и буйна планинска рекичка Талгарка.

В станицата намерих сградата на селскостопанския институт, където беше се настанил батальонът. Запознах се с началник-щаба, сухия подвижен казах Рахимов, довчерашен агроном, още облечен с цивилни дрехи. На самото му бляскаше значката на алпинист, но моят алпинист не умееше нито да застане според устава, нито да доложи.

Заедно с него обиколих помещението. Навсякъде претъпкано, но с военна униформа бях само аз. Хората се мотаеха по коридорите; в една от стаите пееха; от коридорите се закачаха през прозореца с жените. Никой не изкомандува: „Мирно!“, никой не поздрави командира.

Видях угарки на пода, тежко въздъхнах и заповядах да строят батальона.

Строявах се дълго, неумело. Аз стоях настрана, гледах и мислех. Представете си този строй: мнозина излязоха по долни фланелки, някои по чехли, други, по-солидни — със сака. Едни с каскети, други гологлави.

Алпинистът криво-ляво подравни редиците, изкомандува: „Мирно!“ и се вторачи в мене, вместо да доложи. Аз отново въздъхнах и отидох пред строя.

Поздравих. Отговориха ми кой както знаеше.

След като се представих, съобщих, че съм назначен за командир на батальона, сетне казах:

— Вие още сте в гражданско облекло, но родината вече ви е поставила в строя. Някои от вас са облечени с хубави дрехи, други — по-простичко... До вчера сте били хора с различни професии, различно благосъстояние, до вчера сред вас е имало и обикновени колхозници, и директори. От днес сте бойци и младши командири от работническо-селската Червена армия. Аз съм вашият командир. Аз

заповядавам, вие се подчинявате. Аз диктувам своята воля, вие я изпълнявате.

Нарочно говорех много рязко.

— Всеки от вас ще изпълнява всичко, каквото ви заповядам аз. Вчера сте могли да спорите с началника си; вчера сте имали право да обсъждате правилно ли е казал той, законно ли е постъпил. От днес родината ви отнема това право. От днес за вас има само един закон — заповедта на командира.

Виждам, някои гледат накриво — с един замах бях ликвидирал цялата демокрация. Аз продължих:

— Който е на друго мнение, може да го сложи в плик и докато сме още близо, да го изпрати у дома. Военният ред е суров, но на него се крепи армията. Искате ли да отблъснете врага, който е нахлул да заробва нашата страна? Знайте — това е необходимо за победата!

След това споменах накратко за честността, съвестта и честта. Честността пред родината, пред своето правителство, пред командира е най-висшето достойнство на войника. Честен е онзи, който има съвест.

— Можеш да имаш знания и способности — казах аз, — можеш да притежаваш ловкост и опит, но ако нямаш съвест, не чакай от мене пощада!

И най-сетне честта. Нея обясних по свой начин. Има две казахски поговорки. Едната гласи: „Заекът умира от шумоленето на тръстиката, героят умира за честта си“. Другата е само, само от пет думи. „Честта е по-силна от смъртта“.

Казах тези поговорки на казахски и ги преведох на руски. Само една трета от батальона бяха казахи, другите бяха руси и украинци.

Когато свърших, от строя се чу смел глас:

— Другарю комбат, разрешете да кажа...

На половин крачка пред редицата излезе снажен момък, с румени бузи — чак да му завидиш — с лека черна риза.

— Не разрешавам — отвърнах аз. — Тук не е митинг. Ротните командири, отведете поделенията!

Такава беше първата ми реч, първото ми запознаване с батальона.

3.

Вървах по коридора към приготвената за мене стая.

— Другарю комбат! Разрешете да кажа!

Пред мене стоеше пак той — същият, който пръв ме беше нарекъл командир. Косата му още не беше остригана с машинка, тилът му беше съвсем гол, а изпод каскета се подаваше къдрав перчем.

— Как се казвате?

— Боец Курбатов.

Той се държеше като войник и беше застанал „мирно“.

— Служил ли сте в армията?

— Не, другарю комбат. Служих във военната железопътна охрана.

— Вижте какво, другарю Курбатов: преди да се обърнете към батальонния командир, трябва да имате разрешение от ротния командир. Идете при него.

— Той, другарю командир, не обръща внимание... Аз във връзка с охраната... Задната врата, другарю комбат, не се охранява. Портичката към двора също. Може да се случи, другарю комбат...

„Браво!“ — помислих си аз. Харесваше ми неговият порив, настойчивостта му, откритият поглед, изпънатите рамена, но аз казах друго:

— Кръ-ъ-гом!

Курбатов пламна. Погледът му стана остър, зъл. Аз го разбрах, но също го гледах остро. Курбатов за миг се поколеба, но се обърна по войнишки и закрачи по коридора. Дори зачервеният му врат имаше оскърбен вид.

Казах на Рахимов, който стоеше до мене:

— Другарю началник-щаб, назначете боеца Курбатов за командир на отделение.

Някой ме докосна отзад. Когато се обърнах, забелязах неуверено отдръпната ръка.

— Аз не съм строевак, другарю комбат, но поисках да се отнеса до вас, другарю комбат...

Видях един човек с очила. Това беше първата ми среща с Мурин. Със сако, с леко разкривена вратовръзка, той говореше усмихнат и не знаеше къде да си дене ръцете. Тънките му китки и бледото дългнесто лице почти не бяха почернели, макар че беше юли.

— Аз не съм строевак, другарю комбат, но поисках да ме пратят в батальона — с гордост съобщи той. — Доказах, че очилата напълно коригират зрението ми. Ето, на тавана — погледнете, другарю комбат — има муха. Ясно я виждам.

— Добре, другарю, убедих се. Нататък.

— Но и в батальона, другарю комбат, ме зачислиха при нестроевите. Дадох ми кон и кола. Пък аз нямам абсолютно никакво понятие от коне. И не за това съм станал войник. Аз моля, другарю комбат, да ме изпратите в строя. Искан ми се, другарю комбат, да стана картечар!

След като го попитах за името, му казах:

— Може, другарю Мурин. Ще ви превода. Свободен сте.

Но той като че ли не беше сигурен, че с това работата е свършена. Не го съдържаше да изложи допълнителни аргументи.

— Чух речта ви, другарю комбат. Всичко е абсолютно правилно. Всяка ваша заповед, другарю комбат, ще бъде за мен закон.

— Свободен сте — повторих аз.

Той ме погледна с учудване и сякаш нищо не му бях казал, продължи:

— Аз, другарю комбат, съм музикант. Аспирант в консерваторията. Но сега, другарю комбат, всички трябва да стрелят.

И за по-убедително размърда пръсти.

Аз креснах:

— Как стоите? Ръцете!

Мурин слисано се изпъна.

— Два пъти ви казах: свободен сте! А вие? На вас ви се струва, че искате най-трудното — да ви изпратят да стреляте. Не, другарю Мурин, най-трудното, най-тежкото в армията е подчинението!

Мурин току отвори уста с намерението да възрази нещо, но аз продължих:

— Безброй пъти ще ви се стори, че командирът е несправедлив, ще искате да спорите, а ще ви викат да мълчите! Това ви го обещавам! Свободен сте.

Мурин си тръгна.

4.

Този ден се запознах с ротните и взводните командири, съставих строевото разписание, занимах се с караулите, със свързката, с домакинството и едва късно вечерта останах сам.

Извадих от планшета Бойния устав на пехотата, с който ме бяха снабдили в щаба, и взех да го чета, после го бутнах настрана и се замислих.

Води се Великата отечествена война. Хитлеристите всеки ден все по-дълбоко се врязват в нашата територия. Сега, един месец след нахлуването, те вече са се добрали до Смоленск, преминали са Днепър и ако се съди по картата, стремят се бързо да превземат Ленинград, Москва и Донбас. Това, на което залагат — тяхната тактика и вяра — е светкавичността. Те смятат да ни довършат, преди да сме разгърнали резервите си.

Кога ли Генералният щаб на Червената армия ще прехвърли нашата дивизия на фронта? Колко ли дни, колко ли седмици ще ни бъдат дадени за обучение?

Събитията се развиват толкова бързо, обстановката на фронта е толкова напрегната, че Върховното главно командване може да се види принудено да ни изпрати в бой след три-четири седмици.

Как да превърна в такъв неимоверно съкратен срок седемстотинте души, неспокойно спящи сега под този покрив, с домашните торбички под неостриганите глави, здрави, честни, предани на родината, но не военни, нешколувани от армейската дисциплина, как да ги превърна в бойна сила, способна да устои пред врага и да стане страшна за него?

Може да ви се стори странно, но тази нощ, когато мислех за великата война, за фронта, към който скоро щях да се отправя с батальона, когато мислех за живота и смъртта, за най-голямото, най-главното, върху което рядко се съсредоточава мисълта, аз си спомних за „конската история“. Генерал Панфилов беше избухнал в смях, след като я изслуша, и аз се бях смял заедно с него, но всъщност...

Спомних си как мене — волния казах, степния кон, непонасящ юзда, бяха ме превръщали във войник. Тежко, непоносимо тежко

понесох първите месеци в армията. Струваше ми се унижително да идвам тичешком при командира, да стоя пред него мирно, да изслушвам от него повелителното и кратко: „Без приказки! Кръгом!“ Всичко в мене се бунтуваше: „Защо без приказки? Какъв съм му на него, роб? Не съм ли същият човек, какъвто е той?“

И не само вътре в мене. Аз пребледнявах, изчервявах се, отговарях дръзко, не се покорявах.

Знаете ли как постъпиха с мене в края на краищата? Изпратиха ме на командирски курс, самия мен ме направиха командир от средния състав, офицер от Червената армия.

Постепенно проумях абсолютната необходимост от безпрекословното подчинение пред волята на командира.

Това е основното начало в армията. Без него дори хора, пламенно обичащи родината, не ще побеждават в боя.

Но как да го постигна по-скоро? Нали ние разполагаме само с броени дни, с няколко седмици... Как да създам в такъв срок дисциплинирана, обучена, страшна за врага сила, чието име е батальон?

ТЮТЮНЕВИЯТ ПОХОД

1.

Няма да разказвам с пълни подробности как напредваше подготовката на бойците.

Ще опиша само един поход, който в батальонните предания, засега от никого незаписани, е наречен „тютюневият поход“.

Минаха седем-осем дни, след като приех батальона. Ние бяхме вече облечени с униформи и въоръжени; вече боравехме с пушка, окопавахме се, прибягвахме, пълзяхме, марширувахме.

Една вечер получихме заповед да потеглим призори на петдесеткилометров поход, да стигнем определена точка в долината на реката, да пренощуваме там и до вечерта на следния ден, изминали отново същите петдесет километра, да се завърнем в Талгар. Също такива тежки маршрути бяха дадени и на другите батальони — генерал Панфилов приучваше дивизията към преходи.

Войниците от вечерта се подготвиха за похода, през нощта почиваха, а призори, преди още да се покаже слънцето, батальонът беше строен.

На вас, понеже не сте били войник, сигурно би ви се сторило, че пред вас стои страховита войска част — редиците са добре подравнени; на пушките бляскат новички щикове; бойците са до един в пълно походно снаряжение; до един със скатани шинели през рамо, с противогази и сапъорски лопатки в зеленикави, неизбелели калъфки, със стоманени каски, пристегнати на раниците; на поясоците, леко опънали ги надолу, висят гранати и паласки с бойни патрони — по сто и двадесет на боец.

Леко опънали... А у мнозина не съвсем леко — веднага го забелязах. Видях не стегнато скатани, а издути шинели; раници с непотегнати ремъци, увиснали на корема чанти с гранати. Малцина изпъкваха с истинска войнишка стегнатост. Между тях беше Курбатов.

Повиках Курбатов от строя и казах:

— Другари! Ето младши командир, подготвил снаряжението си за поход, както прилича на един войник; в похода ще му бъде по-леко, отколкото на другите. Вижте как всичко е натъкмил, как е стегнал поясока! Двадесет пъти съм ви обяснявал това, показвал съм ви, но въпреки всичко не го разбирате. Сигурно езикът ми не е достатъчно остър. Няма да говоря повече, а ще дам думата на вашия шинел, вашата лопатка, на раницата. Нека те поприказват с вас. Мислите, че те си нямат език! Имат! И по-остър от моя! Боец Гаркуша, при мене!

Бегом се приближи винаги усмихнатият чипонос Гаркуша. Чантата му с бомбите беше се смъкнала напред и се клатеше при ходене.

— Готов ли си за похода?

— Готов съм, другарю комбат.

— Застани до Курбатов. Боец Голубцов, при мен!

Шинелът на Голубцов беше скатан толкова дебело, че опираше в бузата му. Раницата му не лежеше на гърба, а на меките части.

— Готов ли си за поход?

— Готов съм, другарю комбат.

— Застани до Гаркуша.

След като избрах по този начин десетина от най-размъкнатите, аз ги сложих начело на колоната. Потеглихме.

— Батальон, мирно! След мен ходом марш!

Аз тръгнах до тези, които бях извикал, и под око ги наблюдавах. Десетина-петнадесет минути те крачеха леко. Чантата с бомбите през цялото време лекичко почукваше Гаркуша между краката. Най-сетне към чантата се протегна ръка, за да я отмести.

На Голубцов се допря да бутне шинела — грубият шаяк беше започнал да му жули врата.

Сапърската лопатка удряше трети по задника.

Те ги оправяха вървешком, но това не помагаше.

След още десетина минути Гаркуша се огъна назад и изпъчи корем, за да не му се клати чантата. Доловил моя поглед, той пресилено се усмихна. Голубцов въртеше врат и се мъчеше да бутне шинела с лице. Раницата също започна да му пречи. Голубцов мушна ръка под ремъка и се опита незабелязано да дръпне раницата нагоре. А Гаркуша вече не пъчеше корем. Той вървеше изкривен и забавяше крачка.

Аз заповядах:

— Гаркуша! По-широка крачка! Не изоставай от Курбатов!

Проклетата чанта започна пак да го удря. Така изминахме шест километра. Отново посочих на бойците Курбатов, след това извиках:

— Гаркуша, при мен!

Той изтича, превит одве. В строя се изсмяха.

— Е, Гаркуша, докладвай. Готов ли си за поход?

Той мрачно мълчеше.

— Поприказва ли си с чантата с бомбите?

— Поприказвах си...

— Хайде, разкажи на бойците какво ти каза тя.

Той мълчеше.

— Разкажи, не се стеснявай!

— Какво ще им разказвам? Такива като нас на думи не вярват, дай им да пипнат.

— Е, ти пипна ли?

— Абе аз нея не съм я пипал, ами тя...

Бойците се изсмяха. Като си изкара яда, взе да се смее и той.

Извиках Голубцов — потен, с изжулен, та чак червен врат.

— Я го вижте сега тоя, другари. Побеседва ли с тебе шинелът? Раницата побеседва ли? Разкажи: на какво те учеха?

Накарах и Голубцов да говори пред бойците. Така им демонстрирах един след друг всички, които бяха особено измъчени от снаряжението. След това казах:

— За кого е трудно да върви, когато му е дебело скатан шинелът, когато чантата с бомбите не е на място, раницата не е на място? За боеца или за командира на батальона? За боеца! Двадесет пъти съм ви го обяснявал, но вие сигурно сте си мислили: „Добре де, ще го направим за него, колкото да ни остави на мира!“ И го правехте надвечери. Пък то излезе, че не било „за него“, а за „себе си“. Някои от вещите вече ви го набиха в главите. Сега, през почивката, нека всеки наново си стегне снаряжението. Видя ли, че и сега някой не ме е разбрал, ще го извикам от строя, нека си поприказва пред мен с вещите, нека се увери, че техният език е по-остър от моя.

След тази почивка вече не стана нужда никого да измъквам от строя. Никой не искаше да беседва със снаряжението.

2.

Батальонът отново потегли.

Петдесет километра под юлското слънце не е малко разстояние, особено за хора, несвикнали с походи.

Гледам, ротите се разтеглят, започват да изостават. Направих бележка на командирите. След известно време отново проверявам строя. Бележките не са помогнали, колоната се разтяга все повече. Поговорих с командирите по-рязко. Пак без полза. Командирите също се бяха уморили, някои едвам се влачеха.

Излязох напред и извиках:

— Предайте по колоната: командирът на картечната рота да се яви начело на колоната!

След четвърт час, запъхтян, дойде тичешком дългокракият Заев.

— Другарю комбат, явих се по ваша заповед!

— Защо ротата ви се е разтеглила? Кога ще се научите да спазвате дистанцията? Докато не въведете ред, ще ви викам начело на колоната. Това е. Вървете си!

А пък да тичаш, за да излезеш пред батальонна колона, не е лесно — това е почти един километър.

После по същия начин извиках командира на втора рота Севрюков. Той беше възрастен човек, работил допреди войната като главен счетоводител на тютюнева фабрика в Алма-Ата. Когато ме настигна, не можеше да си поеме дъх.

Като ме изслуша, Севрюков каза:

— На войниците, другарю комбат, им е много тежко. Не може ли да се сложи част от товара на колите?

Отговорих му:

— Избийте си тази глупост от главата!

— Но какво да правим тогава, другарю комбат, с изоставащите? Как да го накараш, като не може човекът?

— Какво не може? Да изпълни заповед ли?

Севрюков не отговори.

Всички ротни командири ме споходиха по веднъж.

Но за Севрюков първото повикване се оказа недостатъчно. В опашката на ротата му се мъкнеха изоставащи войници.

Погледнах го, четиридесетгодишен, уморен, как крачи пред ротата. От прошарената коса, грижливо подстригана над слепоочията, по прашното му лице се стичаха струйки пот. Нима трябва да го накарам да тича още веднъж? Това е толкова трудно за него! Но какво да правя?

Той съжалява хората, аз ще съжаля него, а сетне... Какво ще стане с нас после, в боевете?

Подкарах коня в тръс, излязох напред и извиках:

— Командирът на втора рота начело на колоната!

Този път помогна.

Когато отново спрях, за да мине строят пред мене, видях: Севрюков вървеше вече не пред, а зад ротата. Имаше по-зъл и по-енергичен вид, дори гласът му се беше променил: дочух рязко командирско подвикване.

Цялата колона се стегна, ясно се очертаха дистанциите между взводовете, никой не изоставаше.

Така стигнахме до края на прехода, изминали петдесет километра без нито един изостанал.

Но хората бяха уморени. След командата „Свободни сте!“ всички се свлякоха на тревата. Всички си мислеха: скоро ще раздадат обета, ще хапнем и ще спим.

Но не би!

3.

В похода с нас имаше, както си му е редът, няколко походни кухни. Обаче, когато стигнахме на мястото за нощуване, аз заповядах дърва за кухните да не се приготвят, продукти в казаните да не се слагат, а да се раздадат на бойците на ръка сурови продукти по установената червеноармейска норма: месо толкова грама, булгур толкова, мазнина толкова и така нататък.

Командирите, бойците се опулиха. Нали всичко е сурово, какво да го правят? Мнозина през целия си живот никога не бяха готвили, не знаеха как да си сварят чорба. Вдигна се шум:

— Имаме си кухни! Длъжни са да ни готвят топла храна в кухните.

Аз креснах:

— Без приказки! Да се изпълни заповедта! Всеки боец да си сготви вечерята!

И тогава в широката казахстанска степ, на брега на река Или, пламнаха множество огньове. Някои от моите бойци бяха толкова уморени, толкова се бяха разкиснали, че не се и заловиха да готвят, ами се натъркаляха да спят гладни. На едни загоря кашата, на други изкипя супата — те повече развалиха, отколкото изядоха. За тях това беше първият урок по готварство.

Сутринта пак заповядах да не палят кухните, а да раздадат на бойците дажбата на ръка.

После, след закуска, батальонът бе строен и аз се обърнах към бойците с реч. Тя беше горе-долу такава:

— Първо: вие, другари, сте недоволни, че походът е толкова дълъг, толкова тежък. Това е направено нарочно. Предстои ни да воюваме, предстои ни да изминем не петдесет и не сто, а много стотици километри. На война, за да излъжем врага, за да му нанесем неочакван удар, ще се налага да извършваме походи, по-дълги и по-тежки от този. Този поход е цвете пред туй, което ни предстои. Така е калявал своите войници, наречени „чудо-богатири“, прославеният руски пълководец Александър Василиевич Суворов. Той ни е оставил завета: „Тежко ли е в учението, лесно ще е в боя!“ Искате ли да се

биете по суворовски? Който не иска, две крачки напред! Никой не излезе от строя. Аз продължих:

— Второ: вие сте недоволни, че при наличиостта на кухни ви се дава сурово месо и въпреки умората сте заставени да си варите чорба в канчетата. Това също бе направено нарочно. Мислите, че в боя кухнята ще бъде винаги под носа ви? Грешите! В боя кухните ще се откъсват от нас, ще изостават. Ще има дни, когато ще гладувате. Чувате ли ме всички? Ще гладувате, ще седите без тютюн — това ви обещавам. Такава е войната, такъв е животът на войника. Веднъж сит до гуша, друг път с празен стомах. Търпи, но не губи войнишката си чест! Главата горе, ей така! Всеки трябва да умее да готви. Какъв войник, какъв воин ще излезе от тебе, ако не умееш да си свариш една чорба? Зная, някои от вас никога не са си готвили сами. Зная, мнозина са отивали вечер в ресторанта и са викали: „Ей, келнер! Една бира и бифтек по хамбургски!“ И изведнъж вместо бифтек петдесет километра поход, а отгоре на това мъкнеш на гърба си тридесет и толкова килограма войнишки товар, пък и чорба си вариш в канчето! Когато я варихте, вие ме ненавиждахте. Вярно ли е?

Чуха се гласове:

— Вярно, другарю комбат! Вярно!

Между мен и бойците прескочи искрица, потече ток. Аз разбирах тях, те разбираха командира си.

4.

Потеглихме обратно.

До лагера ни в Талгар водеше прекрасно шосе. По такъв път се върви лесно.

Лесно ли? Тогава по дяволите пътят, по-далече от пътя! Нима на война ще ходим по каменна настилка?

Заповядах да се водят хората не по шосето, а да минат стотина-двеста метра настрана. Има пред тебе камъни — върви през камъните; има пред тебе дол — пресичай го; има пред тебе пясък — карай през него!

Денят беше безветрен. Слънцето безпощадно прежуряше. Въздухът сякаш струеше. Случваше се така: от нажежената като печка земя да се издигат нагоре прозрачни струйки.

Знаех: на войниците им е трудно, но знаех и друго: това е необходимо за войната, това е необходимо за победата.

На обгарения от слънцето склон се изпречи голяма тютюнева нива. Бойците тръгнаха по една пътечка през полето. Тютюнът — казахстанска махорка — беше висок колкото човешки бой. Нито полъх не полюшваше широките, миризливи, напечени от слънцето листа.

Бойците вървяха. И изведнъж, когато половината от полето беше изминато, когато батальонът навлезе в тютюневия гъстак, хората започнаха да падат.

Какво става? Тръшна се един, втори, десети... Аз се уплаших. Сякаш ни е нападнала страшна, мигновено действаща епидемия. Хората падат без стон и лежат като мъртви.

Бързо разтоварихме каруците, свалихме картечниците, минометите, бойните припаси и криво-ляво изкарахме нападалите на могилката при напоителния канал. Там, далече от тютюневите изпарения, хората се свестиха.

Но батальона вече го нямаше, ротите се бяха разбъркали. Бойците седяха и лежаха, стенеха, мокреха си главите с вода; някои повръщаха.

Видях нашия фелдшер, синеокия старец Киреев, безкрайно благ човек. Той шеташе нагоре-надолу, раздаваше прахчета. Помагаше му

политическият ръководител Бозжанов. Намерил отнякъде кофа, Бозжанов мъкнеше вода от канала, ходеше с фелдшера и даваше на налягалите.

Никой от тази група не се изправи, когато се приближих аз, батальонният командир.

— Стани! — изкомандувах аз.

Само неколцина изпълниха командата. С пыскане се вдигна Курбатов.

— Курбатов, ти?

— Ох, аз, другарю комбат...

Нима това е същият Курбатов, с когото се гордеех, когото сочех на бойците? Гледай как се е сгърчил!

— Какво си се разкиснал? Как стоиш пред командира си?

Курбатов направи усилие, изправи се, изпъчи гърди и застана, както трябва да стои един боец. Отидох при друг:

— Защо не ставаш? Стани! Къде ти е пушката?

— Ох, другарю комбат... Не зная, другарю комбат.

— Как стоиш? Веднага да се явиш пред мен с пушката!

— Че как ще я намеря? Аз и да ходя...

— Изпълнявай заповедта!

— Сега, другарю комбат... Загубил съм си някъде очилата...

Аха, Мурин! На дългия нос се появиха резервните очила. Мурин се затътра да си търси пушката.

Заповядах на командирите да строят ротите на шосето, за да продължим похода.

След четвърт час бяха строени. Отидох при батальона. Колко лошо стоят! Главите оборени, очите потъмнели, мнозина като старци са се опрели на пушките.

— Батальон, мирно! На раамо! Ходом марш!

Ротите тръгнаха. Но войниците едва вървяха — не в крак, без да се равняват; някои накуцваха, на други пушките се люлееха като пияни. Не, така няма да стигнем!

Избързах пред колоната и извиках:

— Стой! — След това заявих на бойците: — Оттука до онова дърво трябва да минете със строева крачка! Докато не го минем с маршировка, няма да се помръднем от това място. Първа рота, равнис!

Знаете ли какво е „строева крачка“? Парад на Червения площад. Всички заедно вдигат крак и с всички сила го поставят на цяло стъпало — запечатват крачката.

До дървото бяха към двеста метра.

Първа рота потегли.

— Лошо! Остави! Назад!

Ротата се върна и тръгна отново.

— Пак лошо! Остави! Назад!

Аз се ядосвах, но и те се ядосаха.

Тръгнаха за трети път. Че като удариха крак! Така биеха, така стоварваха стъпалата си, че неволно си помислих: няма ли да разбият шосето?

Само преди една минута ненавиждах разкисналите се войници, тях ги беше яд на мен и изведнъж в душата ми нахлу любов:

— Юнаци! Юнаци!

Този вик радостно се изтръгна от мен.

— Служим на Съветския съюз! — извика на леви ротата.

И подметките на тежките войнишки обувки още по-силно удряха всички заедно.

Мъжествени, силни, те крачеха като на Червения площад.

Така изредих всички роти. Втората и третата също стана нужда да връщам, докато не преминат със строева крачка двестата метра.

Последна мина картечната рота. Бойците от място удариха крак. В първата редица крачеше дългият Мурин. Той тропаше с всички сила; дясната ръка тактуваше, сякаш това беше музика; очилата му блестяха; на лицето му бе изписано истинско удоволствие.

5.

Близо до Талгар на дребно уралско конче към нас се приближи генерал Панфилов. Той посрещаше връщащите се батальони.

Като видяха генерала, всички се стегнаха: ротите по команда отново тръгнаха със строева крачка. Уморените, но маршируващи в крак бойци вървяха пак с гордо вдигнати глави: ето какви сме ние!

Панфилов се усмихна. От малките очи по почернялата, сякаш опърлена кожа се проточиха малки бръчици. Той се повдигна на стремената и се провикна:

— Добре вървите! Благодаря, другари, за службата!

— Служим на Съветския съюз!

Батальонът изрева така, че кончето уплашено отскочи настрана. Панфилов неволно хвана поводите, поклати глава и се засмя.

Сега и аз бях извикал тези думи заедно с бойците. Аз отговарях не само на генерала. На кой да е боец, на кой да е командир, на собствената си съвест, на всеки, който гласно или безмълвно би ме запитал „Защо си толкова суров?“, бих могъл с гордост да отговоря съвсем по същия начин: „Служа на Съветския съюз!“

Ние се върнахме в определеното време.

Огледах строилите се около мене в четириъгълник роти. Червеноармейците стояха с отслабнали лица, почернели, смъкнали излишните тлъстини, с мокри от пот кепета, с тежки прашни обувки, с пушки при нозе. Бяха се измъчили — краката им тръпнеха от болка. Сега им се искаше само едно — да полегнат — но те търпеливо чакаха командата; не се облягаха като старци на пушките си и щом срещнеха погледа на командира, изпъчваха гърди.

Това не бяха вече същите хора, които за първи път бяха се строили тука — с каскети, сака и фланелки — преди една седмица; не бяха същите, които с новото, непохватно стегнато снаряжение бяха тръгнали на разсъмване на първия си голям преход — сега те бяха войници, с чест издържали първото си войнишко изпитание.

„ЛОШО, ДРУГАРЮ МОМИШ-УЛИ!“

1.

Бих искал да разкажа още много неща за това, как се готвехме за боевете, как идваше в батальона генерал Панфилов, как беседваше с войниците, как повтаряше на тях и на мен: „Победата се кове преди боя.“

Но... да оставим всичко това.

Стигнахме най-сетне до онова, заради което бяхме грабнали пушки, заради което бяхме се учили на войнишкия занаят, заради което в армията пред командира стоят „мирно“ и винаги, без всякакво възражение, му се подчиняват. Стигнахме до онова, което се нарича „бой“.

Пристигнали в околностите на Москва, ние излязохме на позиция близо до Волоколамск. Към тази линия на тринадесети октомври потегли противникът — моторизирана, школувана разбойническа армия, пробила далече на запад нашия фронт, нанасяща удар срещу Москва — последния, както смятаха немците, удар на „светкавичната“ война.

Същия ден, на тринадесети, когато разузнаването за първи път донесе, че пред нас има немци, в батальона, както знаете, дойде генерал Панфилов.

След като изпи две чаши силен чай, Панфилов си погледна часовника и рече:

— Благодаря, другарю Момиш-Ули. Стига толкова. Да вървим на позициите.

Излязохме. Наблизо, на края на гората, чакаше колата на генерала. Задните колелета бяха плътно омотани с вериги, стоманените халки бяха пълни с потъмнял пресован сняг.

Всичко наоколо беше покрито със сняг. Тези дни времето беше станало като за шейни. Стягаше лек мраз. От небето, забулено с облаци, беше изчезнало светещото белезникаво петно, зад което денем

се долавяше слънцето; хоризонтът светлееше в оскъдни жълтеникави тонове. Но в снежната белота вечерта изглеждаше светла.

След пет минути бяхме в разположението на втора рота.

Панфилов леко скачаше в окопите, завираше се под гредоредата, разглеждаше през прорезите далечината, проверяваше сектора на обстрела; взимаше пушка и се премерваше, за да опита удобно ли е за стрелба; задаваше на бойците обикновени въпроси. „Как ви хранят?“, „Стига ли ви тютюнът?“. Отговаряха му устремили към него очакващи очи.

По окопите беше се разнесла вестта, донесена от разузнавачите: пред нас има немци. Панфилов приказваше, шегуваше се, но погледите си оставаха очакващи — бойците сякаш чакаха: ей сега генералът ще каже някаква особена дума, която човек трябва да знае в боя, благодарение на която вражата сила няма да е вече страшна.

След като се отби в няколко окопа, Панфилов мълком тръгна по брега на тъмната незамръзнала Руза. Гледаше надолу както винаги, когато се замисляше.

Към генерала бегом се приближи, оправяйки пътем ушанката си, изпод която се показваха грижливо изравнени прошарени слепоочия, командирът на ротата Севрюков. Зад него, запазили дистанция от три-четири крачки, без да изостават и без да го настигат, тичаха няколко червеноармейци.

Панфилов изслуша рапорта и попита:

— Ами каква е тази свита?

— Моите свръзки, другарю генерал.

— И навсякъде ли така тичат подире ви?

— Разбира се, другарю генерал, ами ако изведнъж нещо...

— Добре, много добре. И окопите ви, другарю Севрюков са направени както трябва.

Възрастното лице на бившия главен счетоводител се изчерви от удоволствие.

— Помислих си така, другарю генерал — разсъдливо заговори той, — може да поискате да съберете ротата, да побеседвате. А свръзките са на място. Това са, другарю генерал, бързоходци. Само да заповядате, другарю генерал, и след двадесет минути ротата ще бъде тука.

Панфилов извади часовника си, погледна го, помисли си.

— След двадесет минути ли? Тука? Добре, много добре... Ами кажете ми, другарю Севрюков, след колко минути бихте могли да съсредоточите ротата там?

Панфилов бързо се обърна и посочи отсрещния бряг на Руза.

— Там ли? — попита Севрюков.

— Да.

Севрюков погледна показалеца на генерала, после точката, към която водеше някаква въображаема права линия от показалеца. Беше още достатъчно светло, за да може да се види ясно — показалецът сочеше гората на отсрещния бряг.

Но Севрюков пак попита:

— На другата страна ли?

— Да, да, на другата, другарю Севрюков.

Севрюков погледна черната вода, обърна глава натам, където на километър и половина зад една издатина на брега се криеше мост, извади носната си кърпа, непохватно се изсекна и пак се вторачи във водата.

Панфилов мълчеше и чакаше.

— Не зная... През борда ли, другарю генерал? Там по средата е дълбоко до над кръста. Ще измокря хората, другарю генерал.

— Не, защо да ги мокрите? Не е лято... Хайде да воюваме някак неподмокрени. Е, другарю Севрюков, след колко минути?

— Не зная... Няма да мине само с минути, другарю генерал.

Панфилов се обърна към мене.

— Лошо, другарю Момиш-Ули! — отчетливо рече той.

За първи път генерал Панфилов ми каза „лошо“. Това не беше се случвало преди, не се случи и после, по време на боевете край Москва.

— Лошо! — повтори той. — Защо не са подготвени мостчета за преминаване? Защо няма салове, лодки? Заровили сте се в земята, заровили сте се грамотно, умно. Сега само чакате да ви удари немецът. Това вече не е умно. Ами ако бъде изгодно да се нанесе насрещен удар? Ако вие самите имате възможност да го ударите? Готови ли сте за това? Противникът сега е станал безочлив, самоуверен, трябва да използвате това обстоятелство. Това, другарю Момиш-Ули, не сте го обмислили.

Той говореше сурово, без обичайната си благост, без да смекчи този път с нещо своята рязкост. Застанал „мирно“, изчервен, слушах

мъмренето.

2.

Генералът пак се обърна към Севрюков:

— Та, казвате, другарю Севрюков, че не ще можете бързо да се съсредоточите там? Лошо! Поразмислете за това. А колко време ще ви отнеме флангово престрояване?

— Флангово престрояване ли? Коя линия да заема, другарю генерал?

Панфилов посочи края на гората, където бе скрит командният пункт на батальона, откъдето, направила през бялото поле пъртина, неразличима вече в здрача, беше ни докарала тука колата.

— Ето ви линия, другарю Севрюков: от гората до брега. Задачата е да се прикрие батальонът откъм фланга.

Севрюков се позамисли.

— Петнадесет до двадесет минути, другарю генерал.

Панфилов се оживи:

— Да не си измисляте? Я хайде, хайде... Командувайте, другарю Севрюков. Гледам по часовник.

Севрюков козирува, завъртя се и без да бърза, се запъти към свързките си. Около половин минута той оглеждаше мълком местността. Аз му виках с поглед: „Защо се туткаш? Не ставай мухльо! По-скоро! По-скоро!“ И изведнъж чух дрезгав шепот.

— Браво, мисли!

Това с усмивка ми пошепна Панфилов. Лицето му вече не беше строго. То с любопитство следеше Севрюков.

А Севрюков вече сочеше ориентирите на свързките. Ние чухме:

— Картечният взвод прикрива, след това се изтегля последен... Муратов, бегом!

Панфилов не можа да се сдържи и кимна. Четиридесетгодишният лейтенант, бивш главен счетоводител на тютюнева фабрика в Алма-Ата, явно му харесваше.

А Муратов, дребният здравеняк татарин, вече се носеше по брега и изпод ботушите му изхвърчаха буци сняг. Към гората се спусна високият Белвицки, преди войната студент в педагогически техникум. Той се изправи като върлина на линията, набелязана от генерала. През

ума ми мина: „Грешка! Под обстрел така не можеш стоя!“ Но Севрюков вече му махна яростно с ръка, за да го накара да се наведе. Белвицки не разбираше. Севрюков сам приклепна и войникът се досети.

А в сгъстяващия се здрач най-сетне се появи първата тичаща към гората верига. Познах снажната фигура на Галиулин, привел се при тичането под тялото на картечницата, но дори и сега той се извисяваше над другите.

Картечният взвод залегна.

Покрай него към гората се носеха стрелци с едва личащи оттук чертички на взетите „за бой с нож“ пушки. Ето, те вече падат в снега — на бялото поле с тъмни точки се набелязва новата отбранителна линия.

Струваше ми се, че часовникът, който държеше и от време на време поглеждаше Панфилов, трака вътре в мене. Всеки удар изричаше: „Добре, добре, добре!“ Дали ще ме разберете? Че нали това беше моят батальон, мое творение, в което бях вложил всичко, каквото притежавах; батальонът, за който според устава съм длъжен да казвам „аз“. И изведнъж пак ми дойде на ума: „Ами дали ще успеем да маневрираме така под обстрел, когато над полето ще се носят куршуми, когато с тътен ще избухнат снаряди и мини? Ами ако тогава някой, обзет от паника, извика: «Обкръжават ни!» и се втурне в гората? Ами ако другите се заразят и се спуснат подире му? Не, не! Такъв на място ще го унищожат командирите, такъв ще го застрелят самите бойци! А часовникът — или сърцето ми — тракаше: «Сигурен ли си? Сигурен ли си?» Стиснал зъби, аз отговорях: Сигурен, сигурен, сигурен!“.

Бойците вече изтичваха край нас, лягаха наблизко, веднага се залавяха за сапъорните лопатки и насипваха пред себе си купчинки сняг. Бързоходците на Севрюков се върнаха при него.

Над полето, забулено вече с виолетови сенки, отново се появи силуетът на Галиулин с тялото на картечницата на богатырский гръб. Картечният взвод, след като беше прикрил престрояващата се рота, се изтегляше и заемаше мястото си в редицата. Сега тичаше само един изостанал войник. Севрюков го следеше с поглед. Почака и той да се просне на снега и се приближи към Панфилов.

— Другарю генерал! Съгласно вашата заповед ротата извърши флангово престрояване. Посочената от вас отбранителна линия е заета.

Панфилов присви очи и се взря в часовника.

— Чудесно! — възкликна той. — Осемнадесет и половина минути. Отлично, другарю Севрюков! Отлично, другарю Момиш-Ули! Сега няма да си отида, докато не кажа „благодаря“ на бойците. Ако с такива юнаци не бием немците, закъде сме тогава? Какви по-добри бойци ни трябва? Я дайте насам ротата, другарю Севрюков.

Пак се понесоха бързоходците и скоро на взводни колони, бегом, ротата се събра пред генерала. Севрюков подравни строя, изкомандува „Мирно!“ и доложи на генерала. В сгъстилата се тъмнина лицата вече не се виждаха, но контурите на строя рязко изпъкваха.

Панфилов не обичаше да държи речи, обикновено той предпочиташе да беседва с насядали наоколо му бойци, но този път се обърна към ротата със слово, наистина много кратко, което трая само две-три минути.

Без да сдържа радостта си, той похвали бойците.

— Като стар войник ще ви кажа, другари — тихо говореше той, — с такива бойци нищо не може да уплаши генерала.

Дори без да се вижда лицето му, по гласа можеше да се долови, че се усмихва. Като помълча, той запита, сякаш се обръщаше към самия себе си:

— Какво е това „боец“? Боецът на всички се подчинява, пред всеки командир стои „мирно“, изпълнява заповеди. Това е „низш чин“, както се казваше по-рано. Но какво е заповедта без боеца? Тя е мисъл, игра на ума, мечта. Най-добрата, най-умната заповед ще си остане само мечта, фантазия, ако боецът е подготвен лошо. Боеготовността на армията, другари, е преди всичко боеготовността на войника. На война решаващата сила е боецът.

Аз долавях с какво внимание всички слушаха Панфилов.

— Когато ротите действуват така, както току-що действувахте вие, така изпълняват заповедта, тогава... тогава няма да види немецът Москва. Благодаря ви, другари, за отличната бойна подготовка! Благодаря за службата!

Над полето проехтя:

— Служим на Съветския съюз!

И пак стана много тихо.

— Благодаря ви, другарю Севрюков — каза генералът и стисна ръка на ротния командир. — С такива орли и аз ставам орел!

В тишината го чува всички. И пак по гласа му човек можеше да се досети, че Панфилов се усмихва. А бойците? Дали се усмихват? Нали се случва понякога тъй, че усмивката се усеща в мрака и в безмълвието, но моето ту се размиваше, ту рязко изпъкваше. Аз знаех: че след мъмренето, което ме терзаше, аз не изпитвах онова чудесно чувство, че съм едно цяло с моите бойци, чувство, за което ви разказвах, което неведнъж ме е спохождало като награда, като щастие. Аз не виждах лицата. Може би войниците се усмихваха, а може би все още се измъчваха, все още не бяха весели, все още очакваха от генерала някаква особена дума, дума, която помага в боя, без да осъзнаят, че тази дума е вече казана.

Не чувах дишането на ротата, не виждах нейното лице. И това заедно с мъмренето беше наказание за някаква голяма грешка. В какво се състоеше тя?

Преповтарях си наум резките думи на генерала. „Дори и мисъл за такова нещо не виждам“ — беше казал той и бе посочил със стрелка удар срещу врага. Мисъл! Да, нещо не бях домислил, нещо не бях донеправил. И не само в разположението на минните полета, в средствата за преминаване на реката, но и в душите на бойците. Но какво именно? Ех, победа, само победа в боя — ето какво ни трябва!

Изпратих генерала до колата.

— По-грижливо да водите разузнаването — каза той, като сложи крак на стъпалото. — Изпращайте и все изпращайте хора напред. Няма защо цялото време да седят свити в земята, нека видят немците преди боя.

Той ми стисна ръка за сбогом, задържа я в своята и продължи:

— Знаете ли, другарю Момиш-Ули, какво още не достига на батальона? Веднъж да бият немците!

Аз трепнах. Това беше същото, което страстно желях и аз.

— Тогава, другарю Момиш-Ули, това ще бъде не батальон, не — това ще бъде булат! Знаете ли какво е булат? Гравирана стомана, стомана с такава рисунка, която нищо на света не може да заличи. Разбрахте ли ме?

— Да, аксакал.

Сам не зная как се изтръгна от мене тази дума. Аз нарекох Панфилов така, както Бозжанов наричаше мене, както ние, казахите, се обръщаме към най-стария в рода, към бащата.

Усетих ръкостискането му.

— Недейте чака, ами търсете случай. И щом ви падне — бийте! Направете си сметка и бийте! Обмислете това, другарю Момиш-Ули.

И той пак ме попита, привел се към мене в желанието си да ме види по-ясно в полумрака:

— Разбрахте ли ме?

— Да, другарю генерал.

Панфилов с двете си ръце, по казахски, стисна моята ръка. Това беше ласка.

Вратичката хлопна след него. Колата потегли по снежното поле със затъмнени фарове. А аз стоях ли, стоях, устремил поглед след генерала.

3.

През нощта изготвихме график.

С присъщата си деловитост Рахимов начерта малка таблица.

На разсъмване три отделения — по едно от всяка стрелкова рота — по разни пътища тръгнаха на разузнаване. След това през два часа, по график, отделение след отделение отиваха отвъд реката, напред, там, откъдето приближаваха немците. На бойците се поставяше само една задача — да погледат. Засега нищо друго. Да погледат, да видят жив немец и да се върнат.

Исках бойците да се уверят, че срещу нас настъпват не покрити с люспи опашати чудовища, не върколаци, не огнедишащи дракони, а хора, хора с развратена, разбойническа душа, но със също такива тела, както нашите, с човешка кожа, която лесно се пробива с щик и куршум, същества, които могат да бъдат убити.

Предпазливо, без да излизат от гората, бойците допълзваха към селата, тихичко се обаждаха на колхозниците, разузнаваха къде са немците, колко са. И след като поразпитваха, промъкваха се да погледат немците. Първия път това беше малко страшно, но бойците отиваха. Отиваха напред! Иззад храсти, иззад някой плет, от някой трап, от стърнища, от бостани, те разглеждаха какви са те, враговете, които идат, за да ни убият.

И отделение след отделение се връщаха. Червеноармейците в надпревара разправяха как немците ходели из селото, миели се, ядели, стреляли по кокошките, смеели се, ломотили си нещо на немски.

Рахимов разпитваше командирите на отделенията, изясняваше числеността и въоръжението на противника, придвижванията му и грижливо всичко записваше. Аз пък, слушайки същите донесения, се вглеждах в лицата, мъчех се да доловя пулса на батальона. Мнозина се завръщаха оживени, но в погледа на някои все още имаше тъга — тях още ги измъчваше страхът.

Едно от отделенията начело с Курбатов се върна особено весело.

Загледал ме със смеещи се черни очи, Курбатов юнашки козирува, тракна токове и каза:

— Разрешете да доложа, другарю комбат. Вашата заповед не е изпълнена.

— Как така?

— Вие заповядахте да не се стреля, а мен ми трепна ръката. Аз стрелях два пъти... И боецът Гаркуша също.

— И какво стана?

— Двамина свалих, другарю командир. Доядя ме — на една жена свинята искаха да вземат... Тя се вкопчила в единия, лежи на земята, крещи. Той с ботуша я рита в лицето. Не ми изтрая сърцето, примерих се — прас, прас! И боецът Гаркуша също. Те току забиха нос в земята...

Гаркуша, същият, който едно време на първия поход се измъчи с чантата за бомби, притури:

— Аз пък, другарю комбат, имах още една причина.

— Каква?

Гаркуша погледна другарите си, намигна:

— Такива като нас на очите си не вярват, дай им да пипнат.

— Е, пипна ли ги? Хваща ли ги куршумът?

— Това, другарю комбат, не стига! Ще ми се по-инак да ги пипна.

И Гаркуша изтърси нещо, дето не се пише на книга. Всички наоколо прихнаха. Аз с удоволствие се вслушвах.

Приблжиха се картечарите: улегналият Блоха, Галиулин, Мурин.

— Другарю комбат, разрешете да доложим — каза Блоха.

Аз разреших. Блоха бутна с лакът Галиулин, Мурин го мушна отзад. Огромният казах с черно, лъснало лице плахо рече:

— Другарю комбат...

— Какво искаш?

— Другарю комбат, сърдит ли сте ни?

— Не съм ви сърдит.

— Ами защо, другарю комбат, всички отиват да видят немца, а картечарите не отиват? Всички са го видели, а ние не сме. Боецът Гаркуша е стрелял по немци, а ние не сме.

— Че къде ще ви пратя с картечницата? Картечниците трябва тука.

— За малко, другарю комбат, съвсем за мъничко... И веднага ще се върнем.

Мурин не издържа.

— Другарю комбат, ние през нощта ще я свършим тая работа. През нощта ще ги погледаме. Ще подпалим нещо и те ще наизскачат. И разрешете, другарю комбат, да ги пушнем поне малко.

Да, днес в батальона се беше появило нещо ново.

Мурин беше интересен човек. На няколко пъти бях забелязвал, че той пръв се разкисваше, когато се разкисваше батальонът, и пръв се оживяваше, когато духът се вдигаше у всички. На него като че ли винаги се отпечатваше бойното клеймо на батальона, клеймо, което ту се размиваше, ту рязко изпъкваше. Аз знаех: това клеймо не беше още рисунката на булат, която нищо на света не може да заличи.

За булата, както знаете, беше ми казал Панфилов. Колкото по-задълбочено се замислях за указанията, които ни беше оставил, колкото по-отблизо се вглеждах в бойците, вслушвах се в донесенията на разузнаването, в думите и в интонациите, толкова по-ясно се очертаваше пред мен една идея. И аз казах на картечарите:

— Добре, Галиулин. Няма да останеш назад от другите — утре ще има за вас работа.

ОПИТАЙТЕ СЕ ДА НИ ИЗЛЕЗЕТЕ НАСРЕЩА!

1.

Идеята беше такава.

Пред нас, на двадесетина километра, лежеше голямото село Середа, същото, в което на тринадесети октомври началник-щаба Рахимов с един конен взвод беше открил немците. От това село като лъчи излизаха няколко първостепенни пътища — към Волоколамск, Калинин и Можайск.

Като съпоставяхме донесенията и разказите на бойците и командирите, които се завръщаха от разузнаване, и разпитвахме бягащите от немците жители, ние установихме, че в Середа противникът е уредил нещо като разпределителен пункт. Там бяха разположени складове за продоволствие, бойни припаси и гориво, там пътем нощуваха немски части, които се насочваха след това на север, към Калинин, и на юг, по пътя за Можайск, и от двете страни обграждаха нашата отбрана.

Помислих си: не е ли по-добре самите ние да ударим този пункт, без да чакаме удара на немците? Не е ли по-добре да извършим нощно нападение срещу Середа?

Но Панфилов беше казал: „Направете си сметката! Направете си сметката и бийте!“

Изпратих на разузнаване Рахимов начело на щабните разузнавачи. Тридесет и две годишният казах Рахимов беше спортист и пътешественик по призвание. Май вече ви споменавах, че в Казахстан той беше станал доста известен като алпинист. Ходеше бързо и същевременно не припряно. Освен хладнокръвието и рядкото си усърдие при изпълнение на заповедите, притежаваше още едно незаменимо за войника качество — дарбата да се ориентира. Дори и в тъмното сякаш виждаше като котка.

С нетърпение чаках връщането на Рахимов. Тръгнал надвечер на четиринадесети октомври, той отсъствава цяла нощ и цялото утро.

Най-сетне към пладне пристигна. Да, всичко се потвърди: в Середа действително има разпределителен пункт. Охраната не е сериозна. Изглежда, немците са съвсем сигурни, че никой не ще посмее да ги нападне.

Аз взех решение да ги нападнем още същата нощ.

Привечер се формира отряд от сто души — по един-двама бойци от всяко отделение. Избираха се най-добрите, най-смелите, най-издръжливите, най-честните. Участието в нападението се смяташе като награда за боеца.

Задачата беше формулирана тъй: в късен нощен час да нахлуят в Середа от три страни, да изколят и избият немците, да хванат пленници и ако има време, да минират пътищата за Середа и от Середа. Да се задържи селото не се изискваше, призори трябваше да се върнат в разположението на батальона.

Полковият командир даде разрешение, но не ми позволи да отида с отряда. За командир на отряда назначих Рахимов, за политически ръководител — Бозжанов.

Вечерта, когато се стъмни, стоте бойци се строиха край гората до щабния блиндаж. Над лъкатушната линия на ушанките стърчеше главата на Галиулин, до него проличаваше набитият Блоха. Аз изпълних обещанието си — картечарите също отиваха на нощното нападение с картечници на двуколки.

Пак не виждах лицата, но в тъмнината протичаше ток. Мене ме побиваха нервни тръпки и знаех: същата треска ги тресе сега и тях. Това бяха тръпки не на страх, а на възбуда, това беше поход пред боя. Дойде ми наум една древна казахска пословица. С нея, с тази пословица, започнах словото си:

— Врагът е страшен дотогава, докато не опиташ вкуса на кръвта му... Вървете, другари, опитайте от какво е направен немецът. Дали ще му потече кръв от вашия куршум? Дали ще нададе вой, когато забиеш в него своя щик? Дали, когато издъхва, ще гризе със зъби земята? Нека я погризе, нахранете го с нашата земя! Генерал Панфилов ви нарече орли. Вървете орли!

Рахимов поведе бойците. Гледах как колоната изчезва в леката мъгла. Към мене се приближи Заев.

— Защо не ме пуснахте, другарю старши лейтенант? — избоботи той.

— И мене не ме пуснаха, Заев.

Тази вечер ние двамата завиждахме на бойците. Започна нощта на петнадесети срещу шестнадесети — нощта на първия ни бой.

2.

Тази вечер не можех да заспя. Не можех и да остана в блиндажа. Излизах на края на гората, крачех по пътеката и без пътека, поглеждах на запад, където бяха отишли бойците, и се вслушвах, сякаш оттам, от двадесет километра, можеше да долети звук на изстрел или вик.

През деня от юг до нас беше долитала глуха канонада. Ние още не знаехме, че в този ден немците бяха се устремили с танкови колони към Москва, като заобикаляха левия фланг на дивизията, че там, край совхоза Буличово (запишете си това име, някой ден то ще заблести със златни букви върху мрамор в бъдещия клуб-дворец на нашата дивизия), панфиловци вече бяха встъпили в бой.

През нощта и там всичко затихна.

Край чернеещата се в снега утъпкана пътека, водеща към щабния блиндаж, стоеше часовей. И той поглеждаше натам, накъдето гледах аз. Целият батальон знаеше: сто орли са отишли на бой. Целият батальон чакаше: какъв ли ще бъде той, първият бой с немците?

Аз току си вадех часовника. Светеците стрелки показваха три, три и половина, четири... Окото все тъй срещаше навсякъде само тъма; наостреният слух все тъй долавяше само безмълвие.

Изведнъж на небето нещо се мярна. Не, сторило ми се е... И пак се появи едва забележима мътна ивица. Какво е тава? Съмва ли се? Но нима оттам изгрява слънцето? Привидяло ми се е... В небето всичко пак е тъмно. И пак примигна някакъв отблясък. И угасна... И пак се появи... Сега той трепкаше, ту се разливаше, ту сякаш се свиваше, но не се махаше. После леко порозовя... Аз гледах, гледах като омагьосан. Сякаш раздухвано от нечие могъщо дихание, по нощното небе се лееше живо, пулсиращо зарево.

Часовият рече на един дъх:

— Палят ги нашите! Бият ги нашите!

Исках нещо да му отговоря и не можах. Гърлото ми се задавяше от радост, тя пулсираше в мене заедно със заревото и кръвта сякаш я разнасяше по всичките ъгълчета на тялото. В тези минути за първи път изпитах парливата радост от удара по врага.

3.

Отрядът се върна сутринта.

Отпред летеше тройка, впрегната в широка, покрита с килим шейна. Тези коне не бях виждал в полка, те бяха взети от немците в Середа. За шейната с дебели въжета бяха вързани два мотоциклета с кошове, с монтирани отпред картечници. Това също бяха трофеи. На мотоциклетните седла, на багажниците, в кошовете седяха моите червеноармейци.

Подир първата тройка се носеха други впрягове. Бойците бяха отишли пеша, сега си идваха с шейни.

От окопите, от близо и далеч тичаха бойци. Те радостно посрещаха своите и с учудване и любопитство оглеждаха жалката фигура на пленения немец, докаран от отряда заедно с другите трофеи. Със зеленикаво мундирче, със зеленикаво кепе, той седеше и се озърташе изпод вежди, бавно обръщайки жилестата си, с голяма адамова ябълка шия.

Бозжанов със знак заповяда на пленника да се вдигне.

— Може да се поприказва с него — рече Бозжанов. — Той разбира малко руски. Как се казваш?

Пленникът нещо измънка.

— По-високо! — сопна му се Бозжанов.

Ръцете на немеца се опънаха надолу по шевовите и застанал изпънат пред казаха, той отчетливо си каза името. Всички разглеждаха живия, говорещ немец.

— Женен ли си?

— Ни... Кавалер...

Бозжанов от сърце се разсмя. Добродушното му пълно лице се разпусна, стана още по-широко, малките му очички изчезнаха. Всички се кикотеха заедно с политическия ръководител: „Кавалер! Ей, че кавалер!“ А немецът се озърташе. Някой извика:

— По-тихо!... Слушайте какво ще каже политическият ръководител.

Бозжанов вдигна ръка. Всички млъкнаха.

— Политическият ръководител ще каже: смейте се! — промълви той.

И, вероятно неочаквано за самия себе си, изрече фразата, която сетне често се повтаряше в батальона:

— Смехът е най-сериозното нещо на фронта.

Като се стараеше да говори бавно и много разбрано, Божанов започна да разпитва за планове на немското командване. Пленникът не го разбра веднага. Доловил най-послед смисъла на въпроса, той каза, изопачавайки руските имена:

— Закусвал — Вольоколямск, вечерял — Москау.

Той произнесе това сериозно, опънал ръце по шевове, очевидно, без да се съмнява дори и тука, в плен, че всичко ще стане именно така: „Закусвал — Вольоколямск, вечерял — Москау.“

И пак гръмна смях.

В минутите на този неудържим смях аз чувствах как душите на бойците се освобождаваха от страха.

Пленникът въртеше врат и под око поглеждаше наоколо. Той не разбираше какво ги е прихванало тези руси. Самите ние сигурно не разбирахме защо така се заливаме от смях.

Така бе спечелен първият бой. Така на нашата линия бе разбит генерал Страх.

4.

Рахимов и Бозжанов ми доложиха подробности за нападението.

Разбира се, можете да не се съмнявате: в боя не всичко бе станало тъй, както беше замислено.

Една група, сблъскала се случайно с патрул, започнала боя, преди селото да бъде напълно обкръжено. Бойците се втурвали по къщите, колели и избивали немците, но останали някои незавардени от нас изходи и мнозина сполучили да избягат. Те успели да се опомнят и да разгърнат отбраната по-рано, отколкото бяхме предполагали.

Отрядът избил около двеста хитлеристи, минирал пътищата, запалил много камиони и няколко склада, в това число и бензиновите резервоари, обаче немците успели да се задържат в единия край на селото.

Но главното бе постигнато: бойците бяха видели бягащите немци, бойците бяха чули как те крещат, издъхвайки, бойците бяха изпитали тяхната кожа с куршум и щик.

Тръгнах с Рахимов и Бозжанов по линията. Бойците, участници в нападението, вече бяха се пръснали по своите отделения и взводове. По моя заповед занятията и работата бяха прекъснати за два часа. Навсякъде се виждаха групи, насъбрани около героите, разбили немците.

Ту тук, ту там се чуваше смях. Този ден, шестнадесети октомври хиляда деветстотин четиридесет и първа година, в нашия батальон бе ден на смеха. Сетне неведнъж си спомнях думите на Бозжанов: „Смехът е най-сериозното нещо на фронта.“ Когато на бойното поле, на предните линии дойде смехът, страхът си плюе на петите.

Посрещаха ме с командата: „Стани! Мирно!“ Само в този вик често може да се почувствува душата на войника. Колко весело звучеше той него ден!

Когато се приближих до една от групите, център на която беше Гаркуша, забелязах, че един от бойците крие нещо зад гърба си. Гаркуша долови погледа ми.

— Дай насам! — повелително рече той.

Боецът подаде немска манерка.

— С ром, другарю комбат! — заяви Гаркуша. — Макар и немски, бива го, хваща... Сега провеждам занятия и черпя — нека с факти се убеждават. Опитайте, другарю комбат.

Той протегна манерката. Аз сръбнах.

— Гаркуша добре се би — сдържано каза Рахимов.

— Да можеше, другарю комбат, от всеки унищожен от мене, да сваля по една — самохвално продължаваше Гаркуша, като жестикулираше с манерката, — щях да донеса двадесет парчета. Ами, нямаше да мога да ги мъкна! Там не ти остава време за такива неща.

Гаркуша все разказваше ли, разказваше.

Запътихме се нататък по линията на окопите. Срегнахме Мурин, който в състава на картечния разчет също беше участвувал в нападението. Той нанякъде бързаше, но отдалече се стегна и от повече от десетина метра тръгна със строева крачка. Тука беше предна линия; тука нищо, освен една ивица, която на фронта се нарича „ничия земя“, не ни отделяше от немците, а Мурин удряше крак на минаване край командира на батальона. Като ме гледаше, Мурин изведнъж се усмихна. И в отговор му се усмихнах и аз. Това беше. Ние не спряхме, не си казахме нито дума, но в душата ми пак, както през нощта, нахлу радост. Аз го обичах и чувствавах: той ме обича. Това пак бяха чудесни минути на щастие — особеното щастие на командира, когато усещаш, че си се слял в едно цяло с батальона. Аз знаех с разума и сърцето си: в батальона днес се е родило безстрашието.

Наоколо всичко като че ли беше, както и преди. Отвъд черната незамръзнала река се белееше далечината. През ранния сняг тук-там надзъртах голи късчета разорана земя. Тъмнееха клиновете на гората. Аз, както и преди, знаех: всеки миг може всичко да затътне, по снега ще запълзят оставящи черни следи танкове, от гората ще наизскачат, ще залягат по земята и отново ще скачат хора със зеленикави шинели, с автомати, хора, идващи да ни убият, но вътре в мене звучеше: „Опитайте се да ни излезете насреща!“ И в погледите, в усмивките, в думите, в ненапускащия ни смях сякаш звънтеше същото: „Опитайте се да ни излезете насреща!“

Така звучеше в този ден нашият батальон, нашият булат. Искане ми се да се изразя образно, например тъй: да, той, нашият батальон, се превръщаше в булат — закалено, наточено, гравирано острие, което реже желязо, от което нищо на света не може да заличи шарката. Но да

го кажем по-скромно: в този ден ние завършихме средното си войнишко образование. Последният клас на тази школа е ударът или, да употребим военнопрофесионалния термин, мушването с щика, мушване не в чучело, а в живото тяло на врага. Това мушване, което освобождава от страха, ни се удаде сравнително лесно в дръзкото нощно нападение.

Тежките боеве, страшните изпитания на мъжеството — всичко това предстоеше. Великата двумесечна битка при Москва тепърва започваше.

През тези два месеца ние, първи батальон от Талгарския полк, участвувахме в тридесет и пет боя; по едно време бяхме резервен батальон на генерал Панфилов; влизахме в сражение, както се и полага на резерва, в отчаяно трудните моменти; воювахме край Волоколамск, край Истра, край Крюков; надвихме и подгонихме немците.

За нашите тридесет и пет боя ще разкажа после, а сега...

— Сега — каза Баурджан Момиш-Ули — сложете голяма точка. Пишете: „Край на първата повест“.

ПОВЕСТ ВТОРА

В НАВЕЧЕРИЕТО НА БОЯ

Не е лесно човек да стане войник, не е лесно за командира да дисциплинира войската, а да се воюва е още по-трудно.

— Втората ни повест е още по-отговорна — продължи Баурджан Момиш-Ули. — Досега говорихме за подготовката на войника. Сега ще говорим за боя.

1.

— На шестнадесети октомври хиляда деветстотин четиридесет и първа година — продължи Баурджан Момиш-Ули — аз, командирът на батальона, лежах на походното легло в своя блиндаж, на сто и тридесет километра от Москва.

Отдалече, ту напрегнато зачестила, ту затихваща, долиташе оръдейна стрелба. Звукът идваше отляво — от двадесет, двадесет и пет километра. Там, на левия фланг на дивизията, както научихме после, немците се мъчеха да пробият с танкове.

А при нас, в разположението на батальона, всичко беше спокойно. Противникът не се придвижваше към линията на батальона, към централния дял на така наречения Волоколамски укрепен район.

Лежех и мислех.

Додяваше ми моят коневод Синченко, единственият в батальона, на когото бе позволено да ми мърмори. Ту напалил баня за мене, ту обедът бил готов. Аз го пъдех.

— После... Махай се, не ми пречи!

— Какво все опявате: не ми пречи, не ми пречи! А цял ден нищо не вършите.

— Аз мисля. Разбра ли? Мис-ля.

— Че може ли толкова много да се мисли?

— Може. Ако те убият поради моята глупост, какво ще кажа на жена ти? Пък не си ми само ти.

Може и вие да смятате, че батальонният командир, особено в такъв момент, в навечерието на боя, е длъжен нещо да върши — да говори по телефона, да вика подчинените си, да обикаля линията, да дава разпореждания. Обаче нашият генерал Иван Василиевич Панфилов неведнъж ни е внушавал, че главното задължение, главната работа на командира е да мисли, да мисли и пак да мисли.

2.

През нощта срещу шестнадесети, както ви е известно, сто мои бойци напреднаха двадесет километра и извършиха нападение в разположението на врага. Те се върнаха с победа.

Тази първа победа преобрази душата на войника, преобрази батальона.

А после?

Разбира се, нашата дързост не можеше да промени нищо в оперативната обстановка. Ние, седемстотинте души, първи батальон на Талгарския полк, продължавахме да държим осемкилометров фронт на подстъпите към Москва, накъдето се устремяваха немските дивизии.

Пак ме занимаваха размишленията, които бяха ме мъчили през последните два-три дена.

Когато приемах линията, както знаете, аз не допусках мисълта, че тука, на тази позиция, на този осемкилометров участък само един батальон ще задържи врага; предполагах, че зад нас ще бъде създадена втора, а може би и трета отбранителна линия, където ще се разгънат и други части от Червената армия; предполагах, че след като приемем удара и за известно време задържим врага, ще се изтеглим при главните сили.

Но преди два-три дена бяхме разбрали, че пред нашата линия се е появила Хитлеровата армия, направила пробив край Вязма, че друга линия войски зад нас няма, че Волоколамск и Волоколамското шосе — правият път за Москва — са преградени само от нашата дивизия, разтегнала се по този многокилометров фронт, и от няколко противотанкови артилерийски полка.

Така се бяха стекли обстоятелствата на войната. Такава беше задачата, възложена на Червената армия в този момент: да спре врага пред Москва с малобройни сили, да го задържи, докато не дойдат подкрепления.

3.

Разрешете ми да не употребявам изрази като: родината заповяда, родината изиска. Искам да бъда пестелив в думите, когато приказваме за любовта към родината.

Можете да не се съмнявате, аз сигурно също така остро както и вие чувствавам какво представлява страната, която ние браним и в която живеем.

Цялата ми обич, цялата ми страст, всичките сили на моята душа в онези дни бяха устремени към едно — как да изпълня задачата, която се беше паднала на батальона, как да задържа линията.

Легнал на походното легло, аз виждах как противникът ще измине за няколко часа тези дванадесет-петнадесет километра от незащитената ивица, която в този момент все още ни отделяше от немците, и ще излезе на брега на Руза, при нашите прикрития. Срещнал съпротива и открил отбранителна линия, под булото на нощта, той тайно ще съсредоточи някъде в гората — в точка, избрана от самия него — една ударна група, ще придвижи напред артилерията и след това, напълно подготвен, построил войските си по любимия си начин — във вид на клин — ще се втурне напред на тесен фронт — на пространство от половин или един километър. А всеки километър от района на нашия батальон се прикриваше само от един стрелкови взвод и едно картечно отделение.

И аз няхах резерви. Съотношението на разстоянията показваше, че с един стремителен и неочакван удар немците ще могат да пробият нашата линия, преди да успеят силите от другите участъци да дойдат там — на някой неизвестен километър.

Не може ли, като се поставя на мястото на противника, да налучкам онзи пункт, който той, немецът, ще сметне за най-изгоден, най-подходящ за атака? Но нали и той, противникът, не е глупак. Аз се мъча да се поставя на неговото място, а той, подлецът, ще се поставя на моето.

Разбира се, той много лесно ще отгатне моите съображения и ще намери начин да ме надхитри. Ще удари на едно място, аз ще побързам

да насоча натам ротите, ще изпратя минохвъргачки и оръдия, а в това време друга група ще мине през оголения фронт.

Може би още сега, на разстояние от двадесет километра, той вече с усмивка чете моите мисли.

Виждах въображаемия облик на командира на струпващата се срещу нас немска групировка. Пред мене се появи високомерна, гладко избръсната физиономия на хитлерист с полковнишки, а може би и с генералски пагони.

Срещу нашите осем километра, срещу моя батальон той разполага или днес-утре ще разполага приблизително с една дивизия, придвижваща се от дълбочината на фронта. Напрегнато се вглеждах мислено в немския военачалник, от когото още сега, както лежах на походното легло, трябваше да спечеля сражението — безмълвното сражение на ум с ум — мъчех се да проникна в неговите мисли, неговите планове и си повтарях: недей разчита, Баурджан, че имаш пред себе си глупак.

Но очите, които виждах във фантазията си — остри, сурови, немлади — очи, в които можеше да пламти военен жар, които можеха с интерес продължително да се вглеждат в картата, сега не бяха оживени от играта на ума, в тях не бляскаше мисъл. Той, немският полковник или генерал, ме презираше, презираше противостоящия му батальон — няколкото стотин червеноармейци, заградили на подстъпите към Москва осем километра от фронта. Беше му скучно. Войната на изток, според неговите представи, беше спечелена, пътят за Москва — открит. Той ни пренебрегваше, не ни удостояваше с усилията на мозъка си.

Може би греша? Може би уроците на войната — героичната съпротива на граничните части на Червената армия, отбранителното сражение при Смоленск, отбраната на Одеса, Ленинград — са го накарали да се позамисли? Може би и нашето нощно нападение, нашето предизвикателство са му показали, че при Москва предстои жестока борба?

Надали... На него, завоевателя, който заедно с Хитлеровата армия за четири месеца е изминал хиляда километра от границата до Московска област, който е командувал дивизия в операцията при Вязма, където бе раздробен Централният ни фронт, на него, убедения, че след няколко дни от автомобил ще разглежда площадите и улиците

на Москва — на него нощното нападение на сто червеноармейци му се е сторило като партизански набег, каквито ще има доста и в бъдеще, с които ще се справят тайната полиция и военната жандармерия.

Едно вътрешно чувство ми подсказваше: налучкал си, проникнал си в черепната му кутия. В мозъка ми нахлу омраза. Презираш? Скучаеш? Чакай, ние ще те накараме да мислиш!

А засега... Засега от него, „професионалния победител“, който вече не благоволява да се затруднява с мисли, трябва да чакаме действия по шаблон. Този шаблон е известен. Изминава за няколко часа тези дванадесет-петнадесет километра незащитена ивица и разбива бойната ни охрана... Усмихнах се. След като проникнах в черепната кутия на врага, не бях отишъл много напред: бях направил кръг и стигнах там, откъдето бях започнал.

4.

Казах: шаблонът е известен. Дали е така?

Аз познавах войната от литературата, от учебниците, уставите, от разговори с хора, участвували в боеве, бях участвувал в учения, бях учил войници, бях излязъл с тях на фронта и все пак войната оставаше за мене тайна, както и за всеки, който лично не е участвувал в бой.

В Полша, във Франция, хитлеристите бяха демонстрирали своя начин да водят война: пробии линията на войските на няколко места, немците стремително се придвижваха напред с танкове, камиони и мотоциклети, а след това потискаха съпротивата на разкъсаните обкръжени групи. Така се мъчеха да действуват и при нас.

Когато размишлявах и аз употребявах шаблонните думи: като разбият, като направят пробив, като потискат... Но какво е това? Защо „като потискат“? Как става това?

Без да погледна картата, която знаех наизуст, виждах лъкатушните брегове на тясната бавна Руза, нашата линия — веригата от картечни гнезда и стрелкови трапчета. Отзад, в гората, имаше скрити осем оръдия, придадени към батальона; отпред, на брега, имаше направен отвесен противотанков наклон, наричан на военен език „ескарп“.

Погледът продължаваше нататък, отвъд реката, на противниковата страна. Аз виждах подробно ивицата помежду, която още не беше заета от хитлеристите; но вече бе напусната от нас; виждах пътищата, водещи от пунктовете на немското съсредоточаване към нашите прикрития; виждах долове и гори, сякаш специално предназначение за засади. Сърцето ме болеше, когато си представях как немските колони, без да срещат съпротива, ще се придвижват край тези долове и тези гори, днес още достъпни за нас, където биха могли да се притаят ротите.

В ума ми вече възникваше идея за удар откъм тила, удар от засада, в опашката на неразгърналите се колони, които ще се намерят притиснати между два огъня.

Възникваше план за насрещен бой: аз самият внезапно да атакувам противника, докато той се приближава към нас. Но с какви

сили? Да изведе батальона от укритията?

Когато наскоро посети батальона, генерал Панфилов настойчиво насочваше вниманието ми към възможността при случай да нанесе насрещен удар.

Но нали имам само седемстотин души на осемкилометров фронт? Нали не мога да изведе целия батальон и да оставя линията без отбрана? С какви думи да ви опиша тази мъка на командира: силите не стигат, силите не стигат...

Когато се поставях на мястото на противника, виждах много начини да реша неговата задача — да направи пробив в линията на моя батальон — а сам аз не можех да създам план, не можех да намеря ход, с който да предотвратя пробива на линията.

Аз се терзаех, ругаех себе си. Цялото тяло ме болеше като пребито.

5.

Вечерта получих заповед в пет часа сутринта да съм в района на съседа отляво, в командния пункт на съседния с нас батальон.

ЕДИН ЧАС С ПАНФИЛОВ

1.

При съседа отляво отидох на кон.

Подчертайте: отляво. Иска ми се да имате груба, но ясна ориентировка. Представете си още веднъж линията на батальона, простряла се покрай река Руза. Застанете с лице към противника. Налага се в бъдеще ясно да си представяте: еди-какво си става пред вас, пред фронта на батальона; еди-що си — отдясно; еди-що си — отляво, където също такива батальони като нашия заемаха такива дълги участъци.

След ранната зима, необикновена за октомври, когато за седмица и половина — две наваля достатъчно сняг за движение с шейни, времето се промени, омекна, започна есенната киша. Нощите станаха безлунни, черни.

От страх да не хлътна в тъмнината заедно с коня в някой трап не тръгнах напреко, по брега, а поех по околния междуселски път.

За коня не беше лесно да върви дори ходом. Лисанка мотаете глава и с жвакане издърпваше копита от лепкавата кал. Отпуснал се тежко на седлото, аз се бях отдал на мислите си.

По пътя започнах да настигам пеши фигури, които вървяха в същата посока. Сепнах се. Какво е това? Нови сили? Подкрепление? Джобното ми фенерче от време на време прорязваше мрака със сноп светлина.

Какво се е случило: да не са изостанали от някоя колона? Вървят по двама, по трима, с вкоравени платнища, по които се стичат струите на монотонно плющия дъжд. Стърчат цевите на сложени на ремък пушки. Някой пита:

— Колко е до Сипуново, другарю командир?

Аз казвам:

— Какви сте вие? Откъде?

Научавам: тука е минал в нощен поход резервният батальон от Волоколамск, а тези, които приказват с мене, са изостанали.

Пак ме питат колко километра са до Сипуново. Отговарям и ги задминавам. За известно време пътят е безлюден. Наоколо е тихо: през нощта заглъхна далечният оръдеен тътен.

Но ето отпред пак някой мърда затъващи крака. Пак вървят двама, трима. Подкрепата радва, но... Но, дявол да го вземе, колко лошо вървят! Не се усеща суровото обучение, на което ни беше подложил Панфилов: при нас не се точеха така, не изоставаха.

Лисанка уплашено отскочи настрана. Фенерчето освети затънала до главините каруца, паднал кон, омърлушен мокър колар.

Подир една минута отстрани — светлинки от цигари. Няколко бойци са налягали край пътя и пушат: умореното, смазано тяло е равнодушно към влагата.

И от всички страни ми задават все същия въпрос; далече ли е Сипуново?

И аз отивах там. Близко до село Сипуново, в гората, беше разположен командният пункт на съседния с нас батальон.

2.

Когато пристигнах, слязох по мокрите стъпала в подземието на командния пункт.

— А, другарю Момиш-Ули, заповядайте...

Това беше познатият дрезгав глас.

Видях генерал Иван Василиевич Панфилов.

Той седеше до тенекиената печка и се преобуваше. Единият му ботуш беше събут, малкият мургав крак бе протегнат към нажежената печка. Наблизо седеше адютантът на Панфилов, млад червенобузест лейтенант. В друг ъгъл — непознат за мене капитан.

Застанах „мирно“ и доложих за пристигането си. Панфилов извади часовника си, погледна го.

— Събличайте се. Сядайте пред печката.

Той се повдигна разстла партенката, влажна в единия край, сложи стъпалото си на сухия край на платното и бързо, сръчно, по войнишки, го зави без никаква гънчица. След това се обу.

Потъмнелият от дъжда шинел със скромни звезди със защитен цвят се сушеше до огъня. Изглежда, докато приемаше пристигналата част, Панфилов бе ходил на позицията, дълго беше стоял под дъжда и може би не беше спал цялата нощ. Обаче по набръчканото петдесетгодишно лице, много мургаво, с черни подстригани мустачки, не прозираше навъсена умора.

— Вие, другарю Момиш-Ули, чухте ли как ние днес?... — присвил очи, с усмивка ме попита той.

Не мога да опиша колко приятен ми беше в този момент спокойният му приветлив глас, лукавото присвиване на очите. Изведнъж почувствах, че не съм самотен, оставен на четири очи с врага, който знае нещо такова, някаква тайна на войната, неизвестна за мене, човека, никога неизпитал бой. Помислих си: нея, тази тайна, я знае и нашият генерал — войник от миналата световна война, а сетне, след революцията, командир на батальон, полк, дивизия.

Панфилов продължи:

— Отблъснахме ги... У-у-уф... — шеговито си отдъхна той. — Беше ме страх. Само че на никого не казвайте, другарю Момиш-Ули.

Танковете нали пробиха... Ето и той беше с мене там, видя едно-друго.
— Панфилов посочи адютанта. — Я кажи: как ги посрещнахме?

Адютантът скочи и радостно рече:

— С гърди ги посрещнахме, другарю генерал.

Странните, рязко извити, черни вежди на Панфилов недоволно се вдигнаха.

— С гърди ли? — попита той. — Не, любезни, гърдите лесно се пронизват с всеки остър предмет, не само с куршум. Ех, че го рече: с гърди. На, повери на такъв чудак с военна униформа една рота и той ще я поведе с гърди срещу танковете. Не с гърди, ами с огън! С оръдия ги посрещнахме! Не видя ли?

Адютантът побърза да се съгласи. Но Панфилов още веднъж язвително повтори:

— С гърди... Я иди виж дали хранят конете... И заповядай след половин час да ги оседляят.

Адютантът козирува и сконфузен излезе.

— Млад е! — меко рече Панфилов.

Той изглежда мене, след това непознатия ми капитан и забарабани с пръсти по масата.

— Не бива да воюваме с гърдите на пехотата — промълви той.
— Особено ние сега, другари. Тука, край Москва, ние нямаме много войски... Трябва да пазим войника.

Напрегнато слушах генерала и се мъчех да намеря в думите му отговор на измъчилите ме въпроси, но засега не го намирах.

Той помисли и добави:

— Да го пазим не с думи, а с действие, с огън.

3.

След това Панфилов каза:

— Сега вие, другарю Момиш-Ули, имате нов съсед... Я се запознайте: капитан Шилов.

Капитанът стоеше до масата — висок, снажен, млад за званието си, наглед към двадесет и седем годишен. На главата си имаше не ушанка, като всички нас бойците и командирите от панфиловската дивизия, а фуражка със защитен цвят, с малинов пехотински кант. Той не промълви нито дума, но дори и този маниер да мълчи, докато не му заговори по-старшият, наред с униформата и стойката издаваше кадровика. Ние се поздравихме.

— По пътя ли дойдохте, другарю Момиш-Ули? — попита Панфилов.

— Да, другарю генерал.

— Има ли много изостанали?

— Много — казах аз.

Панфилов с досада изпъшка:

— Ех...

Той се обърна към капитана. Изчервен, Шилов застана „мирно“. Но вместо да го смъре, Панфилов каза:

— Зная, зная, капитане, за какво мислите. Някой ги е възпитавал, някой ги е учил, а сега заповядайте, отговаряйте, капитан Шилов. Така ли е?

Панфилов се усмихна. Усмихна се и Шилов. Напрежението го напусна.

— Не, другарю генерал-майор, не е така.

— Не е ли?

С бързо движение генералът се доближи до капитана. В малките му очички блестеше любопитство. Шилов твърдо отговори:

— Не мисля за себе си, другарю генерал-майор. Да не стане нужда да отговарят войниците. Разрешете да изляза да взема мерки, другарю генерал-майор.

— Ще натриете носа на изостаналите ли?

— Не, другарю генерал-майор. Ще трябва да натрия носа на командирите. И ще заповядам да се изясни на кого се полага двойна порция.

Панфилов се засмя.

— Добре, добре, капитане.

— Разрешете да изляза.

— Почакайте.

Панфилов помълча, помисли. Сетне повтори:

— Та така, другарю Момиш-Ули, сега си имате нов съсед. Батальонът е слабичък. Слабо подготвен. Така ли е, капитане?

— Да, другарю генерал-майор.

Панфилов се обърна към мене и обясни, че към дивизията бил придаден резервен батальон, разположен във Волоколамск. Капитан Шилов само преди няколко дни приел батальона.

— Предишният командир се наложи да бъде отстранен — казваше Панфилов. — Разхайти войниците, съжаляваше ги. Чудак! Нали да съжаляваш, значи да не ги съжаляваш! Разбрахте ли ме, капитане?

— Да. Зная това, другарю генерал-майор.

Няколко секунди Панфилов мълком гледаше сериозното младо лице на капитан Шилов, после се обърна към мене:

— Вас, другарю Момиш-Ули, ви повиках ето за какво...

Всичко в мен се напрегна... Но генералът просто каза, че аз и капитан Шилов трябвало заедно да огледаме стика и междинното разстояние на батальоните.

— Ако противникът влезе в стика, бийте го заедно. Подгответе се за това. По всички въпроси на свръзката и взаимодействието ще се уговорите на мястото. Няма да се изоставяте един друг в беда.

Панфилов още веднъж внимателно погледна капитана и му разреши да излезе.

Нищо не беше ми станало по-ясно. Както и преди, терзаеха ме неизяснени въпросителните знаци. „Бийте го заедно!“ Как? С какви сили? Да изкараме хората от окопите ли? Да оголим, да открием фронта? Ами ако противникът едновременно удари на друго място? „Бийте го заедно!“ Но нали и противникът ще бие; ще ни бие с превъзхождащи сили, на разни места, от разни страни.

Аз ловях всяка дума на Панфилов и си давах сметка: тайната на боя, тайната на победата в боя за мене беше все така скрита.

4.

Вратата се затвори след капитана.

— Изглежда златна глава — замислено рече Панфилов. — Но... Та казвате, изостаналите са доста? Много ли са?

— Много, другарю генерал.

— Да, може да се видиш натясно и със златна глава, щом войникът не е подготвен.

За миг лицето на Панфилов стана много уморено, навъсено. Но тозчас той ме погледна и се усмихна. Живо заблестяха малките очички, заобиколени от дребни бръчици.

— Е, другарю Момиш-Ули... хайде, разказвайте...

Доложих му накратко за успеха на нощното нападение. Но Панфилов разпитваше, искаше да знае подробности. И пак, както и в няколко случая преди, излезе не доклад, а разговор.

Панфилов каза:

— Знаете ли какво, другарю Момиш-Ули? Разкажете всичко това на Шилов. Поразпалете го... Искам утре и той да удари като вас.

Генералът не ме поздрави, не ми стисна ръка, не каза: „Отлично! Юнак!“, а хвалеше другояче — с делова похвала, с делова ласка.

— Ето че вие, другарю Момиш-Ули, сте се научили да биете немца — продължаваше той.

— Не, другарю генерал, не съм се научил.

Веждите му се вдигнаха.

— Как така?

— Днес, другарю генерал, цял ден съм си блъскал главата. Когато се поставя на мястото на противника, лесно побеждавам. Когато мисля за себе си, не виждам как да го бия, как да го отблъсна.

Панфилов известно време ме гледа навъсен, без да проговори. Сетне заповяда:

— Доложете подробно! Я извадете картата!

5.

Разгърнах картата си на масата. С червен молив беше нанесена нашата линия, никъде още ненакърнена, никъде неразкъсана от бой. От двете страни на нашия батальонен район се простираше чертата на отбраната на съседните батальони. Тази черта — рязък низ от стрелкови окопчета и картечни гнезда — преграждаше Москва от врага.

Откровено доложих, че като съм обмислял положението, не виждам възможност да предотвратя с моите сили един пробив в района на батальона. Не е лесно да се изрекат такива думи — всеки командир ще ме разбере — но аз ги изрекох. Панфилов мълком кимна да продължа. Изказах измъчилите ме мисли: казах за това, че нямам нито един взвод да подпра нашата преграда, нямам с какво да отблъсна.

— Сигурен съм, другарю генерал, че моят батальон не ще отстъпи и ще съумее, ако се наложи, да умре на линията, но...

— Не бързай да умираш, учи се да воюваш — прекъсна ме Панфилов. — Но продължавайте, другарю Момиш-Ули, продължавайте.

— После, другарю генерал, смуцава ме ето какво... Сега линията на батальона е отделена от противника от междинна ивица, широка до петнадесет километра.

Посочих тази ивица на картата. Панфилов пак кимна.

— Е, другарю генерал, нима така да му ги дам тези петнадесет километра?

— Какво искате да кажете — да ги дадете?

Аз обясних:

— Нали, като разбие бойната ни охрана, той, другарю генерал, бързо ще се доближи...

— Защо „като разбие“?

Дотука Панфилов слушаше сериозно и внимателно. Но сега, за първи път по време на моя доклад, лицето му изрази недоволство. Той рязко повтори:

— Защо „като разбие“?

Аз не отговорих. Това ми се струваше ясно: че нали бойната охрана, тоест едно-две отделения, десетина-двадесет човека, не могат да задържат големи сили на врага.

— Вие ме учудвате, другарю Момиш-Ули — каза генералът. — Нали бихте немците!

— Но, другарю генерал, тогава самите ние нападахме... И при това през нощта, ненадейно...

— Вие ме учудвате — повтори той. — Мислех си, другарю Момиш-Ули, че сте разбрали: войникът не бива да седи и да чака смъртта. Трябва да я носи на врага, да напада. Нали ако ти не играеш, с тебе си играят.

— Че къде да нападаме, другарю генерал? Пак ли Середа? Там противникът е нащрек.

— Ами това какво е?

Панфилов бързо извади молив и посочи на картата междинната ивица.

— Вие, другарю Момиш-Ули, в едно нещо сте прав: когато врагът се приближи до нас, ние не ще можем да го задържим с нашата нишка. Но нали той трябва да се приближи. Вие казвате: като разбие... Не, другарю Момиш-Ули, в тази ивица трябва да се воюва... Вземайте там инициативата за огъня, нападайте. В кои точки имате бойна охрана?

Показах му. От разположението на немците към линията на батальона водеха два пътя: един черен и един шосиран, така наречен „профилиран“. Всеки от тях бе преграден от охрана на три-четири километра пред линията на батальона. Панфилов неодобрително изсумтя.

— Какви сили има в охраната?

Отговорих му.

— Това, другарю Момиш-Ули, е малко. Тука трябва да действуват подсилени взводове. Трябват им повечко леки картечници. Тежки не им трябват. Групите трябва да бъдат леки, подвижни. И по-смело, по-дълбоко ги изнасяйте напред към противника. Нека посрещат с огън, нека нападат с огън, когато немците започнат да се придвижват насам.

— Но, другарю генерал, нали противникът ще ги заобиколи... Ще се изниже от двете им страни.

Панфилов се усмихна.

— Вие мислите: „Където може да мине елен, там ще мине и войник; където може да мине войник, там ще мине и армия?“ Това, другарю Момиш-Ули, не е писано за немците. Знаете ли как воюват те сега? Където може да мине камион, там ще мине и армия. Я да видим къде ще промъкнете един автотранспорт по тези долища-трапища, ако са прерязани пътищата? Хайде кажете, другарю Момиш-Ули, къде?

— В такъв случай ще отблъсне...

— А, ще отблъсне ли? Не е лесно да отблъснеш взвод с тричетири картечници. Трябва да се разгънеш, да влезеш в бой. Това, другарю Момиш-Ули, е половин ден... Нека обикаля, това не е опасно. А да ви обкръжава, не го оставяйте. В нужния момент трябва да отскочите назад, да се изплъзнете. Например така...

С леки докосвания на молива Панфилов прегради единия път близо до заето от немците село, след това моливът се плъзна настрана, очерта кръгче и се върна на пътя в друга точка, малко по-близо до линията на батальона. Панфилов ме погледна — дали следя, дали разбирам — направи още една такава извивка, после нарисува още една, всеки път по-близо до линията.

— Виждате ли — каза той — каква спирала, пружина? Колко пъти ще накарате противника да атакува нахалост? Колко дена ще му отнемете? Е, какво ще кажете за това, любезни мой господин противнико?

Аз схващах. Нали и аз бях помислял за нещо подобно, но преди разговора с Панфилов не можех да се освободя от хипнозата на укрытията, нямах, както ми се струваше, правото да извеждам войниците от окопите.

6.

Влезе адютантът на Панфилов.

— Конете са оседлани, другарю генерал.

Панфилов погледна часовника си.

— Добре... Телефонирайте в щаба, че след десетина минути тръгваме.

Той опипа яката и раменете на шинела, който се сушеше до печката, приклекна, сложи в огъня малко дърва и около една минута остана така, клекнал пред отворената вратичка на печката. От тези прости движения пак, както и при миналата ни среща, лъхаше увереност. Долавяше се, че той се е приготвил да воюва разумно, пресметливо, дълго.

След това Панфилов се върна при картата, погледна я, повъртя молива.

— Разбира се, другарю Момиш-Ули — каза той, — в боя всичко може да се обърне не така, както ние с вас сега се разбрахме. Воюват не моливът, не картата, изподраскана с молив. Воюва човекът.

Колко присъщо беше това за него. Той говореше, сякаш размишляваше на глас.

— Изберете за подсилените взводове смели и съобразителни командири. Ей тука нещо да имат. — Той се почука по челото.

— От тези, които вече бяха на нощното нападение, другарю генерал?

Панфилов присви очи.

— Аз, другарю батальонен командир, нямам намерение да командувам батальона вместо вас. Аз си имам дивизия. Това вече ще трябва да го направите сам: да изберете междинните позиции на бойната охрана, да изберете командирите.

Обаче, след като си помисли, той все пак отговори:

— Не, защо ще изпращате онези, които вече са били в бой? Нека и други свикнат да стрелят. Всички трябва да воюват. Но разберете главното, другарю Момиш-Ули: не оставяйте онези да минат по пътищата, по никой начин не ги оставяйте. Не им позволявайте да дойдат до линията. Днес противникът е на петнадесет километра от

вас. Това, другарю Момиш-Ули, е много близо, когато няма съпротива, и много далече, когато всяка горичка, всяка могила се съпротивлява.

Той отново погледна картата, помълча и продължи:

— Още нещо, другарю Момиш-Ули: проверете подвижността на батальона. И непрекъснато наглеждайте в изправност ли са каруците, хамутите, конете... На война всичко се случва. Бъдете готов по заповед бързо да се стегнете, бързо да се придвижите.

Стори ми се, че той се изразява някак неясно, че влага в думите си някакъв скрит смисъл. Защо ми разправя всичко това? Аз пък реших открито да си изясня всичко, за което недоумявах.

— Другарю генерал, разрешете да ви попитам!

— Да, да, питайте. Именно затова приказваме.

— Не ми е ясно, другарю генерал. Нали противникът все пак ще се придвижи към позицията на батальона. Вие казахте: няма да удържим. Моля за разрешение да ви попитам: каква е перспективата? За какво трябва да съм готов аз, батальонният командир? За отстъпление ли?

Панфилов побарабани с пръсти по масата. Това беше жест на затруднение.

— Ами вие как мислите, другарю Момиш-Ули?

— Не зная, другарю генерал.

— Виждате ли, другарю Момиш-Ули — след пауза ми каза той, — командирът винаги е длъжен да обмисля най-лошия вариант. Нашата задача е да държим пътищата. Ако немецът направи пробив, пред него на пътя пак трябва да има наши войски. Ето, именно поради това взех оттука един батальон. Искях да взема вашия, но вие държите важен път.

Той посочи на картата пътя Середа — Волоколамск, преграден от червената черта на батальона.

— Не е важна линията, другарю Момиш-Ули, важен е пътят. Ако се наложи, смело изкарвайте хората от окопите, смело ги съсредоточавайте, но дръжте пътя. Разбрахте ли ме?

— Да, другарю генерал.

Той отиде при шинела си и докато се обличаше, попита:

— Знаете ли тази гатанка: „Кое в света е най-дългото и най-късото, най-бързото и най-бавното, което най-много пренебрегват и за което най-много съжаляват?“

Не можах веднага да се сетя. Доволен, че ме е затруднил, Панфилов с усмивка извади часовника си и ми го показва:

— Ето кое! Времето! Сега нашата задача, другарю Момиш-Ули, се състои в това — да воюваме за време, да отнемаме от противника време. Изпратете ме.

Ние излязохме от блиндажа.

7.

Развиделяваше се. Дъждът беше спрял, дърветата неясно се очертаваха в мъглата. Доведоха конете. Панфилов се огледа.

— Ами къде е Шилов? Да вървим сега, пък той ще ни настигне.

По пътя Панфилов ме попита с какво се занимаваме на позицията. Доложих му, че батальонът копае ходове за съобщение, Панфилов се поспря.

— С какво копаете?

— Как с какво? С лопати, другарю генерал.

— С лопати ли? С ума си трябва да копаете. — Той изрече това с обикновената си благост, с хумор. — Колко ли земя сте обърнали там. Сега трябва, другарю Момиш-Ули да копаете лъжлива позиция. Трябва да хитрувате, да мамите.

Аз се учудих. След разговора с генерала бях останал с впечатлението, че той не придава особено значение на отбранителната линия. Сега излизаше, че не е така. Отговорих:

— Слушам. Да се копае лъжлива позиция, другарю генерал.

Тичешком ни настигна капитан Шилов.

Край пътя, на онова място, където ни изведе пътеката, стоеше часовой, към двадесетгодишен момък със сериозни сиви очи. Не съвсем отсечено, но старателно той поздрави генерала по ефрейторски, за почест.

— Как я караш, войниче?

Момъкът се смути. По това време в нашата армия обръщението „войник“ не беше прието. Казваха „боец“, „червеноармеец“. Може би за първи път го нарекоха войник. Забелязал смущението му, Панфилов рече:

— Войник е велика дума. Всички сме войници. Е, разправи: как я караш?

— Добре, другарю генерал.

Панфилов се обърна към Шилов.

— Другарю Шилов, как мина походът?

— Зле, другарю генерал.

— Охо... Излиза, че ти, войниче, ме излъга. — Панфилов се усмихна. — Е, казвай, говори, разправяй, как я карате?

Часовоят упорито повтори:

— Добре, другарю генерал.

— Хм — рече Панфилов и погледна надолу. Рядката кал беше покрила тежките обувки на часовоя и от нея не се виждаха връзките. Следи от калта, очистена с клонче или треска, бяха останали по мокрите навои и по-нагоре. Ръката, която държеше пушката, беше посиняла от сутрешния студ.

— Добре ли? — проточи Панфилов. — Ами я ми кажи как мина походът?

— Добре, другарю генерал.

— Не — възрази Панфилов. — Нима по време на война се живее добре? Да крачиш нощем под дъжд по такава киша, има ли в това нещо хубаво? Спал ли си след похода? Не. Ял ли си? Не. Стой тука мокър на вятъра или рови земята, а утре, други ден — в бой, където ще се пролее кръв. Какво хубаво има в това?

Часовоят неловко се усмихна. Панфилов продължи:

— Не, брат, на война не се живее добре... Но нашите бащи, нашите деди са умеели да понасят всичко това, умеели са да побеждават несгодите на бойния живот, громили са врага. Ти, брат, още не си се срещнал с врага в бой... Но да се бориш със студа, с умората, с лишенията, това е също бой, за който се иска смелост. И не клюмаш глава, не хленчиш... Виж, това е добре, войниче! Как се казваш?

— Ползунов, другарю генерал... Тъкмо същото исках да кажа, другарю генерал...

— Прочуто име... Прочут механик е бил...^[1] Искал си... Че защо не го каза?

— Виноват, другарю генерал. Просто не помислих.

— Войникът винаги трябва да мисли. Войникът с ум трябва да воюва. Е, Ползунов... ще те помня. Искам да чуя за тебе. Разбра ли ме?

— Разбрах, другарю генерал.

Забил поглед пред краката си, замислен, Панфилов бавно вървеше по пътя. Когато се спря, той погледна Шилов и мене.

— Тежък е животът на войника — каза той. — Дума да не става, тежък е. Това винаги трябва да се казва на войника направо, а ако той

лъже, веднага да се поправя...

Той помълча и си помисли.

— Недейте жали хората преди боя, другарю Шилов, а в боя...
Пазете, пазете войника в боя.

Това не звучеше като заповед. Това беше повече от заповед — завет. Чак тръпки ме побиха. Но тозчас с друг тон, началнически строго, Панфилов повтори:

— Пазете го... Други войски, други войници ние тука, край Москва, сега нямаме. Загубим ли ги тези, няма да имаме с какво да задържим немците.

Той се сбогува, взе поводите, качи се на седлото и потегли в тръс край пътя.

[1] Ползунов, Иван Иванович (1728 — 1766) — изтъкнат руски изобретател и топлотехник, забравен предшественик на Джеймс Уат ↑

БИТКА НА ПЪТЯ

1.

По нареждане на Панфилов излязох с капитан Шилов в района на стика между батальоните; ние огледахме местността; уговорихме се за съгласувани действия, за другарска помощ в боя.

Аз се разделих с капитана и тръгнах за своя щаб по брега. След нощта, прекарана без сън, в мъчителни размишления, след разговора с Панфилов, когато нервната ми система пак беше напрегната, изпитвах, колкото и да е странно, не умора, а чудна лекота. Аз вече не се отпусках тежко на седлото, както през нощта, мислите не ме потискаха. Като че ли по-леко тичаше и Лисанка.

Наоколо беше тихо. Не се чуваше нито близък, нито далечен тътен на оръдия. В този ден, седемнадесети октомври, затишие беше се въдворило и там, наляво от нас, където вчера бяха пробии немските танкове, където вчера бе ехтял бой.

Досега не мога да забравя тази тишина; не мога да забравя тъмното като графит небе; блатистото поле с малки локви, светлеещи с оловен блясък; не мога да забравя пръстта, която изхвърляха с лопати прорязващите окопи бойци — жълтеникавата, глинеста пръст на Подмосковието.

Зарад тази пръст току-що ми беше направил забележка Панфилов: тя издаваше разположението на огневите точки, трябваше незабавно да се махне, да се пръсне из полето, но в тези минути на вълнуваща нервна тишина аз гледах тази пръст, тези глинести пластове, гледах и я запомних завинаги.

Отвъд реката се виждаше черният мокър път, който се губеше в близката гора. Той се изкачваше по стръмния бряг — този път, очертан от телеграфните стълбове — пресичаше линията на батальона, минаваше край тъмните от дъжда къщурки на селото, край схлупената тухлена черква и водеше натам, накъдето се стремеше врагът — към Волоколамското шосе, към Москва.

Всичко, което срещнах по пътя си тази сутрин, се вряза в душата ми.

И сега си спомням разтревожения изпитателен женски поглед, който долових за миг, когато Лисанка в лек тръс минаваше през селото, проточило се край реката. В паметта ми остана едно лице, възрастно, прорязано от бръчици, почерняло от слънце, от вятър, от труд, с поизбледнели светлосини очи — лице на руска селянка, на руска жена. Тя сякаш питаше: „Къде отиваш? Каква вест носиш? Какво ще стане с нас?“ Тя сякаш молеше: „Кажки една думичка, успокой ни.“

А конят вече я отмина и аз вече виждах някакъв червеноармеец с канче, наведен към дундесто хлапене. Червеноармеецът се изправи и аз познах лукаво добродушната физиономия на картечаря Блоха — картечният му разчет беше разположен наблизко. Станал веднага сериозен, свил едва личащите светли вежди, Блоха побърза да ми отдаде чест. След него със същия сериозен вид ми отдаде чест и хлапето.

Подобни сценки са нещо обикновено; случвало се е да плъзнеш поглед и да забравиш. Но тази сутрин дори това момченце, този „палечко“, доверчив към войника, ме развълнува и сърцето ми се сви.

А окото вече виждаше друго. В една напречна уличка, до малка градинка, хванала се с ръце за оградата, стоеше девойка. Тя с някого приказваше и се смееше. От къщата към нея беше се запътил с усмивка политическият ръководител на картечната рота Джалмухамед Божанов. Очите на двамата светеха, светеше младостта. Като ме видя, Божанов се смути, застана „мирно“ и отривисто козирува. Обърна се към мене и девойката. Погледът ѝ мигновено стана друг, също така тревожен и изпитателен, както и на останалата назад жена.

И пак сърцето ми се сви от този поглед.

2.

Отминах селото и се приближих до взвода на лейтенант Брудни. Червеноармейците, както и в другите взводове, прорязваха в земята ходове за съобщение. Някой копаеше пръстта с мотика, гол до кръста; въпреки влажното студено време като лакирани блестяха изпъкналите му потни рамена. Това беше Курбатов, помощник-командир на взвода.

— Залових се сам, другарю командир — каза той. — Тука е каменисто, трябва да се помогне. Пък и да се поразгрея.

Мускулест, силен, той без страх излагаше на октомврийския вятър голите си гърди. Често му се любувах и се гордеех с този мой воин, красив с особена войнишка красота. Но сега му казах:

— За какво сте обърнали толкова земя? От три километра се вижда. Я бързо да я пръснете, да изравните всичко това. Къде е лейтенантът?

Лейтенант Брудни, бързокрак, дребен, с докаран по мярка, здраво стегнат шинел, вече тичаше към мене. Той рапортува, без да се запъне. Казах му:

— Хората да привършат работата. Всичко да замаскират. Разпоредете се за това, другарю лейтенант. А след това бегом при мене, в щаба на батальона.

Той веднага отговори:

— Слушам, другарю комбат.

Лейтенант Брудни беше един от двамата командири, избрани от мене да изпълнят задачата, набелязана на картата от молива на генерала.

В командния пункт, в блиндажа, ме посрещна малкият ми щаб: началник-щабът лейтенант Рахимов и младшият ми адютант лейтенант Донских.

Рахимов доложи: нищо ново; противникът, както и преди, не се придвижва, не изпраща дори и разузнавателни групи. С Рахимов се заех да свърша някои неотложни работи. Схемата на лъжливата позиция бе начертана от него още преди няколко дни. Заповядах незабавно да се копае лъжливата позиция, а работата на предната линия да се прекрати, с изключение на маскировката.

— Слушам, другарю комбат — каза Рахимов. — Разрешете да изпълня!

— Да.

Той погледна Донских.

— Трябва ли ви лейтенант Донских, другарю комбат?

— Трябва ми.

Рахимов козирува и излезе.

Скоро запъхтян, с пламнали бузи, се яви Брудни. Будните му живи очи огледаха блиндажа и спряха върху мен с любопитство и очакване. Донских пишеше нещо на масата.

— Донских! Я елате тука! Вземете и картата!

Него, моя адютант комсомолец Донских, бях решил да назнача за командир на другия подсилен взвод.

3.

Зная: човек, който е участвувал в бой, ви се струва, както едно време и на мен, малко необикновен, малко тайнствен. Но те, Брудни и Донских, не бяха още участвували в нито един бой.

Двамата бяха комсомолци, двамата бяха свършили десети клас и прекарвали след това известно време във военно училище, бяха станали лейтенанти.

При формирането на дивизията Донских беше назначен командир на рота, но след това сменен заради мекото си сърце. Той беше свенлив, лесно се червеше и не умееше строго да се разправя с провинилите се. Строгостта, взискателността, задължителни за командира, не бяха в неговата природа. Обаче, след като му отнеха ротата, Донских беше дълго време посърнал. Аз го разбирах — той се притесняваше: „Ех, не довериха на тебе, комсомолец Донских, да водиш рота в бой!“ Гордостта му, самолюбието му бяха засегнати.

Преди две денонощия, на петнадесети октомври, когато в ротите избираха бойци за нощното нападение, Донских дойде при мене и свел очи, каза: „Разрешете, и на мене, другарю командир, да отида с отряда.“ Но там, за дръзката нощна атака, бе вече назначен моят старши адютант, същевременно и началник-щаб, Рахимов. Аз кратко отговорих: „Не.“ Донских не си отиде веднага. Може би е трябвало да кажа: „Почакай, Донских, ще потрябваш, ще повоюваш.“ Но аз си замълчах. Замълча си и Донских.

Бях имал време да опозная моя адютант. Харесваше ми неговата гордост, мълчаливост, сериозността, с която изпълняваше поръченията.

Сега той пак стоеше пред мене и ми протягаше картата. Винаги ти се иска да видиш лицето, да видиш погледа на онзи, комуто възлагаш задача. Ние живеехме в общ блиндаж и все пак не можах да се сдържа и да не се вгледам още веднъж в лицето на своя адютант, много чисто, с нежна като на девойка незагрубяла кожа.

Харесваше ми и Брудни. Май че той беше най-добрият ми взводен командир. Много съобразителен, ловък, той сполучваше преди другите да се сдобие наблизко с разни подръчни материали; в неговия

взвод лопатите, брадвите и трионите бяха винаги добре наточени; в работата си неговият взвод изпреварваше съседите и Брудни винаги искаше — кой си няма слабости? — аз да забележа това. В подобни случаи този малък хитрец беше много простодушен; черните му очички сякаш молеха: „Похвали ме!“

Веднъж имах случай да се уверя, че Брудни не е страхлив. Стрелковите му гнезда бяха готови по-рано, отколкото в другите взводове. При прегледа ми се стори, че предните насипи са слаби. Попитах Брудни: „Това според тебе готово ли е?“ — „Да, другарю комбат.“ — „Ти ще сложиш тука войниците?“ — „Да, другарю комбат.“ Взех пушката на един от бойците. „Брудни, влизай вътре!“ Той разбра. Пребледня. Казах му: „Ти искаше там, под куршумите; да сложиш хората си. Влизай сега ти. Аз ще стрелям.“ След още един миг колебание той се завъртя на тока си и скочи в траншеята. Аз извиках: „Стой! Дръпни се настрана!“ Той се дръпна. Аз стрелях. Куршумът не проби, не можа да мине през насипа. Брудни имаше право да се гордее. Тържествуващият му поглед сякаш пак говореше: „Е, какво ще кажеш? Похвали ме де!“ От този ден, след това рязко войнишко обръщане, аз обикнах черничкия оперен лейтенант.

— Сядай, Брудни. Сядай, Донских — казах аз.

4.

Донских сложи картата. Мислено вече бях набеleyзал местата на засадите, но още веднъж ги проверих по картата. После разясних задачата; да се стоят край пътищата, да се вкопчат и да се държат там, да не оставят немски автоколони и немска артилерия да минат по пътищата; малките разузнавателни групи да пускат без изстрел, а колоната да посрещат със залпове, да посрещат с картечници. Зашеметила врага с неочаквания си огън, засадата ще може лесно да се измъкне.

— Обаче, другари, целта ни не е в това — обяснявах аз. — Обратно — трябва да се изчака, докато противникът се съвземе, докато влезе в бой. Дръжте се! Дръжте пътя. Накарайте го да се разгърне срещу вас в боен ред. Това е първото нещо. Разбрано?

— Разбрано — неуверено отговори Брудни.

Неговата физиономия, обикновено много подвижна, сега бе загубила своята живост, бе станала съсредоточена. Донских мълчеше.

— Разбрано ли е, Донских? — попитах аз.

— Разбрано, другарю комбат. Да се стои до смърт...

— Не, Донских, не да се стои, а да се действа. Да се маневрира. Да се напада.

— Да се напада ли? — попита Брудни.

— Да. Да се напада от засада. Да се избият с огън колкото може повече хитлери. След това да се изчака. Нека противникът се разгърне, нека влезе в бой, нека отдели сили, за да ви обкръжи. Тогава трябва да се измъкнете и пак да излезете на пътя на друго място; изпреварили врага, отново да се изпречите пред него.

Начертах на картата извивките на Панфиловата спирала.

— С това ще принудим противника да се разгърне преждевременно, да атакува нахалост, да остане с пръст в устата. Сетне, когато пак потегли, трябва да се нападне за втори път.

— Да се нападне ли? — отново промълви Брудни.

Физиономията му пак се оживи, очите блестяха. Донских мълчаливо се усмихваше. Той също беше разбрал.

В него, в този израз „да се нападне“, който ми беше дал Панфилов, имаше нещо вълшебно. Той веднага изясни задачата, проникна в душата, преобрази хората, придаде им смелост. Помислих си: това не е само тактика, това е нещо по-дълбоко.

Поприказвахме за подробностите. Брудни беше възбуден. Получила началния тласък, главата му заработи. Той вече виждаше как трябва да скрие, да замаскира войниците. Аз казах:

— Да, бойците трябва да се заровят, да се замаскират. Казвам го особено на тебе, Донских. В тази работа, Донских, не бива да има никакво съжаление.

Донских мълком ме гледаше. Повторих думите на Панфилов:

— Да съжаляваш, значи да не съжаляваш. Разбрано?

Донских твърдо отговори:

— Да, другарю комбат.

Сините му очи вече не бяха същите, както преди половин час, бяха потъмнели, станали по-строги.

В нашия разговор не се спомена нищо за родината, за Москва, но то се криеше зад думите, то живееше във всеки от нас.

5.

Лейтенантите отидоха да готвят взводовете за път. А аз пак се замислих. Чудно ли ви е? Решението е намерено, заповедта е дадена, заповедта е разяснена, усвоена от изпълнителите — че какво още остава?

Остава боят.

Когато ще пишете за войната, не пропускайте, моля ви се, една малка подробност: във войната съществува противник. И колкото и да е чудно, той не винаги прави онова, което ви се иска на вас.

Аз чувствавах: боят на ум с ум днес е спечелен от нас, спечелен е от Панфилов. А после? Нима немците като овце ще се подложат на куршумите веднъж, втори път, трети път? Какво ще предприеме противникът, след като немският военачалник, надменният господин „великогерманец“, ни окаже честта да се позамисли?

Във войната съществува не един замисъл, а два; не една заповед, а две. В боя единият замисъл, едната заповед остават неизпълнени. Защо?

Хайде отговорете ми: защо?

6.

По здрач взводовете бяха готови да потеглят.

Групата на лейтенант Донских беше се строила до моста през Руза. Отидох при бойците на кон. Не бяха много — петдесет и четирима души, всички с товар на гърба. Четирима носеха леки картечници; другите бяха наслагали в раниците заварените цинкови кутии с патрони за картечниците и пушките; свързочниците бяха нарамили макарите с проводник; с бойците тръгваха и двама санитарии.

На десния фланг, с пушка, както и всички, стоеше помощник-командирът на взвода сержант Волков, с мирновременна професия шлосер, вечно мрачен, неумолим в службата. По-миналата нощ, в числото на стоте, той бе ходил в Середа; убивал, както ми разказваха, мълком, не беше приказлив и когато се върна.

Аз ги събрах нарочно — юношата Донских и четиридесетгодишния Волков, за когото знаех: ще убие и свой, ако този свой побегне пред немците.

В ранния вечерен здрач можех да позная всеки. Мнозина за първи път ще стрелят с пушките си по немците, на мнозина утре ще се свие сърцето, ще замре под първия обстрел.

С какво да ви напътя, бойци? Казано е вече всичко, което можех да ви кажа; дадено е всичко, което можех да ви дам. Хайде, за сбогом...

— Мирно! Полуналяво! Пълни! По самотната елха, във върха, залпово... Взвод...

С мек и заплашителен звук щракнаха петдесет смазани затвора. Прикладите се опряха в рамената. На една крайбрежна могила във вечерното небе изпъкваше с черния си изрязан силует висока, силна елха. Бойците чакаха изпълнителната команда.

Аз извиках:

— Огън!

Разнесе се: р-р-р-р... За миг се появи линия от червеникави пламъчета, озарили щикове и края на цевите. Чу се прашене на прекършени клони, които се чупеха и падаха на снега. Пак щракнаха затворите, пак замряха притиснатите о рамената пушки. Черното

очертание на елхата вече не беше плътно: прозираха междини там, където бяха хвъркнали клоните.

— Огън!

Пак припламнаха червеникавите жила, пак проехтя залп, пак полетяха надолу тежки увиснали клони.

— Огън!

След третия залп върхът се наведе като отсечен, сетне затрепера, изправи се, пак започна да се превива и образува тъп, бавно падащ ъгъл. Той повися няколко секунди, рухна на долните клони, изпочупи ги и се строполи на земята. Вместо острия връх в небето тъмнееше пресечен назъбен конус.

Аз изкомандувах „При нозе!“ и казах:

— Добре стреляте!

Бойците отговориха, както и бяха стреляли, задружно:

— Служим на Съветския съюз!

— Ето така бийте и немца! По команда, със залп! Смъртта да коси, а не да ръси като дъждец! Вярвайте, другари, на пушката си! Лейтенант Донских, можете да ги водите.

От друг пункт изпратих взвода на Брудни.

7.

Очаквах на другия ден, осемнадесети октомври, взводът на Донских или взводът на Брудни да влезе в бой. Но на нашия участък немците не се придвижиха нито на осемнадесети, нито на деветнадесети. Двете засади бяха се стаили в края на гората и бяха изградили подземни прикрития за продължителен бой.

По върховете на борове имаше наблюдатели, които гледаха към немците. Но двата пътя бяха безлюдни. В установени часове, по няколко пъти на ден, Донских и Брудни съобщаваха по телефона: „Противникът не се вижда.“

Целият централен дял на волоколамския укрепен район — не само ние, но и фронтът на съседните батальони — не изпитваше никакъв натиск от страна на противника; немците не изпращаха тука дори и разузнавателни групи.

Но от страни, изад левия край на линията на батальона, изад горите, в които се губеше Руза, долиташе непрекъснат оръдеен тътен. Там се сражаваше нашата противотанкова артилерия. Там, на левия фланг на дивизията, Панфилов бе събрал всичките зенитни картечници, в това число и придадените уж към моя батальон. Там беше прехвърлил една рота от батальона, разположен вдясно от нас, и заповядал да запълним с останалите ни сили оголения участък. Нощем по отблясъка на пожарите, денем по слух ние следяхме как се мести линията на боя. Тътнежът не се приближаваше. Напротив, от време на време като че се отдалечаваше, но се отдалечаваше в дълбочината на нашия фронт и все по-яко се местеше зад гърба ни.

В общи линии знаех обстановката. Оста на немския удар бе останала същата, както и на шестнадесети. Събрали силите си, немците се бяха придвижили. С две-три дивизии, включително една танкова, те бяха успели да излязат на павирания път Можайск-Волоколамск, на тъй наречената рокада (запишете в скоби: рокада се нарича път, който върви успоредно на линията на фронта), на рокадата, която минаваше зад гърба ни. Бяха излезли на нея и поели към Волоколамск.

Нашият батальон прикриваше войските, които се биеха на рокадата, от удар във фланг и в тил. Но немците не се приближаваха към нас. Между нас и противника все още лежеше пустинна, ничия земя, широка дванадесет-петнадесет километра.

8.

На двадесети октомври Донских се обади по никое време.

— Другарю комбат, идва камион. Немска пехота.

— Един камион?

— Да.

— Пусни го.

След няколко минути Донских ми се обади пак.

— Другарю командир, задава се колона от камиони. Също с пехота.

— Колко са?

— Опащката й не се вижда. Засега са десет. Виноват, току-що ми съобщиха: още два.

— Е, Донских... — казах аз.

— Умната ли? — завърши фразата Донских и аз го чух в слушалката тежко да поема дъх. — Така ли, другарю комбат?

— Така.

— Слушам, другарю комбат. Няма да ги пуснем, другарю комбат...

Донских си отиде. Аз продължавах да притискам слушалката към ухото си. На другия край на жицата, скрита под земята, имаше свързка, която ми донасяше за обстановката. Слухът ми се изостри. Аз долавях не само думите, но и отсенките в тона, с който те бяха изречени. В щабния блиндаж, на осем километра от взвода, аз сякаш виждах онова, което виждаше от окопа свързката.

Дългите открити камиони бавно се движеха по пътя, от няколко дена отново скован от лек мраз, втвърден, понапращен от подранилия октомврийски сняг. На пейките, сложени от двете страни и по средата на камиона, седяха немски войници с пушки и шмайзери. Сега това изглежда почти невероятно, но тогава, край Москва, през октомври хиляда деветстотин четиридесет и първа година, понякога немците извършваха настъпателните си походи така: без разузнаване, без патрули, без странична охрана, с удобства, с камиони, уверени, че при среща ще съумеят да прогонят „руса“.

А „рус“ лежеше на края на гората, без да откъсва поглед от хората със зеленикави шинели, със зеленикави кепета, които пътуваха по нашата земя като господари, лежеше стаил се, стиснал готовата си пушка в очакване на командата „Огън!“.

Стори ми се, че в мембраната нещо щракна. От устата ми се изтръгна:

— Ей, какво става?

Прещрака още веднъж.

— Какво става? — повторих аз.

— Стреляме, другарю комбат. И аз бия, другарю комбат.

— На залпове ли?

— Да, по команда, другарю комбат.

— А немците?

Проточи се непоносимо дълго мълчание.

— Бягат — изкреця телефонистът. — Бога ми, бягат...

Аз изпаднах във възторг. Немците бягат! Ето как, значи, става това, ето как се бяга на война! Ще рече, имаме ние сила, която пораждава тялото и духа, която е накарала немците мигновено да забравят и дисциплината, и гордостта си, да забравят, че те са „висша раса“, завоеватели на света, непобедима армия. Ех, да имаше сега конница! Да излетим на коне подире им и да сечем, да сечем, докато не са се опомнили, докато бягат.

Аз се опивах не само от победата, но и от тайната на победата, която се разкриваше на разума ми. Имаме ние сила! Нейното име е... Не, в този момент аз още не можех да ѝ дам име.

9.

След известно време Донских съобщи по телефона: в първите минути засадата избила стотина хитлери, три или четири пъти повече оцелели; те се отдръпнали назад и възстановили реда; разгърнали се, залегнали, открили огън.

— Добре. Точно това ни трябваше — казах аз. — Поиграй си с тях. Нека потъпчат на едно място. Скрый хората. Но се оглеждай наоколо.

По телефонните донесения следях боя. Отначало немците открили насрещен огън с шмайзери, пушки, картечници, след това срещу взвода започнали да действуват минохвъргачки. В това се криеше тогава едно от предимствата на хитлеристката армия — безбройните минохвъргачки. Моторизираната пехота се придвижваше с камиони с минохвъргачки, натоварени като дърва.

Бойците влязоха в прикритията. Немското разузнаване, доближило се до гората след двучасов обстрел, беше посрещнато с огън. Взводът живееше, взводът държеше пътя.

По телефона съобщих на ротните командири за хода на боя и заповядах незабавно да предадат тази информация на бойците, за да знаят как другарите им бият немците.

Командирът на втора рота Севрюков, улегналият четиридесетгодишен лейтенант, отговори:

— Бойците вече знаят, другарю комбат.

— Откъде?

— Работи безжичният войнишки телефон, другарю комбат.

Усещах: Севрюков говори с усмивка.

— Какъв е тоя телефон?

— Пристигнаха ранените, другарю комбат. И разправят един през друг. Чудя се, другарю комбат...

Севрюков си помисли, преди да изрече мисълта си. Аз го слушах също с усмивка, с интерес.

— Чудя се, другарю комбат... Хората са ранени, нали това е страдание, болка, а всички са весели. Ние, казват, им дадохме да

разберат. И знаете ли? От това като че ли и болката им намалява... Ето, другарю комбат, излиза, че и ранените могат да повдигнат духа.

— Колко са ранените?

— Четирима... макар и да са превързани, все пак би трябвало веднага да се откарат в медпункта. А не можеш ги изпрати: разказват ли, разказват как са воювали.

Радостта, която звучеше в гласа му, трептеше, туптеше и в мен. Затворих телефона.

Моят началник-щаб, слабият, съобразителният, немногословен Рахимов, стана от мястото си.

— Разрешете, другарю комбат, да отида при ранените, да уточня обстановката.

— Да. Вървете.

10.

След известно време Донских отново ме извика на телефона. Той съобщи, че от фланговете на немската верига са се отделили две групи по четиридесетина души с явното намерение да обходят взвода, да го обкръжат. Донских говореше разтревожено. Аз разбирах: малко го е страх, иска му се да попита не е ли време да отстъпят, но той, моят стеснителен, горд Донских, все пак не питаше.

— Нищо, Донских — казах аз. — Нареди на бойците да следят. Падне ли им случай, нека ги прережат с огън. Не се бой. Те сами се боят от тебе.

Следващото донесение на Донских беше такова:

— Другарю комбат, стрелят от три страни. Викат: „Рус, предай се!“

— А ти?

— И ние стреляме.

— Добре. Позадръж ги, Донских.

Този път той изрече:

— Другарю комбат! Може да ни обкръжат...

— Нищо, Донских. Вече се свечерява. В тъмнината ще се изплъзнеш. Дръж се, мили!

Изтървах тази дума, без да искам. Аз говорех с него, със синеокия Донских, не по устава, а от сърце.

Може да си мислите: защо се е вълнувал Донских? Може той да ви се стори немъжествен, със слаби нерви. Но разберете: той не се намираше нито пред писалище, нито пред мирновременен струг, нито на учебното поле. Той беше обкръжен от смъртта. Той чуваше нейния писък, той я виждаше — немците стреляха с трасиращи куршуми; тя летеше от всички страни като червени и синкави светлинки; тя профучаваше и профучаваше край самия него, малко оставаше да го закачи и сърцето му тръпнеше, въпреки разума, въпреки волята. Той не беше механизъм, безчувствен пън или къс желязо. Той преживяваше първия си бой — небивал критичен момент в живота на човека.

От осем километра аз усещах трепкането на неговото сърце. Душевната сила, която по-скоро по инстинкт, отколкото съзнателно, се

стремях да поддържам в него, офицера във водещия се наблизо бой, се предаваше на бойците.

И изведнъж, именно изведнъж, някак съвсем неочаквано, Донских развълнувано съобщи: немците се оттеглили. Първом не можах да повярвам. Но прозорчето на щабния блиндаж беше вече тъмно: денят бе свършил. Скоро Донских потвърди: да, постреляли, покрещели и се оттеглили, като вдигнали под прикритието на здрача трупове.

Това бе малък бой, но мен ме тресеше от щастие; искаше ми се да се смея, искаше ми се да се метна на коня и да препусна там, при Донских, при бойците, при нашите герои.

През нощта взводът на лейтенант Донских смени позицията си.

„ТИ ПРЕДАДЕ МОСКВА“

1.

На другата сутрин пак глухо забоботиха оръдията зад гърба ни, някъде в дълбочина.

А пред фронта на батальона беше тихо. В установените часове Донских и Брудни докладваха: пътищата са безлюдни. Там, далече напред, както и предния ден, наблюдателите следяха от високите дървета дали няма да се появят немците.

Очаквах да иззвъни телефонът. И той иззвъня. Дежурният телефонист каза:

— Другарю комбат, оттам...

Телефонистът живееше същия живот, който живеехме и ние; нямаше нужда от обяснения: аз разбрах откъде.

— Слушам.

— Другарю комбат, да видите какво нещо: немски кавалеристи... Идват по пътя.

Познах бързия говор на Брудни. Беше дошъл, види се, неговият ред. Взводът на Брудни, както знаете, беше се стаил на друг път.

— Колко са?

— Двадесетина души.

— Пусни ги.

След кавалеристите се появила група мотоциклетисти. Днес врагът действуваше по-предпазливо — беше изпратил челни патрули. Но бойците бяха добре скрити в горичката.

Крайпътната горичка, където взводът на Брудни причакваше немците, не беше голяма. Обаче наблизко, на около половин километър, имаше друга гора, където можеше лесно да прибягат в удобен момент, за да се изплъзнат от врага, и пак да излязат на пътя.

След един час конните немци и мотоциклетистите се върнаха — пътят до реката беше свободен за тях.

Скоро Брудни доложи, че се е задала колона от камиони с пехота. Сметнали, че пътят е проучен, немците се движеха, както и предния ден, с коли без странична охрана.

— Пригответе ли се? — попитах аз.

— Да, другарю комбат. Готови сме.

— Пусни ги по-наблизо и нападай! Действуй спокойно.

В слушалката прозвуча твърд и сериозен глас:

— Слушам, другарю комбат.

За това, което ставаше, пак ми съобщаваше свръзката. И на това шосе се повторило вчерашното. Залп от засадата. Втори... Трети... И пак немците наскочили от колите, побягнали, за миг забравили всичко, на което ги бяха учили: забравили за командите, за дисциплината, превърнали се в обзета от паника тълпа.

Аз разпитвах телефониста, който от далечната гора ми донасяше как се развива боят:

— Бягат ли? Или са залегнали? Отговаряй точно!

— Бягат, другарю комбат... Ех, че препускат! Ние, другарю комбат, току-що пак ги ударихме.

Още на предния ден бях се замислил за това. Как би трябвало да се държат немците, когато попаднат под внезапен залпов огън! Незабавно да залегнат, да се притиснат до земята, да открият бесен насрещен огън. Би рекъл човек, че дори без всякаква команда, това би трябвало да диктува на всекиго инстинктът за самосъхранението. Но някаква сила парализираше съобразителността им, отнемаше им разсъдък, правеше си странни шеги с врага и го превръщаше в лесна плячка на смъртта.

В онези дни, в първите ни боеве, аз схващах с ума си, разбирах тази сила. Не бързайте. Ще дойде време и ще я наречем по име, ще си поприказваме за нея.

2.

В самото начало на боя връзката с взвода на Брудни се прекъсна.

Свързочниците, изпратени да проверят линията, се върнаха, след като се натъкнаха на немци. Придирчиво разпитах свързочниците, понеже не можех да разбера какво е станало. Противникът ги обстрелял от селото, разположено на пътя. Свързочниците не знаеха колко немци има там, отишли ли са там камиони.

Странно. Тревожно. Че къде е нашият взвод? Какво е станало с нашия взвод? Нима е обкръжен? Нима Брудни, толкова находчив, толкова съобразителен, е пропуснал момента, когато е трябвало да се изплъзне?

Какво да правя? Няма да оставя хората си да загинат. Но как да им помогна? С какво? Доця ми се, много ми се доця аз самият да взема един взвод и да се промъкна да помогна на своите. Не, нямам право: аз имам батальон, аз имам осемкилометров фронт, длъжен съм да бъда тук.

Със свито сърце се мъчех да разсъждавам хладнокръвно. Да предположим, че взводът е обкръжен. Но нима моите петдесет бойци, петдесет сина ще се предадат? Ще вдигнат ръце? Не, ще се бият за живота си. Аз вярвах в това, вярвах в бойците, вярвах в командира. Те имат пушки, имат четири леки картечници, предостатъчно патрони. Хайде, опитай се, враже, излез ми насреща!

Изпратих на помощ полувзвод от пехотното разузнаване. Полувзвод! С такива сили воювахме ние тогава. На командира заповядах: „Приближи се незабелязано, не се бутай слепешката, действуй разумно, не избързвай, изчаквай да се стъмни, по здрач влез във връзка с Брудни и му помогни.“

Заповядах да предадат на Брудни: като се измъкне, отново да излезе с взвода на пътя, както му е заповядано; на другия ден от друга засада отново да посрещне немците с огън.

3.

Освободих командира и излязох от блиндажа под мъгливото, ниско надвиснало небе. Докато се здрачи, оставах към два часа. Не ми се срещаше с никого, не ми се приказваше. Не ми се мислеше за нищо, освен за отрязания взвод, за петдесетте бойци, които се борят в крайпътната гора.

Бавно крачех към реката. В полето червеноармейците обръщаха замръзналата земя, примъкваша дървета — правеха лъжлива позиция. Не ми се ходеше и там. Отдалече ми се стори, че копаят мудро, пипкат се... По-бързо! Нашите хора, петдесет боеца, се държат, бият се отвъд реката, за да извоюват за нас тези часове, тези минути, приковавайки врага. Усетих: отида ли, няма да издържа на напрежението, ще навикам и виновния, и невинния.

Бях наострил уши: няма ли да долети от другата страна на реката бумтеж на немски минохвъргачки? Не, там е тихо. Ами ако вече всичко е свършено? И аз никога не ще видя моя Брудни, моя Курбатов, другите.

Впоследствие, когато загрубях във войната, сърцето ми не се измъчваше и не болеше толкова често.

Върнах се в блиндажа и зачаках разузнавачите, зачаках някаква вест.

— Другарю комбат, за вас — изрече свързочникът.

Обаждаше се ротният командир Севрюков. Той доложи:

— Другарю комбат! Взводът на лейтенант Брудни се е изтръгнал от обкръжението.

4.

Припряно попитах:

— Откъде го знаете?

— Как откъде? Те, другарю командир, са тук.

— Къде?

— Че нали ви докладвам — Севрюков говореше с присъщата му мудност, която понякога беше за мене цяло мъчение, — докладвам ви, другарю командир, тука са. Дойдоха в разположението на ротата.

— Кой?

Аз все още не разбирах или по-право вече бях разбрал, но...

Но може би сега, още в тази минута, всичко ще се изясни другояче. Севрюков отговори:

— Лейтенант Брудни... и бойците. Тези, които са се върнали. Шестима са убити, другарю комбат.

— Ами немците? Ами пътят?

Въпросът се изтръгна сам, макар че имаше ли смисъл да се пита? Ясно е... Дойде отговорът на Севрюков: пътят е завзет от врага. Аз мълчах. Севрюков попита:

— Другарю комбат, на телефона ли сте?

— Да.

— Другарю комбат, да извикам ли на телефона Брудни?

— Няма нужда.

— При вас ли да дойде?

— Няма нужда.

— Ами какво тогава?

— Чакайте ме.

Аз сложих слушалката, но не станах веднага.

5.

Ето го — най-страшното.

Страшното не беше загубата на пътя. За това бях подготвен. Нали по нашия тактически план това трябваше да се случи утре-други ден.

Но днес моят лейтенант, моят взвод, моите бойци бяха отстъпили и напуснали пътя без заповед. Бяха избягали!

След няколко минути на кон се приближавах към командния пункт на втора рота. Недалече оттук преди три денонощия, в паметния за мен здрач бях изпращал бойците. И сега беше здрач. Но тогава, преди три денонощия, ме посрещна строй. Сега завърналите се червеноармейци уморени седяха и лежаха на земята, покрита с подранил сняг.

До блиндажа, до полегата могила, губеща се в неравния бряг, стояха група командири. Един, дребен на ръст, се отдели от групата и се затича към мене. Бежешком даде команда:

— Стани! Мирно!

Беше Брудни. Когато дотича, с отчетливо движение отдаде чест и се изпъна пред мене...

— Другарю батальонен командир... — развълнувано подхвана той.

Аз го прекъснах:

— Лейтенант Севрюков! При мен!

Севрюков тежко дотича.

— Кой тука е старши началник?

— Аз, другарю комбат.

— Че защо не командувате вие? Защо взводът не е строен? Какво е това безредие? Всички да се строят! Командирите също!

Приблужи се Бозжанов. Той тихо ме попита на казахски:

— Аксакал, какво е станало?

Аз отговорих на руски:

— Тази заповед, другарю политрук, за вас не се ли отнася? В строя!

Няколко секунди Бозжанов остана така, вдигнал към мене възпълното си лице. Той явно искаше нещо да каже, но не посмя. Беше разбрал, че сега няма да приема, няма да понеса успокоителните му думи.

Строгата линия на строя зачерня на снега. Беше тихо. Само отдалече, от дълбочината, откъм изток долиташе глухата канонада. Приблжих се към строя. Този път ми рапортува Севрюков. До него, напрегнато изпънат, стоеше Брудни. Обърнах се към него:

— Докладвай!

Той заговори бързо:

— Другарю комбат, днес подсиленият взвод под мое командване унищожи около сто фашисти, но бяхме обкръжени. Аз взех решението да атакуваме, да пробия...

— Добре. Ами защо не си излязъл отново на пътя?

— Другарю комбат, нас ни гонеха...

— Гонеха?

Аз изкрещях това със злоба и ненавист.

— Гонеха? Как ти се обърна езикът да се оправдаваш с това? Врагът е заявил, че ще ни гони до Урал. Смяташ ли, че ще е наистина така? Ще им дадем Москва, ще дадем нашата страна, ще избягаме при нашите семейства, при старците, при жените и ще кажем: „Нас ни гонеха..." Така ли, а? Отговаряй!

Брудни мълчеше.

— Жалко — продължавах аз, — че не те чуват жените. Те биха те наградили с плесници, биха те оплюли. Ти не си командир от Червената армия, ти си страхливец.

От дълбочината на фронта пак долетя глух оръдеен тътен.

— Чуваш ли? Немците са и там, зад нас. Там врагът си пробива път към Москва. Там се бият наши братя. Ние, нашият батальон, ги прикриваме тука от удар във фланга. Те вярват в нас, вярват, че ще устоим, няма да пуснем врага. А аз повярвах в тебе. Ти държеше пътя, ти беше го преградил. И се изплаши. Побягна. Мислиш, че си оставил пътя? Не, ти предаде Москва!

— Аз... аз... аз мислех...

— Нямам какво да приказвам с тебе повече. Върви си.

— Къде?

— Там, където ти е било заповядано.

Посочих му отвъд реката. Брудни понечи да обърне глава, сякаш искаше да погледне назад, където сочеше моята ръка. Но той сдържа това движение, той продължаваше да стои пред мене „мирно“.

— Но там, другарю комбат... — дрезгаво започна той.

— Да, там има немци! Върви при тях! Служи им, ако искаш! Или ги убивай! Аз не съм ти заповядал да се явиш тука! Нямам нужда от беглец! Върви!

— С взвода ли? — неуверено попита Брудни.

— Не. Взводът ще има нов командир! Върви самичък!

Батальонният командир има право по различен начин да упражни властта си спрямо офицер, неизпълнил бойна заповед: може да го изпрати отново в бой, да го отстрани от длъжност, да го предаде на съд и дори, ако това се изисква от обстановката, да го разстреля на място. А аз... Аз също върших съд на място. Това беше разстрел пред строя, макар и не физически, разстрел на командир, който, забравил войнишката си чест, е побягнал заедно с бойците от врага. За безчестието го наказвах с безчестие.

А Брудни все още стоеше пред безмълвната редица, сякаш не разбираше, че разговорът действително е приключен, че аз съм го изгонил от батальона. За него това беше страшна минута. Той беше комсомолец; разбира се, той неведнъж е мислел за войната, за смъртта; знаел е, че в боя може би ще трябва да даде живота си за родината; мечтал е да бъде храбър, мечтал е за голямото щастие на победата и наред с това за награди, за слава, за малкото, но неизразимо скъпо за него лично щастие.

Но дойде истинската война, развихри се истинският бой и комсомолецът Брудни, лейтенант, взведен командир, побягна със своя взвод. И съдът е вече извършен — без прения, без гласуване, не на заседание на комсомолското бюро, а на бойното поле — извършен от единовластния военачалник, командира на батальона. И мечтите са зачеркнати. Той, Брудни, беше си спасил живота, но живот за него вече нямаше; той е заклеймен пред строя с позорната дума „страхливец“, прочетена му е присъдата: да се изгони!

Той стоеше тъй, като че още не беше разбрал всичко това, което може би е по-страшно от смъртта, сякаш чакаше да чуе от мен някаква последна дума. Но аз мълчаливо го гледах право в очите. В тази минута бях от камък. В душата ми не трепна никаква милост. Ще ме

разберат онези, които са воювали; в такива минути омразата изпепелява като огън другите чувства, които ѝ противоречат.

Брудни разбра: всичко е казано. Той намери сили да вдигне ръка до козирката.

— Слушам, другарю комбат!

Изрекъл това, се обърна кръгом като войник, с лявото рамо, на ток. И тръгна, ускорявайки все повече крачки, сякаш бързаше да стигне моста през Руза, мъглата, където врагът беше стихнал за през нощта.

6.

Някой се отдели от черната стена на взвода и изтича след Брудни. Всички чуха:

— Другарю лейтенант, идвам с вас...

Познах този силует, тази плещеста висока фигура с полуавтомат през рамо, този глас.

— Курбатов, назад!

Той спря.

— Другарю комбат, и ние сме виновни.

— Кой ти позволи да излезеш от строя?

— Другарю комбат, сам човек не може да отиде там. Там...

— Кой ти позволи да излезеш от строя? На място! Ако е необходимо, ще ме попиташ, както се пита командир от Червената армия.

Курбатов се върна в строя и рече:

— Другарю комбат, разрешете да попитам!

— Не разрешавам! Тука не е митинг! Зная — и вие сте побягнали заедно с командира си. Но за вас отговаря командирът. Ако той заповяда да бягате, вие сте длъжни да бягате! Всички ли ме чуват? Ако командирът заповяда да бягате, вие сте длъжни да бягате. Отговаря той. Но когато командирът заповяда „Стой!“, тогава и самият той, и всеки от вас, всеки честен войник е длъжен да убие оногова, който побегне. Вашият командир не е съумял да ви удържи, да ви спре, да застреля на място онези, които не биха му се подчинили. Той плати за това.

От мъглата, където беше изчезнал Брудни, изведнъж, като тъмен призрак, се появи пак той. Наред с наново пламналата омраза сега почувствувах и презрение. Какво иска, да не е дошъл да се моли? И сега ли се уплаши?

— Какво искаш?

— Другарю комбат, вземете документите.

— Какво имаш?

Брудни се запъна и отговори:

— Комсомолска карта, командирско удостоверение, писма.

Повиках Бозжанов.

— Другарю политрук, вземете документите.

Брудни извади от вътрешния джоб на шинела тънка пачка книжа и ги подаде на Бозжанов.

— Аксакал — едва чуто ми прошепна Бозжанов.

Той не промълви нищо повече, но умоляваше дори и с тази едничка дума. Брудни стоеше, без да вдигне глава. Стори ми се: това е хитрост на страхливеца. Сигурно като се е връщал, именно на това е разчитал — батальонният командир ще извика политическия ръководител, а той ще се застъпи. Помислих си: „Ти май тука хитруваш, а не с врага? Исках да ти дам възможност да спасиш честта си, но ако пак си се уплашил, върви по дяволите — загивай без чест!“

— Брудни — казах аз, — можеш да задържиш документите си. Можеш да не ходиш там. Ето ти друг път.

Посочих му пътеката, която водеше към тила.

— Върви в щаба на полка... Доложи, че съм те изпъдил от батальона, че те предавам на съд... Оправдавай се там!

С едва чут свистящ звук, който приличаше на хлипане, Брудни пое дъх.

— Другарю комбат, аз... аз ще ви докажа... Ще убия... — Сега гласът му трепереше, сега беше се отприщило онова, което той съдържаше. — Ще убия там часовоя... Ще донеса неговото оръжие, документите му... Ще ви докажа...

Слушах го и омразата ми се топеше, чезнеше. Искаше ми се да пошепна, та да ме чуе само той: „Браво, браво, точно така!“ Душата ми трепна, пронизана от обич. Но никой не го разбра.

— Върви където искаш! На мен не ми трябваш.

— Вземете, другарю политрук — промълви Брудни.

Бозжанов светна с джобно фенерче — лъчът се плъзна по мургавото, посърнало лице на Брудни; очите му сякаш бяха хлътнали, скулите му остро изпъкваха, по тях горяха червени петна. После светлината падна върху пачката книжа. Бозжанов ги взе. Фенерчето угасна.

Брудни се обърна и бързо закри. Аз извиках:

— Курбатов, дай на лейтенанта полуавтомата!

Това беше единственото, което можех да направя за него. Аз отговарях за твърдостта на батальона, за линията — линията в душите

и по брега на Руза — която отбраняваше Москва.

ОЩЕ ЕДНА БИТКА НА ПЪТЯ

1.

Щом се върнах в щабния блиндаж, повиках Курбатов.

Той влезе навъсен. Наред с другите враговете бяха гонили и него, този мъж, с гордо вдигната глава, красив, силен и, човек би рекъл, смел. Защо? Защо се е случило така? Бях длъжен да знам това.

— Разказвай какво е станало с вас там? — заповядах му аз. — Защо сте побягнали?

Курбатов отговаряше съвсем кратко. По време на престрелката със залегналите немци се чул пукот на автомати отзад, съвсем близо. Иззад дърветата откъм гърба им полетели трасиращи куршуми. Брудни викнал: „След мен!“ и взводът, взел пушките „за бой с нож“, се хвърлил от мястото си към съседната гора, както било предварително уговорено. Но изведнъж и оттам срещу тях затрещели изстрели. Някой паднал, някой извикал. Войниците се втурнали встрани и от тази минута вече не могли да спрат. През цялото време ги настигали трасиращите куршуми; немците стреляли и ги следвали; на военен език това се нарича „от рамо“.

Попитах го:

— Че колко бяха тези автоматчици, които са ви гонели?

Курбатов мрачно отговори:

— Не зная, другарю комбат.

— Една дузина или по-малко?

Курбатов мълчеше и гледаше в земята.

— Върви си — казах аз.

2.

Курбатов си отиде.

Какво изживяваше той, моят войник? Аз виждах — беше го срам.

Срам... Замисляли ли сте се какво е това? Ако на война бъде убит срамът на войника, ако замлъкне този вътрешен осъждащ глас, тогава вече никакво учение, никаква дисциплина не ще заякчат армията.

Подгонен от куршумите, Курбатов е бягал заедно с другите. Страхът е крещял в ушите му:

„Загинал си; дошъл е краят на младия ти живот; сега ще те убият или ще те обезобразят, ще те осакатят завинаги. Спасявай се, крий се, бягай!“

Но е звучал и друг властен глас:

„Не, спри! Бягството е низост и позор! Ще те презират като страхливец! Спри се, сражавай се, бъди достоен син на родината!“

Колко необходима е била в момента на тази отчаяна вътрешна борба, когато везните са натежавали ту на едната, ту на другата страна, когато душата на войника се е късала на две — колко необходима е била командата! Една спокойна, висока, повелителна заповед на командира е щяла да бъде заповед на родината за сина. Командата щеше да изтръгне воина от ноктите на малодушието; командата щеше да мобилизира не само онова, което е придобито от войнишкото обучение, от дисциплината, но и от всичките благородни пориви — съвестта, честта, патриотизма. Брудни беше загубил самообладание, беше пропуснал момента, когато е могъл, когато е бил длъжен да даде командата. Заради това взводът е разбит в боя. Заради това честният войник се срамува сега да ме погледне в очите.

3.

Взводният командир плати за вината си.

Ами аз? Нали за всичко, което е станало и ще стане в батальона, за всяка несполука в боя, за всеки случай на бягство, за всеки командир и боец отговарям аз. Мой взвод не е изпълнил бойна заповед — ще рече, че бойната заповед не съм изпълнил аз.

Съобщих по телефона в щаба на полка за случилото се, дадох исканите обяснения, затворих слушалката и... и се изправих пред безпощаден съдия — пред собствената си съвест, собствения си разум.

Бях длъжен да установя: в какво се състои моята вина? Дали в това, че начело на взвода е бил сложен от мене негоден командир? Дали в това, дето не съм разбрал навреме, че той е страхливец? Не, не е тъй. Нали дори след бягството, след страшното наказание пред строя той съумя отново да събуди любов в моето сърце, съумя да покаже, че в него не е умряла честта.

Какво ли го е сполетяло там, под куршумите? Защо е забравил там за своя дълг и власт на командир? Може да се е поддал на страха на другите? Не, не вярвах, че моите войници са страхливци. Тогава може лошо да съм ги подготвил! Не, не можех да се обвиня и в това.

Истината прозираше, набелязваше се в ума ми много бавно, в неясни и груби очертания.

Нали още преди няколко дена, когато давах на лейтенанта задачата, бях си помислил: нима немците като овни веднъж, втори път, трети път, ей така ще си подлагат главите под нашите залпове? Но тогава не си направих никакъв извод от тази мярнала ми се мисъл; сметнах противника за по-глупав, отколкото той излезе.

Изглежда още след първия бой на пътя ние сме накарали немския военачалник да се позамисли, накарали сме го по-рано, отколкото съм предполагал. В случай на среща със засада той, изглежда, вече си е имал някакъв план, който аз не съм отгатнал навреме. На изненадата той отговори с изненада. Обърна в бягство и подгони моя взвод, моите войници със същото средство — неочакван огън почти от упор, от който, обзети от паника, бягаха и неговите войници.

Днес той победи, подгони мене — в мислите си аз употребих именно тази дума „мене“ — но не защото неговите офицери и войници са по-храбри или по-добре подготвени. И не с числеността ме е победил — против числеността според нашия тактически план би могло дълго да се воюва с малки сили — а ме победи на свой ред със замисъл, с тактически ход, с ума си.

Да, малко бях мислил предишния ден! Аз бях бит преди боя. Ето моята вина.

4.

Вглеждах се в картата, възпроизвеждах във въображението си картината на боя, картината на бягството, мъчех се да разгада как той, моят враг, немският военачалник, го беше подготвил и осъществил.

Моите бойци бяха побягнали. Врагът ги е накарал да бягат, врагът ги е гонил. Мислено виждах това, вглеждах се в това. Виждах ги да бързат, запъхтени, шибани от светещите камшичета на трасиращите куршуми, шибани от смъртта; виждах как ги гонят немците, как стрелят бежешком, запъхтени, потни, увлечени от преследването. Колко горички, храсталаци, долчинки имаше там, по пътя на бягството! Нима не са могли да се скрият някъде, мигновено да залегнат, да насочат всички цеви срещу враговете, да ги оставят да се приближат тържествуващи, забравили се в устрема на преследването, и да ги разстрелят от упор?

Брудни не беше запазил хладнокръвие, Брудни беше загубил власт над собствената си душа и над душите на войниците — в това се състои неговото престъпление.

Но аз, батальонният командир, бях длъжен още вчера, преди боя, да помисля вместо него, да предвидя.

Противникът бе завладял пътя. Но засега само единия. Другият още не му принадлежи. Там, сменил мястото на засадата, взводът на Донских дебне немците. Утре противникът ще се помъчи с някакъв похват да обърне в бягство, да подгони и този взвод.

5.

Свързах се с Донских по телефона и му заповядах да вземе охрана и да се яви при мене.

След около час и половина той дойде.

Наглед като че ли беше същият. Кожата на лицето и на ръцете му беше, както и преди, момински нежна. Когато влезе, лека руменина заля лицето му. Но още по първия му жест, по първата дума разбрах: Донских е друг. Срещнал погледа ми, той се усмихна: усмивката беше позната, малко смутена, обаче и нова — в нея личеше някаква вътрешна сила, той като че съзнаваше правото си да се усмихва. И движенията му бяха станали по-сигурни, по-бързи. По-свободно, отколкото преди, козирува, по-свободно доложи, че се е явил.

— Сядай — казах аз. — Дай картата.

На картата, разгърната от Донских, мястото на засадата не беше отбелязано с никакъв знак. Тайната за такива неща не бива да се доверява на картата. Но мястото на първия бой, което вече не беше поверително, Донских, сякаш за спомен, беше обиколил с червено кръгче. Погледнах там. Ние двамата знаехме: там се е извършило велико изпитание на духа; там е изживяна великата радост на победата. И двамата го знаехме, но и двамата не промълвихме нито дума за това.

— Виждаш ли, Донских — казах аз, — миналия път ние с тебе говорихме за следното: нека противникът обхожда засадата. Това може да се допусне. Но не бива да се попада в обкръжение.

Донских кимна. В погледа му светеше разбиране. Аз продължих:

— Обаче, противникът може да ни обкръжи незабелязано. Например тъй... От тази страна ще те обходи. — С тъпия край на молива аз го посочих на картата. — Остава ти изход оттука. Ти ще се изплъзнеш, ще започнеш да се оттегляш, а противникът, незабелязано промъкнал се от по-рано, вече е залегнал на пътя, вече те чака, вече те вижда. И ще те посрещне с огън в лицето. Тогава какво?

— Какво? — попита на свой ред Донских. — На нож!

— Ох, Донских... Далече е да ги стигнеш с ножа: ще ви изпозастрелят. Няма ли да се объркаш? Няма ли да побегнеш?

Той леко повдигна глава.

— Аз, другарю комбат, няма да побягна.

— Не е само за теб думата. Няма ли да побягнат войниците?

Донских мълчеше, гледаше картата, мислеше и търсеше честен отговор.

— Разбира се, Донских, човек трябва да се бори и в най-отчаяно положение. Но защо да попадаме в такова положение? Нека немците попаднат в него. С ножа, Донских, ще убиеш едного, с ума ще убиеш хиляда. Това, Донских, е казахска пословица.

— А как, другарю комбат?

Юношеските сини очи ме гледаха доверчиво.

— Да бягаш! — казах аз. — Да бягаш, както го искат немците, безредно, в паника! Повоювай десетина-петнадесет минути за лице и ги излъжи с престорена паника. Нека ви гонят! Играта ще водим ние. Не те ще ни подгонят, а ние ще ги накараме — разбираш ли — с хитрост ще ги накараме да ни подгонят. Придържай се към пътя. Смъкни се в този дол. — Аз пак допрых картата с тъпия край на молива. — Или избери друго подходящо местенце. Там трябва в миг да се скриете, да залегнете. Нека първата група пусне немците. А втората ще ги посрещне с картечници и залпове в лицето. Те ще се стъписат, ще се хвърлят назад. Тогава трябва да ги шибнеш оттук, пак в лицето, от упор! Да ги хванете между два огъня, да избиете всички, които са ви гонили! Разбрано?

Изживявайки във въображението си този бой, аз погледнах Донских с тържествуваща, злорада усмивка. Донских не ми се усмихна в отговор. По очите му видях, че е схванал идеята, но в дълбочината на неговите зеници, сякаш застинаха за миг, прочетох, че е изтръпнал.

Не можах веднага да разбера какво става с него.

Може би за миг Донских изпита ужас пред клането, пред кръвопролитие, което му предстоеше да устрои.

Но отговорът му прозвуча твърдо:

— Разбрах, другарю комбат.

Поприказвахме за разни подробности. След това му казах:

— Разясни маньовъра на бойците.

Той попита:

— Маньовъра ли?

Кой знае защо, тази дума му се стори странна. Сигурно не това, не изстреблението на враговете, е било свързано досега за него с думата „маньовър“. Но той тозчас ми отговори според устава:

— Слушам, другарю комбат.

— Е, Донских, това е.

Той стана.

На този юноша с нежно лице, с нежна душа предстоеше утре да подмами врага в клопка и да убива от упор мятащите се, обезумели хора. Аз виждах: той ще съумее да го направи.

6.

Би могло да се каже, че съм достигнал положението опитът от днешната ни несполука да стане предвестник на утрешна сполука.

Олекна ми на душата. След като изпратих Донских, аз легнах, покрих се с шинела и се обърнах към стената, та да заспя. Известно време мисълта ми работеше. Сетне започна да гасне.

Пред затворените ми очи изникна топографската карта, изникна внимателното лице на Донских. Аз допирам картата с тъпия край на молива, показвам му: „Те ще побягнат, ще се втурнат насам, тука ние отново ще ги посрещнем с огън!“

И внезапно — този миг съм запомнил страшно ярко — видях: картата допира чужд, а не моят молив. Моят беше обикновен черен молив, а този е с лакирани червени ръбове, този е с много изострен син връх. И ръката не е моята. Ръката е бяла с червеникави светли косъмчета по немладата, но възрозова кожа.

Погледът ми се плъзна от ръката към лицето. Да, това беше моят противник, немският командир с жестоките остри очи. Той се обърна към някого, който стоеше до него, и произнесе (аз не разбирах езика им, но в същото време го разбирах — насън, както и във виденията, предхождащи съня, се случват такива странни неща), произнесе дума по дума моята фраза: „Те ще побягнат, ще се втурнат насам, тука ние отново ще ги посрещнем с огън.“ И на картата, под острието на молива, аз видях не дола, не утрешната клопка на хитлеристите, а линията на моя батальон. Напрегнах зрението си, за да видя по-добре, да запомня точката, която сочеше моливът; с цялото си тяло се устремих напред... И отворих очи...

В блиндажа гореше познатата газена лампа. В ъгъла до телефона седеше телефонистът.

Пак се обърнах към стената, пак започнах да се унасям. Спомних си лицето на Брудни, за миг осветено от фенерчето: страдалческо, но незагубило гордостта си, хлътнали очи, трескави петна по изопналите се скули. Спомних си трепналия в последната минута глас: „Ще докажа... Аз ще ви докажа.“ После още нещо; после всичко се обърка в неотморяващ, тягостен сън.

7.

Сутринта, щом станах, коневодът ми Синченко доложи с някаква тайнственост:

— Другарю комбат, там е — той посочи вратата — лейтенант Брудни... Чака да станете.

— Защо е тука?

А сърцето ми затуптя. Върнал се е? Дали е изпълнил онова, което каза накрая? Синченко припряно говореше:

— Той е ходил, другарю комбат, при немците. Донесъл е автомат. Сега седи, с никого не говори. Иска лично с вас.

— Да влезе — казах аз.

Синченко изчезна. След една минута вратата отново се отвори. Без да промълви нито дума, със стиснати устни, Брудни се приближи до масата, където седях, и сложи два немски шмайзера, две немски войнишки книжки, писма, тетрадка, немски банкноти и монети. Хлътналите му черни очи ме гледаха открито, но малко смутено, изпод вежди.

Исках да кажа „Сядай“ и изведнъж усетих, че не мога да кажа нито дума, че някаква буца задавя гърлото ми. Взех си цигара, станах, отидох за кибрит при шинела, макар и да имах кибрит в джоба на панталоните. Запуших, постоях до прозореца, изрязан под направления от трупи покрив, погледах дънерите и коренищата на боровете, снежеца, понапрашил тук-там земята между дърветата. Сетне се обърнах и спокойно рекох:

— Сядай, Брудни... Закусвал ли си?

Брудни не отговори: в тази минута и той не можеше да говори. На вратата се появи Синченко, изтича при мене, зашепна ми на ухото:

— Водка, другарю комбат, да давам ли за закуската?

Той, моят коневод, моят славен Синченко, знаеше, както и всички в батальона, за вчерашната история. И сега разбираше всичко.

— Да — казах аз, — налей една чаша на лейтенанта.

Закусихме заедно. Брудни ми разказа за нощните си странствувания, за това, как е убил двама немци. В очите, влажно заблестели след водката, току припламваха познатите лукави искрици.

— Че как можа ти, Брудни, вчера така? — попитах го аз. — Как се оттегли без заповед?

Той се навъси, не му се приказваше за това.

— Нали знаете...

— Не знам.

Той рече с още по-малко желание:

— Нали казахте...

— Хвана те страх?

Брудни завъртя глава. Сега, след като вчерашната дума бе повторена, виждаше му се по-лесно да говори за станалото.

— Сам не мога да разбера, другарю комбат... То беше, тъй да се каже... като с тухла по главата... И сякаш аз вече не съм аз... Спрях да разсъждавам...

Той нервно повдигна рамене.

— Като с тухла ли? — повторих аз думите му.

И пред мен изведнъж блеснаха думите, които отдавна търсех в ума си. Удар по психиката! В тази минута най-после успях за самия себе си да нарека по име тайната на боя, тайната на победата в боя.

Удар по психиката! По мозъка! По душата!

Колкото и да е странно, но тази минута, в която като че ли нищо не бе станало, се врязва в паметта ми наред с най-силните изживявания през войната.

Удар по психиката! Но нали не съществуват никакви лъчи-хикс за въздействие върху психиката. Нали войната се води с оръжия за физическо изстребление, нали те, тези оръжия, поразяват тялото, а не душата, не психиката. Не и душата! И след като е поразена психиката, след като е сломен духът, можеш да гониш, да настигааш, да убиваш, да пленяваш тълпи от врагове.

Противникът се стреми да извърши това с нас. Веднъж, господин „великогерманец“, ти сполучи в това срещу мене, срещу моя взвод. Сега — край!

На Брудни казах:

— Виж какво... Взвод все пак засега няма да ти дам. Но от немците, струва ми се, вече не те е страх. Ще те изпращам при тях. Назначавам те за командир на разузнаването.

Той радостно скочи.

— Слушам, другарю комбат!

Изпратих го да си върви.

Удар по психиката! Нали това е известно от най-древни времена. И от най-древни времена това се постига чрез изненада. И не е ли в това изкуството на боя, изкуството на тактиката — с изненада да зашеметиш врага и да запазиш от подобна изненада своите войски?

Тези идеи не са нови, човек може да ги намери в книгите; но във войната аз ги откривах наново след много, често пъти мъчителни размишления, след сполуки и несполуки в боя. Те бяха се мяркали смътно пред мен и в предишните дни. Но сега най-после тайната на боя бе ясна!

Така ми се струваше.

Обаче още същия ден, няколко часа по-късно, противникът ми доказва, че съвсем не съм разбрал всичко, доказва ми, че съществуват и други закони на боя. А във войната, както е известно, доказателствата не са същите, както в логиката или в математиката. Във войната се доказва с кръв.

8.

Ето какво разказаха бойците от взвода на Донских, които се върнаха от боя.

В този ден, двадесет и втори октомври, противникът пред фронта на батальона, освен че превозваше артилерия и припаси по завзетия път, възобнови придвижването си и по другия, където по-миналия ден засадата на Донских не беше пуснала немците.

Този път немците се движеха още по-предпазливо, в пехотен строй, разпръснати, и стреляха с шмайзери по горите и храсталаците край пътя. Празните коли бавно се движеха след войниците.

Взводът на Донских пак посрещнал немците със залпове. Но сега врагът бил подготвен. Немците веднага налягали. След това на прибежки взели да обхождат взвода.

Оттук започваше нашата хитрост. Дошло време да се изобрази паника — да бягат кой как свари, в безредие.

Немците видели бягащите: „А, рус бяга! Напред!“ Бойците бягали, както било замислено, без да се отдалечават от пътя. Немските шофьори запалили моторите; войниците се катерили на тръгналите по-бързо камиони и изправени в тях, стреляли в движение, гонели нашите с удобства, с коли.

Взводът се смъкнал в дола. Бойците бързо залегнали зад храстчета, зад могилки от двете страни на пътя. Задали се колите. Увлечени от преследването, немците стреляли напосоки, разсичайки въздуха със светещи куршуми. „Къде е рус? Къде е избягал? Напред!“

И изведнъж отстрани — залп. И кинжалният огън на леките картечници. Знаете ли как се удря с кинжал? От близко разстояние, внезапно, смъртоносно. Вземат да падат убитите, разнесли се виковете. Онези шофьори, които не били пронизани от куршум, изскачали от кабините, преди да са успели да спрат. Колите се блъскали. А отстрани залп, залп, огън, огън.

Зашеметени, сащисани от страх, немците скачали от колите; немците бягали като стадо. А в гърба им — огън, в гърба им — смърт!

И изведнъж от онази страна, накъдето те, заградени от камионите, бягали от куршумите, смъртта отново ги ударила в лицето,

отново кинжалният огън на леките картечници.

Именно тогава станало онова, което не бях предвидял. Вторият удар, втората изненада като че върнала разума на враговете. Те направили единственото, което могло да ги спаси от унищожение: като ревяща, бясна вълна се втурнали напред, срещу изстрелите, към нашите.

Немците нямали щикове. Те са научени да се хвърлят в атака не с натъкнати щикове, а притиснали към корема шмайзерите, да стрелят в движение. Дали отчаянието им е вдъхнало сили, дали в критичния момент им се е наложил техният командир, но немците, сякаш мигновено спомнили си всичко, на което са ги учили, се носели срещу рядката ни верига, насочили напред не щикове, а дългите светещи линии на трасиращите куршуми.

И внезапно всичко се променило. Влязъл в действие един прост закон на войната — законът на числеността, законът на численото и огнево превъзходство. Повече от двеста разярени войници, жадуващи да убиват, се носели срещу нашите. А нашите там били една шепа хора, половин взвод, двадесет и пет бойци.

В самия план на боя, както го разбрах после, се е криела грешка. Когато воюваш с малки сили против големи, не бива да стягаш врага в прегръдката си, да се бориш чрез обграждане. Това бе горчив урок.

Какво е могъл да направи Донских? В подобни страшни моменти мъжеството или съвсем напуска човека, или се проявява с необичайна сила.

Донских заповядал да отстъпват по долчинката към близката гора. А той останал с няколко бойци до леката картечница да прикрива отстъплението.

Немците, стреляйки, се приближавали, но и Донских ги разстрелвал с картечницата, косил ги един след друг, закривал долчинката, закривал най-краткия път за преследване. Той бил ранен с няколко куршума, но продължавал да стреля, без да усеща във вихъра на боя, че губи кръв.

Зад Донских затракала друга наша картечница. Сега мрачният Волков, помощник-командирът на взвода, прикривал отстъплението на лейтенанта. Донских успял да притича малко към своите, но отново, стигнат от куршумите, се строполил. А Волков биел ли, биел с къси чести откоси и не оставял немците да се доближат до лейтенанта.

Бойците пълзешком измъкнали своя командир, занесли го в гората. Там на лейтенант Донских превързали седем рани от куршуми, за щастие не смъртоносни. Сержант Волков — неприказливият, настървеният и в службата, и в боя, „правилният човек“, както го наричаха войниците — бил убит при картечницата.

9.

Така бе завзета от немците междинната ивица.

Разбира се, не ми прилича на мен, батальонния командир, да описвам общата оперативна обстановка край Москва, пък дори и само на волоколамското направление.

Обаче в дадения случай ще наруша това наше правило и ще кажа съвсем накратко. Впоследствие, като преглеждах документите за бойния път на панфиловци, отделени за музея, прочетох някои оперативни бюлетини, издадени от щаба на армията на Рокосовски, отбранявала района на Волоколамск. Бюлетинът за двадесет и втори октомври гласеше:

„Днес привечер противникът завърши съсредоточаването на главната си групировка на левия фланг на нашата армия и спомагателната групировка срещу центъра на армията.“

Срещу центъра на армията... В онези дни на този участък бяха нашият батальон и два съседни с придадената към нас артилерия.

ДВАДЕСЕТ И ТРЕТИ ОКТОМВРИ

1.

Сутринта на двадесет и трети октомври, щом се развидели, над нас се появи немски самолет коригировач. Той имаше скосени назад крила, като на комар — червеноармейците му измислиха прякора „гръбльо“.

После свикнахме с „гръбльовците“, научихме се да ги сваляме; научихме ги да ни уважават — стой по-надалеч, комаре! — но тази сутрин виждахме „гръбльо“ за първи път.

Той безнаказано кръжеше под облаците, ниски, както са си есенно време, ту докачаше сивия им ръб, ту със стихнал мотор планираше по низходяща спирала, за да ни огледа от по-малка височина.

В батальона нямахме противовъздушни средства. Казах вече, че зенитните картечници, придадени към батальона, по заповед на Панфилов бяха прехвърлени на левия фланг на дивизията, където противникът нанасяше удар с танкове, но същевременно вкарваше в боя и авиация. По онова време ние не знаехме, че самолети може да се свалят и с пушечен залпов огън — тази доста проста тайна, както и много други, ни стана известна по-късно.

Всички следяха „гръбльото“. Помня един момент: самолетът се издигна, скри се за миг зад облаците, изскочи... и изведнъж всичко наоколо затрещя.

Блеснали в пламъци, по полето се издигаха стълбове от пръст. Още не бяха се разпилели първите, окото още виждаше бавно падащите раздрани буци, изтръгнати от замръзналата земя, а до тях изригваха нови.

По звука на полета, по характера на взривовете определих: противникът води съсредоточен огън от оръдия с различен калибър; същевременно бият и минохвъргачки. Извадих часовника си. Беше девет и две минути.

Когато се върнах в скрития в гората щабен блиндаж и изслушах донесенията от ротите, доложих по телефона на полковия командир: точно в девет противникът е започнал интензивна артилерийска обработка на предната линия по целия фронт на батальона. В отговор ми съобщиха, че на също такъв обстрел е подложен и батальонът отдясно.

2.

Беше ясно — това е артилерийска подготовка за атака. В такива минути нервите на всички са напрегнати. Ухото долавя несекващите удари, екливо донасяни от земята; тялото усеща как в блиндажа потреперват гредите; отгоре, през тежкия насип, при близки взривове се сипят и тракат по пода, по масата, замръзнали бучици. Но най-напрегнатият момент е тишината. Всички мълчат, всички чакат нови удари. Те не идват... ще рече... Но пак — тряс, тряс... И пак тътне, пръсва се, пак потреперват гредите, пак чакаш най-страшното — тишината.

Немците са фокусници. Този ден, за да опънат нервите ни, те на няколко пъти прекъсваха стрелбата по за две-три минути и после блъскаха пак и пак. Започваше да става нетърпимо. Дано е по-скоро атаката!

Но мина половин час, един час, още един час, а бомбардировката продължаваше. Аз, доскорошният артилерист, не бях предполагал, че съсредоточеният комбиниран огън насочен срещу линия от полеви укрития, срещу нашата позиция, където нямаше нито една бетонирана точка, може да продължи толкова часа. Немците хвърляха цели вагони снаряди — всичко, което бяха изтеглили през краткото затишие от дълбочината на фронта — и основно разораваша земята с цел на всяка цена да разнебитят линията, да ни съсипят, да ни разнищят, та след това с един устрем на пехотата лесно да довършат боя.

От време на време приказвах по телефона с ротните командири. Те предаваха, че никъде не могат да открият струпана немска пехота. Връзката често се прекъсваше. Парчета от снаряди току прерязваха жицата. Дежурните свързочници под обстрела бързо съединяваха проводника.

Към пладне, когато някъде — за кой ли път! — бе прекъснат проводникът, когато дежурният свързочник се измъкна от блиндажа, излязох подир него и аз, за да видя какво става навън.

Снаряди падаха и в гората. Нещо изтрещя между върхарите; с пращане се пречупи едно дърво, полетяха клони. Да можех да се върна под земята! Но аз мислено се скарах на себе си и стигнах до края на

гората. „Гръбълото“ все още продължаваше да кръжи над нас. В заснеженото поле, изронено от снарядни ями, потънало в прахот, тук-там гъст и тъмен, все така на разни места излиташе земя ту ниско, настрани, с червеникаво припламване, когато с характерен нарастващ вой падаше мина, ту като черен стълб, понякога висок колкото дърветата, при избухване на тежък снаряд.

След няколко минути нервите ми малко посвикнаха, неволните ми тръпки спряха, ухото ми започна по-спокойно да възприема тътена. И изведнъж... прекъсване тишина. Нервите ми пак се напрегнаха. После глух пукот в небето и рязко, пронизващо изсвирване, от което те побиват тръпки. Пак пукот, пак остро изсвирване. Така избухва шрапнелът. Притиснах се до едно дърво и отново усетих отвратителните тръпки.

Оказа се, че след една минута почивка немците са сменили комбинацията от снаряди — комбинацията на взривовите, звуците и зрителните ефекти. Сега те изпращаха шрапнел и бризантни снаряди, които със страшен трясък, с пламък се пръскат във въздуха над самата земя. За скрития в стрелковия окоп боец такива снаряди са почти безопасни — безопасни за тялото, но немците се мъчеха да подтискат духа, да бомбардират психиката. В онези минути, докато се притисках до дървото, аз проумявах това, учех се от противника.

След това в полето започнаха пак да избухват снаряди с фугасно действие и да вдигат черни стълбове пръст и гъста, сякаш въглищна прах от взрива.

Тежък удар, подхвърли нагоре дългите трупи, скрити дотогава под хълмче пръст. Бръмчащият над нас немски пилот коригировач, разбира се, е тържествувал в този миг.

Но и аз се усмихвах злорадо. Военната ни хитрост беше сполучила. Противникът разбиваше фалшивата позиция.

Линията на подобните на гъби, покрити с насип лъжеблиндажи, побелели от лекия снежец, по който ние нарочно утъпквахме пътечки, достатъчно ясно личеше покрай реката.

А истинските, в които се таяха бойците, бяха изкопани, както знаете, по към реката, в стръмния бряг, и бяха покрити с три-четири реда дебели трупи наравно с брега.

Немците обстрелваха не само определени точки, но и цялата площ, поради което биеха и брега, но за да нанесат поражения,

трябваше да улучат не тежките горни насипи, а отпред сравнително слабия челен гредоред. Нашата отбрана, както знаете, беше по неволя толкова разредена, че батальонът понасяше само случайни единични загуби.

3.

Към четири часа подиробед противникът рязко засили огъня в участъка на втора рота, в района на село Новлянское, където минаваше пътят Середа-Волоколамск.

Веднага долових това със слух и по трусовете и потърсих командира на втора рота Севрюков.

— Няма го...

Познах гласа на един от свързките му — малкия татарин Муратов.

— Къде е?

— Изпълзя към наблюдателния пункт.

— Ами ти защо не си с него?

— Той е сам, за по-тайно. Той знае тактиката, другарю комбат.

Муратов говореше бодро. В такива минути човек особено ясно долавя оттенъците в тона на войниците; те се четат като бойно донесение.

Повикаха ме на другия телефон. Говореше Севрюков.

— Другарю комбат?

— Да. Къде сте? Откъде се обаждате?

— Лежа в артилерийския наблюдателен... Гледам с артилерийски бинокъл... Много е интересно, другарю комбат...

Дори и сега, под огъня, той си оставаше все така муден. За да измъкна по-скоро нещо от него, започнах да му задавам въпроси:

— Кое е интересно? Какво виждате?

— Немците са се струпали на края на гората... Гъмжат, другарю комбат, шават. Един офицер излезе, и той гледа с бинокъл.

— Колко са?

— Да не ви излъжа, ама един батальон трябва да има... Аз мисля, другарю комбат, че би трябвало да ги...

— Какво ще мислите? Повикайте на телефона Кубаренко! Бързо!

— Аз, другарю комбат, тъкмо това мислех...

Мудността на Севрюков често ме дразнеше. И все пак не бих взел никой друг на мястото на този ротен командир, на разсъдливия

Севрюков, който неведнъж през този ден измина пълзешком страшното поле, отбива се в окопите и при наблюдателите.

Слушалката взе лейтенант Кубаренко, артилеристът коригировач. Осемте оръдия, придадени към батальона, скрити в гората в земни прикрития, бяха мълчали целия ден, без да се издадат до решителната минута. Тя наближаваше. Краят на гората, където немците бяха се съсредоточили за атаката, както и цялата линия пред фронта на батальона, беше предварително простреляна. Моят план на боя беше такъв: да пусна в ход стаилата се артилерия чак в онзи миг, когато ударната група на противника се пригответи за атака; да ги ударя като с тухла по главата, да ги зашеметя, да ги разпръсна, да проваля атаката.

Искаше ми се да изкомандвувам: „По съсредоточението на противника с всички оръдия — огън!“ Но трябваше първо да изстреляме няколко снаряда за проверка, та като наблюдаваме попаденията, да поправим насочването, да ги „завъртим“, както казват артилеристите, според посоката и силата на вятъра, атмосферното налягане, слягането на почвата под оръдията и множество други променливи условия.

За това трябваше мъничко време — само няколко минути.

Но помните ли гатанката на Панфилов за времето? Знаете ли какво може да се случи на война за няколко минути?

4.

След като дадох заповедта си, не затворих слушалката, включена в артилерийската мрежа. Чувам, на огневите позиции се дава командата:

— По местата! Зареди и доложи!

След това Кубаренко, живото око на скритите в гората оръдия, посочва координатите. Нечий глас повтаря. Сега бавно се завъртват оръдейните дула. А времето върви ли, върви.

Най-после се чува:

— Готово!

И веднага командата на Кубаренко:

— Два снаряда, бърз огън!

И пак мълчание, не се чуват предписаните от устава думи за изпълнението, пак се губят секунди... Изглежда, все пак нещо не е готово. По-бързо, хайде по-бързо, дявол да го вземе! И изведнъж тази дума прозвуча в слушалката. Кубаренко крещи:

— По-бързо!

Аз се намесвам:

— Кубаренко, какво става?

— Немците се приготвят, другарю комбат, слагат си раниците, каските...

И той крещи:

— Огнева линия!

— Аз!

— По-бързо!

— Приемай! Изстрел! Изстрел! Откос!

Сред непрекъснатия тътнеж, който тъпо отеква в ушите, човек не може да различи нашите изстрели, но снарядите са пуснати, снарядите летят — засега само за пристрелване, засега само два. Кубаренко сега ще види къде ще избухнат. Дали ще е далече от целта? Ами ако е направо в целта? Че нали се случват, случват се и такива неща!

Не! Кубаренко коригира:

— Мерник повече един. Вдясно нула...

И внезапно силен трясък в мембраната. И фразата е пресечена.

— Кубаренко!

Няма отговор.

— Кубаренко!

Безмълвие... Вдясно нула... Нула девет? Нула три? Или може би нула нула три?

Ние имаме много снаряди, имаме осем оръдия, но в този миг, когато те са най-нужни, проклета случайност на боя ги е лишила от зрение.

Дежурният артилерийски свързочник вече тича по линията, но времето тече.

Обаче това не беше само прекъсване на връзката. Нещастieto се оказа по-тежко.

Извикаха ме на другия телефон. От командния пункт на втора рота пак се обаждаше Муратов, дребничкият татарин, който ми отговаряше весело преди няколко минути. Сега в гласа му звучеше объркване.

— Другарю комбат, ротният командир е ранен.

— Къде? Тежко ли?

— Не зная... Още не са го донесли... Там има и други... Не зная дали са убити или ранени.

— Къде „там“?

— В наблюдателния... Оттука всички отидоха да изнесат командира и другите... а мене ме оставиха... заповядаха ми да се обадя на вас.

— Че какво е... станало... на наблюдателния пункт?

С усилие изговорих това, понеже знаех вече, че се е стоварила страшна беда.

— Разбит е...

Аз мълчех. Муратов почака и жално попита:

— Къде да се дяна сега, другарю комбат? С кого ще сме сега?

Долових сиротността на боеца, останал без командир.

Ей сега вместо пукота ще настъпи страшна тишина, ей сега немската пехота, съсредоточена за атака, ще започне да преминава реката, а наблюдателният пункт е разбит, оръдията са ослепели и ротата е останала без командир.

Казах:

— Събери свръзките, Муратов. Нека съобщят по взводовете: лейтенант Севрюков е ранен; вместо него на ротния команден пункт е батальонният командир. Сега ще дойда при вас.

Оставих слушалката и заповядах на началник-щаба Рахимов:

— Веднага се свържете със Заев. Да се яви да приеме от мене втора рота.

След това извиках:

— Синченко! Коня!

5.

Ние препуснахме през полето: аз на Лисанка, подир мене моят коневод Синченко. Лисанка по котешки наостри тънки прозрачни уши; опънал поводите, аз я гонех напреко и не я оставях да се дърпа от взривовете.

В ума ми пулсираше: „Още! Още! Само да не настъпи тишина! Само да сваря!“

Насреща ни от Новлянское изскочи военна каруца. Коларят шибаше конете. По бедрото на единия се стичаше тъмна ивица кръв.

— Стой!

Коларят не можа да ги спре веднага.

— Стой!

На задната седалка видях Кубаренко. По много бледото му лице бяха се набили зрънца пръст. През челото му минаваше прясна, подпухнала драскотина със засъхнала кръв. На омазания с глина шинел подскачаше артилерийски бинокъл.

— Кубаренко, къде?

— На... на... — не можа да изговори той веднага, сякаш беше пелтек. — На огневата, другарю комбат...

— Защо?

— Наблюдателният пункт...

— Зная! Аз те питам — защо? Бягаш ли! Назад!

— Другарю комбат, аз...

— Назад!

Кубаренко ме изгледа с малко обещени и сякаш мъртви очи, в които бе застинал ужасът на преживяното.

И изведнъж под повелителния поглед на командира като че някой отвътре смени зениците на Кубаренко. Той скочи и закрещя по-яростно от мене:

— Назад!

И изпсува здравата.

Ние се понесохме към селото. Зад мене без път, подмятайки каруцата по трапищата, тежко препускаше чифтът артилерийски коне.

Увенчаната с камбанария църква служеше за превързочен пункт. Отвън, зад стената, която предпазваше от обстрела, се беше разположила батальонната кухня. Щом ме забеляза, командирът на домакиния взвод лейтенант Пономарьов застана мирно.

— Пономарьов, работи ли връзката?

— Работи, другарю комбат.

— Къде е телефонът?

— Телефонът е тука, другарю комбат, в будката.

На око от входа на камбанарията до будката имаше приблизително сто и петдесет метра.

— Има ли проводник?

Долових утвърдителното му кимване и заповядах:

— Веднага телефона на камбанарията! Бегом! Всяка секунда е скъпа, Пономарьов!

По каменните външни стъпала изтичах в църквата. Удари ме мирис на кръв. Върху постлана с платнища слама лежаха ранените.

— Другарю комбат...

Полугласно ме викаше Севрюков. Бързо се приближих до него и стиснах странно тежките му, пожълтели ръце.

— Прости ми, Севрюков... Сега не мога...

Но той не пускаше ръцете ми. Позастарялото лице с прошарени грижливо подстригани сколуфи и набола къса четина беше отслабнало и безкръвно.

— Другарю комбат, кой е на моето място?

— Аз Севрюков... Прощавай, не мога повече...

Стиснах и пуснах тежките ръце. Севрюков ме изпрати със слаба усмивка.

Нагоре изтича свързочникът с апарата. След него; като тънко змийче се виеше проводникът.

По пътя ме спря нашият лекар Красненко.

— Другарю комбат, как е положението?

— Вършете си работата. Превързвайте по-бързо, евакуирайте.

Той тревожно попита:

— По-бързо ли?

Аз се ядосах:

— Ако видя още веднъж така да ви се изкривява физиономията само като чуete „по-бързо“, ще постъпя с вас като със страхливец,

разбрахте ли? Вървете...

По витата стълба се качих на камбанарията. Кубаренко вече беше там. Той беше приклепнал и наблюдаваше с бинокъл иззад каменните перила. Телефонистът скачваше телефонът с проводника.

— Колко по-надясно? — попитах аз.

Кубаренко учудено ме погледна, сетне разбра.

— Нула пет — рече той.

Обърнах се към телефониста.

— Скоро ли ще свършиш?

— Ей сега, другарю комбат.

Кубаренко ми подаде бинокъла. Нагласих го за своите очи, насочих го към рязко приближилата се, станала веднага по-светла назъбена линия на гората, наведох го по-надолу и изведнъж — ясно, сякаш на петдесетина крачки — видях немците. Те стояха, стояха свободно, но бяха вече строени. Можеше да се различат бойните подразделения — групите, вероятно взводове, малко раздалечени една от друга, бяха разположени тъй: отпред едно отделение, отзад, като крила, две. Офицерите, също сложили каски, бяха вече разкопчали кобурите на парабелите си, които — тогава го видях за първи път — носят отляво на корема. Ето ги тези, които са стигнали пред Москва, „професионалните победители“! Сега ще започнат да преминават реката.

6.

— Готово! — каза телефонистът. — Има връзка, другарю комбат.
— Викай огневата...

И ето най-после, най-после е изречена командата, възстановена е прекъснатата фраза.

— Мерник повече едно! Вдясно нула пет! Два снаряда, бърз огън!

Върнах бинокъла на Кубаренко.

Без да различавам вече немците, с невъоръжени очи аз се вглеждах в края на гората и напрегнато очаквах избухванията. В дърветата светна, после един до друг се вдигнаха два пушека. Не смеех да повярвам, но ми се стори, че целта е улучена.

— В целта! — каза Кубаренко и свали бинокъла; лицето му, покрито с петна от пръст, тук-там размазани, с подпухналата драскотина през челото, сияеше. — Сега ние...

Без да го изслушам, грабнах слушалката и изкомандвувах:

— От всички оръдия по осем снаряда, осколочни, бърз огън!

Кубаренко с готовност, с гордост ми подаде бинокъла.

Аз гледах. Изстреляните за пристрелване снаряди, изглежда, бяха ранили някого. На едно място, гърбом към нас, няколко немца се бяха навели над някого, но редиците стояха.

Е, молете се на вашия бог! В тътена и пукота, които ухото бе престанало да забелязва, ние чухме: заговориха нашите оръдия. Надвесил се напред през перилата, аз видях с бинокъла: на края на гората, където бяха съсредоточени немците, бляскаше пламък, изригваше пръст, поваляха се дървета, хвърчаха във въздуха шмайзери и каски.

Кубаренко силно ме дръпна назад.

— Лягайте! — кресна той.

Бяха ни открили. С оглушаващо отвратително боботене край камбанарията мина „гръбльо“. Той стреляше с картечница. Няколко куршума удариха четириъгълния стълб и оставиха по него дълбоки следи. Самолетът мина толкова близо, че аз видях обърнатото към нас злобно лице. За миг ние се гледахме в очите. Аз знаех, трябва да се

прикрива, но не можах да накарам себе си, не поисках да легна пред немца. Аз грабнах пистолета и впила поглед във врага, натисках и натисках спусъка, докато не се свърши пачката.

Самолетът отмина по права линия. По камбанарията започнаха да стрелят с оръдия. Един снаряд удари здравата каменна зидария под нас. Въздухът се изпълни със ситен тухлен прах, който заскърца между зъбите. Но ми се струваше, че снарядите на врага не са истински, те избухват като на киноекран — до нас, но в друг свят — не са като нашите — нашите поразяват, раздират тела.

Пак долетя „гръблъто“. Пак заплющяха куршуми. Аз се прикрих зад каменната колона. Свързочникът изстена.

— Къде те улучи? Можеш ли да слезеш долу?

— Мога, другарю комбат.

Взех слушалката и повиках Пономарьов.

— Свързочникът е ранен. Изпрати на камбанарията друг.

Още недоизрекъл, чух своя странно висок глас.

Всичко стихна. Настъпи страшна, напрегаща тъпанчетата тишина. Само отнякъде много, много далеч, откъм тила, долиташе бумтене на оръдия. Там се биеха нашите; там немците се канеха с нов клин да се врежат във втората ни отбранителна линия.

Заповядах на Кубаренко:

— Управлявай огъня! Сечи, сечи, ако тръгнат напред.

— Слушам, другарю комбат!

Сега надолу през две стъпала, сега по-скоро в ротата.

7.

Пак възседнах Лисанка, пак в галоп — през селото към реката. Ах, колко е тихо!...

Покрай брега, леко заснежен, тук-там почернял от взривовите, приведен, презглава тичаше човек с пушка. Стигнах го с коня. Спрял се и мигновено приклепнал, ме гледаше с черните си очички Муратов.

— Слизайте, другарю комбат, слизайте — припряно заговори той.

— Къде си тръгнал?

— Към взвода... Да предам, че командването на ротата е поел политическият ръководител Божанов. — И добави, като че се извиняваше: — Вие, другарю комбат, много се забавихте, а той...

— Добре. Тичай!

Продължихме — всеки по пътя си.

До ротния команден пункт, до блиндажа, дълбоко вкопан в земята, петдесет крачки зад линията на окопите, които оттука, отзад, смътно се долавяха по редките ивици на входните окопи, аз рязко спрях Лисанка и скочих. Кожата ѝ вече не потреперваше, ушите вече не бяха наострени. Благодаря ти! Днес заедно минахме през първия обстрел. Поиска ми се да я погала... Но няма време, няма време, приятелко! А тя молеше, тя разбираше. Хвърлих поводите на дотърчалия Синченко и ласкаво допрях юздите. С края на устните си Лисанка хвана и за миг задържа пръстите ми. Видях изпъкналото ѝ влажно око, обърнах се и бързо слязох по замръзналите стъпала, водещи в блиндажа, като извиках вървешком:

— Синченко, в дола!

В полумрака на подземието не можах веднага да видя Божанов. На пода, опрели гръб о стените, седяха бойци. Всички скочиха и закриха оскъдната светлина, която проникваше през челната амбразура. Преди още да различа лицата, аз си помислих: „Какво става, защо тука има толкова много хора?“

Божанов доложи, че е поел командването, като е заел мястото на ранения Севрюков. Той, Божанов, политическият ръководител на картечната рота, която поради характера на нашата отбрана беше

разпръсната на отделни огневи точки по фронта, през целия ден — къде тичешком, къде пълзейки — се промъквал от гнездо в гнездо и проверявал картечарите. Той се втурнал към село Новлянское на участъка на втора рота веднага щом противникът съсредоточил преди половин час целия си огън тука.

Първият ми въпрос бе:

— Какво се забелязва пред фронта на ротата?

— Никакво движение, другарю комбат.

Очите ми свикнаха с полумрака. В ъгъла, подпрял с наведена глава гредоред на тавана, стоеше Галиулин.

— Какви са тия хора? — запитах аз. — Защо са се скупчили тука?

Бозжанов обясни, че в очакване на удара на немците решил да прехвърли тука, на командния пункт на ротата, една картечница — да я направи подвижна, за да отблъсква неочакваните удари.

— Правилно! — казах аз.

Бозжанов беше доста тежичък, пълнолик (такава е породата на едно племе казахи, което, за разлика от племето на воините, слабички, с дребни кости, се нарича „съдии“), но същевременно беше много подвижен или, както се казва, „моторен“. Сега стоеше стегнат, спретнат и докладваше кратко, по устав. Вътрешното му напрежение прозираше в погледа, в стиснатите устни, в сдържаните отчетливи жестове. Като участник във финландската война той, политическият работник, неведнъж беше участвувал в боеве, бе награден с медал „За храброст“ и нерядко бе изказвал желание да стане строеви командир. Това се осъществи сега, в страшния час на боя.

Пред черното тяло на картечницата, поставена в амбразурата, стоеше мирно дребничкият Блоха. Той не седна въпреки позволението, не се облегна на дървената стена, беше сериозен.

Вечно неспокойният Мурин се беше привел редом с наблюдателя до гредите на челния гредоред и се вглеждаше в далечината през пролуката.

Отидох там и аз. Чупките на брега и противотанковото препятствие тук-там закриваха реката, но отсрещната страна се виждаше ясно. Без артилерийски бинокъл не можех да различа посечените, направени на трески дървета, където току-що бяха паднали нашите снаряди. Забелязваха се само няколко паднали на

снега елхи. Сега по тях можехме да се ориентираме. Оттам всеки момент, щом се съвземат, трябва да се покажат немците. Нека се покажат! Кубаренко е залегнал на камбанарията, оръдията са насочени към тази линия, натам гледат картечниците, натам се прицелват пушките.

Тихо, тихо... Безлюдно...

Екна рязък единичен изстрел от немско оръдие. Неволно напрегнах зрението си, готов да видя затичали се зеленикави фигурки. Но в същия миг сякаш хиляди чукове заблъскаха по ламарина. Немците пак бяхтеха предната ни линия — църквата, където бяха открили коригировача; оръдията, които бяха издали огневите си позиции.

— Е, то се е видяло, че сега няма да тръгнат — промълви Блоха.

Това разбраха всички. Първата атака бе отбита, преди да започне, осуетена от удара на артилерията. Немците не се решиха да се хвърлят напред от изходната позиция, обсипана с наши снаряди. Но денят още не бе свършил. Погледнах часовника си. Беше три и пет — започваше седмия час от началото на бомбардировката.

Обадих се в щаба на батальона и заповядах: оръдията и коригировачът да останат по местата си, да се изпрати при църквата още един коригировач артилерист със запасни свързочни средства, та в случай на пряко попадение да се възстанови наблюдателният пункт на камбанарията; червеноармейците и командният състав на домакинский взвод заедно със санитарите бързо да пренесат ранените от църквата през дола в гората.

— По ваша заповед е дошъл Заев — съобщи ми Рахимов. — Да го изпратя ли при вас?

— Не. Нека ме чака, скоро ще бъда в щаба.

8.

Преди да отида в щаба, реших да се отбия при бойците в стрелковите гнезда. Излязох от блиндажа, приклеках в окопа, огледах се. Небето се беше прояснило. Отвъд реката между облаците се показва крайчецът на слънцето. Снопове лъчи падаха малко косо, прашният сняг не искреше. След час и половина — два ще се свечери.

По звуците на стрелбата, по плътността на немския огън разбрах: атака ще има. Ще има днес. Някъде тука, наблизко. Той няма да свърши така, само със стрелба — последният час на бойния ден.

Немците сякаш изливаха злобата си и шибаха предната линия с всички калибри. Част от снарядите със съскане пробиваха въздуха и летяха нататък, където на закрити позиции, в блиндажи, стояха нашите оръдия. Други падаха наблизко. Черните изригвания сред полето се появяваха по-рядко, отколкото през деня. Те бяха се приближили до бреговия гребен, където в склоновете бяха прорязани едва забележими кладенци. Ако се съдеше по преместването на огъня, противникът бе разпознал нашата скрита отбранителна линия. Издало я беше, изглежда, движението на свързките и командирите.

Свит на стъпалото на тесния проход, поглеждах вдиганите от снарядите стълбове пръст. Стана студено: аз бях без шинел, по памуклийка, стегната с колан.

Може би е по-добре да не ходя там, в окопите? Щом си зададох този въпрос, разбрах, че ме е страх. Струваше ми се, че хиляди нокти са се впили в памуклийката, струваше ми се, че неизмерима тежест ме държи в окопа. Аз се изтръгнах от ноктите, откъснах се от тежестта и — бегом, бегом, към брега.

Когато препусках с коня през полето и сетне, на камбанарията, в онези напечени минути, не бях забелязвал снарядите, а сега... Опитайте се да притичате четиридесет-петдесет крачки под съсредоточен огън, когато от едната страна току ви шибне горещ въздух, вие в движение се дръпнете и изведнъж отново залитнете, когато от другата страна избухне бял пламък. Опитайте се, може би след това ще сполучите да го опишете. Аз пък, с ваше разрешение, ще кажа накратко: след десет крачки гърбът ми беше мокър.

Но в окопа влязох като командир.

— Здравей, боец!

— Здравейте, другарю командир!

О, колко уютно беше там — в тъмното подземие, покрито с тежки греди, след широкия простор. Това беше окоп за един боец, така нареченото единично стрелково гнездо.

Досега помня лицето на този боец, помня името му. Запишете го: Сударушкин, руски войник, селянин, колхозник от околностите на Алма-Ата. Той беше малко блед и сериозен; ушанката му с червеноармейска звезда се беше килнала на една страна. Почти осем часа беше слушал бумтежи, от които потреперва земята и се кърти от стените пръст. Цял ден, загледан през амбразурата към реката, седи и стои тука сам, насаме със себе си.

Погледнах през амбразурата — кръгозорът беше широк; отчетливо се виждаше откритата ивица на отгатышния бряг, застлана с чист сняг. Какво да кажа на боеца? Тука всичко е ясно — ако се покажат, трябва да се целим и да убиваме. Ако не ги убием ние, те ще убият нас. В амбразурата с подаден навън щик лежеше готова за стрелба пушка. При сътресението върху ѝ падаха замръзнали бучици пръст, някои бяха полепнали по смазката.

Строго попитах:

— Сударушкин, защо е мръсна пушката?

— Виноват... Ей сега, другарю командир, ще я избърша... Ей сега ще бъде в ред.

Той с готовност бръкна в джоба да извади простите войнишки такъми. Беше му приятно, че и в тази минута го стягам, както съм го стягал винаги; той придоби нови сили, на душата му стана спокойно под твърдата ръка на командира. Той бършеше с парцал праха от затвора и ме поглеждаше, сякаш се молеше: „Поскарай ми се още, намери още нещо не наред, постой при мен!“

Ех, Сударушкин, да знаеш как ми се искаше да постоя при тебе, да не излизам там, където дявол знае какво се стоварва от небето. И пак се впиха ноктите, и пак неизмерима тежест скова краката ми. Самият аз търсех нещо да не е наред, та да не си отивам още една минута. Но при тебе, Сударушкин, всичко беше наред — дори патроните лежаха не на пръстения под, а в отворената раница. Огледах се наоколо, погледнах нагоре. Колко неописуемо приятни бяха

необелените елхови трупи с грубо окастрени клони над главата ми. Сударушкин също погледна нагоре и двамата се усмихнахме; двамата си спомнихме как разхвърлях слабия гредоред, как ги карах да мъкнат тежките трупи, как хоках мърморещите.

Сударушкин попита:

— Как е, другарю командир, ще ни излезнат ли днес?

Самият аз, Сударушкин, бих питал някого за същото. Но твърдо отговорих:

— Да. Днес ще изпитаме върху тях пушките си.

С боеца не биваше да се играе на криеница. С него не бива да се въздиша: „Може да имаме късмет да се размине...“ Той е на война; той трябва да знае, че е дошъл там, където убиват, дошъл е, за да убие врага.

— Оправи си ушанката — казах аз. — Гледай по-внимателно... Днес ще ги натъркаляме край тая река.

И пак с вътрешно усилие се изтръгнах от впилите се нокти и излязох от окопа.

Но забележете: сега го направих по-лесно.

И забележете още нещо: на батальонния командир съвсем не се налага да тича по окопите под артилерийски обстрел. За него това е ненужна, безполезна игра със смъртта. Но в първия бой, мислех си аз, батальонният командир може да си го позволи. Бойците после ще казват: „Нашият командир, не е страхливец: той идва при нас под снарядите, когато и по малка нужда е страшно да излезеш.“

Достатъчно е, мислех си, един път: всички ще го запомнят и войникът ще ти вярва. Това е велико нещо на война. Можеш ли ти, командирът, да кажеш пред съвестта си: вярвам в своите бойци. Да, можеш, ако боецът вярва в тебе!

9.

Трябва да ви разкажа един епизод, който донякъде ме изненада, когато обикалях гнездата. Тичам и изведнъж виждам: някой изскача изпод земята и с всички сили се спуска насреща ми. Какво е това? Кой ли е този глупак (себе си, разбира се, аз не слагах под същия знаменател), кой ли е този глупак, дето тича под такъв огън по предната линия? А, Толстунов... За него май още не съм ви споменавал.

Веднъж, малко преди боевете, той се яви при мене и се представи: „Полкови инструктор по пропагандата, ще поработя във вашия батальон.“ Да си призная, тогава го погледнах накриво.

Толстунов дойде в батальона за неопределен срок. Да си кажа истината, трябва да призная: приех това като известно нахърняване на моята власт. Според устава Толстунов нямаше никакви права в батальона, той не беше мой комисар (по онова време в батальоните нямаше комисари), но... Когато се запознавахме, той каза: „Изпраща ме във вашия батальон комисарят на полка.“ Аз сухо замълчах.

„Добре — помислих си, — върви, гледай си работата. Ще те видим в боя.“

И изведнъж тази среща.

— Командире! — Толстунов винаги ме наричаше тъй. — Командире! Защо си тука? Лягай!

— Ти лягай!

Ние се хвърлихме на земята.

— Командире, защо си тука?

— Ами ти?

— По служба.

Кафявите му очи се усмихваха. Дявол да го вземе, нима се е сетил какво съм мислил за него?

— По служба ли?

— Да. Боецът се развеселява, когато се отбиеш при него. Той си мисли: ще рече, тука не е страшно...

Наблизо изтрещя снаряд. Батальонният командир и инструкторът по пропагандата се притиснаха до земята, като се мъчеха да мушнат

някъде главите си. Удари ни въздушна вълна. Толстунов вдигна лице — то бе побледняло. Той сериозно промълви:

— Не било страшно... Не бива, командире, да се завираш тука. С тая работа засега и без тебе ще се справим... Е, хайде... Запознахме се...

Той се вдигна и ми махна с ръка. В следващата секунда с всички сили се носехме в противоположни посоки, „Запознахме се...“ Ето какъв бил той... Да, всъщност едва тук се запознахме за първи път. Аз дори не забелязах как си заговорихме на „ти“.

Надзърнах в още два-три окопа, където току-що беше се отбивал Толстунов. Да, там бойците, бяха по-спокойни, по-весели.

Така отбивахме ние, командирите и политическите работници, „психическата“ бомбардировка на немците. Така се развиваше този бой, в който нито един от бойците не беше дал още нито един изстрел.

Но не ми ли стигаше наистина това тичане?

От реката, от предната линия, тръгнах към гората. До самите дървета над главата ми се пръсна бризантен снаряд. Както тичах, аз се залепих на земята. При този тип снаряди, които се пръскат във въздуха, парчетата летят напред. Един дебел бор затрепера, посипа се сняг, по кората се появиха пресни бели белези. Сърцето ми неприятно туптеше.

В гората верният Синченко, който през цялото време беше вървял подире ми по края, веднага доведе Лисанка.

Време е, отдавна е време да отида в щаба!

ДВАДЕСЕТ И ТРЕТИ ОКТОМВРИ НА МРЪКВАНЕ

1.

В щаба ме чакаше командирът на картечната рота Заев. От слепоочието му по бузата, по брадичката се стичаше кръв. Той с досада я бършеше и я размазваше по ъгловатото си лице. Но изпъкнала алена струйка отново се проточваше върху коричката засъхнала кръв.

— Какво ти е, Заев?

— Дявол го знае... закачи ме...

— Върви на медицинския пункт. Рахимов, пренесли ли са ранените от църквата?

— Пренасят ги, другарю комбат. Пунктът се е разположил в гората, в къщата на лесничея.

— Добре. Отивай там, Заев...

— Няма да отида.

Той каза това упорито, мрачно. Аз му се сопнах:

— Да не те пратя такъв да плаша хората? Приеми войнишки вид. Умий се, превържи се. После ще приказваме. Синченко, две канчета вода за лейтенант Заев.

Заев навъсено се усмихна и излезе. Но стана тъй, че той не успя да се превърже.

По телефона ме извика полковият командир майор Юрасов.

— Момиш-Ули, ти ли си? Противникът атакува шеста рота в района на Красная гора. Сега е пробил линията на блиндажите. Помагай. Какво имаш подръка, около щаба?

Майор Юрасов, участник в две войни, беше улегнал човек със здрави нерви. Той и сега остана напълно спокоен, когато рече: „Помагай!“

Село Красная гора се намираше на два и половина километра вдясно от село Новлянское. Какво имах подръка? Охраната на щаба, няколко сменили се телефонисти и домакински взвод. Доложих му това.

— Прати ги бегом на помощ на шеста рота. Имай предвид: от север отива натам един взвод под командването на лейтенант Исламкулов. Предупреди ги, да не се избият помежду си. За изпълнението доложи.

Заповядах на Рахимов да вдигне по бойна тревога домакинския взвод и всички около щаба и излязох от блиндажа. В гората вече се усещаше вечерта. Наблизо се миеше Заев. Грубоватото му лице с тежка челюст и надвиснали дъги на веждите беше чисто, но капещата от него вода малко розовееше.

— Заев!

Той се приближи тичешком. По мокрото лице пак пълзеше струйката кръв. Той с досада я обърса. Канех се да назнача Заев за командир на втора рота, но... помощта в Красная гора ще отведе той.

От блиндажа изскочи телефонист.

— Другарю комбат, викат ви на телефона.

— Кой?

— Командирът на полка. Моли незабавно.

Този път майор Юрасов говореше припряно, развълнувано:

— Момиш-Ули, ти ли си? Остави! Късно е! Противникът е навлязъл в пробива и е разширил клина. Една група се движи насам, към щаба на полка. Аз се оттеглям. Друга, неизвестна по численост, е свила към теб, във фланг. Свий фланга! Дръж се! После...

И гласът секна, връзката прекъсна. В мъртвата мембрана не се чуваше нито бучене, нито пращането на батерията. Тихо...

Оставих безполезната слушалка и още веднъж ме удари по нервите тишината. Тихо беше не само в мембраната. Тихо беше станало и наоколо. Противникът бе прекратил артилерийския обстрел на нашия район. Какво е това? Мигът на атаката? Удар на пехотата за пробиване отбраната на втора рота? Не, фронтът е вече пробит.

2.

Фронтът е вече пробит. Немците са вече на този бряг, придвижват се вече навътре. Те идват и насам към нас, но не оттам, където пътят е преграден с окопи, където са готови да ги посрещнат с куршуми притисналите се към амбразуриите бойци, където всичко е пристреляно от нашите оръдия и картечници.

Те идват отстрани и в тил по незащитеното поле, където пред тях няма фронт.

За миг мислено видях бойците, изненадани в тъмните кладенци, врязани в склоновете на брега — отзад те нямат бойници. Бързо погледнах часовника. Беше четири без четвърт.

Схватливият, често пъти разбиращ без думи Рахимов сложи пред мене картата. Забелязах въпросителния му поглед и мълком кимнах.

— В района на Красная гора? — промълви той.

— Да.

Гледах картата, чувах как цъка часовникът, как отлитат секундите, чувствувах, че не бива повече да гледам, че трябва вече да действам. Но аз се насилвах и карах себе си да стоя надвесен над картата. О, ако можехте да опишете тази минута, тази едничка минута, която бе дадена на мене, командира, за да взема решение!

Да дам Новлянское? Да дам селото, разположено на главния път, който е толкова необходим на противника, по който напреко, с камиони, ще се устреми към фланга на полка, водещ бой на рокадата. Не е лесно да отговориш сам на себе си: да, ще го дам! Но иначе аз не ще запазя батальона. А като го запазя... Ще видим тогава чий ще е пътят.

На картата, засега само на картата, се появи нова черта, която минаваше през полето и пресичаше пътя на приближаващите се немци. Съобщих на Рахимов решението си, заповядах да се преместят оръдията на края на гората, към новата отбранителна линия, дадох още някои нареждания и изтичах от щабното подземие.

— Синченко!

— Аз.

— Коня! Дай и Рахимовия! За Заев! Заев, след мене!

Пак по същото поле, сега стихнало, препуснахме към втора рота. Половината небе се беше изяснило. В очите ни биеше червеникавото ниско слънце.

3.

Приведен, аз гонех Лисанка в кариер. Изведнъж над главата ми започнаха да се мяркат червени светлинни. За секунда се вдигнах на стремената, погледнах встрани и видях немците. Те вървяха по същото поле, което ние пресичахме на коне, приблизително на един километър от нас, вървяха във верига, изправени, пръснати, доколкото можеше да се определи отдалече, на две-три крачки един от друг. Аз знаех, че те имат зеленикави шинели и каски със същия цвят, но сега, на снега, фигурите изглеждаха черни. Същински фокусници, те гърмяха в движение с шмайзерите и пускаха хиляди застрашителни светещи куршуми.

А добрият кон летеше ли, летеше.

Пред ротния команден пункт Галиулин вече вдигаше на гръб картечницата, един от свързките тичаше напреко към реката, към фланга на батальона. Рахимов вече се беше обадил тук, беше вече съобщил задачата.

Бозжанов беше излязъл навън да изпрати картечарите. До него стояха свързките — дребничкият Муратов и високият Белвицки. Муратов, сякаш от студ, потрепваше с крака.

Когато стигнах пред тях, заповядах:

— Бозжанов! Ще отидеш с картечарите! Повтори задачата!

— Да умрем! — глухо каза той. — Но...

— Да живеем! Огневата точка трябва да живее! Да се държим, докато не свием фланга!

— Слушам, другарю комбат. Огневата точка трябва да живее...

— Промъкни се през дола. Действуй хладнокръвно. Изчакай, пусни ги по-наблизо...

Погледнах картечарите, тежко натоварените с ленти Мурин, Добряков, Блоха.

— Бегом! Накарайте, другари, да изпоналягат тези мръсници! Заев, след мен! Синченко, след мен!

Към мене се приближи Муратов.

— Ами ние, другарю комбат? — сиротливо ме попита той.

— С политическия ръководител! Наблюдателите, телефонистите, всички с политическия ръководител!

По свободното пространство между реката и селото ние препуснахме към Новлянское, към фланга на батальона. Свързката още не беше стигнал дотам, но от крайните окопи бойците вече бяха наизлезли, някои бяха приклекли в ходовете за съобщение и подаваха над земята само главите си, други бяха се събрали на купчинки. Поради могилката крачещите немци не се виждаха оттук, но всички гледаха натам, където трещяха шмайзерите, откъдето излитаха изпращаните наслуки куршуми с червени дири.

Аленото кълбо на залязващото слънце хвърляше полегати лъчи.

Взводният командир, младият лейтенант Бурнашев, беше изтичал няколко крачки срещу изстрелите и стоеше потресен, объркан. В боя това се долавя веднага. В побелелите си пръсти беше стиснал пистолет, но ръката му висеше. Зашеметен от изненадата, той не знаеше как да постъпи, какво да изкомандува. Той изгуби самообладание може би само за една минута, но в тази минута — в този страшен критичен миг — бойците изгубиха командира си. Аз не виждах отделения, не виждах младши командири; разбира се, те бяха някъде тук, но с нищо не изпъкваха и сигурно също така се притискаха към тъмните безформени купчинки войници.

Войнишкият ред, гръбнакът на армията, който винаги забелязвах от пръв поглед, беше пречупен от изненадата, беше се разпаднал. Аз разбрах: ето така загиват, така загиват батальони.

Още никой не беше побягнал, но... един червеноармеец, без да откъсне поглед от издигащите се светещи линии, бавно пристъпваше, бавно се отдръпваше настрана покрай брега. Засега бавно... засега само един... Но ако се втурне да бяга, няма ли да побягнат подир единия всички?

И изведнъж някой посочи с повелителен жест натам, към този отдръпващ се червеноармеец. Странно... Кой ли се разпорежда тука? Кой е прострял ръка с такава решителност? Отдалече познах фигурата на Толстунов.

Веднага си отдъхнах. Сега не помнех одевешните си размишления, сега просто ми се мярна в ума: добре, че той е тук.

И в същия миг се чу вик:

— Къде? Аз ще ти кажа как се бяга! Ще те застрелям, страхливецо! Нито крачка без команда!

Това извика партийният организатор на ротата червеноармеецът Букеев, дребничък остронос казах. Пушката му бе енергично вдигната за стрелба.

И едва тогава различих на разни места още няколко фигури, които не се сливаха с останалите — Толстунов, който се намираше в центъра, като че им беше предал позата си на мълчалива съсредоточена решителност. Това не беше скелетът на моя взвод, с който беше свикнал погледът на батальонния командир, но аз виждах: тези хора сега сдържат, сплотяват взвода.

И не веднага, не тогава, а при друга обстановка, когато през ума преминаваха впечатленията от този ден, аз разбрах, че в този миг беше се очертала онази сила, името на която е Партия.

Препуснах напред и извиках:

— Бурнашев! Кой командува при тебе? Защо си се разкиснал? Къде са командирите на отделенията?

Бурнашев се изчерви. Беше го срам, че така се е сащисал. Той побърза и извика:

— Отделъонните командири, при мен!

Аз скочих от коня, кратко и високо обявих решението си — да свия фланга, като дам селото на противника. След това заповядах:

— Командирът на първо отделение! Води бойците! Всеки да си знае мястото по реда на номерата! Първото отделение ще вода аз! Второто — Толстунов! Третото — Бурнашев! Заев, поемай командването на ротата. Води следващия взвод. Ще се присъединиш към нас. Вдигни моста във въздуха.

— Слушам, другарю комбат.

— Толстунов, при отделението...

— Комбат, аз мисля...

— Няма какво да мислиш... Поддържай дистанция петдесет метра от мене. Не изоставай! Не се струпвай накуп! Първо отделение, слушай моята команда! След мене, бегом!

Притиснал свитите си лакти, аз се втурнах с всички сили по лекото нанагорнище край тъмните къщи на селото, където в прозорците гореше отражението на залеза, по изровеното от снарядите

поле към гората. Зад гърба ми се чуваше тропот, след мене тичаше
отделението.

4.

На половината път пак видях немците. Охо, колко са се приближили, колко са пораснали крачещите по снега черни фигури! За тези пет-шест минути, изтекли, откакто ги забелязахме от седлата, разстоянието беше намаляло на половин километър. Бързо вървят: сто метра в минута. А ние имаме още да тичаме, да тичаме... Краят на гората е далече, сякаш е крайт на света. До първите дървета също има почти половин километър. Аз рязко ускорих крачки.

От немската верига ни забелязаха. Червените траектории се кръстосваха, разсичаха въздуха пред нас и зад нас, прелитаха над главите ни или с леко съскане гаснеха в краката ни.

Немците стреляха, без да се целят, вървешком, но без да пестят куршуми. Отзад някой падна. Чу се тънък вик, от който ми се сви сърцето:

— Другари!...

Аз се огледах и извиках:

— След мен! Ще го вдигнат!

Немците, поддали се на инстинкта на преследването — аха, рус бяга! — също ускориха крачки. Но ето я и гората — на стотина разкрача. И изведнъж с отчаяние усетих: задушавам се. Сега плащам за рязкото изсилване посред пътя. Пъхтенето и тропотът се чуват все по-наблизо. Бойците ме настигат. Имаше заповед да не се струпват накуп. Но въпреки това те се стълпиха. Да, такова тичане пред очите на врага, под огъня на шмайзерите, с ехтящия в ушите пронизителен вик на ранения — това не е учебно флангово престрояване.

Поех колкото можех повече въздух:

— Отделение, стой!

Разбирате ли? В този едничък миг, в тази команда, в едничката дума „Стой!“ беше се сбила цялата ни предираща история — историята на батальона на панфиловците. Тук влизаше съзнанието за дълга и „ръцете по шевове“, и вечното безмилостно „Изпълнявай! Не разсъждавай!“ превърнато в навик, сиреч във втора природа на войника, и разстрелът на страхливеца пред строя, и нощното

нападение на Середа, където веднъж вече е бил бит немецът, бил е победен страхът.

Ами ако бойците не бяха спрели, ами ако, както се бяха засилили, бяха се втурнали в гората? Тогава... тогава нямаше да има живот на този свят за батальонния командир Баурджан Момиш-Ули. Такъв е законът на нашата армия — за безславното бягство на бойците отговаря безславният командир.

На тълпа, запъхтени, бойците стояха — стояха! — до мене.

— Командирът на отделение!

— Аз!

— Лягай тука! Стреляй! Дяснофланговият!

— Аз!

— Тука! Лягай! Стреляй! Кой е до него?

— Аз!

— Тука! Лягай! Стреляй! Разпръсни се! Интервал пет метра!

Къде лягаш? Бягай по-нататък! Тука! Стреляй!

5.

Аз допуснах грешка. Трябвало е да залегнем, без да стреляме, да се приготвим, да се прицелим, да почакаме малко да се уталожат бясното пулсиране на кръвта и сетне по команда да шибаме със залпове.

Бойците стреляха, както им дойдеше, с трескава бързина и трескава неточност. Немците изпращаха потоци светещи куршуми, вървяха срещу рядката ни верига и никой от тях не падаше.

Прекалено яркото за привечер слънце хвърляше лъчи от страни. Немците вече не изглеждаха черни, безлични. Слънцето беше възвърнало цветовете. Под зеленикавите каски белееха голобради лица; на някои бляскаха очила. Но защо, защо те не падат?

Едва сега съобразих, че немците всъщност са още доста далече — на триста-четиристотин метра. А ние във възбудата си стреляхме, поставили мерника на първата черта, на сто метра.

— Мерник две и половина! — изкрещях аз, надвиквайки пукота.

През полето по нашите следи тичаше отделението на Толстунов. Иззад къщите на Новлянское се зададе третото.

От селото в галоп излизаха натоварени каруци. Коларите шибяха конете.

Немците вървяха. В тяхната верига падна един, друг... Но и при нас някой застана... Другият край на вражеската редица се скри зад къщите. Противникът е вече в Новлянское. Ние предадохме селото.

А другите крачат, крачат... Сега ще им изкомандуват: „Бегом!“ Измерих с очи разстоянието. Ще ни смачкат! Ех, да можехте да изпитате това предчувствие, от което ти се свива сърцето, от което ти се повдига: ще ни смачкат!... Картечницата! Къде сте вие, Бозжанов, Мурин, Блоха? Къде е картечницата, картечницата?

Някой до мене извика, занарежда:

— Олеле, олеле, свърши се моята! Олеле, олеле!...

Мъчителният вик опъваше нервите, отнемаше мъжеството.

Всекиму се струваше: сега същото ще стане и с мене, сега и мене ще ме улучи куршум, от тялото ми ще шурне кръв и ще изкрещя с предсмъртен вик. Казах „всекиму“... Да, и на мене... Да, от тези

страшни пышкания изтръпвах и аз — от стомаха към гърлото ти пълзи студ, който те лишава от сили, отнема ти волята.

Погледнах натам, откъдето долитаха виковете. Ето го ранения, полулегнал на снега, без ушанка; по лицето му размазана прясна кръв; тя се стича от брадичката върху шинела. Колко страшни и бели са очите му — очните орбити са се разширили, бялото на очите е станало необикновено голямо.

А наблизо лежи друг, забил лице в снега, стиснал главата си с ръце, сякаш за да не вижда и да не чува нищо. Някой убит ли е това? Не, ръцете му се тресат в ситни тръпки... До него чернее на снега полуавтомат. Кой е това? Това е червеноармеецът Джилбаев, моят земляк, казах! Той е читав, само се е уплашил, подлецът! Но нали и на мене току-що ми се искаше ей така да заровя лице, да се притисна към земята, пък да става, каквото ще!

Приближих се до него:

— Джилбаев!

Той трепна, откъсна от снега посивялото си лице.

— Подлец! Стреляй!

Той грабна полуавтомата, притисна го към рамото си, бързо изстреля един откос. Аз казах:

— Мери се спокойно. Убивай!

Джилбаев ме погледна. Очите му все още бяха уплашени, но вече разумни. Той тихо отговори:

— Ще стрелям, аксакал.

А немците вървят... Вървят уверено, бързо, в цял ръст, гърмят вървешком с шмайзерите, които като че са снабдени с дълги огнени остриета, достигащи до нас — така изглеждат непрекъснато излитащите трасиращи куршуми. Аз разбрах: немците се стремят да ни ослепят и оглушат, та никой да не вдигне глава, никой да не може хладнокръвно да се цели. Че къде е Бозжанов? Къде е картечницата? Защо мълчи картечницата?

А раненият все вика. Изтичах при него. Видях отблизо залятото с кръв лице, червените мокри ръце.

— Лягай! Мълчи!

— Олеле...

— Мълчи! Хапи някой парцал, хапи шинела си, ако те боли, но мълчи!

И той, честният войник, млъкна.

Но ето най-последно... най-последно песента на картечницата... Дълъг откос: так-так-так-так... Охо, колко близо ги е пуснал Бозжанов! Издържал е, без с нищо да се издаде, до сетния момент. Затова пък сега картечницата косеше с кинжален огън — изневиделица, от близко разстояние, смъртоносно.

Първите откоси подрязаха центъра на немската верига. О, как се замятаха те там! За първи път чух как се развиваха враговете. След това неведнъж сме се убеждавали, че това е една от особеностите на немската армия — в боя при всяка спънка или неуспех ранените немци реват с глас и викат на помощ. Нашите войници почти никога не викат така.

Но в същото време ние имахме пред себе си обучена, управлявана сила. Прозвуча чуждоземна команда и немската верига, незасегната от картечницата откъм нашия край, тутакси залегна.

Е, сега можем да си поемем дъх.

След една минута при мене допълзя Толстунов.

— Какво ще кажеш, другарю комбат? Ура?

Отрицателно поклатих глава. В леките забавни четива това е много лесно, много просто: „ура“ и немецът побягва. На война не е така.

Но „ура“ все пак се разнесе тази вечер. На този свят съществуваше не само моят батальон и не само аз управлявах боя. „Урато“ дойде оттам, откъдето не бяхме го чакали нито ние, нито немците.

6.

От горския клин малко зад залегналите немци се появи тичаща разпръсната верига.

В лъчите на догарящото слънце ние видяхме червеноармейци — наши ушанки, наши шинели, наши насочени напред щикове. Не бяха чак толкова много — четиридесет-петдесет души. Аз се досетих: това е взводът на лейтенант Исламкулов, изпратен от друг пункт в района на пробива.

Сега не на нас, а на немците предстоеше да изпитат какво нещо е удар във фланг и в тил. Но маневрата свиване на фланга, можете да не се съмнявате, беше известна и на тях. Краят на веригата се вдигна, отговори със стрелба и немците започнаха бегом да се оттеглят, като образуваха дъга.

— Другарю комбат! — възбудено рече Толстунов.

Кимнах му: да! След това извиках:

— Предай по веригата: готви се за атака!

И не познах собствения си глас — той беше сподавен, дрезгав. От боец на боец отиваха тези думи — „Готви се за атака“ — и у всекиго, разбира се, замря и неравно заби сърцето.

Откъм гората тичаше редицата бойци, дошли насреща ни, оттам слабо долиташе „Ура-а-а-а!“, а немците бързаха да се престроят. Линията на немците срещу нас оредя, но те бяха успели да докарат тука две леки картечници, които по-рано вероятно са следвали малко по-назад, зад настъпващия строй. Едната картечница вече започна да бие — зачести неприятното свирене над главите.

А в нашата верига стрелбата стихна; бойците лежеха, стиснали пушките в очакване на онзи миг, за който всеки си е мислил от деня на повикването му в армията, който всеки си представяше като най-страшен във войната — в очакване на командата за атака.

Аз бях изненадан от това неумишлено прекратяване на огъня: не трябваше така, не трябваше! Но нямаше вече време да се поправи грешката. Трябва да се действа по-бързо, докато врагът е объркан.

Аз извиках:

— Бурнашев!

Лейтенант Бурнашев, командирът на взвода, онзи, който преди малко на брега беше се изчервил, засрамен от мигновеното си сащисване, лежеше във веригата на петдесетина метра от мене. Той бързо вдигна и свали ръка в знак на това, че ме е чул.

— Бурнашев, води!

Измина секунда. Сигурно неведнъж сте чели и чували за масовия героизъм в Червената армия. Това е истина, това са свети думи. Но знайте: масовият героизъм не е възможен, ако няма водач, ако няма човек, който тръгва пръв. Не е лесно да вдигнеш войниците в атака и никой не ще се вдигне, ако няма първи, ако не скочи един и не тръгне напред, увличайки всички.

Бурнашев се изправи. На фона на залеза изникна неговият напрегнато приведен, устремен напред силует. Пред него, на височината на раменете му се чернееше острата ивица на щика — той беше грабнал от някого пушка. Отворената му уста мърдаше. Откъснал се от земята в изпълнение на заповедта — не само моя, но в същото време и заповед на родината към неин син — Бурнашев извика така, че се чу из цялото поле:

— За родината! Напред!

Преди това неведнъж ми се беше случвало да срещам във вестниците описания на атака. Почти винаги в дописките бойците са се вдигали на атака с такъв възглас. Но в редовете на вестниците всичко това е изглеждало понякога прекалено лесно и аз си мислех: когато дойде нашият ред, когато се наложи да се хвърлим на нож, сигурно всичко няма да бъде тъй, както във вестника.

И от гърлото ще се изтръгне нещо друго — нещо по-яростно, по-злобно, нещо като „би-ий!“ или просто „а-а-а-а!...“ Но в този велик и страшен момент Бурнашев, разкъсал хилядите нишки, които под огъня държат човека вързан за земята, се хвърли напред именно с този вик:

— За родината! Напред!

И изведнъж гласът секна: сякаш препънат от обтегнат под краката му тел, както беше се засилил, както тичаше, Бурнашев падна. Стори ми се: ей сега ще скочи, ще продължи да тича и всички, насочили напред щикове си, ще се втурнат срещу врага заедно с него.

Но той лежеше, разперил ръце, лежеше и не се вдигаше. Всички гледаха него, просналия се в снега лейтенант, покосен на първата

крачка, всички нещо чакаха.

Пак изтече една напрегната секунда. Веригата не се вдигна.

И пак някой скочи, пак всред картечния пукот над полето проехтяха същите думи, същият вик:

— За родината! Напред!

Гласът беше неестествено висок, пресилен, но по чуждия акцент, по слабичката дребна фигура всички познаха червеноармееца Букеев.

Ала и той едва се устреми напред и рухна. Вероятно куршумите го улучиха в гърдите или в главата, но човек би рекъл, че и на него, както и на лейтенант Бурнашев, са му подсекли краката, прерязали са ги с остра коса.

Тялото ми се напрегна; ръцете ми загребаха и стиснаха мекия сняг. Пак изтече една секунда. Веригата не се вдигна.

Срещу нас действуваха вече две картечници: в лекия здрач ясно се виждаше дългият пулсиращ пламък, излитащ от дулата: той мъждиво озаряваше картечарите, които, коленичили, наполовина закрити от щита, прикриваха престрояването на немците, не ни оставяха да се хвърлим в ръкопашен бой, държаха ни под бръснещ огън.

Нашите другари, тези четиридесет-петдесет червеноармейци, съумели да изберат момент за удар в гърба на врага, се приближаваха към немците, които вече бяха създали фронт от онази страна, бяха вече открили огън и там, а ние лежахме, както и преди, приковани към земята, лежахме и обричахме на гибел тази шепа братя смелчаци.

Всеки от нас се беше напрегнал като мене, всеки се стремеше да се откъсне, да скочи и никой не скачаше. Че какво е това? Нима така ще си останем да лежим, ще се покажем страхливци, предатели на братята си?

Нима не ще се намери никой, който за трети път да се хвърли напред и да увлече ротата?

И аз изведнъж усетих, че погледите на всички са устремени към мене, усетих, че към мене, към старшия командир, към командира на батальона, сякаш аз бях централната точка на боя, макар и да лежах накрая, е привлечено изостреното им внимание: всички, както ми се струваше, чакаха какво ще каже, как ще постъпи батальонният командир. И с ясното съзнание, че върша безумие, аз понечих да скоча, за да дам заразителния пример.

Но в същия миг Толстунов с всичка сила ме сграбчи за рамената, притисна ме на снега. Той изкрещя една здрава руска псувня.

— Не ставай глупак, да не си посмял, комбат! Аз...

Приятно грубоватото му лице в миг се промени — мускулите на лицето му се опънаха, вкамениха се. Той се напъна, за да се изправи с рязко движение, но сега аз го хванах за ръката.

Не, не искам да загубя и Толстунов. Вече се бях опомнил, отново бях станал батальонен командир. Предишното усещане се изостри още повече: струваше ми се, че всички до един с крайчеца на окото гледат към мене. Бойците, разбира се, бяха забелязали: командирът искаше да стане и не стана; старшият политически ръководител искаше да стане и не стана. Усетът, който е винаги присъщ на командира в боя, ми подсказа: моят недовършен скок е смутил душата на войника. Щом е понечил да се вдигне и не се е вдигнал батальонният командир, ще рече — не може да се вдигнем.

Командирът трябва да знае, че в боя всяка негова дума, движение, изражение на лицето се долавя от всички, влияе върху всички; трябва да знае, че ръководенето на боя не е само ръководене на огъня или придвижванията на войниците, но и ръководене на психиката.

Вече се бях опомнил. То се знае, че не му е работа на батальонния командир да води ротата в ръкопашен бой. Спомних си всичко, на което ни бяха обучавали, спомних си завета на Панфилов: „Не бива да се воюва с гърдите на пехотата... Пази войника. Пази го с действие, с огън...”

Разказвам ви го надълго, подробно, но там, в полето, това бяха само някакви си секунди. В тези секунди аз, както и всички ние, се учех да воювам, учех се и от врага. Аз извиках:

— Чест огън по картечарите! Леките картечници, дълги откоси по картечарите! Приковете ги към земята!

Бойците разбраха. Сега нашите куршуми засвириха над главите на стрелящите немци. Една наша лека картечница стоеше наблизко. Тя също беше млъкнала, след като изкомандувах на Бурнашев: „Води!“ Сега боецът зад картечницата припряно слагаше нов магазин. Нататък бързо запълзя Толстунов. Бойците трескаво стреляха. Ето че заработи и тази картечница.

Аха, немските картечари легнаха, стаиха се, закриха се зад щитовете! Аха, някого там улучихме! Едната картечница се запъна, дългият остър пламък секна. Или може би те сменят лентата. Не, под куршумите това не е толкова лесно... Е... Аз ловях момента, за да изкомандувам, но не успях. Над веригата проехтя яростния вик на Толстунов:

— Комунари!

Не само към комунистите — този зов бе обърнат към всички. Ние видяхме: Толстунов скочи заедно с картечницата и затича, опрял приклада в гърдите си. Той стреляше и викаше тичешком. За трети път над полето прозвуча яростният страстен повик:

— За родината! Ура-а-а!

Гласът на Толстунов се загуби в рева на другите гърла. Бойците скачаха. С ожесточен вик, с изкривени от ярост лица те се втурнаха срещу врага, изпреварваха Толстунов.

Успях да забележа вдигнат със замах огромен, с характерни очертания приклад на лека картечница — изстрелял патроните, Толстунов беше хванал горещото дуло и бе вдигнал над главата си тежкия приклад като сопа.

Немците не приеха да влязат с нас в ръкопашен бой, не приеха удара с щик, бойният им ред се обърка, те побягнаха.

Увлечени от преследването на врага, убивайки онези, които успяхме да настигнем ние — нашата втора рота и взводът на лейтенант Исламкулов, започнал тази славна контраатака откъм тила — от двете страни нахлухме в Новлянское.

НИЕ СМЕ ТУК

1.

Запътих се подир бойците към селото. Там стреляха, тичаха насам-натам. Червеноармейците прочистваха селото от закъснелите да се изтеглят немци.

Без да ме забележи, край мене профуча с полуавтомата си слабикият Абил Джилбаев. Пешовете на шинела му бяха пъхнати зад поясока, ушанката — развързана, ушите му се клатеха като на някое кутре, когато, подгонено, търчи из полето.

Запъхтян, Джилбаев изтича при свой другар, също казах, и посочи нанякъде с пръст.

— Там има немец... Стреля, дяволът... Да вървим...

Те поприказваха и се втурнаха заедно. Абил летеше напреко, разгорещен, енергичен, хванал полуавтомата за стрелба. А неговият другар започна да се отделя — види се, за да обиколи отстрани.

И изведнъж, както беше се засилил, стоп! Абил се обърна към другаря си и се провикна:

— Ей, Монарбек, как се казваше това на немски? „Хулт“ ли беше?

Аз прихнах. Преди няколко дена на батальона беше дадена заповед всички да научат десетина немски думи — „стой“, „предай се“, „върви след мене“ и тъй нататък. Но не бях имал време да проверя.

Другарят му също се поспря. Те си подвикваха на казахски.

— Как го каза?

— Не беше ли „хулт“?

— Правилно.

И те препуснаха. Аз извиках подире им, за да ги поправя:

— Не е така, Джилбаев! Халт!

Абил се озърна, видя батальонния си командир и търти да тича, размахал краищата на ушанката. И аз пак прихнах да се смея.

Вървях и се смеех и сам се чудех на този неудържим смях. Това беше реакцията от нервното напрежение на боя.

— Баурджан! Защо се смееш?

Кой е това? Отдавна никой не беше ме наричал по име. Към мене с усмивка се приближаваше лейтенант Мухаметкул Исламкулов. Спуснах се към него. Той ми козирува.

— Другарю старши лейтенант! Поради създалото се положение намирам се с взвода на ваше разпореждане. Загуби на взвода: един убит, четирима ранени. Командир на взвода — лейтенант Исламкулов.

С двете си ръце поех и мълком стиснах, неговата ръка.

Ние отдавна се познавахме от Алма-Ата. Там Мухаметкул Исламкулов бе журналист, сътрудник на вестник „Социалистический Казахстан“. Сега с обич, с нежност, каквато не бях изпитвал до войната, гледах хубавото му лице с цвета на светъл бронз; любувах му се — висок, строен, усмихнат.

Тука, в часа на решителното изпитание, той се показва истински воин — смел и хитър. Това не е лесно: да вървиш дебнешком след противника, да изчакваш момента и мълком да се нахвърлиш отзад, когато този момент е настъпил.

Казах му:

— Приведи взвода си в ред. След това ела при мене в щаба. Там ще си поговорим.

Боят затихна. Оцелелите немци се прехвърлиха отвъд реката, газейки до кръста, до гърдите в студените води. Другите, които бяха далече от реката, се втурнаха към Красная гора. В тази посока бойците застигаха бягащите; в здрача припламваха изстрели: там се съпротивяваха настигнатите единични врагове.

2.

И изведнъж иззад реката, от онова място, където беше се изтеглила една горе-долу компактна група немци, се издигнаха сигнални ракети. Те не озариха бреговете, само тъмната вода неясно отрази краткотрайните цветни огньове.

Два зелени, оранжев, бял, после пак два зелени. Здрач, пауза и отново шест ракети в същата комбинация.

Без съмнение, немците нещо съобщаваха. Но какво именно? Дали това беше донесение за случилото се? Или викаха подкрепления, даваха знак за нова атака?

На разни места пламнаха сигнали в отговор.

Обиколих с поглед кръгозора, прорязан от огнени змийчета. Охо! Дявол да го време, чак къде е проникнал противникът! Ние бяхме в устата на звяра.

С ракети отговориха Цветки, Житаха и други села отвъд реката срещу нашите окопи, част от които на протежение от два километра бяха изоставени от бойците при прегрупирането — там зееше открит фронт. А на този бряг, нагоре по течението на Руза, ракети изпращаше Красная гора. Малко по диагонал, в дълбочина, фойерверки се издигаха над Новошчурино, където през деня беше се намирал щабот на полка; сетне, все в по-тесен кръг около нас, над Емеляново, над Лазарево... После следваше тъмно пространство, спокойно вечерно небе; то не беше набраздено от огньове... Но това пространство беше чудновато тясно. Обърнат гърбом към Красная гора, аз гледах и недоумявах. Ракети като че ли се вдигаха и над село Сипуново. Какво става? Нали там е батальонът на капитан Шилов, там е неговият тил?

Огньовете се разпиляваха на искри, отслабваха и изчезваха... Изведнъж стана тъмно.

Не, това не е Сипуново. Ако се сметнеше времето и характерът на пробива, устремен в дълбочина, противникът не е могъл да проникне там. Сигурно и сега немците правят фокуси. Плаши ни някой ракетчик, предварително изпратен в тил. Но би трябвало, би трябвало сега да съм в щаба, да се свържа оттам с капитан Шилов, да изясня какви са тия странни ракети в неговия тил, да подготвя разузнаване.

Действуй, действуй, командуй без мене, Рахимов! Изяснявай, по-скоро изяснявай какви са тия фокуси там, край Сипуново!

И без това сме доста натясно... Почти всички пътища, които се кръстосват в Новлянское, са превзети от противника. Ако той хвърли тук от разни страни пехота на камиони или бегом, всичко внезапно ще се промени. Ще ни ударят в гръб и нищо не ще спаси моите бойци, пръснати из полето и увлечени от атаката.

Намерих Заев и му заповядах да изведе ротата от селото и да се окопае напреко на полето, по линията, от която се вдигнахме на атака. След това се запътих към щаба.

На края на гората, малко по-навътре в която беше разположен щабът на батальона, стояха скрити между дърветата моите осем оръдия.

Както им бе заповядано, те бяха се придвижили тука. Тъмните дула гледаха към пътя, който водеше от Новошчурино. Извиках командира.

— Взе ли под свой контрол пътя?

— Да, другарю комбат.

— Ако се зададат, пусни немците в Новлянское.

— Да ги пусна?

— Да. Виждаш ли селото?

Пред нас, на седемстотин метра, лежеше широката улица на селото, очертана от черните силуети на къщите. Оттам се изтегляха бойците, като си подвикваха и търсеха в движение своите отделения и взводове.

— Виждам.

— Насочи по дължината на улицата. Нека противникът влезе. Тогава ще го ударим с право мерене, с картеч.

— Слушам, другарю комбат.

Над хоризонта пак се пръснаха ракети. Първите — над Новошчурино, в отговор на тях — навред наоколо. И пак цветни ивици прорязаха небето далече зад гората, там, където бе Сипуново.

Какво става? Трябва по-скоро да отида в щаба!

3.

Аз влязох в щабния блиндаж. Всички станаха. Сред другите забелязах Исламкулов.

Но далече от лампата, в ъгъла, някой продължаваше да седи, забил очи в земята, сякаш не забелязваше нищо наоколо си. Той не беше с ушанка, както всички ние, а с фуражка със защитен цвят, с малинов пехотински кант.

— Капитан Шилов? Вие ли сте?

Той се опря на ръба на масата и се изправи. Вдигна ръка до козирката.

Помня първото си впечатление: как страда той, как съдържа страданието си. Какво му има? Ранен ли е? Защо е тука?

— Какво ви е, капитане?

Той не отговори. Аз повторих:

— Какво ви е? Какво става с батальона?

— Батальонът... — Ъгълчето на устата му няколко пъти се сви. Шилов някак преглътна. Сетне изговори: — Батальонът е разбит.

Той ме загледа в очакване на въпроси. Видях неговите очи... Тежко опрян на масата, той не отместваше поглед.

Какво да го питам? „Батальонът е разбит...“ Ами ти? А ти, командирът на батальона, ти си избягал?! Не, сега няма време за това, няма време за тези въпроси.

„Батальонът е разбит...“ Шилов е в моя блиндаж, в моя щаб... Ще рече... Ще рече, че фронтът е пробит и отляво...

Шилов седна и пак заби очи в пода.

— Разрешете да доложа — промълви Рахимов.

Аз казах:

— Докладвайте.

4.

Рахимов разгърна картата. Той докладваше и сочеше топографските точки. Машинално следях неговия както винаги грижливо подострен молив. С равен глас той съобщи часа и минутата на нещастieto.

А аз не можех добре да схвана, не можех добре да чуя. Сякаш някъде отдалече дочувах: „Без артилерийска подготовка, внезапно, противникът атакува батальона на капитан Шилов. След това, като направи пробив край село Сипуново...“

Аз знаех какво е станало след това. Спомних си току-що преживяното. Бойците излезли от окопите... Някои стояли в ходовете за съобщение до своите гнезда; други се събрали по двама, по трима... Всички гледали назад, където гърмели шмайзерите, откъдето излитали червени, изпращани напосоки светещи куршуми. Душите са в смут. Къде да се дянат? Немци отпред и отзад... Още един миг и... И няма батальон...

Рахимов продължаваше. Немските колони, направили надвечер пробив от двете страни на нашия батальонен район, изглежда, още не са се съединили в дълбочина. Конното ни разузнаване, изпратено в тила, било обстрелвано на няколко пъти. Но в някои села никой не спрял конниците; немците минали, без да влязат в тях. През тези пунктове, по междуселските пътища, може да се изплъзнем. Рахимов показва това на картата.

Предишната линия на отбраната, линията на сключените звена, заграждащи Москва, беше изтрита. Гумата беше изличила молива, беше махнала гланца, по картата бяха останали едва забележими следи.

Фронтът на батальона, нанесен на картата наново, беше извит като подкова. Двата края бяха отсечени и двата опираха в празно пространство. Не, не е в празно пространство. Съседи имаше. Съседите ни отдясно бяха немци; съседите ни отляво бяха немци: отзад, над неприкрития тил, където Рахимов беше придвижил две картечници и изпратил постове — отзад също имаше немци.

Рахимов предполагаше, че с настъпването на тъмнината немците са завършили бойния си ден. Ние познавахме техния маниер — нощем да спят, да воюват денем. До съмване те надали ще предприемат нови придвижвания. Изглежда, че тесният проход, който ни извежда към нашите, до съмване ще остане непревзет.

Рахимов докладваше спокойно, деловито, немногословно. Много ценях това в него — точността на израза. Той беше точен дори и в това, което не знаеше — точно така и казваше: не знам. Той не знаеше силите на противника, направил пробив на две места: не знаеше къде е щабът на полка, дали не е пленен, дали не е загинал; не знаеше накъде отстъпват нашите части, но беше установил, че натам, към нашите, има пролука.

Предварителните разпореждания беше направил без мене. Бойните припаси, продоволствието, инженерното имущество, медицинският пункт — всичко беше натоварено, конете — запрегнати.

В критичния час той действуваше бързо и разумно; той докладваше без нито един суетлив жест, без нервна нотка в гласа си.

А аз мълчех.

5.

Трябваше да изрека „да“ и батальонът, готов за движение, щеше да тръгне и да се измъкне от устата на звяра. Но аз мълчех.

Разберете ме. Два часа преди това по телефона беше говорил с мене полковият командир майор Юрасов. Аз помнех разговора, помнех всичките припрени, откъслечни фрази: „Момиш-Ули, ти ли си? Късно е. Остави. Противникът е направил пробив. Една колона се движи към щаба на полка. Аз се оттеглям. Друга, неизвестна по численост, е завила към теб, във фланг. Свий фланга! Дръж се! После...“ И сякаш клещи бяха прерязали гласа, връзката се прекъсна.

„После...“ Какво после? Отстъпвай ли?

Срам ме е да си призная, но имаше миг, когато се поддадох на низка самоизмама. Аз като че убеждавах сам себе си, внушавах си: „Нали ти чу, чу и следващата дума, не цялата, но първата сричка, първите букви: после отс...“ Дрън-дрън! Не лъжи, недей игра на криеница със съвестта си! Чул ли си, или не си? Заповядал ли ти е старшият командир да отстъпваш, или нямаш такава заповед?

Рахимов чакаше. Трябваше да изрека „да“ и батальонът, готов за движение, щеше да тръгне и да се измъкне от устата на звяра. Но аз мълчех. Аз нямах заповед.

Могъл е майор Юрасов да каже „отстъпвай“? Да. Нали той съобщи. „Аз се оттеглям.“ Но е могъл и да не го каже. Преди два часа обстановката беше друга. Наляво от нас фронтът не е бил разбит, там не е зеял пробив.

Ами сега? Къде е той, командирът на полка? „Аз се оттеглям.“ Къде? Връзката се прекъсна, преди той да успее да каже къде, в коя посока, по кой път или съвсем без път е отстъпил беззащитният щаб. Командирът на полка беше останал без резерв: там, при щаба, има само една картечница; там заедно с щабните командири има всичко на всичко около тридесет-четиридесет души. Живи ли са? Може някъде да са обкръжени и да се отбраняват? Или в колона по един, цялото време нащрек, се промъкват някъде през гората? Или са се прехвърлили надясно, към батальоните, останали оттатък Красная гора?

Знае ли той, командирът на полка, че нашият батальон е хванат в клещи? Той сигурно двадесет пъти щеше да изкомандува, ако можеше: „Използуй тъмнината, оттегляй се и призори се изправи пред противника, сякаш от земята поникнал, на нова линия!“

Но връзка няма, ние сме отрязани.

Рахимов чака. Отвъд стените на блиндажа, залегнал в подкова, чака батальонът.

А аз мълча. Аз нямам заповед.

6.

Телефонистът каза:

— Другарю комбат, за вас...

— Кой?

— Лейтенант Заев.

Взех слушалката. Не ми се приказваше с никого: душата и тялото бяха обхванати от странна апатия.

Заев съобщи, че в Новлянское, изоставено от нас, отново е навлязъл противникът. Според донесението на наблюдателите, влезли четиринадесет камиона с пехота.

— Откъде? По кой път?

— От Новошчурино.

Изглежда, в Новошчурино противникът имаше пункт за съсредоточаване. Противникът обръщаше оттам моторизираната пехота срещу нас.

Някой влезе. По друго време щях тутакси да се озърна... А сега не ми се искаше да си мръдна главата, да видя някого, да чуя нещо, нещо да отговоря. Както държех слушалката, отрязах през рамо:

— При Рахимов...

Заев предаваше подробностите.

— Пръснаха се из селото, другарю комбат. Запалиха светлина в къщите. Не затъмняват прозорците. Изпратиха няколко камиона към реката. Май с понтони.

Нима още днес вместо вдигнатия от нас във въздуха мост немците ще имат нов? Изглежда, че тя не е натиснала спирачките за през нощта, че тя си върви напред, немската военна машина.

— Нас виждат ли ни? — попитах аз.

— Не... Но откъм нас са се прикрили с охрана. Сигурно и картечници са поставили някъде. Смятам, че до сутринта няма да се насочат към нас.

Както винаги Заев говореше малко запъхтяно. Той млъкна, но в слушалката се чуваше дишането му. Заев също чакаше нещо от мене, искаше моята дума.

Но какво можех, какво трябваше да му кажа?

7.

Аз казах:

— Добре.

И оставих слушалката.

В ъгъла седеше Шилов, без да се помръдне, без да промени положението си. До лампата стоеше съсредоточеният, сериозен Исламкулов.

— Къде е Рахимов? — попитах аз.

— Излезе при разузнавачите. Донесли са донесение...

— Какво има още?

— Не зная... Изглежда, нищо особено.

Погледнах Исламкулов с дълъг, навъсен поглед. Искаше ми се да го попитам: „Разбираш ли ме ти, приятелю?“ Черните очи, съсредоточени, разсъдливи, отговориха: „Разбирам.“

Исламкулов заговори:

— Мисля, ще се измъкнем, Баурджан... — и се усмихна.

Не, той не разбираше. Грубо му отговорих:

— Запазете, ако обичате, мнението си за себе си. Аз не съм свиквал, другарю лейтенант, нито имам намерение да свиквам, военен съвет.

Той застана мирно.

— Виноват, другарю старши лейтенант...

Но виновен беше не той, а аз. Аз се поддадох на слабостта, с поглед издадох своята обърканост, с поглед го помолих: „Помогни.“ Обидно ти е, Исламкулов, но аз се сопнах на самия себе си.

— Седни — примирително казах аз.

8.

Има една древна казахска пословица: „Честта е по-силна от смъртта.“ Преди три месеца в станицата Талгар, близо до Алма-Ата, в горещ юлски ден бях държал първата си реч пред батальона, пред няколкостотин души, облечени още с цивилни дрехи, пред онези, които сега лежат с пушки на снега, на замръзналата земя на Подмосковието. Тогава им цитирах тази пословица, тази заповед за войника.

Пак там, в Алма-Ата, една нощ с мене беше говорил Панфилов. В голямата каменна къща, в щаба на дивизията, спяха всички, освен дежурните. Не спеше и Панфилов. В този час, уморен, без генералската куртка, с кърпа в ръце, той надзърна в дежурната стая. Дежурех аз. „Седнете, другарю Момиш-Ули, седнете...“ Поседна и той. Започна незабравимият за мене разговор. След няколко въпроса Панфилов замислено рече: „Да, батальон, другарю Момиш-Ули, също не е лесно да се командува.“ Това ме засегна. Аз изтърсих: „Но да умра с чест, ще съумея, другарю генерал.“ — „Заедно с батальона ли?“ — „Заедно с батальона.“ Той се разсмя. „Благодаря за такъв командир. Колко лесно го казвате: ще умра с батальона. В батальона, другарю Момиш-Ули, има седемстотин души. Ами съумейте да приемете с батальона десет боя, двадесет боя, тридесет боя и да запазите батальона. Вижте, за това войникът ще ви каже благодаря!“

И последните думи, които чух от него преди няколко дена, които звучаха като завет, думите, казани при раздялата ни, бяха за същото: „Пазете войника. Други войски, други войници тук, край Москва, нямаме. Загубим ли тези, няма да имаме с какво да задържим немците.“

Защо да се мъча? Рахимов е подготвил всичко; всичко тежко е натоварено; трябва да река: „Така да бъде!“ и батальонът ще потегли, батальонът ще бъде запазен.

Аз нямам заповед, нямам радиовръзка. Но в такъв момент, когато фронтът е разбит, разпокъсан, когато немците на две колони, проникващи в дълбочина, напредват към Волоколамск, завземат пътищата, прерязват проводниците, разстройват ръководството, мога

ли, имам ли право да очаквам, че при мене ще влезе офицер за свръзка и ще ми връчи заповед?

Ами ако той не е намерил пътя, ако навсякъде пред него са се изпречвали немци? Ако е убит? Ако се е загубил, когато се е премъквал без път?

Натрапчиво ми се струваше, че през мрака до мене стига, чука в мозъка ми зовът на Панфилов. Не можех да се отърва от усещането, че чувам — или, по-добре да кажа, долавям, възприемам — как той ме вика, как ми повтаря отдалече. „Излизай! Извеждай батальона! Вие сте необходими, за да прикрием, по-скоро да прикрием Москва! По-скоро извеждай!“

Струва ми се, че виждам колко радостно той ни посреща, стиска ми ръката, пита ме: „Оцелял ли е батальонът?“ — „Да, другарю генерал!“ — „Оръдията, картечниците?“ — „С нас са, другарю генерал...“.

Не, по дяволите виденията! Аз се мъчех да потисна, да отблъсна този глас, този зов. По дяволите! Това е мистика, самовнушение. Командирът няма право да се поддава на тайнствени придумвания. Той има разум. „Трябва да се воюва с ум“ — казваше Панфилов.

9.

Идваше ми наум всяка дума, казана от Панфилов при последната ни среща.

„... Не ще можем да задържим врага с нашата нишка.“

„... Бъдете готови бързо да се стегнете, бързо да се придвижите.“

„... Да се действа така, че навсякъде, където и да направи пробив той, пред него на пътищата пак да има наши войски.“

Идваше ми наум панфиловската спирала-пружина.

Нали при срещата ни у капитан Шилов Панфилов ме запознаваше със своите мисли. Той искаше аз, батальонния командир, да си изясня неговия, на дивизионния командир, оперативен план; искаше в променящата се бойна обстановка, сред сътресенията и тласъците на битката, аз да действам с ум, да разбирам, да предусещам — тука тази дума е на мястото си — какво очаква от мене онзи, който управлява боя.

Това не е мистичен зов, не е дяволско въздействие, не е самовнушение.

Че защо се бавя? Стига толкова изживявания. Трябва да се отърся от тази проклета слабост. Хората чакат моята дума. Трябва да взема решение. Трябва да командувам.

10.

Върна се Рахимов.

— Какво има?

— Малка неприятност. Долгоруковка е превзета от противника.

— Долгоруковка ли?

— Да... На пътя, който беше свободен. Влязла е, както ми съобщиха, незначителна група — четиридесетина души, един взвод.

Рахимов посочи Долгоруковка на картата. Той заобиколи с тъмносиньо кръгче една от извивките на тясната начупена пролука, слабо набелязана с червен пунктир. Проходът беше запушен.

Тъй... Противникът не губи време. Придвижванията продължават. Още не е спряла за през нощта, още си върви напред, немската военна машина.

— Аз поприказвах с разузнавачите — продължи Рахимов. — Разрешете да ви доложат моите съображения...

— Хайде.

Рахимов каза, че според него характерът на местността позволявал да се постъпи по два начина. Можело на километър и половина от Долгоруковка да тръгнем през полето и по поляната между двата острова на гората, където няма нито трапове, нито пънове, където заедно с пехотата лесно ще минат оръдията и обозите, да заобиколим селото. После, след като направим това отклонение, отново да излезем на пътя. Можело, разбира се, и да унищожим групировката в Долгоруковка, но надали ще успеем да го направим без шум. Противникът ще се вдигне на крак...

— Кой е разузнавал местността? — казах аз. — Я го извикай бегом тука.

Рахимов отвори вратата и повика някого. В блиндажа бързо влезе лейтенант Брудни.

11.

Лейтенант Брудни! Същият, на когото преди няколко дена бях викнал: „Страхливец! Ти предаде Москва!“, същият, който, изгонен от батальона, отиде обратно на позициите на врага и сутринта донесе оръжието и документите на двама немци, заклани от него през нощта; донесе и сложи пред мене сякаш своята изгубена чест. Аз го назначих, както може би си спомняте, за командир на разузнавателния взвод:

— Другарю комбат, явявам се по ваша заповед.

С живи очи, буден, зачервен, той чакаше въпроси.

А аз го гледах потресен. На него, на него наскоро бях викнал: „Страхливец! Ти предаде Москва!“ Да, ето как се случва то, ето как отстъпват без заповед. В такъв миг и виденията, и хипнотизиращият зов, и мисълта за войниците, и логическите изводи — всичко води към едно, всичко повелява: отстъпвай!

Ето какво било! Ще рече, и разсъжденията ме дърпат пак натам, ще рече, и те служат сега на страха.

Заповед за отстъпление няма, по дяволите тогава разсъжденията! Не, аз не съм прав! Не ни ли е повтарял Панфилов, че винаги, при всякакви обстоятелства командирът е длъжен да мисли, да разсъждава?

Отново се помъчих да си представя положението на дивизията след пробива на немците; да си представя действията на Панфилов, неговия план за отбрана. „Не е важна линията, важен е пътят“ — наскоро ми беше внушавал той. Пътят, минаващ през Новлянское, е поверен на нас, на моя батальон. Панфилов знае какво струваме ние, знае какво струвам аз. Може би тъкмо в тази минута той си мисли: батальонът на Момиш-Ули няма да отстъпи пътя, няма да се изтегли без заповед. Може това да влиза в неговите сметки сега, когато маневрира с малки сили, слага прикрития, придвижва части, за да склучи фронта в дълбочината.

Добре, ами ако не е така? Ако на Панфилов не му достигат войски, за да запуши пробива? Ако до немай-къде, незабавно му трябва нашият батальон? Ако заповедта за отстъплението е изпратена, а офицерът за свръзка не е успял да се промъкне при нас? Не зная. Не искам да мисля за това. Заповед няма — и точка.

Аз с нищо не издадох колебанията, които ме разкъсваха до преди една минута. За колебанията на командира знае само той самият. В батальона той е единовластен повелител. Той решава и диктува волята си. Аз реших.

12.

— Е, Брудни — казах аз, — готов ли си да потеглиш на път? Разузна ли къде може да се мине?

Той самоуверено отговори:

— Това, другарю комбат, за мене, е, дето се вика, от лесно полесно... Ще поведем и ще изведем... Край Долгоруковка можем да минем като нищо.

Капитан Шилов поривисто стана. Той вече доста време седеше с вдигната глава и се вслушваше.

— Другарю старши лейтенант... с мен тук има няколко мои бойци, те ви молят да ги използвате в групата, която ще тръгне начело, когато батальонът ще си пробива път.

Той пак говореше пестеливо и щом довърши изречението, плътно стисна устни, сякаш сдържаше напрели да се изтръгнат думи. Нито с една дума Шилов не се помъчи да оправдае себе си. Моят отговор беше кратък:

— Аз няма да си пробивам път. Нямам заповед.

Всички мълчаха, както се полагаше да мълчат, когато командирът обявява решението си.

С една фраза зачеркнах разпорежданията на Рахимов, които беше направил без мене, но слабото му безстрастно лице не изрази нищо, освен внимание. Леко навел глава, той стоеше, готов както винаги да изслуша, да обмисли, да изпълни.

Аз продължих:

— Ще се боря в обкръжение...

Уставът на Червената армия, както вече ви казах, предписва на командира да казва за своята част „аз“. Това „аз“ на командира са неговите войници. Те, те ще се борят в обкръжението.

— Вие, лейтенант Брудни, ще трябва тази нощ да попълвате всред немци. Тръгвайте двамата с Курбатов.

По картата посочих десетина-двадесет населени пункта, където можеше да се предположи, че се е установил щабът на полка.

— Ако в това село има немци — говорех аз на Брудни, — промъквайте се до следващото. Ако и там има противник, вървете по-

нататък. Задачата е никъде да не ви удари куршум. Намерете щаба на полка, доложете за обстановката, върнете се тук със заповед.

— Слушам, другарю комбат.

Той тръгна.

Капитан Шилов се приближи до картата.

— Оръдията ми са там.

Той изговори това с усилие.

— Къде? Вдигнати ли са във въздуха?

— Не... Изоставени в гората...

Той отбеляза с молива на картата.

— Колко са?

— Шест оръдия... Четиристотин снаряда.

— Слушайте, капитане — казах аз, — защо да не се опитаме да ги изтеглим оттам? Вземете моите коне, вземете бойци. Ще отидете ли?

Шилов мрачно се усмихна с половин уста.

— Не, сега не ме бива да ходя...

Той се обърна и отметна полата на шинела. Видях разпран крачол, разрязан кончов на ботуша. Отеклият крак беше превързан. През марлята се беше просмукала кръв. С кръв бе напоено и сукното на панталоните.

— Ходихте ли на медицинския пункт? — попитах аз. — Костта здрава ли е?

— Дявол я знае... Бойците ме превързаха. Оръдията изоставиха — най-сетне от Шилов за първи път се изтръгна яростна ругатня, — а мене изнесоха...

Без да прегъва в коляното простреляния си крак, той тежко седна на едно столче.

— Синченко! — извиках аз. — Носилка. Бързо!

Шилов дълго мълча, сетне промълви:

— Ето на, седя, мисля си за батальона и не мога да реша: закономерно ли е било разбиването на батальона? Да, бойците бяха зле обучени...

Той повторно изруга, погледна към мене и с неочаквана сила продължи:

— Мислите, че всички са се разбягали като овце? Не, две роти се биха мъжествено... И нали не оставиха своя командир, нали...

И отново склучи устни, без да довърши.
Пред блиндажа донесеха носилка и изнесоха Шилов.

13.

На Исламкулов заповядах да изведе своя взвод, като заобиколи село Долгоруковка.

Това поделение не се числеше към батальона и аз смятах, че нямам право да задържа при себе си четиридесет-петдесет бойци, като зная, че сега Панфилов прави усилия с малки части да прегради пътищата пред нахлулия враг, че в този момент Панфилов трябва да държи сметка за всяко отделение, за всеки взвод.

Исламкулов се изчерви и се опита да ми възрази. В него заговори благородният стремеж да сподели нашата участ. Но аз не му позволих да ми противоречи.

Рахимов попита:

— Ще навлезем в гората, нали? Отбрана по края на гората?

— Да.

Без да ми задава други въпроси, Рахимов взе хартия, бързо скицира очертанията на гората и се залови да набелязва ротните участъци на кръговата отбрана.

Заедно с Исламкулов излязох навън.

Бе тъмно и тихо. Никъде не гърмяха оръдия; не се чуваше нито близък, нито далечен бой. Над черните клони грееха звезди.

— Върви — казах аз, — там си по-необходим.

Той нерешително промълви:

— Баурджан...

Мълком му позволих в минутата на сбогуването да ме нарече така. Той повтори по-смело:

— Баурджан, ако това е действително тъй, ако там е по-необходим един взвод, тогава цял батальон... Сам разсъди...

— Не мога, Исламкулов, нямам право и няма да разсъждавам. Върви!

Ние не се целунахме. Това не е в обичаите на нашия народ.

14.

Рахимов за няколко минути приготви груба схема: нашата отделна гора, или както казваха по тези места, остров; околните населени пунктове, околните покрайнини на гората, пътищата. Очертанията на острова бяха разделени на ротни участъци. В центъра бе отбелязана къщата на лесничея, където беше се разположил медицинският пункт. Къщата, както знаехме, беше достатъчно голяма и с моето съгласие Рахимов нарисува там флагче — ние местехме там, в централната точка, командния пункт на батальона.

Схемата бе веднага изработена на чисто, направо в четири копия за раздаването им на ротните командири. Когато ми я подаваше за подпис, Рахимов рече:

— През нощта незабелязано ще се окопаем. Може и на сутринта да не ни забележат.

Потръпнах.

Ех, Рахимов! Нещо не му достигаше, за да бъде не само началник-щаб, но и командир.

— Телефонист — казах аз, — повикайте батареята...

— Слушам, другарю комбат... Говорете, другарю комбат. На телефона е командирът на батареята.

Взех слушалката.

— Наблюдавате ли противника? В селото ли са немците?

— Да, другарю комбат. Пуснах ги да влязат, както ми заповядахте.

— Какво правят?

— На светлина от огньовете гласят мост през реката. Другите са в къщите или край колите на улицата.

— Насочени ли са оръдията?

— Насочени са.

— Дай с право мерене, на залпове четиридесет снаряда, та да пропищят.

— Слушам, другарю комбат, четиридесет снаряда на залпове.

След една минута земните пластове екливо донесоха в нашето подземие оръдеен залп.

Аз не исках да не ни забележат.

С оръдейния тътен, внезапно проехтял над стихналите поля, отекнал далече в тъмата, аз известях: ние сме тук!

Атакувайте ни! Обърнете се срещу нас, насочете срещу нас артилерията и пехотата, ударете ни от въздуха — ние сме тук!

Лишени от връзка, в клещи, ние не сме се изтеглили, колкото и да ни се искаше да се изтеглим по последния свободен път — тесния излаз, който утре не ще съществува.

Та нали сме останали не за да се крием, а да приковем врага към себе си, да привлечем върху себе си ударите, предназначени за онези, които на новата линия са заградили Москва.

Нашите оръдия биеха по видима цел, пряко, от седемстотин метра разстояние. Всеки залп известяваше: ние не сме си отишли, ние сме тук.

В някаква точка, за нас неизвестна, ни чува щабът на полка. Някъде е вдигнал глава Иван Василиевич Панфилов, повдигнал е вежди и радостно е рекъл: „Охо!“

Пак извиках на телефона командира на батареята:

— Как са фрицовете? Пропищяха ли? Още един залп! По къщите, с фугасни.

И излязох от блиндажа.

Наблизо ревнаха оръдията. В небето припламна бял блясък. Удряй ги, удряй ги!

В гората отново тъма, отново тишина... И изведнъж като закъсняло ехо долетя глух тътнеж на други оръдия. Аз протегнах врат и жадно се вслушвах. Оръдията пак се обадиха. Те боботеха на десетина километра вдясно и като че ли (трудно беше да се определи това точно), като че ли на линията на батальона, по линията на Руза. Отзад, от дълбочина, достигна до нас много далечен, но продължителен мощен звук. Човек можеше да рече, че някой е докоснал там басови струни, невидимо опънати в небето. Това е „катюша“! Стотина снаряди, изстреляни едновременно, създаващи в полета си такова бучене, някъде далече-далече са се стоварили върху разположили се на нощувка немци.

Бученето заглъхна... В гората пак е тихо, тъмно...

В КЪЩАТА НА ЛЕСНИЧЕЯ

1.

Голям пруст с неизмазани дървени стени разделяше на две къщата на лесничея. В едната половина пренесоха всичките ранени; в другата, където вече бе установена връзка, се събраха повиканите от мене командири и политически ръководители. Аз казах:

— Слушайте моята заповед. Първо. Батальонът е обкръжен. Моето решение е да се боря в обкръжение, докато не получа заповед за отстъпление. Участъците на кръговата отбрана са посочени на ротните командири. Да се работи през нощта, та до съмване всеки боец да е изкопал окоп с цял профил. Второ. В плен никой да не се предава, пленници да не се вземат. На всички командири давам правото да разстрелват страхливците на място. Трето. Да се пестят бойните припаси. Далечна пушечна и картечна стрелба забранявам. Да не се стреля нахалост. Да се прибират пушките и патроните от ранените и убитите. Да се стреля до предпоследния патрон. Последният — за себе си. Четвърто. Артилерията да води огън изключително с право мерене, от упор по жива цел. Да се стреля до предпоследния снаряд. С последния да се хвърли във въздуха оръдието. Пето. Заповядвам всичко това да се съобщи на бойците.

2.

Въпроси нямаше. На политическия ръководител на картечната рота Бозжанов заповядах да остане. Другите си отидоха:

— Бозжанов, къде са твоите орли?

— Тука, другарю комбат, до щаба.

— Колко са?

— Осем.

Това бяха няколко свързки и картечният разчет на Блоха — една шепичка, която в скорошния бой беше изчакала настъпващата вражеска верига и беше я ударила с кинжален огън.

— Ще отидеш с тази команда при немците — казах аз.

След това сложих картата и посочих белега, оставен от молива на капитан Шилов.

Там сред гората има изоставени оръдия и снаряди. Трябва да се опитаме, обясних аз, да изтеглим всичко това под носа на противника.

— Вземи коне, хамути, колари. Действуй хитро, тихо...

— Аксакал — рече с усмивка Бозжанов.

— Какво?

— Аксакал, исках да ви помоля. Нека тези хора си останат мое поделение.

Споменах вече, че картечниците бяха придадени към стрелковите роти и в батальона всъщност нямаше вече отделна картечна рота, като политически ръководител на която се водеше Бозжанов.

— И какво ще представлява това поделение?

Бозжанов бързо отговори:

— Резерв на батальонния командир... Ваш резерв, аксакал.

— Е, командире на резерва — казах аз, — да отидем при твоята войска.

3.

В гората проникваше неясната светлина на луната.

— Стой! Кой идва?

— Мурин, ти ли си? — попита в отговор Бозжанов.

— Аз, другарю политрук.

Цялата войска на Бозжанов беше се сместила под една елха. Сгушили се близо един до друг, подвили крака, покрили се презглава с плащ-палатките, сгрели се на елховите игли, бойците спяха.

Мурин дежуреше. До изправените в пирамида пушки чернееше картечница.

— Трябва да събудим хората, Мурин — каза Бозжанов.

Огромният Галиулин бе заспал по-дълбоко от другите. Той се повдигна, седна и пак се захлупи на меката постелка от елхови игли. Разбутах го.

— Вземи пушките! Строй се — полугласно изкомандува Бозжанов.

След като огледа късичката редица, той направи крачка към мене и рапортува.

— Съобщете заповедта ми — казах аз.

— Така, другари — започна Бозжанов, като се приближи към строя, — батальонът е обкръжен.

След това все тъй полугласно той изложи точка по точка: да се заеме кръгова отбрана, да не се предават в плен, да се пестят бойните припаси, да не се стреля нахалост, да се стреля до предпоследния куршум, последният — за себе си.

— Последният — за себе си — бавно, сякаш претегляше думите, повтори той. — Искаш ли да живееш, бий се до смърт.

На Бозжанов понякога му хрумваха такива афоризми. Току каже нещо между другото, а в него — философия, мъдрост... Това съм го забелязал през войната у доста войници. Истинският войник, у когото на война, в боя се мобилизира всяка клетка на мозъка, може да изрече мъдра мисъл. Но именно истинският. Бозжанов продължи:

— Ние имаме оръдия, картечници, имаме си бойно богатство... Опитай се, излез ни насреща...

Аз казах:

— Съобщете, другарю политрук, задачата на групата.

Без да бърза, Бозжанов обясни, че ще трябва да отидат в разположението на немците, за да приберат изоставени в гората оръдия.

— Може да се разотидете — казах аз, когато той свърши. — Пригответе се. Проверете си оръжието. Съберете си нещата. Но първо, я елате насам, приятели.

Те веднага ме наобиколиха. Само дългият Мурин остана на пост до картечницата. Той също много искаше да чуе и протегна врат. Очилата му бляскаха на лунната светлина. „Приятели!“ За първи път нарекох така своите войници. Никога не ми е харесвало, когато към бойците се обръщаха с „момци“, „момчета“. Особено пък „момчета“. С играчки ли си играем? Но „приятели“ е друго нещо.

— Днес вие, другари, добре се бихте, грамотно.

Те не бяха в строй. Общ отговор не се предвиждаше. Никой не заговори.

— Хайде сега покажете какво можете: измъкнете тихомълком тези оръдия и снаряди. Тогава ще сме богаташи.

Муратов се обади:

— Другарю комбат, салам трябва да вземем с нас.

Той, изглежда, искаше да ни разсмее, но никой не се засмя. Дребничкият татарин побърза да добави:

— Аз, другарю комбат, не го казах на шега. Там може да имат танкове.

— Измисляш, Муратов — с неодобрение рече Бозжанов.

— Защо ме хокате? Аз, другарю комбат, сериозно. Те в танковете спят, а за танковете, така съм чувал, за през нощта кучета връзват.

— Не дрънкай глупости — сурово каза Блоха.

Това не бяха глупости. За кучетата наистина трябваше да се помисли, но минутата изискваше други думи, друг разговор. Думите не се намериха. Всички мълчеха.

— Другарю комбат, разрешете — обади се Мурин.

Аз наострих уши, но Мурин само попита:

— На кого да предам картечницата?

Спомних си как преди три месеца той за първи път се беше приближил до мене: със сако, изкривена малко настрана вратовръзка, с

очила, дълъг, несръчен, той не знаеше как да стои пред командира, къде да дене тънките си непочернели ръце. Беше дошъл да се оплаче: „Зачислиха ме, другарю комбат, при нестроевите. Дадох ми кон и кола. Пък аз нямам абсолютно никакво понятие какво е това кон. И не за това съм станал войник.“ Спомних си как се поддаде на паниката и търти да бяга заедно с другите, когато внезапно наблизко затрака картечница и някой извика: „Немци!“ Пушката трепереше в ръцете му, когато, застанал в редицата, той се целеше в изменника, в страхливеца, когото заповядах да разстрелят пред строя.

Може би по-остро от всеки друг Мурин изпитваше страховете на войната, вътрешната борба, мъчителното духовно прераждане с връщащите се пристъпи на смъртна мъка и сетне на парливата радост на войника, убил оногова, който е вселявал страх, който е вървял насреща да убива.

Сега, след като изслуша заповедта, след като узна, че трябва да отиде в стана на врага, той само запитва:

— На кого да предам картечницата?

Какво става с него? Нима всичко в него се е притъпило? Нима не се вълнува?

— Вие другарю Мурин, надали ще бъдете полезен там. С конете няма да се оправите. Я си останете при картечницата.

Очаквах войнишки отговор „Слушам!“, но той не последва. Мурин помълча:

— Другарю комбат, разрешете да ви помоля... В такъв момент...

— Той се поспря, пое дъх и продължи по-глухо: — В такъв момент на човек му се иска да бъде с другарите си. Моля ви: където са те, там и аз...

Ще рече, той се вълнуваше, той мислеше. Сега го ръководеше не службата, не дисциплината, а нещо по-човечно, нещо по-висше. Това е трудно да се обясни, но аз можах да надзърна в душата на войника, в душата на батальона. Прониза ме увереност: да, ние жестоко ще се бием, ще убиваме и ще убиваме до сетния патрон.

Аз казах:

— Добре, Мурин. Галиулин, вземи картечницата. Вземете лентите. Занесете ги в щаба. Блоха, стройте хората. На път, другари!

4.

Занизаха се нощните часове, нощните размишления.

Бойците се окопаваха в земята по целия край на гората, разбиваха с кирки замръзналия земен пласт, кастреха коренищата. Изсичаха се пътеки за маневриране с оръдията. Работеха триони, падаха дървета.

Ние не се спотайвахме. Нека знае противникът: ние сме тук! Големият път, който минава през Новлянское, няма да остане негов: пътят е под нашия огън. Тука, близо до нашия остров, не ще минат коли, не ще мине артилерия.

Е, и какво от това? Колоните се точат по други пътища, през други пунктове, през Сипуново, през Красная гора. Но нали оттам, иззад Красная гора, ни отговориха оръдия. Нашите са се задържали някъде, вкопчили са се като нас в някое късче земя, прерязали са пътищата в разни точки.

Но фронтът все пак е раздробен, преградата е пробита, край нас немците се движат към Волоколамск, към Москва. Дали ще сполучим да спрем врага пред Волоколамск?

Пак неудържимо ме теглеше натам — при Панфилов, при нашите.

Къде ли е сега Брудни? Дали ще се върне до съмване? Дали ще донесе заповед? Дали ще успеем да се изтеглим още по тъмно?

Не, Баурджан, не чакай... Щабът на полка може да е загинал. Може да е обкръжен някъде и щабът на дивизията. А утре, други ден линията на фронта ще бъде на тридесет, на четиридесет километра зад нас. И заповед не ще дойде, заповед няма да има.

Какво тогава? Аз съм командир, аз съм длъжен хладнокръвно да обмисля най-лошото. Заповед няма да има. Какво тогава?

Противникът ще стесни кръга, ще ни предложи да се предадем, ние ще отговорим с куршуми. Аз вярвах в своите бойци. И знаех: те вярват в мене, в своя командир. Моята дума, моята заповед са им предадени.

Те сега копаят ли копаят, кланят се на майчицата земя закрилницата на войника. Заровим ли се под земята, не мога ни

стигнат снаряди и бомби. Немците ще трябва да употребят цялата си артилерия, съсредоточена в района на пробива, за да ни избият с оръдеен огън. Бомбардировката ще издържим, ще изтърпим и глада. Имаме коне — конското месо ще стигне за дълго време. Опитайте се да се пхнете тука, хайде смачкайте ни де!

Аз имам шестстотин и петдесет бойци. Всеки ще убие по няколко немци, преди да падне в боя. Трябва им една дивизия, за да унищожат нашия батальон. Половината дивизия долу! Нека немците платят тази цена за един батальон панфиловци.

Потънал в мисли, седях в командния пункт, в здраво изградената къща на лесничея, в половината, заета от щаба. Тук вече имаше телефони; оттук се проточваха проводници към ротите и към оръдията.

Оттук ще мога да ръководя съпротивата, оттук ще мога да прехвърля сили срещу врага, ако той направи пробив и навлезе в гората. Тогава ще се бием в гората, ще убиваме иззад дърветата, иззад пъновете и ще отстъпваме крачка по крачка.

Последната линия, последната преграда ще бъде тук, пред къщата на лесничея.

Не спят след смяната часовите и телефонистите: те копаят отбранителна линия около щаба, копаят ями, окопи, запасни картечни гнезда, секат дървета за барикади. Ние ще запушим с дървета прозорците, ще изрежем в дървените стени бойници, ще се бием и тук, в тази къща. Тук са донесли два сандъка бомби, в пруста има картечница.

Аз вярвах в своите бойци, в своите командири: никого от тях не ще хванат жив.

Мярна ми се зловеща мисъл: ами ранените?

5.

Ами ранените? Как да постъпя с тях?

През пруста влязох в другата половина, при тях.

Фитилът на газената лампа беше свален. Нашият фелдшер, синеокият старец Киреев, наглеждаше печката. Вратичката беше отворена. Отблясъците на огъня играеха по дървената стена, по сивите одеяла, по неподвижните лица.

Някой бълнуваше. Някой тихо се обади:

— Другарю комбат!

На пръсти се приближих. Викаше ме Севрюков. Той лежеше по гръб на края на набързо скованите нарове; потъналата във възглавницата глава не се повдигна. Той дишаше с леко свирещ звук; парчета от снаряд се бяха забили в гърдите и в слабините му; раните бяха тежки, но не смъртоносни. За миг изпитах странно чувство: стори ми се, че го помня ранен отдавна-отдавна, а пък всъщност това се случи едва преди няколко часа.

Поседнах в краката му. Севрюков се опря на лакти и се помъчи да се повдигне, но лицето му се сви и той глухо изпъшка. Киреев веднага се озова до него. С недоволно и ласкаво мърморене той накара Севрюков отново да легне.

— Вървете си, Киреев — кратко рече Севрюков.

И не проговори, докато фелдшерът не се отдалечи при печката, после шепнешком ми каза:

— Наведете се малко. Искам да ви попитам: какво става там? — Той посочи с погледа си стената. — Какво е станало, другарю комбат?

— Как какво е станало?

— Защо не ни изпращате в тила?

Какво да му отговоря? Да го излъжа ли? Не. Нека Севрюков знае. Аз казах:

— Батальонът е обкръжен.

Севрюков затвори очи. Сиво върху бялата възглавница, брадясалото му лице с грижливо вчесаните, прошарени на сколуфите коси изглеждаше безжизнено. За какво ли мислеше? Тъмните клепки се повдигнаха.

— Другарю комбат... моля да ми дадете оръжие.

— Да, това трябва да се направи, Севрюков. Ще дам нареждане. Понечих да стана, но Севрюков ме хвана за ръката.

— Вие... няма да ни оставите? Нали няма да ни оставите?

С ръцете, очите си той се впиваше в мене.

— Не, Севрюков, няма да ви оставя.

Пръстите леко се разпуснаха. Той слабо ми се усмихна, той вярваше на батальонния си командир.

С натежала душа безмълвно се запътих към вратата. Но още веднъж прозвуча:

— Другарю комбат...

Не ми се искаше, но трябваше да отида.

— Сударушкин, ти ли си?

Под белия неизцапан още бинт главата изглеждаше странно голяма. Превръзката минаваше през челото, но лицето беше открито. На одеялото неподвижно, като чужда лежеше забинтована също странно огромна ръка.

— Кога са те ранили?

— Че не помните ли, другарю комбат? Нали ми се сопнахте: „Мълчи!“

Аха, това е бил той... Спомних си залялото с кръв лице, червените мокри ръце, еднообразните страшни охкания. Аз му заповядах „Мълчи!“ и той кротко замълча.

Сударушкин попита:

— Отблъснахте ли го?

Защо без време да му човъркам в душата? Аз казах:

— Да.

— Слава тебе... А мене, другарю комбат, ще ме пуснат ли у дома, да се оправя?

— Разбира се — отвърнах аз.

Той се усмихна.

— А след това, другарю комбат, пак при вас ще постъпя, пак ваш боец ще стана.

— Разбира се.

И аз побързах да си отида, за да не изслушвам въпроси, да не отговарям, да не лъжа.

Когато се обърнах, видях капитан Шилов. Полуседнал, покрит с одеялото само до кръста, той беше опрял гръб на дървената стена и ме гледаше. Нощната лампа пръскаше мъждива светлина; дълбоки сенки рязко очертаваха отслабналото му лице. Вероятно той нито можеше, нито се опитваше да заспи. Донесен тука с раздробен крак, единствен той сред ранените знаеше онова, което засега не беше известно на останалите. Знаеше и мълчеше. Замълча си и сега, за нищо не ме попита, дори не разлепи устни.

Какво да правя с тези безпомощни, беззащитни хора? Отговорете ми: какво да правя?

Мога ли да постъпя така?...

... Когато дойде самият край, когато остане само една картeчница, ще вляза с картeчницата тука. Ниско ще се поклоня и ще кажа:

— Всички бойци се биха до предпоследния патрон, всички са мъртви. Простете ми, другари. Да ви евакуирам, нямам възможност. Да ви предам на немците, за да ви мъчат, нямам право. Да умрем като съветски войници.

... Аз ще приема смъртта последен. Първо ще повредя картeчницата, след това ще се застрелям.

Мога ли да постъпя така? А как иначе? Да предам ранените на врага? На мъчения? Как иначе? Че отговорете ми де!

... И няма да остане никой на света, който да може да разкаже как е загинал един батальон панфиловци, първи батальон на Талгарския полк.

И някой ден след войната може да намерят в немските архиви донесение, в което ще прочетат колко врагове е избил един обкръжен съветски батальон. Тогава може би ще узнаят как сме се били, как сме умирали в безименната подмосковска гора... А може и да не узнаят.

Нижеха се нощните часове, нощните размишления.

6.

Брудни не се връщаше. Бозжанов не се връщаше.

Възсядах коня и излизах на края на гората, на линията, където работеха. Бойците копаеха ли, копаеха и навлизаха в почвата до кръста, до раменете и по-дълбоко. Някои съвсем не се виждаха; от черните отвори се мяркаха само лопатите, които изхвърляха пръстта.

Луната ту светеше ясно, ту мъждееше в мъгла. Студът отново отпусна, небето се заоблачаваше.

Погледнах в тъмната далечина, откъдето можеше да се появи Брудни. Искаше ми се пак да ударя с оръдеен залп Новлянское, Новошчурино. Ние не спим, и вас няма да оставим да спите! Но трябваше да пестим снарядите: трябват ни, за да държим пътя, трябват ни, за да можем, когато удари часът, да посрещнем с картеч атакуващите вериги.

Нощта ми се струваше дълга, дълга. От края на гората насочвах Лисанка обратно, към щаба. Добрата кобила бавно пристъпваше между дърветата. Не й давах зор. Имаше ли нужда?

В щаба се измъчвах, мислех.

Приблизително към един часа през нощта забръмча телефонът.

— Другарю комбат, за вас — каза телефонистът.

Обаждаше се Муратов. Бозжанов изпратил него, своя бързоходец, да ми съобщи, че отрядът му се връща и кара снарядите и оръдията.

Лисанка беше оседлана. Аз забързах да ги посрещна. Четиристотин снаряда, охо! Сега можем да стоварим по един удар върху Новлянское, върху Новошчурино. Сега ще пропищете, ще наизскачате от топлото, господа „победители“! Ние не спим и вас няма да ви оставим да спите!

ОСЕМДЕСЕТ И СЕДЕМ

1.

На кон, придружен от Синченко, посрещнах колоната близо до гората.

Спрях се пред преминаващите впрягове. Тежките артилерийски колелета се врязваха в снега чак до черната земя.

Божанов оживено докладваше: немците нехаят, спят, постове няма, никой не е попречил на малката му войска.

Лисанка беше познала Джалмухамед и протягаше към него муцуната си; той често галеше моя кон и му даваше лакомства; Лисанка и сега захруска захар.

Малката му войска... Какво разправя той, малка ли? Какво е това? Откъде е насъбрал тези хора?

Край конете, край оръдията, раклите вървяха и вървяха фигури с пушки, с шинели.

Попитах го:

— Кого си довел? Какви са тия хора?

Божанов радостно отговори:

— Почти сто души, другарю командир. От батальона на Шилов. Излизаха по двама, по трима от гората. Малко оставаше да ни разцелуват.

Аз изкомандувах:

— Колона, стой!

Тежките коне спряха, скърцането на колелетата замря.

— Външните лица да се оттеглят настрана! Да не вървят след оръдията! Отдельонният командир Блоха!

— Аз!

— Проверете изпълнението! Синченко!

— Аз!

— Предайте моята заповед на командира на близката рота и след това в щаба, на Рахимов: нито едно външно лице да не се допуска в

разположението на батальона...

— Слушам, другарю комбат.

— Вървете.

Той препусна.

От дългата върволица впрягове започнаха да се отделят тъмни фигури. Някои стояха, спрели се малко настрана, други идваха към мене. Блоха доложи, че в колоната са останали само свои.

— Колона, марш!

Оръдията потеглиха. Аз мълком гледах. Последен с пушка в ръка крачеше Мурин.

Усетила опъването на поводата, Лисанка тръгна подир тях.

— А ние? Къде да се денем, другарю комбат?

— Където искате... Бегълци не ми трябва.

2.

Те вървяха на тълпа подир Лисанка, те се притискаха към мене.

— Другарю комбат, приемете ни...

— Другарю комбат, той ни обиколи откъм тил, от всички страни. Затова стана така, другарю комбат.

— Ние идем от обкръжението, другарю комбат!

Аз не отговарях. В душата ми пак беше мрачно. „От обкръжението“. Пак тази дума, която, сякаш наговорили се, бяха повтаряли скитниците с войнишки шинели, дето се тътреха през нашата линия от околностите на Вязма. Тя беше се натрапила на ушите, беше станала омразна.

Искаше ми се да кресна: „Ами къде са вашите командири? Защо не са ви стегнали юздите?“ Но аз си спомних за ранения капитан Шилов, спомних си с каква страст той каза: „Нали се биха две роти, нали не изоставиха ранения си командир.“

И все пак батальонът е разбит, разпръснат в гората. „Закономерно ли е това?“ Преди малко в моя блиндаж така се запита на глас Шилов. Запита се и не даде отговор.

Тези войници са били жалени преди боя. Те са избягали от врага, в душите им се е загнездил страх. Ще побягнат и тука. Не, няма да ги оставя да влязат в нашия настръхнал остров. Трепнали сте в боя? Треперете и сега като непокаяли се грешници.

Някой хвана с ръка стремето ми.

— Аксакал, не сте прав — каза на казахски Бозжанов.

Гледай ти! Намерил се застъпник! Значи, и той върви подире ми заедно с бегълците, които е насъбрал.

— Не сте прав — повтори той. — Това са съветски хора, това са червеноармейци. Не може така, аксакал.

Не го прекъснах, но не му и отговорих. Бозжанов продължи:

— Не бива да ги прогоним, аксакал... Назначете ме за техен командир. Аз ги доведох, аз ще бъда с тях и в боя. Дайте ни задача, дайте ни боен участък.

— Не — казах аз.

3.

Без да разбират казахския език, всички се вслушваха, всички се притискаха около Лисанка. По интонацията те сигурно долавяха: дебелият политически ръководител се е застъпил, дебелият политически ръководител ги защитава. А този с мършавото лице, на коня, дето все мълчи, дето изрече някаква дума — той не иска. Някои в дрезгавата светлина на луната се мъчеха да ме зърнат в лицето.

Лисанка все се дърпаше, все се обръщаше към нашата гора, сякаш и тя се молеше: натам.

За думите на Бозжанов аз отворих сърцето си, обмислих ги. И казах: „Не!“ И рязко насочих Лисанка настрана от гората.

Хората се точеха подире ми, лепяха се по мене.

Аз не можех — разберете ме — не можех да ги взема в батальона. Да имах възможност да поработя с тях, да ги поочупя, да вкарам в ред тази върволица, вярвам, биха станали воители за чест и слава. Но трябва време — онова, което ми липсва. Остават броеви часове до жестокия бой.

Какво мога да направя за тях? Нека си вървят, ще им помогна да стигнат там, където ще ги поочупят, ще ги постегнат... А тука... Тука от тях няма нужда.

Отбих се настрана от гората и без да се обръщам, ходом подкарах из полето. На няколко пъти ме спираха наши постове.

Върна се Синченко.

— Заповедта е изпълнена, другарю комбат.

— Обади ли се на Рахимов?

— Да.

Почаках да видя дали Синченко няма да каже още нещо, няма ли новини от Рахимов. Но Синченко мълчеше.

Изръмжах:

— Добре...

Приближавахме се към пътя, който водеше за Долгоруковка, който извеждаше при нашите. Там, по дължината на тесния проход, патрулираше наше конно разузнаване. Поставена му бе задачата

непрекъснато да следи свободен ли е пътят, не се ли е затворила, не се ли е запълнила пролуката.

Дълбоко в душата си все още се надявах, че може да дойде заповед, че преди съмване, докато има тази пролука, може да изскочим от примката.

Намерих поста на конното разузнаване и попитах:

— Какво ново?

— Нищо... Никакви промени, другарю комбат.

— Кой знае пътя?

— Аз.

— Със заобикаляне на Долгоруковка ли?

— Да.

— Ще тръгнеш като водач. Ще преведеш ей тия.

Обърнах се към войниците, които стояха наоколо и се вслушвах, и им посочих пътя:

— Там е Волоколамск, там са нашите части. Ще ви преведат. Вървете.

И подкарах Лисанка назад, към гората.

4.

Изведнъж подир мене затичаха.

— Другарю комбат... Другарю комбат.

— Какво искате?

— Другарю комбат... Приемете ни, другарю комбат.

Отговорих:

— Стига пазарлъци! Нали чухте заповедта ми? Нито един външен човек не ще бъде допуснат в разположението на батальона.

— Че какви външни сме ние? Нали сме свои! Другарю комбат, нали ме познавате лично. Аз съм Ползунов. Пред вас с мене приказва генералът. Помните ли?

Ползунов... В мъглата не виждах, но си спомних юношеското лице, пълничките, малко издадени устни, сериозните сиви очи, спомних си упорития отговор: „Добре, другарю генерал“. Ето ти тебе едно „добре“.

— Че каква стана тя, Ползунов? Генералът каза: „Искам да чуя за тебе, Ползунов...“. А ти?

Той не отговори. Повторих:

— А ти? Побягна?

Ползунов мрачно рече:

— Там щяхме да загинем мърцина... Не ми се ще, другарю комбат, мърцина да умирам...

Някой, застанал до него, смело заговори:

— А къде можехме да се денем, като ни удари отзад? Да си седим по дупките и да чакаме да ни тегли куршума ли? Е, плюхмe си на петите. Открито ще кажа: и аз побягнах... А какво съм си мислил? Сега ти мене, а после ще намеря цаката и... за тебе. Ще се наплатим. Няма да отида, другарю комбат, където ме пращате. И сам да остана, сам ще партизанствувам! Открито ще кажа: правете с мене, каквото искате, няма да отида и толкова.

Попитах го:

— Как се казваш?

— Боецът Пашко.

Ползунов побърза да потвърди:

— Това, другарю комбат, е наистина той. Пашко. Може би се опасявате, че тука има шпиони? Не, другарю комбат, познавам ги всичките... И по документите може да се провери. Книжки имате ли си всички, момчета?

Аз казах:

— Пушки имат ли всички?

— Всички... Всички...

— Всеки да отговаря само за себе си. Бомби има ли?

— Има! Аз имам!

Сега гласовете бяха по-малко.

— Изпогубихте ги от уплаха, а? Ползунов, ще бъдеш старши. Построй хората. Докарай ги във войнишки вид. Тези с бомбите, на десния фланг.

Без да чакат друга команда, войниците започнаха припряно да се строят. Ползунов се обади:

— Другарю комбат! Тука има по-старши по звание от мене.

— После ще гледаме кой какво звание има. Сега всичките си имате само едно звание: дезертър.

Пак се чу гласът на Пашко:

— За себе си не приемам!

— Без разговори!

Пашко като че ли беше по-смел от другите, но аз виждах: първата доблест на войника — непрекословното подчинение на думата на началника — му беше чужда. Да, и със златна глава може да се видиш натясно, щом войникът не е подготвен, както каза Панфилов... Да, не би трябвало да ги вземам... Със свито сърце изкомандувах:

— Равнис! Ползунов, подравни редиците! Мирно! Без приказки! Никакво мърдане! Поред на номерата преброй се!

Ползунов доложи, че в строя заедно с него има осемдесет и седем бойци.

Аз казах:

— Не бойци! Осемдесет и седем бегълци, осемдесет и седем мокри кокошки! Много-много няма да приказвам с вас. Вие заронихте сълзи: „Приемете ни.“ Москва на сълзи не вярва. Не им вярвам и аз. Моята заповед ще си остане непроменена: нито един страхливец, избягал от бойната линия, не ще влезе в разположението на батальона.

В нашите редици ще се наредят само бойци. Ще отидете там, откъдето сте побягнали. Ще отидете по-нататък, в тила на врага. Ще тръгнете сега. И ще се върнете през труповете на враговете. Тогава вратата ще бъде отворена. За командир на отряда назначавам политическия ръководител Бозжанов. На-дяс-но! След мен, марш!

5.

Опънах поводите и подкарах Лисанка с равна умерена крачка. Подире ми, в строй по двама, вървяха осемдесет и седем войника. До мене крачеше Бозжанов.

Той поиска нареждания. Аз сопнато отговорих:

— Чакай малко...

На душата ми беше все така тежко. Къде ги вода? Вървя напосоки, без разузнаване, без план, сам не зная къде. Войниците не са разделени на отделения, на взводове, не си знаят мястото в боя, не ще могат да застанат в боен ред. Макар и строени по двама, те си оставаха тълпа.

Трябваше да се излъчи челен дозор... Би трябвало да извикам един или два свои взвода, та да се нахвърлят върху немците от две, от три страни.

Би трябвало... Ех, какво още би трябвало...

Имаше моменти, когато мъчително ме терзаше съзнанието за дълга.

Аз разбирах: нужен съм на батальона, нужен съм му докрай. Мястото ми не е тука! Какво ме е повлякло в мрака кой знае с кого, кой знае накъде? Нямам право да напускам батальона, не бива да се впускам в необмислено, глупаво начинание, което няма да свърши с добро.

И нямах сили, нямах воля да обърна работата другояче.

Идваше ми наум: ами ако в мое отсъствие се завърне Брудни, ако дойде заповед? И се усмихвах: не се залъгвай, заповед няма да има, няма да се измъкнеш.

Навлязохме в ивица напрашен до черно сняг. Лисанка заобикаляше ямите от снарядите. Ето я и линията на окопите — изоставени, безмълвни, празни.

Тука всичко е познато — всеки ход, всяка пътечка — и всичко е неузнаваемо, всичко е пустинно. Отстрани, в Новлянское, се виждаха два-три осветени прозореца. Немците не се страхуваха от нас, не си даваха труд да се маскират... В мене пламна омраза: добре, почакайте!...

Обърнах се да погледна разтегналия се строй. Осемдесет и седем бегълци. Какво ще могат да направят? Ех, не тъй, не тъй би трябвало всичко това...

Спомних си как преди една седмица изпращах на нощно нападение сто орли. Тогава ни тресеше; побиваха ни тръпките на подема, на увлечението, на предчувствието за бойна сполука. Онова беше операция, идея, грижлив план, унищожителен удар.

А сега? Защо отивам? Кой дявол ме кара да действам на късмет?

6.

Ние отминахме линията на изоставените окопи и слязохме към реката. Тука бяха познати всички бродове, всички дървета, прехвърлени от единия на другия бряг върху несигурни подпори.

Спрях хората до едно такова мостче. Реката с ромолене прехвърляше две дървета и образуваше бял праг.

Отвъд, на стотина крачки от водата, чернееше гора.

Полугласно обясних задачата: да се промъкнат към Новлянское от другата страна, през гората, край селото отново да пребродят реката, да нахълтат в селото, да избият немците, да подпалят камионите, да подпалят понтонния мост.

След това попитах:

— Ясно ли е?

Отговориха ми тихо само няколко гласа:

— Ясно...

Аз не долових тонове на възбуда, на подем пред бой... Тези хора, току-що побягнали от немците, набрали страх, не можеха да повярват, че сега те ще бъдат страшни... Ами аз? Вярвах ли го аз?

— Тука преминавай по един! — заповядах аз. — След това движи се един по един, разпръснато. Ползунов, напред!

Той изтича, взел пушката за бой с нож, привел се... До мостчето се поспря, стъпи на хлъзгавите дървета... Сетне тъмният фон на реката погълна тъмната фигура. Върху белия склон на отвъдния бряг скоро се появи един силует.

Ползунов се изкачи по стръмнината, полегна до билото ѝ, после се надигна, изправи се и закрачи към гората.

Аз казах:

— Дяснофланговият, напред! В гората да се върви в колона по един, по реда на номерата. Интервал: пет до осем крачки.

Покорна на моята ръка, Лисанка навлезе в реката. Тука беше плитко, до корем.

Защо заповядах да се движат в гората поединично? Защо с такъв интервал? Ще ви открия тайната си мисъл... Смятах: страхливците ще се изпокрият. В непрогледната гора това става лесно — мръдне

настрана, притисне се до някое дърво и потъне в мрака. Е, потъвай по дяволите! Скитай без родина и чест! Ще останат, мислех си, половината или по-малко. На тези ще повярвам, ще ги върна обратно, ще ги взема в батальона.

Аз изпреварих Ползунов и подкарах между дърветата пред всички, без да се отдалечавам от края на гората и без да поглеждам назад.

Затопляше се, от вейките падаха капки. Облаци застилаха луната; тя едва прозираше като неясно мътно петно.

Ето че гората свърши. До нея е пътят, който води за Новлянское.

Наблизо е понтонният мост, след това — бърдо, на бърдото е селото. Ясно светят няколко прозореца.

Един по един взеха да ме настигат хората. Последен вървеше Божанов. Заповядах им да се строят.

— Ползунов! Преброй колко са налице!

Той мина редицата от край до край и шепнешком доложи:

— Осемдесет и седем, другарю комбат!

Осемдесет и седем? Всички са тук! Всички са дошли да се бият!

Обзе ме тръпка на радост. Усетих: те вече са ми скъпи, сърцето ми ги е приело. А може това да е била друга тръпка; може от тях вече да се е излъчвал нервен ток.

Зачу се приближаващо се боботене на автомобилен мотор. Извърнах глава по посока на звука и изведнъж през дърветата ни заля прожекторна светлина. Фаровете на камиона, изкачил се на полегатото баирче, горяха с пълна светлина. Извивката на пътя беше насочила сноповете на светлината към нас.

Никой в строя не се помръдна. Всички стояха бледи, почти бели от светлината, стиснали блесналите пушки, напрегнато загледани пред себе си. Бавно се движеха черните, сякаш изрязани сенки на дърветата.

Светлината се плъзна по-нататък. Мракът забули лицата. Белите снопове се залюляха нагоре и надолу, започнаха да се отдалечават, да се скъсяват и легнаха на пътя.

Аз скочих от седлото. След ослепителните лъчи не можех да различа никого, неясно се виждаха само белите чорапки на Лисанка.

— Легни! Наблюдавай! — заповядах аз.

Очите отново свикнаха... Фаровете се отразиха във водата. Чу се как затрополиха дърветата на моста. Ние видяхме: срещу камиона се появи червено петънце на електрическо фенерче. Камионът излезе на отсрещния бряг и спря. Към фаровете, в светлата ивица, се приближи часовой. Някои от жестовете се разбираха. Той се обърна и два пъти махна с ръка към гората, където беше се спотаил нашият батальон. Сетне посочи към Красная гора. Изглежда, оттам можеше да се заобиколи.

Моторът забоботи, светлината се раздвижи, колата се качи по стръмнината, фаровете за миг изтръгнаха от тъмнината засребрила се улица с дълги камиони пред къщите. След това сноповете светлина запълзяха настрана, залюляха се нагоре и надолу и тръгнаха успоредно на брега по заобиколния път.

Някой се приближи до мене:

— Другарю комбат, аз се наемам.

Гласът беше познат.

— Пашко?

— Да... Аз се наемам.

— Какво?

— Ще му видя сметката...

— На часовоя ли? Как?

Пашко отметна шинела си и ми показва: блесна светлото острие на фински нож^[1].

— Не бери грижа... — рече той. — А след това ще свирна.

— Не бива... — Подадох му електрическото си фенерче. —
Вземи. Ще светнеш три пъти.

Той мушна фенерчето под ушанката.

— Може и с трофейното да дам сигнал... С червеното. Може ли?

— Може... Ще светнеш три пъти: пътят е свободен. Ще се справиш ли самичък?

По-скоро със слуха, отколкото със зрението си долових: той се усмихна.

— Ще се справя...

— Върви...

Пашко бързо се изгуби в мъглата.

Е, да става, каквото ще става... Връщане назад за мен вече няма. Но нима ще нахълтаме ей така, като орда? Повиках Бозжанов.

— Раздели хората на десетки... Една група вземи ти, удари в гръб охраната, разположена срещу батальона. На една десетка ще дадеш задачата да подпали моста... Останалите нека действуват в селото; всички, които имат бомби — там...

— Слушам, другарю комбат.

Той започна да се разпорежда.

Минаха още две коли. Пак в светлата ивица се появи часовоят. Пак фаровете посребриха улицата. Вратата на една от къщите се отвори, излезе някой — висок, по долни дрехи, бос — сънливо се протегна и взе да пикае от стълбището. Мръсници, ето как спят те на фронта: по долни дрехи, в къщи, на легла.

Пак всичко се изгуби в мъглата. Белите снопове се люшнаха, свърнаха встрани и поеха по заобиколния път.

Ние лежахме и напрегнато се вглеждахме в мътния мрак на нощта, вглеждахме се там, където беше изчезнал Пашко. Дали ще

сполучи? Дали ще има сигнал? А после? Как ще стане то, това „после“?

За миг ме прониза странно усещане: стори ми се, че всичко това е вече станало някога точно така, както сега (а кога — кой знае; в някой друг живот може би) — ние също така сме лежали в тъмата, стаили се, промъкнали се изотзад към сънния стан на врага, готови изведнъж да се втурнем в него. Чудно, нима това е съвременна война? Не такава съм си я представял аз.

Но къде е сигналът? Минутите са мъчително дълги. Аха, май че...

В тъмнината край моста в нечия невидима ръка изникна червено кръгче... Повися и изчезна... Раз... Светна пак... Два... Ето и три.

Казах:

— Стани! Пригответи се! Бомбите за бой! Е, другари... Законът на войника е: победа или смърт! Ще нахълтате безшумно. Бозжанов, води!

— През моста ли?

— Да.

Той изкомандува шепнешком:

— След мен!

И затича. След него се спуснаха всички.

Една минута по-късно до мен долетя трополене по дърветата на моста.

[1] Нож с дебело и късо острие, употребяван от финландците. — Б.пр. ↑

8.

Всичко сполучи... Сполучи до нелепост лесно.

Бавно влязох по моста в селото, озарено от алената светлина на пожара.

Тук-там още избухваха бомби, трещяха изстрели, разнасяха се виковете. Да, това беше не бой, а клане.

Сложили охрана откъм гората, където беше се укрил нашият батальон, немците бяха легнали да спят на легла или на сено, съблекли се по долни дрехи. Дочули изстрелите, избухването на бомбите, те взели да изскачат, замятали се, изпокрили се навсякъде — под креватите, зад печките, в зимниците, в плевниците — разтреперани от студ, страх.

Няма да описвам тези сцени.

Заленият с бензин мост беше в пламъци. Изпъкваше тъмната грамада на черквата. За кой ли път през едно денонощие се връщах аз тука, при този черковен праг? Стъклата бяха разбити, прозоречните отвори бяха черни, в малкото оцелели рамки се отразяваше пламъкът.

Изпратих Синченко да търси Божанов със заповед да събере бойците, да ги заведе в батальона.

9.

Пак между дърветата Лисанка крачеше към къщата на горския.

Радостта бе отлетяла. Душата ѝ пак беше тъжна. Аз седях на седлото отпуснато, с цялата си тежест, без чудесното чувство на окриленост, без щастието на победата.

Победата се кове преди боя — на това ни учеше Панфилов. Това, както и много други неща, бях възприел от него.

Но какво направих аз тука преди боя? Срецнах бегълци и ги поведох на късмет. И толкоз. И победих. На вас ви са известни моите убеждения, офицерските ми разбирания. „Лесните победи не радват сърцето на русина“ — е казвал Суворов.

Пълзяха тягостни мисли. Е, избихме сто и петдесет — двеста немци. А после? Нали както и преди сме в обръч, както и преди сме самотни сред безброй врагове.

Из целия път, докато отивах към къщата на горския, в ума ми току се мяркаше: дали не се е върнал Брудни, дали няма заповед? Разбира се, това непрекъснато очакване на заповед за изтегляне изглежда немъжествено, недостойно. Но това е истината. Аз я криех от всички, но от съвестта си не можеш я скри.

10.

В голямата стая на щаба гореше лампа. С уморено лице се изправи Рахимов. Повдигна глава Толстунов, сгушил се под шинела на пода. Те ме гледаха в очакване... Да питам ли? Все пак попитах, макар и да знаех предварително отговора. Да. Брудни не беше дошъл, заповед нямаше.

Донесоха вечеря. Не ми се ядеше... Толстунов се надигна. Скоро дойде Бозжанов. Донесе ми подарък: немски шестократен бинокъл. Колко бих му се радвал по друго време... А сега всичко ми беше безразлично. Минаваше три. Би трябвало да поспя до съмване, но аз чувствувах: няма да заспя. Викнах на Синченко:

— Синченко, има ли водка? Рахимов, ще пиеш ли?

Той отказа. Налях на Толстунов, налях на себе си. Ще пийна, може би тогава ще заспя...

УТРО

1.

Легнах си и мушнах под главата ватената фланела, която намирисваше на пожарище. Запуших, погледнах часовника, видях на пейката ушанката си. Тя беше далечко, не беше на мястото си. Би трябвало да я взема, да я вържа за каишката на кобура, та ако стане нещо, като скоча при тревога, да не я търся... Но не ми се искаше да мисля нито за тревоги, нито за онова, което ни чака. Обаче все пак станах. Тези няколко крачки до ушанката, която ми напомняше за действителността, направих пряко сили, като се налагах на себе си. Щеше ми се да се забравя, да напусна мислено тази къща, гората.

Пак си легнах, затворих очи... Заредиха се скъпи на сърцето картини от миналото. Сега не можеш ги възстанови. Какво ли не се мярна пред мене?

Едно зная със сигурност: минаваха ми мисли не само за мене самия, минаваха ми мисли и за батальона. Впрочем то е също за мене.

В онези минути на унес, на полузабравя, моите несвързани видения, разбира се, не са били подчинени на онзи параграф от устава, който предписва на командира да казва за частта си: „Аз“. За мене това беше не параграф, а чест, съвест, творчество, страст. Как още да го кажа? В моя батальон наистина беше вложено цялото ми „аз“. Той е мое творение, той е единственото, което съм създал на земята.

Идваха ми наум разни работи. Сигурно и дребни, и трогателни, и смешни.

Например ли? Добре, ето ви един пример.

2.

Един слънчев ден през август батальонът излезе на стрелбището.

Бяхме на лагер край буйната планинска река Талгарка. Недалече, до станицата Талгар, зеленееха градини, където растат огромните, най-хубавите в света алмаатински ябълки. Наоколо се шири равна, обгорена от слънцето степ. Но на юг над степта се издигат предпланините на Тянь Шан. Някъде във висините, леко отделени с почти недоловим щрих от блясъка на небето, блестят вечните снегове на върховете. Това е Южен Казахстан — неговите красоти никога не ще мога да опиша.

Степта е идеално стрелбище. Тя е досам тебе, тя не е само под ръка, но е буквално под краката ти: гладка е като дъска за гладене.

Лесно е, приятно е да изминеш два-три километра по такава гладка равнина, да постреляш, да се върнеш. Но аз готвех хората за война. Лесно ли? Приятно ли? Тогава долу идеалното стрелбище! Заведох батальона в планините.

Качихме се на първата тераса. Тя бе цялата обрасла с тръни, с гъстасти от сухия, пълзящ храст курай. Не, тука не може да се стреля.

Към следващата площадка водеше стръмно каменисто нагорнище. Батальон, напред! След мен! Запъплихме нагоре. Стръмно. Изпод войнишките обувки с шумолене се затъркаляха надолу камъни.

Покатерихме се. Дявол да го вземе, и тука няма къде да се стреля! Като стена, висока почти колкото човешки бой, се издигаше сочна трева. Че къде да отидем? По-нагоре по склона се вижда тъмната зеленина на дъбова гора.

Такива са контрастите в планините. Но такъв е, да го кажа веднага, и целият Казахстан. Не ви ли е разказвал някой легендата за сътворението на Казахстан? В дните на сътворението господ създал небето и земята, моретата и океаните, всичките страни, всичките материци, а за Казахстан забравил. Спомнил си в последната минута, а материал вече нямал. От разни места той бързо откъснал по парченце — едно крайче от Америка, едно парченце от Италия, отрязък от африканска пустиня, една ивица от Кавказ, — наставил ги и ги залепил там, където трябвало да бъде Казахстан. Там, в моята родина, ще

намерите всичко: и вечно голи, сякаш прокълнати от небето пространства на безводни солени плата, и най-благословени кътчета.

Но къде да стреляме? Строи батальона в четири редици и поведох тази стена срещу стената на тревата. Минахме напред и назад няколко пъти. Тежките военни обувки мачкаха, чупеха, стъпкваха тревата. Последния път марширувахме, като изтръгвахме с ръце оцелелите стъбла. Застанал настрана, аз се любувах и изживях незабравима минута на щастие. Каква сила е това — батальонът! С този батальон, дисциплиниран, готов за бой, закален, ще се врежа в пълчищата на враговете и ще мина ей така — ще ги натъпквам в земята, в гроба. Аз знаех: войната не е такава, но все пак си я представях така.

В тревата бе утъпкан обширен дълъг четириъгълник. На края поставихме мишените. Батальонът все още оставаше строен. Всички виждаха нарисуваните с въглен върху листа фурнир глави с ласки със знака на пречупения кръст над козирката. Поиска ми се още веднъж да усетя силата на батальона. Заповядах на първата редица да легне, втората да води огъня от коляно, след това изкомандувах:

— По фашистите, залпово!... Батальон...

Изчаках. Няколкостотин пушки бяха насочени в четирите мишени. Залповият огън на батальона по онова време не беше предписан от бойния устав, но аз направих опит:

— Огън!

Дявол да го вземе! От един залп ние останахме без мишени. Сякаш нещо ги преряза. Седемстотин изстрела наведнъж е страшно нещо. Колчетата, на които бяха заковани щитовете, бяха пресечени от куршумите, фурнирът — нацепен, раздран. Аз и ругаех, и се смеех; бяхме се катерили, с подметките си утъпквали стрелбище и пак не можехме да си постреляме.

Така ние кълцахме немците преди боевете. А тука... Но за „тука“ не ми се искаше да мисля.

И отново се мярнаха скъпи на сърцето картини от миналото. Не, не само за батальона. Имаше и за друго. Какво ли не се мярна пред мене!

3.

И изведнъж прозвуча гласът на Брудни:

— Другарю комбат...

Бях си наложил да не чакам и все пак го чаках със заповедта. В полусън аз се усмихнах.

И скочих. Рахимов вече беше на крак. Шинелът му се търкаляше на пода. Той, моят прибран, безстрастен началник-щаб не го вдигна. Той се усмихваше. Гледаше Брудни и Курбатов.

Те бяха влезли заедно. По шинелите на двамата блестеше гладка кора неизсъхнала кал; трябва някъде да са пълзели.

— Другарю комбат, разрешете...

Това беше наяве. Това беше живият-живеничък Брудни, неговият бърз говор, бърз поглед, пламнали от руменина бузи.

— Има ли заповед?

— Да, другарю комбат, да отстъпим...

Той ми подаде бележка. Когато страстно желаеш нещо, не можеш веднага да повярваш, че то се е изпълнило. Помня, през ума ми премина мисълта: не е ли сън всичко това? Не, виденията бяха свършили. Погледнах часовника. Три и половина. Нима съм лежал само няколко минути?

Командирът на полка майор Юрасов в набързо надраскани редове съобщаваше, че в гората отвъд село Долгоруковка ще ни пресрещне един от щабните командири, който ще ни посочи понататъшния маршрут към Волоколамск — полкът се изтегля натам.

Към Волоколамск! Отстъпление на тридесет километра! Но няма време човек да се измъчва с тези мисли. Часът е три и половина, а в седем се съмва.

4.

В мрака в ротни колони батальонът крачи по размекналата се подгизнала земя. Вървят бойци, вървят оръдия, двуколки с картечници, талиги с бойни припаси, санитарни коли, след това пак бойци.

По навик изчаквам батальонът да мине край мене, след това подкарвам Лисанка, изпреварвам редиците и пак ги изчаквам да минат.

От време на време като мъждиво петно на черното небе се откроява луната. Тогава и мракът става мъждив.

Отново изпреварвам батальона.

Колоната води Заев. Неговата рота е челна. Навел се както винаги с тялото си леко напред, размахал дългите си ръце, той пръска водата и удря ли, удря крак, за да даде темп. В редици по четири, без да изостават, се движат бойците. Ротата отминава.

Зад нея са каруците на санитарния взвод, сложен между бойните подразделения. С нас има четиридесет ранени. Забелязвам нашия тежичък, пуснал коремче фелдшер, стареца Киреев. Вървешком той все се грижи: крачи до каруцата, навел се над някого, нещо оправя, май нечия глава; мъглата го поглъща.

Ето я и безстопанствената команда, войнството на Бозжанов.

След като заобиколихме Долгоруковка, ние се приближавахме към пътя, същия, който неведнъж е бил споменаван в нашата повест — павирания път, който водеше към Волоколамск и там почти под прав ъгъл се вливаше във Волоколамското шосе.

Преди няколко дена, на шестнадесети октомври, групирани се в ударен юмрук, немците бяха се устремили към този път с цел с един скок да разкъсат нашата отбрана и след това, без да спират, с танкове, камиони и мотоциклети да нахълтат по Волоколамското шосе в Москва. Отблъснати край совхоза Буличово, задържани в следните дни на други позиции, като знаеха за малките сили на войските, които им се противопоставяха на този участък, те не искаха да повярват, че не ще сполучат. На тях им се струваше: още малко усилие, още един удар и преградата ще бъде разкъсана, ще се отвори пътят за Москва — асфалтът на Волоколамското шосе. Нашите части, които се биеха на пътя, отстъпваха. Но на другия ден същите полкове, същите батальони

отново се изпречваха на пътя на врага, отново го принуждаваха да води дълъг, безкраен бой. Немците всеки път си мислеха: това е последната съпротива, сетният бой. И упорито налитаха, не искаха да се откажат от избраното направление. Волоколамското шосе все още продължаваше да бъде ос на главния им удар.

5.

Отвъд Долгоруковка ни пресрещна помощникът на началник-щаба лейтенант Кургански. Експанзивен, енергичен, той радостно ми стискаше ръка. Веднага ми разказа: вторият и третият батальон понесли сериозни загуби. Хората се биели на групи, на шепи, отскачали и отново се укрепявали край пътищата, убивали немците, смилали живата сила на врага. Под прикритието на заслони, под прикритието на артилерията, която се бие с танковете, частите бързо се изтеглят към Волоколамск — към възловия пункт, затварящ Волоколамското шосе. Там е новата линия на дивизията.

С Кургански бяха пристигнали няколко коли с продоволствие за батальона. Бяха ни изпратили един тон бял хляб, опечен през нощта във Волоколамск.

Колите ни чакаха в гората. Аз реших да укроя там батальона: да оставя хората да си хапнат, да си починат, да нахранят конете.

На силните артилерийски коне предстоеше да потеглят обратно. В напуснатия от нас остров бяха скрити шест оръдия и четиристотин снаряда — същите, с които бяхме се сдобили през нощта. Аз реших още веднъж да ги измъкна под носа на немците.

На изток се зазоряваше, но наоколо всичко беше забулено в мъгла. Батальонът навлизаше в гората. Аз се приближих до Божанов.

— Божанов! Спри своите! Вземи десет крачки настрана.

Изкомандувах на другите поделения „Право!“ и огледах моя непредвиден по щат резерв. Накрая, застанали до двуколката с картечницата, завършваха строя моите картечари. По-нататък в редиците стояха онези, които през нощта бях гонил от батальона, онези, които след това излязоха пречистени от боя.

Заповядах на Божанов да вземе артилерийските коне и като използва мъглата, да се опита да изтегли тука снарядите и оръдията.

— Вземи цялата си команда. Прикрий оръдията от четирите страни. Ако се натъкнеш на дребна група, помъчи се да я унищожиш. А сериозен бой недей завързва: хвърляй оръдията във въздуха и се изтегляй тука. Действуй бързо. Помни: ние те чакаме тука.

Бозжанов се изпъна, отсечено козирува и бляскайки с малките си, тесни очи, отговори:

— Слушам, другарю комбат.

Той изглеждаше по-строен от друг път; лицето беше енергично; харесваше му да бъде командир, харесваше му самостоятелно да решава отчаяни задачи.

6.

Бойците запалиха огньове, свариха чай, сушиха се. Мнозина насякоха елхови клони и спяха на тях — на зеления войнишки дюшек. В походните кухни се вареше богата чорба с месо. Батальонът си почиваше, сложил охрана от всички страни.

Съмваше. Топеше се мракът. Мъглата се вдигаше. Настъпваше навъсено утро.

Към осем часа, когато по моята сметка Бозжанов вече трябваше да се върне, от небето се зачу бързо приближаващ се тътен на самолети. Ние ги видяхме. Ниско, под ръба на облаците, малко по-настрана от нас летяха немски бомбардировачи. Кажи-речи, тозчас от земята заговориха невидими за нас картечници и оръдия. Затрещяха тежки взривове на самолетни бомби. Самолетите прииждаха на вълни, ято след ято, и хвърляха своя товар в някаква точка на около четири-пет километра от нас, където минаваше шосето за Волоколамск.

Внезапно стрелбата рязко зачести. В небето вече нямаше самолети, но там, където току-що се стоварваха бомбите, там бумтяха сега оръдия — не десет, не двадесет, а може би сто или сто и петдесет оръдия. Моите конници, които изпратих там, донесоха: немците провеждат танкова атака, артилерията води бой против танковете.

Скоро се развихри стрелба и от другата страна, откъм другия ни фланг, също на четири-пет километра. Артилерийският огън там беше много по-слаб, но се чуваше пушечна и картечна стрелба.

А Бозжанов го нямаше... Кой дявол ме накара да дам тука почивка на батальона! Кой дявол ме накара да изпратя конете и бойците да докарат оръдията. Да бях вдигнал оръдията във въздуха на самото място... и край!

Как ще потегля сега без артилерийски впрягове? Пък и не е във впряговете работата... Мога ли да си отида и да изоставя своите, да не дочакам отряда?

Стрелба се води от две страни, а Бозжанов го няма и няма... Проклятие! Нима пак както вчера? Трябва по-скоро да се изтегляме, както ни е заповядано, а ето че не можеш да мръднеш...

Казах на Рахимов:

— Предайте моята заповед на ротните командири: да се вдигнат хората, да заемат кръгова отбрана.

КРАЙ КРЪСТОПЪТЯ

1.

На шосето, там, докъдето не достигаше окото, след кратко затишие отново бясно забухаха оръдия. В непрекъснатия тътнеж ухото рядко-рядко различаваше отделни изстрели.

А от другата страна боят въобще не беше стихвал. Но и там всичко беше скрито зад редки горички.

И още някъде отзад, отвъд шосето, също май че започнаха да се чуват гърмежи.

А Бозжанов, дявол да го вземе, още го няма! Аз проклинах него, проклинах себе си, изпратих да го пресрещнат конници. Но и да се ядосваш, и да не се ядосваш, не можеш помръдна. Сам се насадих, затворих си пътя...

Бойците копаеха по края на гората кръгова отбранителна линия. Засега това се правеше за всеки случай... Появи ли се Бозжанов, тозчас ще се вдигнем, ще тръгнем. Войникът ще си помърмори: „Нахалост копахме.“ Дай боже да е нахалост.

Заедно с Рахимов обиколих ротите. След кратката почивка, след белия хляб и горещата чорба с месо хората се бяха поразвеселили. Посрещаха ме с шегички. Близкият оръдеен тътен и стрелбата от всички страни не правеха особено впечатление. За нас това вече не беше първица: гнетът на страха беше преминал в миналото, в историята на батальона. Поолекна ми и на мен. Помислих си: „Няма да загинем!“

2.

Извиках ротните командири в щабната палатка. Обясних им, че отрядът на Божанов, който е отишъл да докара оръдията, се е забавил повече от предвидения срок, и съобщих решението си: батальонът няма да потегли, докато не се върнат нашите. Ако стане нужда, ще им се притечем на помощ.

В погледите им прочетох: всички са ме разбрали, от все сърце са приели тази заповед.

След като поприказвах с командирите, аз ги освободих. Излязохме заедно от палатката.

Между дърветата се зададе конник. Той отдалече радостно завика:

— Идат!

Всички се спряха. Конникът донесе дългоочакваната вест: нашите пристигат, отрядът на Божанов се приближава към гората и кара оръдията.

Сега най-после можех да дам заповед да продължим похода към Волоколамск.

— Всички по местата! — казах аз. — Пригответи се за тръгване. Филимонов, остани.

Филимонов, тридесет и пет годишен, мършав, енергичен лейтенант, беше командир на трета рота.

Той получи от мен задача да вдигне ротата си и тозчас да потегли като челна походна застава. Такъв е походният ред на батальона в бойна обстановка: челната застава изпреварва основната колона с три-четири километра.

Заедно с Филимонов разучихме картата. Най-пряк и най-удобен път беше шосето. Настъпилото затопляне положително бе превърнало в тесто всички околни пътища, с изключение на тази единствена твърда ивица. Но там, на паважа, от няколко пункта на две или три групи се стремяха да излязат немците. Аз набелязах по-тежък, но по-сигурен маршрут. Трябваше да пресечем шосето, да обърнем на север и по междуселски пътища да излезем към Волоколамск.

Филимонов трябваше незабавно да потегли по този път и да изпревари на задължителната дистанция ядрото на батальона.

Филимонов тичешком отиде в ротата.

Синченко доведе Лисанка. Аз я възседнах и препуснах към отряда на Бозжанов.

Едрите артилерийски коне с усилие влачиха оръдията без път, по дъното на недълбок дол. Мъглата вече ближеше тънката снежна покривка. Колелетата се врязваха в почвата. Определи крака в мократа хлъзгава трева, бойците помагаха на конете.

Към мен поглеждаха навъсено. Някой мрачно изруга. Друг рече:

— Ех, другарю комбат... Юрнал се е по всички пътища...

Друг промърмори забил очи в земята:

— Че на него какво му е? Шибне кобилата и си гледа кефа...

Познах Пашко.

— Пашко! Какво каза?

— Нищо...

Би трябвало да го стегна, да го накарам да усети какво значи ръката на командира, но аз си замълчах. Аз не разбирах какво е станало с хората. Нали благополучно са се върнали от опасна, трудна работа, с чест са изпълнили бойната си задача. Защо тогава, вместо да са горди, вместо да са радостни, те са така потиснати?

Приближи се Бозжанов. Той — обикновено оживен, усмихнат — сега беше също навъсено сериозен.

Бозжанов започна да докладва по устав, но аз го прекъснах:

— Какво е станало там при тебе? Защо всички са се разкиснали?

Бозжанов понижи глас и с усилие промълви:

— Научиха...

— Какво са научили?

— Навсякъде тука нашите са се изтеглили. А ние сме пак...

— Какво пак? Какви са тия глупости?

Той ме изгледа с продължителен поглед право в очите и тъжно каза:

— Аксакал, защо се държите така с мене? Нали знаете, че аз...

Но аз отново го прекъснах:

— Ето го твоето „аз“! — посочих му навъсените бойци, които мъкнеха оръдията. — Мисли за тях: ти отговаряш за хората. Е, какво „ние пак“?

— Пак сме сами...

— Откъде го измисли?

— Ние видяхме как прибираха всички постове... Всички се изтегляха... Отдавна вече, аксакал.

Ето какво било! Спомних си думите на Севрюков за „безжичния войнишки телефон“. Колко ме радваше този „телефон“ тогава, в часа на бойната сполука! А сега, при отстъплението, не е същото...

Бавно се движеха оръдията и раклите. Замислен, аз гледах хората. Пак зърнах Пашко. Все така, забил очи в земята, заедно с другите той буташе едно от оръдията; с мускулестата си снага тикаше лафета, опрял токове в податливата размръзнала се почва. Калта бе облепила ботушите му, но въпреки това личеха високи контешки кончови от жълт хром. Неволно попитах Бозжанов:

— Какви са тия ботуши на краката му?

Бозжанов отговори:

— Събу ги в Новлянское от немец. Уби един офицер и ги събу...

Да, интересен тип е този Пашко. Смел, отчаян, но... Но няма още у него, не се долавя у него, както забелязах и през нощта, първата доблест на воина — подчинението, дисциплинираността, която се внедрява от жестокото армейско обучение, която става втора природа на войника.

Напразно не го срязах преди малко. Това щеше да постегне всички... Нямаше да е зле, нямаше да е зле всички да чуят сега думата на командира.

Но няма вече време за такова нещо. Налага ми се незабавно да проверя съобщението на Бозжанов, да разбера каква е обстановката, да се ориентирам, да взема решение.

Така аз извърших грешка, която при никакви обстоятелства не е позволена на един командир: направих се, че не съм чул дързостта на един войник, измених на правилото: „Никога не прощавай“, не внесох с повелителна дума твърдост в душата на войника.

И като страшна последица подир няколко минути се проля кръв, която можеше да не се пролива.

3.

Оръдейните изстрели, които преди малко се сливаха в непрекъснат тътен, сега се разнасяха по-нарядко, но се чуваха по-ясно. Или те бяха се приближили, или пък тука, извън гората, дърветата не заглушаваха звука. От другата ни страна картечният и пушечен трясък се беше отдалечил, отминал.

А пред нас всичко си беше все така пустинно: един къс от пътя с бляскащи по него локви и кал, мокрите склонове на дола, рязко изрязващ се в сивото небе неравен гребен, който закриваше далечината. Зад нас — гора.

Неприятно състояние — не знаеш нищо определено, нищо не виждаш, след като си се озовал без задача сред огнищата на боя. Батальонът се охраняваше от конни дозори, но след съобщението на Божанов реших да се поогледам на всички страни от някой от най-близките хълмове, да видя какво става наоколо.

Казах на Божанов:

— Вкарай оръдията в гората. Аз ще препусна до височинната, ще се поогледам...

Синченко понечи да тръгне подире ми, но аз го оставих на края на гората...

След една минута Лисанка в галоп се озова на склона. Оттам се виждаше селото, проснало се край шосето. Забелязах движение по улицата, движение по шосето и мигновени бели припламвания на оръдейни изстрели. Насочих бинокъла.

Нашата артилерия се изтегляше. Трактори със закачени за тях оръдия изпълзяваха от селото, движеха се по полето и свиваха настрана от шосето. Край оръдията вървяха артилеристите и неспокойно се обръщаха. Разпознах високата и суха фигура на полковник Арсениев, командир на артилерийския полк. С бинокъла видях как той спря, извади и отвори табакерата си, взе цигара, запали кибрит, запуши — той направи всичко това, без да бърза, с подчертано спокойствие; после спря пълзящото край него оръдие и посочи нанякъде. Тракторът се отдели, артилеристите застанаха по местата си. Като поместих бинокъла в посоката, показана от Арсениев, за първи

път видях немски танкове... Белите кръстове на синкавочерна броня, пламъка, излизащ от тънките дула... Танковете стреляха от движение и влизаха в селото.

Искаше ми се, без да се откъсвам, да следя тази битка, разгръщащата се пред мене лента на съвременната война, но аз наведох бинокъла и се огледах наоколо. По пътя, който се вливаше в шосето, препускаха мои конници. Мина ми през ума: сигурно някъде са се сблъскали с настъпващите насам немци; нашите части, които се изтегляха на север, вероятно вече са изоставили този междуселски път.

По какъв ли начин, по кой ли маршрут ще се измъкнем ние сега? Би трябвало незабавно да прехвърля батальона оттатък междуселския път, докато е свободно устието му, та да не ни отрежат, да не ни затворят в триъгълника между пътищата. Продължавах развълнувано да оглеждам местността. И изведнъж видях ротата на Филимонов, потеглила вече по моя заповед.

В походна колона, проточила се в дола, без да вижда, какво става в селото, без да вижда танковете, ротата се движеше към селото, направо в лапите на немците. Какво прави той, да не се е побъркал? Върви, да го вземат дяволите, като сляп! Аз бясно пришпорих Лисанка; тя се изправи на задните крака от болка.

В кариер покрай гората, покрай батальона аз препуснах да настигна ротата.

4.

Настигнах я.

— Рота, стой! Филимонов, къде се навираш? Къде си се понесъл?

Той слисано рече:

— Слушам, другарю комбат.

— Къде отиваш?

— Смятах, другарю комбат, по тази долчинка да изляза при селото. А сетне по пътищата, по маршрута.

— Защо не си изпратил дозор? В селото има немци!

На възчервеното му лице се изписа объркване. Той, Ефим Ефимович Филимонов, по-късно стана един от героите на батальона, но тука насмалко не изведе ротата си без противотанково въоръжение срещу танкове: водеше бойците по долчинката, без да вижда нищо наоколо.

Аз успях да го спра, ротата не загуби нито един човек, но бях загубил време.

Към нас по долчинката някой препускаше с все сила, в карьер. Познах сивата кобила на Синченко. Той спря пред мене.

— Другарю комбат, побягнаха...

— Кои?

Без да отговори, запъхтян, развълнуван, той продължи:

— Те ви видяха... развикаха се: „Батальонният побягна!“ И се втурнаха...

— Кои?

— Тези... вчерашните... дето ги приехте...

— А батальонът?

— Не знам... На пътя вече има немци. Като се развикаха: „Батальонният побягна!“, като се втурнаха кой къде види, аз веднага се спуснах да ви викам...

Аз промълвих:

— Филимонов! Върни ротата! Бегом! Синченко, след мен!

И за втори път през този ден забих шпорите в корема на Лисанка.

5.

Аз полетях към гората. Отдалече тя изглеждаше пуста. Нима е наистина пуста? Нима има паника? Нима той, моят булат, моят батальон се е разпилял в един миг? Тогава няма за какво да живея! Но аз не вярвам, не вярвам.

Както препусках, забелязах няколко души на края на гората. Те сякаш ме чакаха. Спуснах се към тях. Видях навъсения Заев, видях линията на недоизкопаните гнезда, купчинки прясно изрината пръст. Бойците ги нямаше.

— Заев! Какво става с батальона? Къде са бойците?

Той козирува и отговори:

— Имаше команда, другарю комбат, да се подготвим за движение.

— Е... Къде е ротата?

— Строена в гората... В ротата, другарю комбат, редът не е нарушен.

— А тука какво се е случило? Къде?

Заев посочи натам, където преди няколко минути бях пресрещнал оръдията. Навъсено изсумтя:

— Там...

Ех, от него дума не можеш изтръгна! Лисанка пак ме понесе в галоп.

От едно място за секунда пред мен се мярна селото. Вървят камиони, камиони, вървят самоходни оръдия. Немци!

Сега по надолнището, в дола. Две оръдия още не са вкарани в гората. До оръдията са се скупчили ония, които вчера, след нощното клане в Новлянское, бях приел в батальона. Те не измъкват оръдията, не работят, те безредно се притискат до затъналите колелета, до спрелите коне. Видях пребледнелия Божанов; устните му бяха напрегнато стиснати, в ръката си държеше пистолет.

— Божанов! — закрещях аз. — Бягали ли са тия? Тия ли са викали, че батальонният командир избягал?

Той мълком кимна. Устните останаха стиснати, познатото ми възпълно лице бе неузнаваемо сурово, бузите бяха хлътнали, всичките

черти бяха станали по-остри.

Аз извиках:

— Ето го батальонния ви командир! Всички ли ме виждате? Божанов, кой е крещял? Всички ли?

— Ето кой...

С движение на главата Божанов посочи настрана. На известно разстояние, на склона, лежаха по очи два трупа. Кръвта беше потекла надолу в дълбоките следи от копита. По-скоро с досещане, отколкото по някакви външни белези познах единия — онзи, който би могъл да стане прославен герой. Би могъл... а загина като изменник, като страхливец. Да, това беше Пашко. На неестествено свитите крака, сякаш застинали в движение, имаше високи ботуши от жълта кожа, оплескани с кал.

Божанов най-после намери в себе си сили да се обърне към мене по устав:

— Разрешете да доложа... Вследствие на възникналата паника аз, другарю комбат, бях принуден да употребя оръжие.

— Ами тези? И тези ли са побягнали? Защо не си застрелял всички, които са побягнали?

Божанов млъкна:

— Заповядвам: побягнат ли още веднъж, стреляй по страхливците без предупреждение.

— Слушам, другарю комбат.

Не, аз не съм кръвожаден. Безсмислената жестокост е отвратителна. Но моментът беше такъв, че изискваше хората да запомнят урока, завинаги да научат закона на войната, закона на армията.

Изглеждах тълпата:

— Е, всички ли виждате батальонния командир? Всички ли чувате? Божанов, приведи хората в подобаващ вид! Вкарай оръдията! След това ще се явиш в щаба, при мене, да получиш отбранителен участък.

Помръднах поводите. Поелият дъх добър кон тръгна към щабната палатка в гората.

6.

Ние се озовахме в триъгълник, заграден от немски колони. Батальонът е отново откъснат.

Ако бъдещият критик на нашата повест сметне за нужно да обвини някого в това, мога да облекча неговата задача: виновният съм аз! Без риск няма война! Аз рискувах, аз изпратих хората в тила да приберат оставените снаряди и оръдия. Оръдията са докарани, но батальонът се е намерил в задънена улица, батальонът е отрязан. Сега, докато не се мръкне, не можеш се измъкна.

Не съм ли направил много грешки? Възможно е. Не е ли трябвало да действам по-умно, по-предвидливо? Възможно е.

Нека, щом го заслужавам, умните хора ме наругаят без снизхождение за грешката, но аз няма да се мъча да изкарам себе си непогрешим, златен или, по-точно казано, меден командир.

Ние се озовахме в триъгълник, заграден от немски колони. По павирания път бяха минали танкове. Подир тях в две редици към Волоколамск, към Москва се затъркаляха камиони, мотоциклети, влекачи — пехота, хранителни припаси, артилерия, немската групировка за главния удар. А по черния път пак там, на шосето, се вливаха транспортите на спомагателната група, пробила фронта вчера до нас.

На кръстопътя ставаше все по-голямо задръстване. Немската пътна служба вече регулираше движението и задържаше ту едната, ту другата колона.

Аз гледах с бинокъла. Лицата на немските войници, които седяха в камионите, бяха, както и вчера, при Новлянское, почти до едно млади. Особена веселба, смях, възбуждение не се забелязваха; седят с кепета, с леки шинелчета; мнозина зиморничаво са мушнаи ръце в ръкавите: измъчваше ги октомврийската студена влага. За тях, завоевателите, това бяха делници; те бяха свикнали на това: напред, напред!

Към мене се приближи командирът на артилерийската батарея.

— Насочени ли са оръдията? — попитах аз.

— Да, другарю комбат.

— Зареди и доложи!

В клина на гората, който се издаваше към кръстопътя, ние бяхме сложили осем оръдия. Част от артилеристите бяха изпратени при шестте оръдия на Шилов, съсредоточени в друг пункт. От клина до кръстопътя имаше около един километър, целта беше пред очите, немските коли ясно се виждаха в прицелната панорама — това се нарича право мерене.

— Готово! — доложи командирът на батареята.

— Давай! Бий със залпове! Със залпове!

Чу се команда:

— Батарея...

Пауза.

— Огън!

Припламна огън. Избумтя. Земята трепна. Аз видях с бинокъла: захвърчаха трески, парчета тенеке.

— Огън!

Немците наскочаха от камионите, хвърлиха се в канавките, хвърлиха се оттатък пътя; скри се някъде немската пътна полиция.

— Огън!

Не, господа „победители“, тука няма да минете! Отрязали ли сте ни? Не. Ние с огън прерязахме пътя, ние разсякохме вашите колонии. Вие бързахте към Москва, към Москва ли? Я се поспрете! Хайде благоволете първо да се справите с нас, хайде смачкайте един батальон от Червената армия!

ПУШЧИЦЕ, ПУШЧИЦЕ, НЕ ЩЕ ЛИ НИ СПАСИШ?

1.

На шосето всичко спря. Задните коли обръщаха кръгом в блъсканицата, заобикаляха идващите насреща им, забавяха се, където имаше задръстване, и се връщаха в селото.

Оставих в клина две оръдия със заповед да разбиват колите, а сетне, когато противникът започне да отговаря, да променят позицията си.

Другите оръдия подкарахме през гората, като им разчиствахме бързо път с триони и брадви, на другия край, откъдето беше по-близо до селото.

Коригировачите с бинокли, с телефонни слушалки се покатериха на борове. От тези наблюдателни пунктове те донесоха: селото е задръстено с коли; отбиват ги настрана по междуселския път, но там камионите боксват в калта.

Казах на командира на батареята:

— Хайде, чукни ги! Хвърли в това гъмжило шестдесет снаряда. След това чакай заповед. Ако вземат да мърдат, ще повторим.

И се запътих към щаба. Ротите заеха в гората кръгова отбрана. Бойците се заровиха в земята. Горският клин, в който се закрепихме, беше по-голям от вчерашния ни остров, но аз не се задоволих с това и нарочно разредих отбраната, за да намаля загубите от немския огън, който, не се съмнявах, непременно щеше да последва. Един картечен и три стрелкови взвода бяха дръпнати дълбоко в гората и настанени в разни точки като резервни. На бойците от резерва бе заповядано да си изкопаят трапчета. В земни прикрития, в начупени тесни окопи се скри от повърхността и медицинският пункт с всички ранени. Домакинският взвод копаяше прикрития за конете.

Командният пункт също беше вече не в палатка, а в земята, под много реда настлани отгоре дървета. Там пак гореше лампа, стоеше

познатата маса, в ъгъла бяха се настанили телефонистите; насреща ми както винаги се изправи Рахимов.

От командния пункт се обадох там, където бяха се разположили на огневи позиции оръдията на Шилов. Те държеха под прицел междуселския път. Той също беше задръстен от разрушените на кръстопътя коли.

Заповядах да изстрелят петдесетина снаряда по най-близкото село на черния път, където също бяха се струпали коли. Чувствувах: противникът е прикован — ни напред, ни назад. Сега той ще ни се озъби. Че какво? Ще видим как ще ни глътне... Няма ли да му преседне от такъв таралеж?

Не зная познато ли ви е усещането на пълна стегнатост, когато е мобилизирана като че ли всяка клетчица, когато чувствуваш в главата необикновена яснота, в тялото — чудесна лекота. От разни страни бумтяха моите оръдия. Нападахме ние. Играта водехме ние. От вчерашната потиснатост, от вчерашните страхове не беше останала и следа.

2.

Един от тактическите принципи на „светкавичната“ война, приложен от немците още в Полша, в Холандия, в Белгия и във Франция, както е известно, беше такъв: след като пробият в разни точки линията на фронта да се носят напред и все напред, като оставят подире си разединените, разкъсани, деморализирани части на противника. Край Москва хитлеристите не сполучиха да го приложат.

Ще разказвам обаче само за своя батальон.

След като посред похода, когато бяхме спрели на почивка, се видяхме отрязани (да повторим в скоби — по моя вина) край шосето, край единствения в този район твърд път, по който немците можеха да се носят стремглаво, ние на свой ред го прерязахме с огън. На военен език това се казва „да контролираш пътя с огън“.

С това ние накарахме немците вместо „напред, напред!“ да се заемат с ликвидиране огнището на съпротивата. Накарахме... На военен език това се казва „да наложиш своята воля на противника“.

Немците започнаха да дробят гората със снаряди и мини. Ние отговаряхме, като маневрирахме с артилерията. Събереш някъде всичките четиринадесет оръдия, треснеш тиловете с няколко залпа, после бързо разпръснеш артилерията по две, по четири оръдия, обстреляш с бърз огън други пунктове. Шест села се откриваха за окото от върховете на боровите. И шестте бяха заети от врага. Ту тук, ту там врагът си патеше от нас във всичките тези точки — поне по отношение на снаряди и оръдия бяхме богати.

Налетяха девет бомбардировача. С вой започнаха да пикират. Гората се тресеше от тежките взривове. И какво стана? Майчицата земя ни опази. Пострадаха главно конете, за които не бяхме успели да приготвим прикрития в земята. Четиринадесет загинали коня, две разбити оръдия и шест души ранени — това беше равносметката от въздушното нападение.

Към пладне далече, петнадесетина километра на север, сиреч в посока на Волоколамск, пак, както и сутринта, често-често бухаха оръдия. Понякога далечните гърмежи се сливаха в непрекъснат бумтеж. Там водеха огън, ако се съдеше по звука, не десет, не двадесет,

а, както и сутринта, сто или сто и петдесет оръдия. Както се научихме по-късно, направилите пробив танкове били посрещнати там от друг артилерийски полк. А тука ние не пускахме да минат по пътя подкрепления, не пускахме артилерия, моторизирана пехота и хранителни припаси.

На три пъти пехотни вериги тръгваха в атака срещу нас. Всеки път ги оставяхме да се приближат, а след това със залпове от пушките и с кинжален огън на картечниците прерязвахме немските вериги, притискахме оцелелите към земята, карахме ги да отстъпват пълзешком. Единия път се случи да ни атакуват там, където тъкмо се намираха няколко наши оръдия, които маневрираха на колела в гората. Падна ми се случай — случай, за какъвто тайно копнее всеки истински артилерист — да посрещна пехотата на противника с картеч. Знаете ли какво нещо е изстрелът с картеч? Изхвърленият от дулото снаряд тозчас във въздуха, още докато лети, се пръска и изхвърля стотици куршуми, стотици горещи режещи пръски, които със страшна сила бият в лицето на настъпващата пехота.

Този ден ние трикратно показахме на врага елементарната военна истина: безсмислена приумица е да се тикаш с гърди срещу кинжален огън, безсмислена приумица е да атакуваш една позиция, ако не са сломени огневите точки, ако не е сломен духът.

А да ни сломят нас — о, колко артилерийско бъртене, колко време би трябвало да пръснат за това немците! Време, време — ето какво отнемахме ние на врага. И му отнемахме хора, жива ударна сила.

Незабелязано се свечери. Време беше да се позамисля за изтегляне. Но, представете си, не ми се изтегляше. Бойните ни припаси бяха се изчерпали, иначе на драго сърце щях да повоювам на това място още едно денонощие; щях да подържа още едно денонощие врага за опашката, щях да си поиграя с него...

Страха го нямаше вече. Отминаха, останаха на вчерашния остров тягостните ми настроения.

Така бе изживян страхът от обкръжаването. Така бе изкаран първият курс от висшето воинско образование.

3.

Стъмни се. Разузнаването донесе: във всички околни села има немски войски, всяко село е прикрито от силна охрана. Всички пътища за батальона бяха отрязани.

Но шосето, докато сме тука, не принадлежи и на немците. Аз обмислях начините за излизане от обръча. Може да се измъкнем през гората. Ето на, погледнете картата. Виждате ли — гората на дълга ивица се простира на север и стига почти до самия Волоколамск. Пехотата лесно ще мине през гората. Ами колелетата? Оръдията, обозите? Да ги зарежа ли?

Аз хем размишлявах, хем продължавах войната. Немците се възползуваха от тъмнината и се опитаха да подновят движението по шосето. Ние не им позволихме. Те изпращаха колите по околен път. Ние им пречехме, биехме разклоненията на пътищата. Аз все още усещах, че съм притиснал опашката на врага. Не ми се искаше да я пусна.

В девет или десет часа вечерта пристигна пратеник от Панфилов — лейтенант Анисин. Той ми подаде бележка от генерала: незабавно да се измъкна от обръча, да изведе батальона към Волоколамск.

Анисин се промъкнал при нас през гората. Разстоянието, на което батальонът е откъснат от нашите войски, достигало до двадесет и пет километра. Как да измина това пространство?

Взех решението да се промъкна в тъмнината в горския масив и там да се движа по компас направо към Волоколамск, като прорязвам в гората път за артилерията и обозите. Дадох прощален концерт, прощални оръдейни залпове по всичките немски тилове, където достигаха нашите оръдия. Е, с това довиждане, господа! Ще се срещнем пак.

Батальонът започна да се стяга.

4.

В мрака ние вървим и вървим през гората. Гората е девствена, вековна. Работят трионите, брадвите, ние поваляме, измъкваме настрана дърветата, исичае просека, исичае спомен за себе си.

В батальона има седемнадесет триона, сто и петдесет брадви — всичките работят. Ние вървим и вървим. В тъмнината мъждиво се белеят прясно отрязаните пънове. По просеката се точат двуколките, санитарните коли, оръдията. Ние караме дванадесет оръдия. Две бяха улучени в боя и накрая бяха вдигнати във въздуха от самите нас. Загубени са около двадесет коня, но и товарът е по-малко: повече от хиляда снаряда са изстреляни по врага, запазен е само неприкосновеният запас. Малко са и останалите сандъци с патрони. Изразходваните — това са нашите залпове, това е огънят на картечниците, това са отбитите от нас три атаки. Няма в колите и хляб, няма консерви, булгур, зеленчуци, запазено е само нещичко за ранените. Да, време беше да си вървим. Утре нямаше да ни е лесно.

Вървим, режем, сечем. Движим се бавно, на някои места през горолома, през гъстака, по-малко от километър на час. Но пробиваме, пробиваме просека по компас. Оставяме за десетилетия изсечен спомен за себе си.

Вървим, без да спираме, без да си почиваме, само всеки час се сменят работните команди.

В гората в движение ни сварва зората. Високи, високи дънери се сгромолясват със свирене, с трясък, пречупват, смачкват младоците и изсъхналите дървета. Изведнъж всичко спира. Млъкват трионите. Секват ударите на брадвите. Един позакъснял върхар е описал свиреща дъга и край на сеченето!

Челният дозор е донесъл: батальонът е стигнал до поляна, която пресича гората напреко. Там минава междуселски път, водещ към шосето. На пътя има противник.

5.

Стоя на края на гората, гледам.

Пълзят камиони, затъват в калта, боксват. Онези, които са за пехотинци, с пейки, вървят празни, но в каросериите, до кабините, като дърва, като цепеници са наредени тръбите на минохвъргачки. Пехотата върви пеша, бута, измъква колите. Някои от тях са тежко натоварени с бойни припаси, към други има прикачени леки оръдия. Някъде в колите, отатък капаците, лежат картечници, бомби.

Стоя пет минути, десет минути, гледам, мисля. Колите пълзят ли, пълзят и изхвърлят изпод колелетата косо вдигащи се фонтани кал. Тях ги движи, с тях се движи пехота. Конниците, които бях пратил по края на гората, се върнаха, донесоха: опашката не се вижда. Насам се е устремил потокът, на който вчера в друга точка ние бяхме преградили пътя.

Ширината на поляната беше приблизително един километър. Трябва да изминем този километър; да изминем и да изчезнем в отсрещната стена на гората.

Какво да правя? Да насоча оръдията? Да сваля от двуколките картечниците? Да вляза в бой? Но снаряди почти няма, патроните са малко.

Да чакам нощта?

Не може! Противникът вероятно вече е установил или скоро ще установи, че ние сме напуснали вчерашното си гнездо. По нашата следа, по коридора, който сме изсекли, може всеки момент да ни открият тука, а ние почти нямаме с какво да се озъбим, ние не ще можем дълго да отговаряме на огъня с огън.

Може би все пак си струва да се опитаме да влезем дълбоко в гората, да се поскрием там до мръкване. Немците не обичат да проникват в горите, предпочитат да не се забъркват в горски боеве.

Но аз имам заповед: да водя батальона към Волоколамск. Там ни иска Панфилов. Ние сме необходими там, за да посрещнем с огън тези пълчища, необходими сме колкото може по-скоро, за да подпрем нашата преграда, която се огъва под натиска на врага.

Трябва да си пробием път! Да си пробием път незабавно, докато немците нехаят, докато не са разузнали, че сме тук.

Как? С внезапна атака на щик! Като ги ударим изневиделица, без съмнение в първия момент немците не ще окажат сериозна съпротива. Те ще се сащисат, когато изведнъж в тишината загърми страшното руско „ура“. След като пробием широк отвор, ще залегнем от двете страни и ще държим прохода открит дотогава, докато не минат нашите коли, артилерия, ранените. Ще ги прикрием с огън — за това ще стигнат патроните. После ще се вдигнат и ще се изтеглят ротите. Тяхното изтегляне също трябва да се прикрие. С какво? С една-две картечници. Най-трудното, нечовешки трудното ще се падне на тези хора — на картечарите, които ще останат последни, лице с лице с оправилите се, напирещ враг. Тези хора вече никой не ще прикрие, те не ще могат да се изтеглят. За такова дело, за такъв подвиг трябва най-твърдите, най-преданите: онези, които ще стрелят до последния си дъх, онези, които ще изпълнят докрай светия дълг на войника, ще изпълнят заповедта: „Не отстъпвай!“ Тежко... Тежко е да изречеш дори сам на себе си: „Последен ще остане картечният разчет на Блоха.“ Ще остане завинаги на тази горска поляна. И Бозжанов. Да, с картечарите ще бъде Бозжанов. Сега съм убеден, че при картечарите никой не ще трепне, че ние ще се изтеглим в пълен ред, че ще можем да вдигнем и да отнесем със себе си всички, които ще бъдат ранени или убити в боя. Всички, освен... освен сетната героична шепичка.

6.

Батальонът тихомълком се събира на края на гората. Аз заповядах:

— Предай по колоната: „Ротните командири при мен!“, „Политическият ръководител Бозжанов при мен!“

Как ще кажа на Бозжанов? Как ще изрека „Джалмухамед, аз те жертвувам“?

Докато чаках командирите, аз все така се взирах в бавно движещия се безкраен поток от коли. Засега там не се забелязват никакви признаци на тревога. Засега никой не подозира, че на двеста-триста крачки се намира скрит от гората батальон от Червената армия.

Ами ако действувам другояче? Ами ако?... Не, това е страшен риск. Това го няма в нито един устав, в нито едно наставление.

Обърнах се да погледна бойците, стихнали между дърветата, без да откъсват поглед от немците. Всеки от моите войници има пушка; всеки има в паласките си боен комплект патрони, по сто и двадесет на боец. Ами ако все пак?... Ех, пушчице, пушчице, не ще ли ни спасиш? Дявол да го вземе, ако се реша на тази рискована крачка, която е завладяла мислите ми, при несполука ще загинем може би всички. Затова пък, ако сполуча, всички ще оцелеем; няма да се наложи никого да хвърляме като жертва в зиналата уста на смъртта. Е, рискът е благородно нещо. Не, без да предлага някаква изгода, рискът не е благороден. Но нали в случая има и изгода.

Аз пак погледнах бойците. Мога да попитам кого да е: „Как мислиш, дали да оставя да загинат няколко другари, за да спася останалите, или да рискувам: или всички ще загинем, или всички до един ще се измъкнем?“ И всеки ще каже: „Рискувай!“

Е, добре, приятели! Никого не ще оставя!

Веднага ми олекна на сърцето. И по цялото тяло, в мозъка си усетих чудна лекота. Заигра кръвта, заигра дързостта.

Един след друг дойдоха командирите. Аз нежно погледнах Бозжанов. Той долови този поглед, учудено се взря, не съвсем уверено се усмихна в отговор.

Разясних на командирите идеята за пробива. Тя беше следната. Батальонът се строява в една редица, във вид на ромб. Вътре в ромба се слагат колите и оръдията. По моя команда батальонът ще потегли с умерена крачка, като спазва ромбовидния строй. Пушките да се държат насочени напред, готови за стрелба. По моя команда да се стреля залпово в движение. Да се стреля не във въздуха и не в земята, а като се насочи цевта срещу врага.

Не беше лесно да се строим в гората. Отпред, на острия ъгъл, сложих Рахимов, на страничните ъгли — Заев и Толстунов, отзад, затварящ строя — Бозжанов.

Отрядът на Бозжанов, моят непредвиден по щат резерв, прикриваше тила. Казах на нашите храненици, шиловци-бозжановци:

— Слагам ви, другари, на най-отговорното място. Вярвам във вас! Минете ли като юнаци, всички грехове ще бъдат забравени.

На тях допълнително раздадох бомби, в това число и големи, противотанкови, та накрая, когато строят си пробие път, да причинят няколко силни взрива в колоната на немските коли.

От задния ъгъл, край колите, край оръдията, преминах напред. Застанах до Рахимов. Озърнах се. Тихо изкомандувах.

— Батальон... Марш!

И закрачих. И поведох наежилия се ромб.

Немците не можаха веднага да разберат кои сме, какво сме, какъв е тоя чудноват безмълвен строй, който се задава от гората. Мнозина продължаваха да бутат колите; други, обърнали се към нас, учудено ни гледаха. Това наистина не можеха да разберат. Червеноармейците не се втурват на бой с щик, не викат „ура“, това не е атака. Да не идват да се предават? Не прилича на такова... Полудели ли са?

Те ни оставиха да изминем осемдесет-сто метра, без да вдигат тревога. Сетне прозвуча повелителен вик на немски език. Аз долових: някои се хвърлиха в колите при оръжието, при картечниците. Именно го долових. Сега времето сякаш се раздробяваше на най-дребни отрязъци.

— Батальон...

Един миг тишина. Пушките не се вдигнаха. Беше заповядано, както ви е известно, да се стреля в движение, от ръка, с приклад, притиснат към паласката.

— Огън!

Залпът разкъса тишината.

— Огън!

С пресеклив тътнещ звук, който всява ужас, ние пак изстреляхме като ветрило няколкостотин куршума.

— Огън!

Ние вървахме и стреляхме. Това е страшно нещо — залпов огън на цял батальон, единен изстрел от седемстотин пушки, повтарящ се през навяващи страх правилни промеждутъци. Ние притиснахме враговете към земята, не им дадохме възможност да вдигнат глави, да се помръднат.

Ние вървахме и стреляхме, и смазвахме всичко на пътя си. Нито един боец не наруши строя, нито един не трепна. Аз водех батальона към една междина сред колите. На пътя в калта имаше убити немци. Аз все така давах командата и без да се отклонявам, настъпих едного. Трупът податливо затъна в калта под ботушите ми.

По трупове през немската колона минаха хората, конете, колелетата.

Чуха се няколко взрива: действуваха нашите бомби. А ние крачехме и продължавахме залповата стрелба.

Батальонът пресече пътя. В един от промеждутъците тишина аз извиках:

— Батальон! Слушай командата на лейтенант Рахимов!

Сега Рахимов викаше: „Огън!“ Бойците стреляха, като се обръщаха назад. Ние все още не оставяхме враговете да вдигнат глава, да се помръднат.

Вътре в ромба, край колите, край оръдията, преминах назад и заставах в острия, затварящ строя ъгъл до Бозжанов. До стената на гората оставаха двеста — двеста и петдесет крачки. Ние все още не позволявахме на нито един немец да употреби оръжие.

Изведнъж в далечината отзад се появиха няколко танка. С нарастващ страшен стържещ звук те идваха към нас, открили в движение стрелба с картечниците си. Напрегнах глас и изкомандувах:

— Батальон! Бегом! Конете в галоп! В гората!

Всички се понесоха. И само една шепичка — задният ъгъл, шиловци-бозжановци — продължаваше да крачи и да поглежда ту Бозжанов, ту мен. Въпреки напрежението на тази минута аз се разсмях. Дявол да го вземе, ей, че са се отучили да бягат! Скарах им се: — Вие какво, специална команда ли чакате? След мен! Бегом!

Спуснахме се да тичаме и ние. А зад нас дрънчене и боботене, зад нас тракане на картечници.

Хората, колите, оръдията изчезваха в гората. Двадесет-тридесет крачки преди да стигна гората, аз паднах. Нарочно. Трябваше да погледна назад: няма ли ранени, не е ли останал някой в полето без защита, без помощ; ако е изоставен поне един, трябва някак да задържим врага, та да го приберем. Но изоставени нямаше. Двама бойци тичешком, ниско наведени, носеха някого на ръце.

Огледах се настрани. До мене беше паднал Бозжанов и още четири-пет души. Между тях Ползунов. Беше се укрил зад един пън; беше доста смел, предпазливо протегнал врат; съобразителните ясни очи бързо оглеждаха местността; в ръката му имаше приготвена тежка противотанкова бомба. Лицето с юношески сочни устни, врязало се в паметта ми в онова утро, когато с Ползунов беше приказвал Панфилов, сега изглеждаше съвсем друго: то поразяваше със своята съсредоточеност, решителност. Аз извиках:

— Ползунов! Ако се видя с генерала, той ще чуе за тебе!

Ползунов не се усмихна. Аз изкомандувах:

— Хайде, движение! След мен!

Ние скочихме и отново се понесохме към гората. Един от танковете изпрати подире ни струя трасиращи куршуми. Един неприятно изсъска край крака ми.

Но в гората вече бяха се разгънали нашите оръдия. Прас! Прас! Ето че е дошло времето да докоснем неприкосновения запас. Както тичах, аз се обърнах. Един танк с разбита гъсенична верига се въртеше на място като огромен бумтящ пумпал. Другите бяха спрели. Не е май толкова просто да тръгнеш срещу оръдия, неуязвими за гъсеничните вериги зад вековните борове. Ние се втурнахме в гората. Танковете с боботене, без да прекратят стрелбата, дадоха заден ход.

8.

Няколко пъти в тая повест фигурира залповият огън.

Нарочно го подчертавам. Искam някои от мислите в нашата неизмислена повест да изпъкват като напечатани с курсив, с черен шрифт.

Разбира се, този начин е груб. По-приятно би било да представим това на критиката, която би разгадала намеците, би съпоставила едно с друго, би разтълкувала кое какво значи.

Но у нас тука става дума не за любов, която е изживял всеки, която е понятна за всеки, а за техниката на боя, за въпросите на военното изкуство, на военната специалност. Затова ще разтълкуваме всичко сами.

Опитът от войната научи нас, командирите, че в съвременния бой, и в отбрана, и в настъпление, решаващото средство да въздействува върху противника, върху психиката на противника е огънят! При това по-сигурно от всичко действува внезапният огън, който зашеметява, който мигновено парализира висшите мозъчни центрове.

Аз наричам себе си ученик на Панфилов, аз се стремя да бъда достоен за тая чест. А Панфилов, както знаете, настойчиво внушаваше: „Пазете войника! Пазете го не с думи, а с действие, с огън!“

Да, трябва да пазим пехотата с огън и маневра, като ѝ разчистваме и проправяме път с огън, огън и огън!

Имам пред вид не само артилерията. „На артилерията се надявай, но и сам си отваряй очите! Артилерията няма вместо тебе да стреля с пушка, артилерията няма вместо тебе да управлява твоята рота, твоя батальон.“ Това също са думи на Панфилов, казани веднъж при разбор на учения.

Да, пехотата притежава достатъчно средства, за да осигури своята маневра с мощта на собствения си огън. Пехотата притежава оръжие със страшна сила, което при умела употреба, особено в маневрената война, почти положително парализира психиката на врага — пушечният залп. Повтарям: особената сила, на залповия огън се крие в неговата неочакваност. А основата на всяка неочакваност, като

изключим избирането на момента за откриване на огъня, се крие пак и пак в дисциплината.

Ето, именно тези мисли ми се иска да напиша с курсив: пехотата трябва да движиш с огън — и не само с артилерийски, но и с нейния собствен, пехотен — с огън, а не с кряскане, не с гърло.

ВЪВ ВОЛОКОЛАМСК ПРИ ПАНФИЛОВ

1.

Пак вървим през гората, режем, сечем, проправяме си път. Волоколамск не е далече. Ясно се чува канонада. Ето го и края на гората. Оттука в далечината се виждат камбанарии. Малко по-настрана и по-близо до нас се червенеят тухлените сгради на гара Волоколамск. Тя е на няколко километра от града. В тази посока, край гарата, бушува бой.

Внезапно там се вдигат във въздуха възниси железни кули — огромни резервоари за бензин — и сякаш увиснали за миг, тежко се снишават и се разпадат пред погледа ни. Избухва пламък и дим. След това долита тътнещата вълна на взрива. Гарата е още наша. Но войските вече вдигат във въздуха линиите, складовете и хранилищата, за да не оставят на врага нито капка гориво, нито зърно продоволствие. Аз водя батальона към града. Спират ни постове. Това са бойци от нашия полк. От тях научаваме: щабът на полка е в града, в североизточната му покрайнина.

Към града крачим по паваж, след това ще започне асфалтът — асфалт чак до Москва — онова Волоколамско шосе, към което напират немците.

На стотина крачки от първите къщурки спрях батальона за кратка почивка, да изпуснат по една цигара.

А десет минути по-късно на взводни колони, с всичките оръдия, картечни двуколки, коли, разположени между бойните подразделения, ние потеглихме към града. Оставил Лисанка на коневод, аз крачех отпред.

2.

Помня тогавашното си впечатление от Волоколамск. Някои къщи, главно в центъра, бяха разрушени от самолетни бомби: авиацията на противника, изглежда, неведнъж беше нападала града. Тежка бомба бе разрушила дървената сграда на склад за брашно. Единият ъгъл бе отнесен; в процепа стърчаха назъбените краища на разтрошени греди; покривът бе срутен, вратите и черчеветата — изхвъркнали. Разпиляното от взрива брашно беше покрило с влажна ципица страните на крайпътната канавка и оставаше там, незасегнато от стъпки и колелета. На паважа под обувките ни хрускаше стъкло.

Брашното от разрушения склад раздаваха на населението. Забелязваше се някакъв ред, някакви опашки, но брашното вече не го теглеха, а раздаваха бързо, като го сипваха с кофи в подложените торби и калъфи за възглавници.

А ние вървахме в строй по четирима, пазехме равнение, вървахме в крак и навъсено поглеждахме настрани.

Струваше ми се, че на улицата всички нанякъде бързат, всички се щурат, тичат насам-натам, струваше ми се, че никой от жителите не е запазил спокойния си вървеж.

Ето на пътя ни пак разрушена от бомба неголяма дървена къща, пак хлътнали настрани греди с жълтеещи се прясно счупени краища, пак хрускащи под краката ни стъкла. До развалините край бордюра на тротоара лежи мъртва стара жена. Вятърът подвява сплъстили се побелели коси. Но кичурът се е залепил на челото от кръвта, неспекла се още, още червена. В малка локвичка кръвта се съсирва на земята до главата. Нечии ръце, изглежда, са дръпнали убитата настрана и сега няма никой до трупа.

На каменно здание с празни черни отвори вместо привичните за окото стъкла въздушната вълна на взрива е откачила фирмата; тя е увиснала на една кука и никой вече не я поправя, никой не заковава прозорците.

По улицата минава патрул; на кръстопътя с пушка през рамо, с червена лента на ръкава стои боец регулировчик; той се изпъва

„мирно“ и ни отдава чест. В града се спазва военен ред, но предишния, привичен, постоянен граждански ред вече го няма.

Жителите припряно минават, изтичват насам-натам, припряно разменят по някоя фраза, някои, кой знае защо, пренасят покъщнина; всички бързат, бързат.

Помня, че ми се стори: така сигурно се държат пасажерите на разнебитен от буря параход, изхвърлен на неznайни скали. Душите са завладени от страх: ей сега крепежите ще се пречупят, корабът ще потъне в бездната.

Още непревзет от противника, непредаден от нас, градът като че беше вече превзет — превзет от страха.

Пред портите на една къща стои около седемнадесетгодишен младеж. За миг срещнах неговия поглед. Той гледаше втръчено, но изпод вежди. Юношеското лице бе много сериозно, главата бе леко наведена напред. В тази поза, в погледа му прочетох упоритост и упрек. Стотина метра по-нататък, като високо давах такт, аз се обърнах да погледна редиците на батальона и пак забелязах същия момък на същата порта. Той си стоеше и стоеше сякаш настарна от суматохата.

По-късно, когато узнахме за борбата на волоколамските партизани против завоевателите, за осемте обесени във Волоколамск, не зная защо, аз си спомних за този юноша. Помислих си: той е бил сред онези, дето са се борили. В града той не е бил сам. Но тогава, в онзи тъжен октомврийски ден, на очи биеше само уличната суетня, объркването.

А ние вървахме и вървахме и навъсено поглеждахме настрани.

Нас също ни гледаха. По улиците на обречения, както би казал човек, град, където достигаше димът на пожарището от гарата, минаваше военна част в строй, със строги промеждутъци, с командири начело на поделенията, с оръдия, картечници, обози. Батальонна колона в поход е, както знаете, близо един километър.

Не, ние не удряхме крак, не марширувахме като на тържество. Бойците върваха уморени, сурови — нали напред ги чакат не празненства, не радост, а още по-тежки боеве — но под погледите на жителите те изпъчваха гърди, спазваха равнение, върваха в крак.

И нас не ни гледаха с възхищение, не ни се любуваха. На отстъпващи войски не се любуват, отстъпваща армия не предизвиква преклонение. Жените ни гледаха със съжаление, някои бършеха сълзи.

На мнозина вероятно се е струвало, че войските напускат града. Изпълнени с мъка, уплашени очи сякаш питаха: „Нима всичко е свършено? Нима е загинало всичко, на което сме посвещавали нашия труд, нашата мечта?“

Тежко, тежко беше това преминаване през града. Но в отговор на погледите на жителите, на суетнята, суматохата ние гордо вдигахме глави, демонстративно изпъвахме рамене, по-твърдо, по-настървено удряхме крак.

С всеки удар на крака, сякаш един у стотиците, ние отговаряхме:

— Не, това не е катастрофа, това е война.

С войнишката си крачка ние отговаряхме на мъката, на съжалението:

— Не, ние не сме жалки купчинки, измъкващи се от обкръжението, разбити от врага. Ние сме организирани съветски войски, изпитали силата си в боя; ние сме били хитлеристите, ние сме им навявали ужас, ние сме крачили по техните трупове; гледайте ни, ние вървим пред вас в строй, с вдигнати глави, като горда военна част — част от великата, страшна Червена армия!

3.

Батальонът се приближаваше към североизточната покрайнина, където се бе разположил щабът на полка.

На едно от кръстопътищата — май там, където стоеше регулировчикът — паважът се смени с асфалтова настилка: от тази точка започваше Волоколамското шосе, водещо по широкия гладък асфалт направо към Москва.

В една къща — в паметта ми останаха нейните чистички светлосини капаци — внезапно, като от силен тласък, широко се отвори прозорец. Оттам поривисто се подаде комисарят на полка Пьотр Логвиненко и радостно ни замахаше с ръка. А по външното стълбище вече слизаше тичешком насреща ни един майор с прошарени коси — началник-щаба на полка Сорокин. Той ми стисна ръка; немладите му, много видели очи изведнъж заблестяха. Озовалият се вече на улицата Логвиненко ме сграбчи в прегръдките си, дръпна ме настрана и взе да ме целува.

А за мене това беше момент на недоумение. Защо ни посрещат така? Из пътя аз, наопаки, мислех, че ще получа мъмрене заради закъснението. И едва тука разбрах колко са се тревожили, колко са се вълнували те, нашите другари, за съдбата на батальона, отрязан от немците, отдавна изчезнал без вест. Тайно сигурно неведнъж им бе минавала мрачната мисъл, че сме загинали, тайно може би вече са ни поменавали със скръбни прощални слова.

Командирът на полка майор Юрасов, сдържан, затворен, мълчаливо стоеше на стълбището и пропускаше редиците. Приближих се към него с рапорт. Той ме изслуша и кратко рече:

— Добре. После елате за по-подробен доклад. А засега настанете батальона на квартири. Може да почивате. Полкът е в резерва на командира на дивизията.

При последните думи в равния му глас прозвуча гордост. Юрасов не можеше да я скрие. Млад офицер през миналата световна война, а сетне кадрови командир в Червената армия, той се гордееше с нея, с армията, към която имаше честта да принадлежи.

Разбирате ли вие какъв е бил тогава, след всичко преживяно, смисълът на тази проста фраза „Полкът е в резерва на командира на дивизията“?

Тя значеше, че след пробива на немците, след две-три критични денонощия дивизията отново стои пред врага, строена за отбранителен бой, със силна резервна група, разположена съвсем малко в дълбочина. Тя, тази проста фраза, значеше, че пред направилите пробив хитлеристи отново има затворен фронт, че Москва е все още заградена.

Батальонът вървеше и вървеше. Със страшно трополене се движеха оръдията.

Отнякъде се появи адютантът на Панфилов, младичкият червенобуз лейтенант. Той ми козирува:

— Другарю Момиш-Ули! При генерала!

— Къде е той?

— Елате. В онази къщурка. Генералът, знаете ли, погледна през прозореца: какво е това, откъде са тези войски?

И адютантът се засмя.

Извиках Рахимов, заповядах му да настани хората да почиват и тръгнах подир адютанта.

4.

Минах през стаята, където бяха разположили апаратите си телефонистите, където дежуреха щабните командири, и влязох при Панфилов. С живо движение той стана от масата, на която също имаше телефони и която беше цялата покрита с разгърнатата топографска карта. Застанах „мирно“, исках да доложя, но Панфилов не ме остави. Той бързо пристъпи към мене, хвана ръката ми и здраво я стисна — стисна я не по руски, а както това е прието у моя народ, у казахите, с двете си ръце.

— Седнете, другарю Момиш-Ули, седнете... Чай искате ли? Няма да откажете да се подкрепите, нали?

И без да дочака отговор, той отвори вратата и каза на някого:

— Дайте обед, мезета, самовара... И всичко, каквото се полага.

След това се обърна към мене. Неговата усмивка, малките му очи, разположени малко косо, малко по монголски, бяха ласкави.

— Сядайте. Разказвайте. Много хора ли загубихте?

Съобщих му загубите.

— Ранените докарахте ли?

— Да, другарю генерал.

— Разпоредихте ли се да нахранят хората? Да си починат, да се изсушат?

— Да, другарю генерал.

Панфилов отиде при телефона, повика началник-щаба на дивизията и заповяда незабавно да донесе в щаба на армията, на Рокосовски, че във Волоколамск е пристигнал пълноценен батальон, който си е пробил път от тила на противника.

След като изслуша по телефона на свой ред някакво съобщение, Панфилов се наведе над картата и започна за нещо да разпитва. Аз дочух:

— Ами от север? Спокойно ли е? Кога сте получили последното донесение оттам? А след това? Не вярвам аз, знаете ли, на това спокойствие. Запитайте още веднъж, изяснете... И изпратете, моля ви се, при мен капитан Дорфман с всичките донесения.

Панфилов остави слушалката и известно време продължи да разглежда картата. Лицето му беше сериозно, дори мрачно. Няколко пъти той изсумтя. Машинално извади табакерата си, взе една цигара, замислено почука по масата с картонения мундщук, след това се сепна и погледна към мене:

— Извинете...

И бързо ми протегна отворената табакера.

— Е, другарю Момиш-Ули, разправяйте. За всичко разправяйте.

5.

Реших да доложа колкото може по-накратко, та да не отвлечам, да не задържам генерала. Струваше ми се, че сега, в нервната атмосфера на боя, естествено, съвсем не му е до мен, не му е до моя доклад.

— На двадесет и трети октомври, вечерта... — започнах аз.

— Гледай ти, откъде започвате! — прекъсна ме Панфилов. — Почакайте с двадесет и трети октомври... Разкажете ми първо за боевете на пътищата. Нали помните нашата спирала, пружината? Хайде, как е действувала тя при вас?

За мене, след всичко преживяно, тези малки боеве, тези незначителни по мащаб действия на малки групи — взвода на Донских и взвода на Брудни — бяха далече-далече в миналото. Чудно, защо ли Панфилов пита за това? Какво ли значение имат сега нашите отдавнашни първи схватки?

Панфилов се усмихна, сякаш беше се досетил за какво съм си помислил.

— Моите войски — каза той, — това е моята академия... Това се отнася и до вас, другарю Момиш-Ули. Вашият батальон е вашата академия. Хайде да видим какво сте научили.

Тези думи изведнъж ми стоплиха сърцето. Колкото и да си давах кураж, картините на града, който бе завладян от страх, бяха ми подеиствували, разбира се, потискащо. А Панфилов в този град, в стая, където ясно се чуваше оръдейният тътен, с усмивка ме запита: „Хайде да видим какво сте научили.“ И веднага само от този прост въпрос ме завладя неговата непомръкваща спокойна увереност.

Привел се към мене с цялото си тяло, Панфилов с жив, неподправен интерес чакаше отговор.

Че какво ли наистина съм научил? Е, хайде, да става каквото ще става, ще споделя с него най-главното. Аз казах:

— Другарю генерал, аз разбрах, че съвременната война е война психическа.

— Как го казахте: психическа война?

— Да, другарю генерал. Както има психически атаки, така сега цялата война е психическа...

— Психическа ли? — отново проточи Панфилов с въпросителна интонация.

С присъщия си маниер той помълча, помисли. С вълнение чаках какво ли ще каже по-нататък, но в този миг се отвори вратата. Някой промълви:

— Мога ли да вляза?

— Да, да, влезте.

С голяма черна папка бързо влезе началникът на оперативния отдел при щаба на дивизията капитан Дорфман.

— По ваша заповед...

— Да, да... Седнете.

Аз станах да си вървя, както изискваше приличието.

— Къде сте тръгнали, другарю Момиш-Ули? — рече Панфилов, а след това се пошегува. — Искате да затворите книгата на най-интересното място? Така не бива...

Могъл ли е да знае той, че тези минути, тези думи един ден действително ще влязат в книга?

— Хайде, хапнете си засега...

Панфилов приветливо посочи масичката, където от известно време вече ме чакаше обедът.

6.

Смятах, че не е удобно да се вслушвам в тихия разговор, но дочувах отделни фрази.

Панфилов, както неволно ми стана ясно, не се доверяваше на успокоителните донесения от някакъв участък, досега сравнително тих, отдалечен от посоката на главния удар на немците, и искаше да се направи подробна, обстойна, придирчива проверка.

След това дочух:

— Разбрахте ли ме?

С този въпрос нашият генерал обикновено завършваше разговора. Безброй пъти ми се е случвало да чувам Панфилов да произнася тия три думи: те не бяха привично повторение на някаква натрапила се фраза; той не ги изричаше несъзнателно, а действително питаше, при което винаги се взираше в онзи, към когото се обръщаше.

Капитанът вече се беше запътил към вратата, но Панфилов отново се обърна към него. Аз чух въпрос, на който не отдадох никакво значение в онази минута: неговият смисъл ми стана ясен малко по-късно.

Панфилов попита:

— Тръгнал ли е за тука представителят на далекоизточните части?

— Да, другарю генерал. Скоро ще бъде тук.

— Добре. Изпратете го, моля ви се, веднага при мен.

С кимване той освободи капитана, след това дойде при мене и рече:

— Яжте, яжте, другарю Момиш-Ули.

Станах и му поблагодарих.

— Седнете, моля ви се. Седнете!

Старомодният тумбест самовар, също сложен на масата, беше проточил тънка затихваща нота. Панфилов наля на мене и на себе си силен горещ чай, седна, пое с ноздри вдигащата се от чашата пара, лекичко цъкна и се усмихна.

— Е, хайде, другарю Момиш-Ули — каза той, — разправяйте сега всичко поред. Как сполучи онова, което двамата е вас бяхме

набелязали с моливчето на картата? Как са действували взводовете на пътищата?

Започнах да докладвам. Панфилов отпиваше малки глътки от чая и внимателно слушаше. Сегиз-тогиз подхвърляше кратки забележки, впрочем все още, без да засяга главното. Така например във връзка с Донских той ме попита:

— Писмо вкъщи на близките му, написахте ли?

— Не, другарю генерал.

— Не е хубаво това, другарю Момиш-Ули, не е по войнишки. Не е и по човешки. Напишете, моля ви се. И на комитета на комсомола напишете.

Лейтенант Брудни Панфилов заповяда да възстановя на старата длъжност.

— Той го е заслужил — обясни генералът. — И, общо взето, другарю Момиш-Ули, без крайна нужда не бива да се преместват хората. Войникът свиква със своя командир, както с пушката си. Но продължавайте, продължавайте...

Разказах му за двадесет и трети октомври, за това, как батальонът се намери в обкръжение.

Бутнал настрана чашата, Панфилов слушаше леко навел се към мене, като се взираше в мене, сякаш долавяше в моите думи нещо по-голямо, отколкото влагах в тях самият аз.

Моят доклад обясняваше на Панфилов някои подробности на битката, която продължаваше и сега, преминала в следващия кръг. Може би едва сега му стана напълно ясно защо в даден момент преди две денонощия, когато е управлявал напрегнат бой, той е усетил как изведнъж натискът на врага отслабва, изведнъж е могъл по-леко да поеме дъх. Тогава, в този час, далече от Волоколамск, далече от своите, бяха почнали да действуват нашите оръдия, нашият батальон, отрязан край кръстопътя. Колоните на врага бяха разсечени, главният път — преграден, ударът — смекчен: за известно време немците нямаха с какво да засилят настъплението, нямаха с какво да подпират.

Това изглеждаше като щастлива случайност в борбата. Но днешната случайност Панфилов прилагаше утре като обмислен, осъзнат тактически похват. В това имах случая да се убедя няколко дена по-късно, когато Панфилов ми възлагаше бойна задача при новата обстановка. Да, неговите войски бяха негова академия.

Наново изживявайки вълнението на боя, описах как ние със залпов огън си отворихме път през немската колона, как минахме по трупове. С победата на горската поляна аз тайно се гордеех: там, в този краткотраен бой, за първи път почувствувах, че започвам да овладявам не само науката, но и изкуството на боя.

— Вие разказвате така — с усмивка промълви той, — сякаш залповият огън е ваше изобретение. Ние, другарю Момиш-Ули, сме стреляли така още в царската армия. Стреляли сме по команда: „Рота, залпово, огън бий!...“

Той се позамисли и продължи:

— Но аз не искам да ви обидя с това, другарю Момиш-Ули. Хубаво е, много е хубаво, че това ви увлича. Действайте така и в бъдеще. Учете хората на това.

Той замълча и ме загледа с ласкав поглед в очакване на моите думи. Аз казах:

— Това е всичко, другарю генерал.

Панфилов стана, поразходи се.

— Психическа война... — изрече той, сякаш размишляваше на глас. — Не, тази дума, другарю Момиш-Ули, не обема, не обхваща днешната война. Нашата война е по-широка. Но ако вие имате предвид такива неща като танкобоязън, шмайзеробоязън, обкръжениебоязън и тям подобни — Панфилов употребяваше именно тези чудновати словосъчетания, които аз чух тогава за първи път — тогава безусловно вие сте прав.

Той се приближи към масата, където лежеше картата, и ме повика:

— Я елате тука, другарю Момиш-Ули.

След това накратко ме запозна с обстановката. Противникът притискаше Волоколамск от север и от юг, проникнал бе на изток от Волоколамск в пространството между двете шосета, беше надвиснал над тила на дивизията, но още не беше успял нито в една точка да стъпи на Волоколамското шосе.

— И тука при мен е редичко, и тука е страшновато — казваше Панфилов, като сочеше по картата. — Пък си седя тука, другарю Момиш-Ули, и щаба държа тука. Би трябвало малко да поотдръпна щаба, но тогава, току-виж, че и щабовете на полковете съвсем мъничко ще се поотдръпнат. А след това и батальонният командир ще се премести, ще си намери някоя по-удобна резиденция. И всичко ще е законно, всичко според правилата, пък... Пък в окопа ще се промъкне слух: „Щабовете си отиват.“ И току-виж, че войникът е загубил спокойствие, твърдост.

И Панфилов пак се усмихна със своята обайваща, умна усмивка.

— Психическа война... Хм... — рече Панфилов, без да спре да се усмихва: изглежда, този израз все пак му допадна. — Да, бихме могли в тази ивица — Панфилов посочи напуснатото от нас пространство пред Волоколамск, — бихме могли да го поразиграваме немца и цял месец, но някои и други се поддадоха на неговите номера, тук-там той се възползува от положението. И все пак почти две седмици вече, ако се смята от петнадесети, ние го държим тука. И ето излиза, другарю Момиш-Ули, че дори като побеждаваш, може да се окажеш победен.

— Как, другарю генерал?

— Ами цената — живо отговори Панфилов. — Цената, която се плаща за победата.

Панфилов назова приблизителната цифра на загубите на противника за всичките дни, прекарани в боеве при Волоколамск (около петнадесет хиляди убити и ранени), и каза, че макар тая цифра сама по себе си да не е голяма, все пак е във висша степен чувствителна за немската групировка, която напирала към Волоколамското шосе.

— Но още по-важно е сега за нас времето — продължи Панфилов.

Той се вслуша във възглухия тътен на оръдията, обърна лице нататък. После пак погледна към мен и неочаквано намигна.

— Гръмотевици още много имат — рече той, — но къде ли остана светкавичността? Къде е тя, другарю Момиш-Ули? Отне я от Хитлер, сломи я нашата армия, а в това число и ние с вас. Ние, другарю Момиш-Ули, сме спечелили и печелим време.

Той помълча и повтори:

— И като побеждаваш, може да се окажеш победен... Разбрахте ли ме, другарю Момиш-Ули?

— Да, другарю генерал.

Разговорът наближаваше своя край. Панфилов задаваше последните въпроси.

— Е, ами войникът, какво според вас, е научил от боевете войникът? Разбрал ли е това, което вие нарекохте психическа война? Разбрал ли е колко струва немецът?

Изведнъж си спомних за Ползунов.

— Извинете, другарю генерал. Аз забравих да ви доложа за Ползунов.

Панфилов се помъчи да си спомни и повдигна вежди.

— Аха... Е, хайде... — с любопитство рече той.

8.

Вратата пак се отвори. Влезе адютантът.

— Другарю генерал, при вас е дошъл подполковник Витевски. От щаба на пристигналата стрелкова дивизия.

Панфилов бързо погледна часовника.

— Добре, много добре.

После машинално си оправи косите, докосна черните си, подстригани като четчици мустаци, поизправи прегърбената си снага. Очевидно предстоеше му много сериозна среща. Обаче като погледна към мене, той каза на адютанта:

— Помолете го, моля ви се, малко да почака.

Той не искаше току-тъй да свърши разговора си с мене, той, нашият генерал, умееше, без да се скъпи, да отдели време на един батальонен командир.

— Е, хайде, Ползунов... — рече той.

Разказах му какъв бе Ползунов, когато излезе от гората в числото на ония, които аз нарекох „бегълци“, разказах му какъв го видях в последния бой, колко будно оглеждаше той местността с ясните си разумни очи, приготвил противотанковата бомба.

— Поздравете го! — каза Панфилов. — Да не забравите да го поздравите. Всеки войник, другарю Момиш-Ули, иска да чуе топла дума за честната си служба.

Без да се сбогува още, той ми протегна ръка, задържа моята и пак я стисна с топлота, с ласка, с двете се ръце — по казахски.

— Ще ви помоля още сега, другарю Момиш-Ули, да представите отличилите се за награждаване. Моля ви, още днес списъците и характеристиките да бъдат при мен... Е, вървете!... Струва ми се, че ще мога да позволя на вашия батальон да си почине утре. На добър ви час!...

Той бързо се запъти към вратата, изпревари ме и я отвори.

— Другарю подполковник, заповядайте.

С фуражка с червена, нефронтowa околишка в стаята влезе един подполковник.

Аз понечих да изляза през вратата, но Панфилов докосна ръкава ми. Той ми посочи с очи влезлия, повдигна се към ухото ми и пошепна:

— Това, другарю Момиш-Ули, са подкрепления. От Далечния Изток. Двадесет дена са препускали. Стигнаха навреме. Ето ви, другарю Момиш-Ули, смисъла на отбранителното сражение край Волоколамск.

Влага на вълнение, влага на щастие заискри за миг в неговите очи.

Когато затварях подире си вратата, видях генерала още веднъж. Панфилов беше сложил джобния часовник с разкопчаната каишка на масата. Дребен, попрегърбен, с почернял сбръчкан врат, той стоеше вече гърбом към вратата и с приветлив жест канеше подполковника да седне. А с другата ръка, по-право само с палеца, машинално поглаждаше изпъкналото стъкло на часовника.

Навън на едри капки валеше дъжд. Небето беше надвиснало, тъмно. Край гарата бумтяха оръдия. Усещаше се слаба миризма на изгоряло. Всичко наоколо бе забулено от струяща мъглява пелена.

ПОВЕСТ ТРЕТА

СИНЧЕНКО, КОНЯ!

1.

— Къде бяхме сложили голяма точка? — попита Момиш-Ули.

— Ето, Баурджан, вижте.

Аз сложих на шперплатовия сандък, който служеше тука, в блиндажа, за маса, своята тетрадка — черновата на повестта.

В последната глава се говореше за похода на батальона, когато си беше пробил път от тила на противника, след това за разговора на генерал Иван Василиевич Панфилов с командира на батальона старши лейтенант Момиш-Ули в къщурката в предградието на Волоколамск.

Момиш-Ули придърпа тетрадката към газената лампа, чиято светлина едва достигаше до ъглите на вкопания в земята заслон от необелени смърчови трупи, и се наведе над моите записки.

Бяха изминали вече няколко месеца от деня на нашето запознанство. През тези месеци Момиш-Ули бе отслабнал: сенките на хлътналите бузи бяха плътни и тъмни, бялото на не по монголски големите му широки очи се жълтееше — беше се отразило напрежението на войната. Осветеният от лампата рязко очертан профил ми приличаше, както и при първата ни среща, на индианеца, който си спомнях от детските книги.

Наведен над тетрадката, той не се прегърбваше. От време на време с бързо движение на тясната мършава китка прелистваше прочетената страница. От време на време пръстите му докосваха черните като туш коси, които упорито щръкваха, щом си дръпнеше ръката. Ето той посегна към сложената на сандъка сребърна табакера, взе си цигара и я повъртя над лампата, за да поизсуши тютюна. След като запуши, той продължи да чете, без да направи някаква забележка, без нито една дума. Ето най-сетне затвори тетрадката. Чаках да чуя какво ли ще каже, но Момиш-Ули мълчеше.

— Това е било на двадесет и шести октомври — напомних му аз.

— Да — промълви той. — Двадесет и шести октомври...
Единадесетия ден от битката край Москва...

Всички, които обитаваха блиндажа заедно с Момиш-Ули, вече спяха под шинелите си на грубо скованите, постлани със смърчови клони нарове. Само ние двамата бодърствувахме, за да запишем историята на батальона, сражавал се край Москва.

Момиш-Ули пушеше. Поемаше дим и се заглеждаше в гаснещото огънче на цигарата.

— Да пристъпим към новата повест — каза той. — Но да не забравяте условието ни.

— Какво условие?

— Вашето божество е истината.

Той ми хвърли заплашителен поглед. Аз погледнах под око неговата опряна на стената сабя, потиснах въздишката си, извадих нова тетрадка, взех молива — двете ми ръце, които Баурджан Момиш-Ули беше обещал да отсече една след друга, ако излъжа нещо в написаната по неговия разказ книга, за щастие бяха още здрави.

Отворената чиста тетрадка, чистата недокосната страница чакаше думите. Момиш-Ули започна да разказва.

2.

— От къщурката, където живееше Панфилов, излязох към два часа подир обед — започна той. — Плющеше дъжд, глухо боботеха оръдия, миришеше на изгоряло. Аз се поспрях под навеса над входа. Излизаше вятър; всичките дупки, трапчинки се бяха превърнали в локви; носеха се мътни потоци, тъмната вода кипеше на мехурчета от дъжда. Кишата, изглежда, щеше да трае дълго. По онези места, където ни се наложи да воюваме, хората наричат такива дъждове „мокри“. Чудновато название: мокри дъждове. Хубаво е, че бойците от моя батальон ще прекарат тази нощ под покрив, ще се поизмият, ще се понапарят в домашните бани, ще си починат.

Нахлувих по-здравео ушанката и слязох от стъпалата. Дъждът ме зашиба по лицето, по ушанката, по памуклийката, която тъкмо беше поизсъхнала, докато седях при генерала.

— Другарю комбат, ето ви платнище!

Пред мен стоеше моят коневод Синченко. Вие се познавате с него. Будният и простодушен, възмургав, сивоок Синченко, роден в едно от руските села на Казахстан, прекарал детството си на кон като казахските дечурлига, свободно говореше казахски. След орисаните ни изпитания и този здравеняк беше поизмършавял; руменината, която обикновено покриваше целите му бузи, се беше задържала само на изострилите се скули. Обаче сивите очи ме гледаха изпод калпака дяволито и весело.

Метнах на раменете си тъмнозеленото гумирано платнище, по него в същия миг се появиха черните резки на дъжда.

— Къде е щабът на батальона? — попитах го аз.

— Ей там, другарю комбат... Втората уличка надясно.

— Разбрано. Ще стигна и сам. А ти карай бегом! Предай да извикат при мене, в щаба на батальона, всичките ротни командири и политически ръководители.

— Всички вече са се събрали. Чакаат в щаба, другарю комбат.

— Кой е заповядал?

— Лейтенант Рахимов.

Синченко изведнъж се усмихна.

— Какво се усмихваш? Да не би да знаеш нещо?

— Зная. Батальонът е в резерв. Едно денонощие ще почиваме и...

— И какво още? Защо се запъна?

— И генералът е доволен от нас.

— Войнишки телефон?

— Точно така, другарю комбат.

Аз не продължих този разговор.

— Доставили ли са ни бойни припаси?

— Докарали са, другарю комбат. И продукти са докарали. И пет каси водка. Казват, генералът заповядал днес да ни дадат двойна дажба.

— Да не би по този случай да са се събрали командирите?

— Да... — Синченко пак се усмихна. — Командирите мислят, че днес ще ги поканите на обед.

— Обед ли? Кой го е измислил?

— Политическият ръководител Бозжанов се е заловил сам да готви.

— С твоето участие?

— Точно така, другарю комбат.

— Ще ви дам да разберете и двамата. Ще заповядам да наберат коприва и...

Синченко знае: сега строгостта ми е престорена. Той лукаво ме поглежда.

3.

Пред входа на неизмазана дървена къща, където се е настанил щабът на батальона — оттам през отвореното горно прозорче вече бяха се проточили черните жици на полевия телефон — стоеше часовой. Втвърдилото се, подгизнало до черно платнище не му попречи сръчно да ме поздрави — по ефрейторски да вземе „за почест“. Познах чипоносия дребничък Гаркуша, коневода на картечната двуколка.

— Здравей, Гаркуша... Не дремеш, а?

Гаркуша се славеше в целия батальон със своите дяволии, макар че много рядко сполучваха да го хванат. Бойците го обичаха заради това, че никога не изневеряваше на другарския дух, не се плашеше нито под обстрел, нито пред началството, и лесно му прощавах разните хитрини, до които прибягваше, за да облекчи войнишкото си житие-битие.

— Какво разправяте, другарю комбат! — смело отговаря той. — Напразно вие за мене така...

Сега дребничкият пъргав коневод ми харесва особено много. Качулката на неговото платнище е метната назад. Добре виждам дяволитото му лице, по което се стичат струйки дъжд.

— Добре, Гаркуша... Потърпи... Ще те сменят, ще се стоплиш.

— Отвътре ли? — веднага пита той.

Давам си вид, че не чувам този дързък въпрос, и влизам в къщата.

4.

След като минах през пруста и широко отворих водещата към стаята врата, аз спрях на прага.

Пред мен се разкри интересно зрелище. Всички в стаята спяха. Докато ме чакаха, повиканите от Рахимов в щаба командири и политически ръководители на ротите, капнали от непрекъснатите боеве и от последния нощен поход, бяха полегнали и вероятно тозчас заспали. Пръв, изглежда, беше легнал ротният командир Панюков — той поне беше заел най-хубавото място: беше се проснал до стената на голите дъски на единствения в стаята креват. Най-млад и най-пъргав сред ротните командири, той беше сварил да се обръсне и да си смени рубашката.

Впрочем бръснати са май всички. В спарения въпреки отвореното прозорче въздух се долавя не само блиндажният мирис на партенки, но и лъхът на одеколон. Сигурно наблизко са намерили военна лавка и командирите са се отбили там.

До Панюков, на края на леглото, се е наместил политическият ръководител на същата рота Дордия. Той е без рубашка, само по светлосин трикотажен потник. Трябва да е помолил някого — да не би моя Синченко? — да му зашие чиста якичка (самият Дордия никак не го биваше по тази част) и без да дочака, е заспал.

Останалите са се разположили на пода върху постлани шинели, сложили под главите си противогазите. Командирът на трета рота Филимонов, който обикновено се отличаваеше със здрав тухленочервен цвят на ъловатото си лице, беше пребледнял насън. Пръстенобледо изглеждаше и мургавото остро лице на Рахимов.

А бузите на Бозжанов пламтяха. Той, политическият ръководител на разформированата картечна рота, спеше свил се на клъбце и сумтеше като бебе. Спокойният последователен инструктор на пропагандата Толстунов беше се събул, преди да заспи, и беше проснал по войнишкия обичай влажните партенки върху конحوвете на ботушите.

Успоредно на прага, на най-неподходящо място, лежеше командирът на втора рота Заев. Беше мушнал под главата си юмрук, не

беше свалил памуклийката и ушанката с развързани наушници. Единствен от всички той не беше се потрудил да обръсне тъмночервеникавата си четина, която бодеше дори с вида си.

Опрям се на стената, свил се е и боецът свързочник Ткачук. В краката му стои полеви телефонен апарат. Слушалката е паднала от ръцете му на пода.

Не можех да се реша да събудя някого: извадих цигара и запуших.

— Назад! На място ще те пречукам! — изведнъж закрещя насън Заев. Той отвори очи, видя ме и учудено запримига.

— Заев, на кого крещиш така?

— На тези... от обкръжението, другарю командир. Пак малко остана да се пръснат...

Аз се засмях. Едва тогава Заев окончателно се събуди. Той скочи, изпъна се, отдаде чест и неочаквано изрева:

— Стани! Мирно! Господа офицери!

Аз промълвих:

— Ех, че го изгърси, Заев... Да се чуди ли човек, да се мае ли...

Как му бе дошло наум да извика „господа офицери“, това сигурно и сам Заев не би могъл да обясни.

Сега той стоеше пред мен с неизсъхнала памуклийка, изпод която се подаваше крайчецът на рубашката, с покрити с кал ботуши, с мокра ушанка. Краищата ѝ стърчеха нагоре и заедно с връзките се провисваха на двете страни. За неговото лице с издадени скули, с хлътнали слепи очи и бузи, със сплескан нос никой не би казал, че е хубаво. Понякога си мислех, че въпреки своите тридесет години Заев още не се е напълно оформил, че някакви бурмички в него, както се казва, не са затегнати. И все пак тайно аз си го харесвах: висок и слаб, нескопосан, стремителен във всичко — в походката, в решенията, дори в чудатостите си. Приличаше ми на прочутия едно време Крачун. Помните ли този винаги сериозен, дълъг като върлина киноартист комик, който вечно вършеше нещо не на място и играеше заедно с нисичкия дебелан Малчо? Колко пъти след някоя магария, извършена от Заев, аз си мислех: „Крачун! Истински Крачун!“

Посочих му изплесканите ботуши, раздърпаната ушанка и заповядах:

— Оправи се!

— Слушам, другарю комбат, да се оправя.

Той дръпна ушанката от главата си, погледна я и я мушна под колана, зад кобура на пистолета. След това извади от джоба дълго джобно ножче — Заев, който знае защо, го наричаше „боцманско“ — отвори го, отцепи треска от захвърлено на пода дърво и се залови да остъргва калта от ботушите си.

5.

Събудените от провикването на Заев командири бързо се вдигнаха, събраха разхвърляните по пода шинели. Само Толстунов не бързаше. Той умело навиваше партенките и наблюдаваше какво става.

— Е, господа офицери — рекох аз, — на какво дължа тази чест? Рахимов, за какво си събрал командирите?

Рахимов стоеше „мирно“, опънал ръце по шевовете, но у него, алпиниста, инструктора по планинарство, тази поза изглеждаше непринудена, свободна. Той доложи, че се е получила заповед, според която батальонът е прехвърлен в резерва на командира на дивизията. След това съобщи за получените бойни припаси и продоволствие.

— Повиках ротните командири и политическите ръководители да бъдат тука, когато дойдете, другарю командир — продължи той. — Извънредни произшествия в батальона не е имало. В момента батальонът почива.

— Защо почива? — попитах аз. — А почистването на оръжието? Дордия! Разположил си се тука с всички удобства. Дори и рубашката си благоволил да свалиш... Бойците в твоята рота чистили ли са оръжието?

Дордия пламна. Външността му се отличаваше с рядка особеност: светлорус, кажи-речи, до бяло, той беше наследил черните очи на баща си, грузинец. Сега чак и челото му се изчерви. Изчерви му се и вратът в деколтето на светлосиния трикотажен потник, опънал се на слабичките му рамене.

— Струва ми се... — измънка той. — Струва ми се, че са чистили... Той, ротният командир... Аз не зная, другарю комбат.

Дордия обикновено се смущаваше, когато му правеха бележка. В батальона го смятаха за мухльо. Изглежда, в тази минута му беше трудно да не отмести, да не сведе погледа си. Обаче той се овладя: черните му очи ме гледаха право в лицето.

— Не, Дордия... Командирът си е командир, а оръжието на боеца е и твоя работа. Все пак хубаво, че ми каза истината. А какво ще каже ротният командир?

Погледнах Панюков. Стегнат, никаква грешка не можеш му намери. Той застана „мирно“, леко отметна чернокосата си глава и доложи:

— Заповядано е да почистят, другарю комбат.

— Ами проверено ли е?

— При мене е проверено — сърдито избоботи Заев.

Сигурно щях да го сложа на място, но в този миг се намеси още един глас.

— Комбат — с усмивка каза Толстунов, — хайде поне днес не строявай хората.

6.

Толстунов бе единственият човек в батальона, който ме наричаше просто „комбат“. По звание той стоеше с едно стъпало по-високо от мене. Аз, старши лейтенантът, имах три „кубчета“ на петлиците, а Толстунов — черта. По длъжност той се числеше като инструктор на пропагандата при щаба на полка: неговата черта показваше званието на старши политически ръководител.

Обул ботушите, той продължаваше да седи на постлания шинел.

— Комбат — повтори Толстунов, — аз обиколих ротите. Всичко е в ред. Бойците са настанени в квартири, овнешкото е в казаните, тютюнът е раздаден. Оръжието ще почистят. Взводните командири си знаят работата. А ние сме се събрали, понеже си ни поканил на обяд. Точно така бе казано на всекиго: „Командирът на батальона кани на обяд.“ Е, хайде, гощавай!

Аз пак огледах присъстващите. Всички бяха изпитани в боя, издържали изпитанието, проверката в огъня. Така поне ми се струваше тогава.

На кръглото младо лице на Бозжанов, моя сънародник казах, долових усмивка. Той поглеждаше под око вратата, която водеше към другата стая. Оттам надзърташе поруменялата физиономия на Синченко. Те — Бозжанов и Синченко — бяха приятели. Бозжанов постоянно даваше на яздитните ни коне, особено на моята Лисанка, по някоя коричка хляб, понякога и захар. Синченко му позволяваше, като случеше някой удобен час, да поязди, да попрепуска на кон. Бозжанов не умееше да крие тези малки тайни. Тесните му блестящи очи издаваха всичко. Не беше трудно да се отгатне защо се споглежда със Синченко: оттатък, изглежда, ни чакаше гощавка, приготвена не без участието на двамата — на коневода и на политическия ръководител, който обичаше да посготви и да похапне.

Щом срещна погледа ми, Синченко тозчас затвори вратата. Бозжанов сведе очи, но продължаваше да се усмихва. В края на краищата, Бозжанов, може да не си го намислил лошо.

Навън ромолеше дъжд, от време на време долиташе тътен на оръдия, а ние празнувахме особен ден — почивка на батальона. Много

усмивки срещнах аз в тази стая. Долавяше се: командирите са донесли със себе си и усмивката на войника, събул се най-последен край печка, запалил на топло купешка папираса или дебело свита цигара от махорка.

Попитах:

— Божжанов, ами бишбармак ще има ли за обяд?

Бишбармак е наше национално казахско ястие.

— Не, другарю комбат — весело отговори Божжанов. — Ще има агнешко с ориз.

Той млясна с устни и всички се разсмяха.

— Разрешете — промълви Рахимов и със сдържан жест посочи заветната врата.

— Вече е разрешил! — намеси се Толстунов. — Не виждаш ли? Другари, батальонният командир ви моли да заповядате.

И пръв се запъти към вратата.

— Почакай, Толстунов — казах аз. — Първо трябва да изпълним едно разпореждане на генерала, другари. Сядайте. Можете да пушите.

— Че къде да сядаме? — избоботи Заев.

Без да пита никого, той излезе в пруста, донесе на рамо една пейка и я сложи или, по-правилно казано, стовари на пода.

Къщата беше, изглежда, наскоро изоставена от стопаните си. От стаята още не беше изчезнала топлината на нечий чужд живот. На прозореца самотно лежеше забравена кукла.

Исках да заговоря, но извънния полевият телефон. Полковият комисар викаше по телефона старшия политически ръководител Толстунов.

— Сигурно ще ям калая сега — гласно въздъхна Толстунов. — Отдавна вече трябваше да се явя да докладвам.

Той взе слушалката.

— Слушам, другарю комисар... След десет минути тръгвам. Моля да ми разрешите десет минути.

В мембраната загъргориха сърдити звуци — изглежда, комисарят кастреше Толстунов.

— Слушам! Слушам! — отсечено отговаряше политическият ръководител. — Слушам, другарю комисар! Слушам, другарю комисар, незабавно.

Кълколенето в мембраната стана по-спокойно, позатихна. И изведнъж Толстунов съвсем просто рече в слушалката:

— Хайде разреши, Пьотр Василиевич. Един път сме се събрали като хора. Батальонният дойде от генерала. Какво? Да, може да обърнем по чашка. Не се тревожи. Всички ще си знаят уважението, при него няма отпускане. Позволи, Пьотър Василиевич... Четвърт час? Слушам, ще тръгна след четвърт час. Благодаря, другарю комисар.

Толстунов подаде слушалката на телефониста, дръпна края на ръкава и погледна часовника.

— Колко е? — попита някой.

— Четиринадесет и четиридесет... Има още два часа, докато мръкне.

В дните на отбранителните боеве беше ни станало навик да отделяме деня от нощта, да държим сметка колко остава до мръкване. Противникът нанасяше удари по най-различно време, но винаги, докато беше светло. Всяко свечеряване означаваше, че в тази битка, в която се държехме срещу числено по-силен от нас враг, превъзхождащ ни освен това и с танковете си, ние сме изтръгнали, спечелили от него още един ден.

В стаята стана много тихо. Смълчали се, ние долавяхме със слуха си зачестилото изведнъж далечно боботене на оръдията. Сигурно имаше танкова атака.

— Слушайте ме! — обърнах се аз към събралите се. — Нашият батальон е в резерва на дивизионния командир.

След като предадох накратко разговора си с генерала и колко задълбочено ме е разпитвал той за подробностите на боевете, съобщих им заповедта на Панфилов: още днес да му изпратя за представяне за награждаване списък на отличилите се.

— Това не е дребна работа, това е голяма чест — продължих аз. — Трябва поименно да се посочат героите на батальона. Помислете си, другари, преценете. След един час ще се върнем към този въпрос, ще поискам от вас списъците на достойните. А сега... Няма повече да ви моря от глад. И Толстунов без обяд никъде няма да го пусна, няма да посрамя нашия дом. Божанов, командувай. Кани.

7.

Бозжанов доста тържествено отвори вратата към съседната стая.

Не, празничната ни трапеза не беше постлана с покривка. В изоставената от стопаните къща заедно с нас беше влязъл блиндажният бит. На масата бяха сложени вестници. Направо на вестника лежеше купчини нарязан на едри парчета пушен сух салам. Стояха отворени, с извити нагоре капачки кутии с консервирано месо. Киселите краставички бяха сложени на масата във войнишко канче. Обещаното от Бозжанов агнешко с ориз още се готвеше в кухнята, където се разпореждаше нашият готвач, старецът Вахитов. Съдовете бяха събрани оттук-оттам: най-различни канчета и евтини ръбести водни чаши. Бутилка без мое позволение не бяха посмели да сложат.

— Бозжанов, че къде е водката? — попитах аз.

Без да му мигне окото, той отговори:

— Под масата.

Наоколо се засмяха. Разреших да сипят по половин чаша.

— Малко е! — избоботи Заев.

Той дръпна към себе си едно тенекиено канче, намигна на Бозжанов. Бозжанов започна да налива при общи възгласи, шегги. После попита:

— Другари, кой ще вдигне наздравица?

Веднага се обади Панюков и вдигна чашата си. В батальона той минаваше за майстор на наздравиците. Без да се замисли, Панюков провъзгласи:

— Светът се крепи на верността на приятелите. Да пием, другари, за дружбата! За бойната дружба!

Наздравицата бе посрещната с одобрение. Обаче на мен тя ми се видя изтъркана. Искаше ми се да чуя някакви други, вълнуващи думи. Но хайде, ще се задоволим и с това. В този миг се чу гласът на Заев:

— Другарю комбат, разрешете да допълня!

Аз кимнах. Неизсъхналата още ушанка на Заев стърчеше сега зад колана. Остриганата му до кожата, покрита с буци глава беше гола, Заев огледа насядалите изпод силно изпъкналите си надвеждни кости.

Усмивката, както това става у хора с чиста душа, направи изведнъж нашия Крачун привлекателен. Той вдигна канчето си.

— Другари, да прием за пушчицата!

— За пушчицата ли? — попита Толстунов.

— Аха — потвърди Заев. — За тая същата...

В желанието да дообясни наздравницата си той изведнъж замахна с юмрук и мрачно изпя или по-скоро проточи с речитатив:

*„Единствен път лежи пред нас,
ний стиснали сме пу-уш-ка!“*

Това бяха думи от позната на всички ни песен, изплувала сякаш от времето на нашето детство, от първите години на революцията.

Наздравницата се хареса. Всички пихме.

8.

Сдъвкал набързо парче салам, Толстунов погледна със съжаление към кухнята, където се готвеше агнешкото с ориз, и се вдигна от масата.

— Прощавай, комбат. Аз тръгвам. Иначе ще си изпатя от комисаря — рече той и излезе.

Всички получиха още по половин чаша. Намери се канче и за Синченко.

Аз се изправих с намерението да вдигна наздравица, обаче дежурният телефонист неочаквано ме докосна по рамото.

— Другарю комбат, викат ви на телефона. Щабът на дивизията.

Взех слушалката. На масата се смълчаха.

— Слушам — промълвих аз.

— Момиш-Ули?

— Аз.

— Говори Дорфман. Предавам ви заповедта на дивизионния командир: да се вдигне батальонът по тревога и незабавно да се придвижи в района на щаба на дивизията. Оттам ще продължите.

— С артилерията ли?

— Да, с всички бойни средства.

— Слушам, другарю капитан. Разбрано.

— Лично вие, другарю Момиш-Ули, незабавно да се явите при генерала.

Изглежда, нещо се беше случило. Капитан Дорфман говореше сдържано, обаче явно не случайно на два пъти повтори „незабавно“. Ето го и края на нашия обяд, на нашата почивка.

— Синченко, коня!

Този възглас, толкова познат на моя щаб, почти винаги означаваше тревожна минута.

— Другари, чуйте заповедта.

Всички станаха на крака. Аз продължих:

— Командирът на дивизията заповядва: да се вдигне батальонът по тревога. Мене ме викат в щаба на дивизията. През моето отсъствие

колоната ще командува лейтенант Рахимов. Вървете по ротите! Вдигайте, стройте хората си.

Вратата се отвори. Готвачът Вахитов тържествено внесе тенджерата с вдигащото пара агнешко с ориз. Присъстващите се помъчиха да се престорят, че не го виждат. Заев се провикна:

— Хайде да пием още по една!

Без да губи време, той обърна канчето си. След това, с хрускаща в устата краставичка, пръв закрачи към вратата. Вървешком той нахлуи калпака. Развързаните наушници пак щръкнаха нагоре, връзките, както и преди, увиснаха от двете страни.

Аз му извиках:

— Заев, вържи връзките!

— Слушам, другарю комбат, да вържа връзките!

В ЩАБА НА ДИВИЗИЯТА

1.

Няколко оседлани коня стояха на дъжда пред каменната къща, където се намираше щабът на дивизията. Рязко спрях Лисанка. От мократа ѝ козина се вдигаше пара. През локвите, през калищата на непавираните улички тя за няколко минути ме докара тука, на асфалта на пресичащото града Волоколамско шосе.

До здрачаване имаше повече от цял час, но неспиращият продължителен дъжд, възчерно-сивото прихлупено небе правеха деня мрачен. През прозореца, на който още нямаше перде, се виждаше светлина — в щаба гореше електричество. Наблизо, на същата улица, се виждаше къщурката, където живееше генерал Панфилов. Между отворените капаци мъждиво бляскаха стъклата — Панфилов вероятно беше отишъл в щаба.

В този ден вече бях ходил при генерала в тази къщурка. Накратко ще ви припомня: моят батальон, отрязан от дивизията, без да се обади няколко денонощия, със залпов огън си беше отворил път през разположението на немците и дошъл във Волоколамск. Генералът видя през прозореца колоната на батальона, веднага изпрати адютанта си и ме повика при себе си. С двете си ръце, по казахски, той ми стисна ръката (Панфилов бе прекарал много години в Средна Азия и знаеше нашите казахски обичаи).

— Как си пробихте път? Много ли хора загубихте?

По телефона Панфилов се разпореда да нахранят батальона, да проследят как ще се наредят бойците на почивка.

— А вие, другарю Момиш-Ули, заповядайте на масата. Ще си похапнете, след това ще ми докладвате.

Когато докладвах, правех бележки по картата на генерала. На нея, на тази карта, беше завинаги записана историята на боевете на дивизията. Противникът се стремеше към Волоколамск. Тъмносините

стрели, които отбелязват натиска, настъплението на немците, вече са почти допрели оградите и линиите на гара Волоколамск.

— Това е нашият път. На това място, другарю генерал, ние приковахме една немска колона.

— Чакайте... Кога е станало това? В колко часа? Сега някои неща ми стават ясни.

Той сподели с мен мислите си.

— Вие сте изненадали немците — каза Панфилов. — С такива изненади те се сблъскват вече неведнъж. И скъпо ги плащат, губят кръв, настъпателната си сила. И сигурно не знаят, че вашата изненада е била чиста случайност...

Той ме разпитва още много работи, сетне каза:

— А колкото за вашия батальон, вижте какво... Резерва си аз изпратих там, където сега ни е тежичко. Вашият батальон ще го замести, ще стане мой резерв. Да се надяваме, че ще мога да ви дам едно денонощие почивка. Разбрахте ли ме?

— Да, другарю генерал.

— А сега вървете, почивайте.

2.

„Да се надяваме, че ще мога да ви дам едно денонощие почивка.“ Но бяха минали едва два и половина часа, откакто бях излязъл от къщурката на генерала, и ето че пак ме викат при него. Какво ли е станало?

Край мене в щаба изтича някакъв офицер, разпръсквайки с високите си лъснати ботуши калта и водата. В тази нервна припряност, каквато никога преди не бях виждал в щаба на Панфилов, се долавяше напрежението на момента.

Кой знае защо, оръдейният тътен беше затихнал. Над града сякаш надвисна тишина.

Изостаналият на петдесетина крачки Синченко ме настигна със сивата си възтежка кобила. Аз скочих от коня, хвърлих му поводите и като си наложих да не бързам, погладих Лисанка по топлата муцуна — не зная дали за да успокоя нея или себе си. Доволна, тя изви към мене влажното си голямо око.

На входа пред мен се изпречи часовой. Извикаха дежурния по щаб.

— Доложете — казах аз. — Старши лейтенант Момиш-Ули. Явявам се съгласно...

Дежурният ме прекъсна:

— Да, да... Генералът ви чака. Елате с мене.

3.

В двете предни стаи стояха и седяха щабни офицери, някои с шинели, със снаряжение, готови начаса да тръгнат да изпълняват поръчения. Познавах почти всички още от Алма-Ата, от дните, когато се формираше дивизията — за известно време тогава бях работил в щаба.

На масите имаше сложени три или четири телефона; по два от тях приказваха. Печката гореше. Срещу отворената ѝ вратичка, протегнал крак към огъня, седеше дългият като върлина полковник, началник на дивизионната артилерия. Преди няколко дена бях имал случая да видя с бинокъла как той вървеше с отстъпващите оръдия. Над хората, над оръдията, а навремени и между тях хвърчеха стотици светещи куршуми, а той, старият полковник, потомствен военен, се поспря, поогледа се, извади и отвори табакерата си, взе една цигара, запали клечка кибрит, запуши, направи всичко това с преднамерено спокойствие, спря едно оръдие, заповяда да отвърне на немците.

Сега той седеше на плетено кресло пред огъня облегат, удобно проточил крака, протегнал към топлината и ръцете си — червеникави, с дълги, малко възлести в ставите пръсти. До него, край телефона на артилерийската връзка, бяха се разположили щабните артилеристи.

Полковникът ми подвикна:

— Момиш-Ули?! С батальона ли?

— Да, другарю полковник.

— Не е зле... Е, хайде, върви, върви...

В другата стая говореше по телефона капитан Дорфман. Младолик, винаги бодър и приветлив, той и сега ми се усмихна с очи. Пред него лежеше карта, изпъстрена с червени и тъмносини знаци.

— Ами горичката в наши ръце ли е? — настойчиво питаше някого Дорфман. — Да, да, в квадратната горичка? Картечарите ли я държат? Изглежда? Ами че изпрати да разузнаят, свръзката... Ами кантончето държите ли го?

Без да прекъсне разговора, Дорфман с ръка ми посочи притворената врата. Този жест значеше „Влезте“. Въпреки това аз се

позабавих, понеже не се решавах да вляза при генерала, без да му доложат.

Поглеждайки същата врата, сякаш чакаше някого, из стаята крачеше началникът на политическия отдел на дивизията полковият комисар Голушко — с калпак, с шинел, пристегнат с колан. Обикновено жизнерадостен, шумен, в тази минута той не можа да ме посрещне с шега.

— Батальонът ли? Резервът на генерала? — отривисто ме попита той.

— Да.

— Влезте при него.

4.

Случи се така, че когато отворих вратата, долових една фраза, която явно не беше предназначена за моите уши:

— Позор! А ние ви имахме доверие...

В същия миг видях Панфилов. Лицето му беше мрачно. Жестоките думи, които случайно чух, бяха отправени към него.

Наблизо стоеше възпълен човек с военен калпак от агнешка кожа, каквито носеха генералите, с кожено черно палто без отличителни знаци.

— Другарю генерал... — обърнах се аз към Панфилов.

— Другарю Момиш-Ули — спря ме Панфилов, — тука е генерал-лейтенант Звягин, заместник-командуващият армията.

Обърнах се с лице към човека с коженото палто.

— Другарю генерал-лейтенант! Разрешете да се обърна към командира на дивизията. Батальонен командир старши лейтенант Момиш-Ули.

— Каква е тази партизанщина? — намръщи се той. — Защо сте със сабя?

Отговорих му:

— Аз съм артилерист и досега не съм преквалифициран. Нося сабя по устава.

Звягин поклати глава и неодобрително погледна Панфилов.

— Защо сте въвели такъв ред, че един батальонен командир се явява непосредствено при вас, командира на дивизията?

Панфилов се изчерви. На много мургавата му кожа с бръчици край очите, с дълбоки гънки край устата руменината изби на тъмни петна. Ние знаехме тази малка особеност на Панфилов: когато се нервираше, той се изчервяваше ей така, на петна. Впрочем то бързо му минаваше.

Звягин без съмнение имаше основание да го упрекне. Панфилов наистина си имаше тази слабост: обикновено той се държеше толкова не по началнически, толкова явно избягваше чинопочитанието, че се е случвало към него да се обръщат в разрез с устава не само батальонни,

но и взводни командири, та дори и войници, които не умееше или не искаше да прекъсне.

Сега той обясни, че аз командвам резервния му батальон. Въздрезгавият глас на Панфилов звучеше тихо. Човек можеше да рече, че Панфилов се чувства за нещо виновен, че се смущава пред началника.

— А, командир на резерва... — промълви Звягин. — Колко щика?

Доложих му:

— Шестстотин щика, четири тежки картечници, осем оръдия.

Жълтеникавото, малко подпухнало лице на Звягин светна. Изведнъж забелязах, че той има големи сочни устни, които преди като че бяха свити.

— Калени ли са? Участвували ли са в боеве?

— Да — кратко отговорих аз.

Намеси се Панфилов. Петната бяха изчезнали от почернелите му бузи. С няколко думи той разказа за батальона, за това, как, след като немците бяха ни отрязали пътя, ние на свой ред сме завладели кръстопътя в техния тил и за едно денонощие сме приковали на място напъващите към Волоколамск и Москва хитлеристи.

— Той не е действувал там по заповед — продължи Панфилов, без да свали поглед от мене.

В малките му очи, разположени малко косо, малко по монголски, долових не само разтревоженост, объркване, но и напрегнатост на мисълта. Искаше му се вероятно нещо да си изясни, да поразмишлява на глас. Той посегна с ръка към остриганата си по войнишки, нула номер, глава — когато се чувствуваше затруднен, Панфилов обичаше да се почеше по врата — но се сепна и пак я свали.

— Не е действувал по заповед — повтори Панфилов. — Всъщност той е имал друга заповед: да се изтегля, да се присъединява към дивизията. А той спря, завладя кръстопътя. Безредие ли? Разбира се, безредие... И все пак... Все пак ето какъв е той, този партизанин със сабя.

С познатата ми лека усмивка Панфилов ме посочи с ръка, сякаш ме представяше. Явно, искаше му се да премине на обикновения си, прост, често пъти шеговит тон. Но усмивката само се мярна. Лицето пак стана разстроено, мрачно, състарено. Веждите, доста биещи на

очи, черни, без нито един бял косъм, сякаш извити под прав ъгъл, отново се навъсиха. Обаче Звягин вече се смекчи.

— А, такъв ли е! — промълви той. — Казах?

— Да.

— Добре.

Очаквах, че Звягин ще продължи: „Добре, че батальонът се командува от «казах».“ Случвало ми се е да чувам такива одобрения от руси — те не разбираха, че с това, между другото, без да се замислят, накърняват националната ми гордост. Обаче Звягин, изглежда, имаше усет в това отношение.

— Добре — повтори той. — Сега генералът ще ви даде задача. Няма много да говоря. На десния фланг противникът е разкъсал фронта на дивизията. Ще ви се наложи да контраатакувате по тъмно, да отблъснете немците, да възстановите линията и да се закрепите. Да се закрепите и да не отстъпвате. Ясно ли ви е, другарю батальонен командир?

— Ясно, другарю генерал-лейтенант — казах аз.

— Днес-утре са решаващите дни на битката за Москва — продължи Звягин. — Противникът е капнал, обезкръвен, той прави последните си усилия, ние можем и трябва да го спрем тука. Можем и трябва, дори да се наложи на всички ни, на целия политически и команден състав, да излезем на бойното поле с пушки. Позор е, че все още отстъпваме! Позор е, че сме допуснали пак да бъде разкъсана линията на дивизията.

Панфилов стоеше, леко отпуснал глава, попрегърбен.

В упоритите, жестоки боеве, продължили от шестнадесети октомври, немците на два или три пъти бяха пробивали отбранителните линии на дивизията; човек можеше да рече, че фронтът се разпокъсва; ала бойните ни части, дори и разединени, изолирани, продължаваха да се бият, нападаха, задържаха пътища, пред пробилите немци отново се появяваха роти, батареи, батальони; фронтът отново се сключваше.

А сега отбраната ни е отново разсечена, сега на Панфилов се наложи да изслуша упрека: „Позор е, че сме допуснали пак да бъде разкъсана линията на дивизията.“

Струваше ми се, че в този час е разстроен не само фронтът, разстроени са и мислите на Панфилов.

5.

— Давайте задачата, генерале — рече Звягин. — Няма да ви преча.

Сложил ръце на гърба, той закрачи насам-натам из стаята. Панфилов отвори вратата.

— Другарю Дорфман, заповядайте с картата.

Звягин полугласно промърмори:

— „Заповядайте“... Не „заповядайте“, ами „елате тука с картата“.

Панфилов си замълча. По лицето му отново избиха тъмночервените петна. Свел поглед, той пак леко наведе глава. Сега това движение ми се видя упорито.

Навремето беше ме удивлявал мекият, бих казал, съвсем невоенен, лишен от властност похват на Панфилов, склонността му да се съветва, да размишлява на глас. Към подчинените си също се обръщаше някак не като военен: „Другарю Момиш-Ули“, „другарю Дорфман“. Гласът му не беше силен, беше хриплив като на стар пушач. Той не обичаше, не позволяваше пред него да стоят „мирно“ и като че не умееше да разговаря повелително. Ние бяхме свикнали с това. Обаче сега ми се стори, че виждам Панфилов с очите на Звягин.

Да, нашият генерал нямаше внушителен вид, особено в тази минута. Дребен, попрегърбен, с хлътнали гърди, с дълбоки бръчки на слабия врат, той без съмнение съвсем не изглеждаше юначен, изглеждаше като „нещатен генерал“, както веднъж на шега беше нарекъл сам себе си. И, разбира се, отстрана не беше лесно да се разбере как може да управлява дивизия, да подчинява на заповедта си, на волята си няколко хиляди души...

В стаята бързо влезе Дорфман с голяма черна папка.

— Заповядайте на светло, при масата — покани Панфилов. — И вие, другарю Момиш-Ули, заповядайте тука.

Той упорито повтаряше своето „заповядайте“. Звягин не се обади. Той също се приближи до масата. Дорфман отвори папката. Пред нас лежеше оперативната карта на щаба на дивизията.

Мисля си, че никога не ще забравя тази карта. По нея беше се поразходила гума, беше трила сини и червени моливни линии. На

разни места беше поизтъркано и печатарското мастило, особено покрай оста на главния удар на немците, по продължение на шосето, което водеше към Волоколамск от юг. Там в отчаяни боеве положението се е променяло понякога по два-три пъти на ден. Нанесената с червен молив сегашна линия на дивизията, извила се като дъга или полупримка около Волоколамск, беше разкъсана на две места — на юг и на север. Обстановката на юг почти не беше се променила от онзи час, когато е била отбелязана на картата, при която още през деня беше ме завел в къщурката си Панфилов. Разпокъсаните, разединени червени звена или по-скоро звенца, тук-там с отбелязани картечници и оръдия, и сега още бяха живи, противопоставяха се на устремилите се към нашия тил, немци.

Но на десния, северния фланг на дивизията, изглежда, беше станало нещо неочаквано, страшно. Там по фронта зееше пробив от няколко километра. На картата тази пролука беше пронизана от широка синя стрела с раздвоено жило. Раздвоеното острие беше нанесено с пунктир, който означаваше, че движението на противника в тези посоки не е установено по точни данни, а е показано само като предположение. Между немците, пробили на север от града, и самия град нямаше никаква преграда, никакви наши прикрития, само в градините покрай чертите на града в две или три точки се червенееха посочени със знак зенитни оръдия.

Да си призная, обзе ме тревога. Може би немците, несрещнали съпротива, вече идват насам, към щаба на Панфилов, към Волоколамск?

Панфилов посочи този пробив с очи и попита:

— Е, другарю Дорфман, какви са новите ви сведения?

Отговорът не беше утешителен:

— Връзката, другарю генерал, не е възстановена.

В този момент влезе дежурният по щаб.

6.

— Другарю генерал-лейтенант — обърна се той, — разрешете да доложа.

Звягин кимна. Дежурният съобщи, че се е явил повиканият от Звягин майор Кондратиев, командир на сборния полк. Наскоро бях чул, че такъв полк бил формиран във Волоколамск и заел отбранителен участък някъде в близко съседство с нашата дивизия.

— Кондратиев ли? Къде е? — попита Звягин.

— Тука. В другата стая.

С възтежки твърди крачки Звягин се запътя към вратата, широко я отвори и без да я затвори, продължи нататък. Панфилов го последва.

Отначало аз не следях подхванатия там разговор. Неясно долитаха само думите на новодошлия. Той като че ли за нещо се оправдаваше. И изведнъж в цялата къща прокънтя гласът на Звягин:

— Уплашихте ли се?

Приблжих се до отворената врата. Пред Звягин стоеше мършав, червенолик, явно развълнуван майор с мокър, опръскан с кал шинел. През цялата му буза, от сляпото око до брадичката, минаваше подпухнала драскотина. Опънал ръце по шевовете, застанал „мирно“, Кондратиев мълчеше. На бузата, до драскотината, нервно играеше буца.

Със същия гръмлив глас Звягин продължи:

— Кой ви е позволил да отстъпите без заповед?

В стаята беше много тихо. Щабните командири бяха прекъснали работа и стояха прави. През противоположната врата надничаха щабните артилеристи. Всяка дума ясно се чуваше в тишината.

Звягин чакаше отговор. Кондратиев мълчеше. Ухото ми долови тежкото ускорено дишане на Звягин.

— Отговаряйте! — кресна той. — Известна ли ви е заповедта, с която категорично се забранява самоволно отстъпление от заеманите позиции?

Кондратиев преглътна, издадената му остра адамова ябълка се вдигна и се хлъзна надолу.

— Аз бях принуден — изрече той.

— Да бягате?

Още една минута мълчание.

— На всички ни е заповядано — отново заговори Звягин, като се обръщаше явно не само към Кондратиев, — заповядано ни е: сега, в решителните дни на битката за Москва, самоволното напускане на позицията е равносилно на предателство и измяна на родината! Вие сте постъпили като предател...

— Че какво можех да направя, щом...

— Да мълчите! — прогърмя гласът на Звягин. — Оръжието на масата!

Майорът пребледня. Подпухналата драскотина, която мъждиво се тъмнееше на червеникавата му кожа, изведнъж рязко пролича отдели се като пурпурна ивица. Сякаш някой го беше шибнал по лицето. Майорът се озърна, като че ли за да потърси съчувствие, свали колана с пистолета в кобура и го сложи на масата.

— Долу звездата!

Кондратиев се поколеба за миг, свали мократа ушанка и откъсна червената звезда. Звягин неумолимо продължи:

— Да се арестува! Да се даде под съд! Да се съди още днес... Утре ще съобщим със заповед по армията... Да се отведе!

Млад лейтенант, комендант на щаба на дивизията, навъсено промълви:

— Да вървим...

Кондратиев тръгна пръв, комендантът подир него. Звягин се обърна към Панфилов.

— Генерале, временно ще взема няколко от вашите политически работници и щабни командири. Ще отидем в този полк. Ще им помогнем да съберат онези, които са се разбягали, ще ги стегнем и ще ги поведем в контраатака. Обадете се на хората си — заповяда Звягин на началника на политическия отдел. — Нека вашите работници се качат на конете си. Веднага тръгваме.

След няколко минути Звягин взе приготвената за него нова карта с отбелязаната на нея обстановка и напусна щаба на дивизията.

В стаята, където все още стоях, се върна Панфилов, влезе при нас и дългият артилерийски полковник. Доста свойски, сякаш се перчеше дори с небрежния си тон, той подметна:

— Контраатака... Да заплаче човек от такава контраатака...

Панфилов рязко се обърна.

— Няма ли да имате нужда от кърпичка? — попита той.

Такъв беше похватът на Панфилов. Той не избухна, не закрещя „Вие се самозабравяте!“ или „Какво сте се разцивили!“, не прибегна до силни думи, а се ограничи с ироничен въпрос.

Полковник Арсениев разбра иронията, изправи се, опъна ръце по шевовите.

— Разрешете да изляза! — промълви той.

— Вървете — отговори генералът.

Останахме с Панфилов насаме. Отвън някой затвори капаците на прозореца. Панфилов погледна сложената на масата му карта, кръстоса стаята. И неочаквано каза:

— Вие се чудите на безредието? Да, безредието не е малко, другарю Момиш-Ули.

Сетне, като продължаваше някакви свои мисли, попита:

— Чели ли сте, другарю Момиш-Ули, военните работи на Енгелс?

— Не, другарю генерал.

— Съветвам ви да прочетете... Май че именно при Енгелс на едно място се казва, че във военното дело се случва и тъй: безредието да е нов ред.

Вероятно му се искаше да походи, да поразмишлява на глас. Но той извади джобния си часовник, откопча го, сложи го на масата.

— Хайде елате тука, другарю Момиш-Ули... При картата.

8.

Някоя и друга минута Панфилов мълком гледаше картата. Синята стрела, устремила се към града от север, все още беше набелязана с лек пунктир. Както беше съобщил Дорфман, връзката с полка, на чийто участък немците бяха направили пробива, все още не беше възстановена. Дали противникът се движи оттам? Дали е сериозна тази опасност? Или е само демонстративен лъжлив удар, скроен за отклоняване на резерва? Има ли Панфилов право да изпрати там, в неизвестността, в нощта, последния си резервен батальон? И има ли право да не го изпрати, щом линията на отбраната е прекъсната, щом пътят към града е открит?

На масата цъкаше джобният часовник. Времето минаваше. Трябваше да се вземе решение.

— Ето, другарю Момиш-Ули, линията на укрепленията край Волоколамск — заговори ми Панфилов.

С тъпия край на молива той очерта северния отрязък на волоколамския укрепен район — предварително, още преди пристигането на дивизията, подготвената отбранителна линия край реките Лама и Гродня.

— Но тука не се укрепвайте — продължи Панфилов. — Нали виждате, онзи бряг господствува... Кръгът от укрепления е направен по шаблон: щом има река, вземай молива, прокарвай линия...

Струва ми се, че вече съм ви споменавал веднъж за един жест, свойствен на Панфилов в момент на колебания, неяснота в мислите — в такива минути той несъзнателно малко разперваше пръстите си. Та така и сега генералът завъртя във въздуха разперената си ръка, вероятно без дори да го забележи.

— Вашата задача е да минете на другия бряг — каза той, — да заемете ето тия височини, селото Иванково и да задържите противника. Сблъскайте ли се с него по-рано, влизайте в срещен бой. Разбирате ли?

— Разбирам, другарю генерал.

— Вървете... В щаба вземете листове от картата.

— Слушам, другарю генерал.

Погледнах Панфилов в очите и казах: „Слушам!“, а сам си помислих: „Ти не си уверен, ти се колебаеш, не знаеш какво решение да вземеш. Че защо ме изпращаш мене?“ За първи път, откакто бях имал случая да общувам с Панфилов, той събуди у мене досада.

Както вече казах, аз гледах право в очите на генерала. И изведнъж, сякаш отгатнал мислите ми, той добави:

— Аз се съмнявам, аз се колебая, другарю Момиш-Ули. Аз нямам решение, но нямам и време.

В същия миг моята неприязън към Панфилов се превърна в нежност, в обич. Нали е правдив, честен с мене, не се прави пред мене на непогрешим.

— Да ви призная — продължи той, — минаваше ми през ума да ви възложа да водите бой в града. Минаваше ми през ума: след като изтощим противника тука — Панфилов посочи с молива, линиите на боевете с главната групировка на немците, — ще ви възложа отбраната в самия град. Дали да изпълня решението си, да не ви изпращам, а?

Панфилов живо ме погледна, дори се понаклони към мене — той явно чакаше думите ми, моя съвет. Но какво можех да посъветвам генерала?

— Какво става там, не зная — отново заговори той и допря с молива пробива на север. — Възможно е да ви се наложи сам да вземете решение. Правете го смело, аз ви имам вяра. Възможно е, след като тръгнете, да ви съобщя още нещо. Е, другарю Момиш-Ули... — Той ми протегна ръка, здраво стисна моята. — Вярвам, във вас, другарю Момиш-Ули. Честта си вие никога не ще потъпчете.

— Никога! — твърдо отговорих аз.

Вече се бях обърнал да си вървя, обаче Панфилов ме задържа.

— Още едно нещо: не пренебрегвайте предпазливостта. Нека първо да влезе в бой авангардът. Вие се ориентирайте и с главните си сили отстрани, отстрани... Току-виж, че сте ги отблъснали без големи загуби. Разбрахте ли ме?

— Разбрах, другарю генерал.

— Е, хайде, вървете, вървете... Довиждане.

В очите му долових ласка и разтревоженост.

БАТАЛЪОНЪТ В ТЪМА

1.

Щом излязох от щаба, в същия миг намерих с поглед Лисанка. Дори и в здрач не можех да я сбъркам с другите коне: на челото ѝ имаше голямо бяло петно, на сухите тънки крака — бели чорапки до коленете. Макар и да беше дореста, сега под дъжда изглеждаше черна.

Синченко ме чакаше. Хванал за поводите Лисанка и своята Сивка, той закричи насреща ми.

Скоро стигнахме при батальона, разположил се настрана от шосето, в една странична улица. Отдалече видях чернеещите се на уличното платно оръдейни впрягове, двуколките с картечниците, обозните каруци, походните кухни. Докато ме чакаше, батальонът се беше разположил на почивка. Бойците с натежали от дъжда шинели се бяха струпали на групи по стъпалата пред къщите или се бяха подслонили край оградите. Надалече се бяха проточили пръсналите се червени точки на тлеещи цигари, които припламваха при всяко смукване.

Градът беше тъмен, тих, в прозорците нямаше нито едно огънче. Само пожарът на гарата не спираше. Небето там мъждиво червенееше.

2.

Познаха ме отдалече. Рахимов изкомандува:

— Стани! Мирно!

Аз викнах:

— Остави! Свободно!

Рахимов доложи, че е заел една къща за щабна работа и е разположил там свързочния отдел. Моят неприказлив, небиещ на очи началник-щаб беше винаги предвидлив. Всеки път, когато виждах Рахимов, без да го разпитвам, знаех: почти безшумно, почти невидимо за ненабито око, изправно действа управлението на батальона. Връчих на Рахимов свитите на тръба листа от топографската карта, които Синченко беше грижливо загърнал с платнището си, и заповядах:

— Предай по колоната: командирът на трета рота при мен!

Рахимов ме поведе към къщата, която беше харесал за щаб. Там веднага дотича и Филимонов.

— Другарю комбат, явявам се по ваша заповед!

— Рахимов, дай на Филимонов карта. Дръж, Ефим Ефимович. Разгръщай.

Още тука, на външното стълбище, прикрили се от дъжда под стряхата, ние разгледахме новичкият квадрат на картата, без привичните за око гънки. Рахимов насочи към нея сноп лъчи от джобното си фенерче. Посочих на Филимонов селото Иванково.

— Виждаш ли? Тука се приближава колона на противника, пробива десния фланг. Силите му още не са известни. Задачата на батальона е да прегради пътя към града. Ти, Ефим Ефимович, ще тръгнеш като челна застава. Твоята задача е да стигнеш в Иванково преди немците, да завържеш бой, да ги накараш да се бият, да ги привлечеш към себе си. А после аз ще ударя с главните сили откъм фланга или откъм тила. Давам ти половината огневи средства: две картечници, четири оръдия. Ако срещнем немците по-близо, заеми пътя, не го давай. Връзка засега ще държим чрез войници. Разбра ли, Ефимич?

— Разбрах, другарю комбат... Ще се запъна и нито крачка назад.

— Не. Можеш да си поиграеш с тях. Можеш малко да отстъпиш. Въвличай ги. Но дръж поводите.

— По-добре ще е да се запъна, другарю комбат, на едно място.

Военните хитрости не бяха по вкуса на Филимонов. Той беше свикнал да изпълнява точни, напълно ясни за него заповеди.

— Добре — съгласих се аз, — запъни се. После всичко ще стане по-ясно. Е, вдигай хората и потегляй. Аз ще тръгна след двадесет минути. Марширувай ячко, по суворовски.

Филимонов изтича надолу по стъпалата и екливо се провикна:

— Трета рота, строй се!

Прозвучаха повторните команди: „Първи взвод, строй се!“, „Втори взвод, строй се!“...

На фона на ниския отблясък от пожара изникна черна гора от щикове. Ротата се построи. Аз се приближих до Филимонов.

— Задачата ще обясниш на командирите и на бойците вървешком. Тръгвай! Не губи време.

Филимонов, голям майстор на ходене, бързо тикна пешовете на шинела под колана и застана начело на ротата. Чу се командата му: „Марш!“. Ротата потегли. Четири оръдия, две двуколки с картечници тръгнаха подир нея.

3.

Изпратил челната походна застава, закрачих към щаба. Пушеше ми се. Но в джобовете си не намерих цигари.

— Синченко!

— Аз, другарю комбат.

— Дай един пакет „Беломор“.

В същия миг пред мен изникна невисока фигура с пушка.

— Другарю комбат, няма ли да почерпите цигарка?

Разпознах лукавата физиономия на Гаркуша.

— А, редник Гаркуша... Какви са тия волности?

— Замириса ми на дим, другарю комбат.

— Гледай го... Аз още не съм запушил, а Гаркуша вече усетил дима.

— Не се заплесвам, другарю комбат. Мен още баща ми ме е учил: дорде пипкавият се изуе, чевръстият ще се изкъпе.

Няколко бойци вече се бяха присъединили към Гаркуша и бяха ме наобиколили. Поговорката беше посрещната с хихикане. Синченко ми подаде пакет „Беломор“. Отворих го и го протегнах на бойците.

— Запалете.

То се знае, че никой не се отказа. Гаркуша сполучи, както забелязах, да грабне две цигари. След това пак той въпреки вятъра и дъжда сръчно запали клечка кибрит и ми поднесе огънче.

Отидох в щаба. Там ме чакаха събраните от Рахимов командири и политически ръководители. Обясних им обстановката, задачата на батальона.

— Вървете, другари, при бойците — казах аз. — Разяснете им: предстои насрещен бой, бой нощем, на тъмно. Ще се наложи да се бием от близко разстояние. Решаващи ще бъдат хвърлянето на гранати, щикът. Потегляме след петнадесет минути. Ще обядваме, след като тръгнем. Извън чертите на града ще се поспрем. Има ли въпроси? Вървете.

Командирите си отидоха. Забави се само политрукът Дордия. С малко несръчно козируване той промълви:

— Моля да ми разрешите, другарю комбат, да проведе беседа с ротата.

— И какво ще кажеш на момчетата?

— Смятам да кажа, че приближава годишнината на Октомври... И още... Как са се борили нелегалните болшевики. А преди тях революционерите демократи... Например Чернишевски...

— Охо, Дордия, къде се отплесна...

Дордия се обърка и замълча.

— И ти го рече!... За какво му е това на войника?

— За какво ли? — попита Дордия. — Ами Ленин?

— Какво за Ленин?

— Той още като младеж обикнал Чернишевски. И го е обичал целия си живот. Чернишевски е създал образ на революционер, за когото дългът стои над всичко...

Дордия се оживи. Беше захванал любимата си тема, заговорил бе за това, което му бе близко.

— Нямам време да те слушам, Дордия — казах аз. — Върви в ротата и говори на бойците по-простичко.

Дордия се изчерви. Руменината заля чак и врата му.

— Върви! Аз сам ще държа напътствено слово пред бойците.

Без да отговори нито дума, Дордия отдаде чест, несръчно се обърна и излезе.

4.

Скоро бойците бяха строени.

Бавно минавах на кон покрай строя; в полумрака различавах познати лица.

Ето втора рота, най-малобройната, очукана в славната контраатака при село Новлянское. Спомних си вдигнатия в замах огромен приклад на леката картечница, която като цепеница беше вдигнал над главата си втурналият се срещу врага Толстунов. Спомних си яростния му повик: „Комунари!“

Жалко, че Толстунов не е с нас сега. Почти едновременно с него се беше вдигнал в атака Заев — те поведоха след себе си ротата. Тогава Заев беше ранен, но отказа да отиде в медицинския пункт. Ето го, Семьон Заев стои на десния фланг, прегърбил се, дълъг, недодялан. На колана му виси пистолет в кобур. Дръжката на друг пистолет, парабел, взет в Новлянское от застрелян немец, стърчи в пазвата на шинела. Ушанката е ниско нахлупена, наушниците най-послед са вързани.

А ето младото лице на Ползунов. Без да крие врата си от дъжда, той гледа доверчиво, сериозно. Днес нашият генерал чу от мене как този юноша-войник, стиснал дръжката на противотанкова граната, бе следил с ясни очи бавно приближаващите се черни кутии, които стреляха по нас в движение. И за тежко ранения командир на втора рота Севрюков, за героя лейтенант Донских, за Брудни, получил тогава урок по мъжество. Ето го къде стои със своя взвод разузнавачи малкият мургав Брудни. А ето и картечната двуколка. До нея е картечният разчет: очилатият, леко проточил към мене дългия си врат Мурин, огромният, издигащ се над строя бивш носач Галиулин и невисокият Блоха, с белезникави, губещи се в здрача вежди.

Какво да кажа на моите войници пред новия бой?

Спрях коня и се обърнах към строя:

— Другари! Искаха да ни дадат почивка, но не можаха. Не бива да се почива, додето врагът е пред Москва. Ние отиваме в бой, отиваме напред въпреки всички трудности. В бъдеще ще започнат да разпитват: какви са били тези хора, които са се борили пред Москва с такава

безстрашие? Да им отговорим сега: това са съветски хора, които бранят родината си!

Направих малка пауза и заповядах:

— Рахимов, водете батальона.

5.

Ние потеглихме, излязохме от града.

Трябва да призная: не бях доволен от речта си. Езикът бе изрекъл обикновени, изтъркани думи: съветските хора и тъй нататък... А какво значи това? Нима съветският човек не е същият, както и всички други?

Ядосах се на себе си. Защо трябваше да употребявам шаблонни фрази, да повтарям втръснали се общи приказки? Нима не можех да намеря собствени, обмислени, задушевени думи?

Някой се доближи до мене, закри край Лисанка. А, дългучът Заев...

— Силни думи казахте, другарю комбат — избоботи той. — Чудесни! Хванаха място!

Заев никога не ласкателствуваше. Ласкателството бе чуждо за природата му. Че кое ли в речта ми е хванало място? Каква ли бе голямата правда, трогнала душата на Заев, душата на един войник, която е била скрита в тези изхабени думи: съветските хора, съветският човек?

Ротите крачеха по междуселския път и месеха калта. Отзад, очертани от блясъка на пожара, се чернееха кубетата на черквите, кулите на камбанариите. Скоро те потънаха в мъгла.

Вятърът се засили. Но дъждът започна да стихва. Не се чуваха дори и единични пушечни изстрели. Сякаш всичко пред Волоколамск бе замряло.

Обаче ние, които отиваме сега в неизвестността, в тъмата, ние знаем: линията на отбраната пред нас е пробита; събиращите се от север към Волоколамск черни пътища, по единия от които крачим, вече не са прикрити от нашите войски; някъде в мъглата пред нас се намира противникът.

Лисанка леко стъпваше отстрани на колоната, сякаш не вървеше по лепкава кал. Бях се замислил и седях тежко отпуснат на седлото. И изведнъж чух отзад конски тропот. За миг тропотът спря. Долетя припрян въпрос:

— Къде е командирът на батальона?

И нечий отговор:

— Напред.

След малко ме настигна един майор от щаба на дивизията, съпроводен от двама бойци.

— Уф-ф. Далечко сте стигнали — обърна се той към мене. — Ще трябва да се върнете. Донесох ви, другарю старши лейтенант, нова заповед. Командувайте на батальона: „Стой!“

— Какво е станало? Защо?

Майорът се отдели заедно с мене настрана и ми обясни: най-сетне са сполучили да възстановят връзката с щаба на полка, в чийто участък немците бяха направили пробив. Моят батальон по заповед на генерала става оперативно подчинен на командира на този полк, подполковник Хримов. Аз имам заповед да променя маршрута на батальона, да отида не в Иванково, а в Тимково. Задача: да се заеме Тимково, Тимковската планина и да се задържа там. Попитах го:

— А защо така, другарю майор?

— Не зная... Моята задача е да ви предам заповедта.

— Не сте ли говорили лично с Хримов?

— Не. Говори началник-щаба.

— Могли сте да го попитате.

Майорът се засегна.

— Нямам навика да задавам въпроси на старши началници.

Аз не се сдържах:

— Напрасно.

И като отдадох рязко чест на майора, викнах:

— Синченко!

— Аз, другарю комбат!

— Предай на Рахимов да спре батальона!

— Слушам, другарю комбат.

Обърнах се към майора и още веднъж му козирувах:

— Довиждане, другарю майор.

Той сухо ми отговори:

— Довиждане... Връщайте се по-бързо.

6.

Заповядах да се даде почивка и повиках при себе си командирите.

Войниците насядаха край пътя на мократа, попарена от студовите трева. Жадно запушиха, скрили огънчетата на свитите от тях цигари. Доста се беше застудило. Не спираше ситният, сякаш ръсещ през сито дъжд. Зъл северен вятър подемаше този ръмеж, шибаше с него по шинелите, по плащ-палатките, по ушанките.

Рахимов пак, както на улицата във Волоколамск, насочи лъча на джобното фенерче към правоъгълника на картата прозиращ през прозрачния капак на планшета. Съобщих на командирите за новата заповед: да тръгнем към Тимково, да го заемем, да задържаме Тимковската планина, която, както показваше картата, господствуваше над Волоколамск. След като обясних задачата, заповядах:

— Рахимов, дай на Бозжанов кон. Бозжанов, бързай при Филимонов, предай му да се връща.

Май съм ви казвал вече, че Бозжанов, както и много от моите сънародници казахи, обичаше да язди. През войната не му се падаше често sluка да сложи крак в стремето, да опъне поводите. Затова дори и сега, в тази тревожна минута, той е доволен от поръчението. Младото му, широко, опръскано от дъжда лице е сериозно. Но отговорът е весел, бърз:

— Слушам, другарю комбат!

Тонът на Бозжанов предизвиква усмивки. В отблясъците на фенерчето виждам: усмихва се Дордия, зиморничаво свил под дъжда глава между рамената, усмихва се сдържаният Рахимов. Аз заповядвам:

— Изпълнявай!

Бозжанов козирува, обръща се и се запътва в мрака. Ето вече се вижда само гърбът му — як, малко приведен напред, като че ли устремен към целта, както и целият той. „Стрела!“ — идва ми наум нужната дума. Продължавам да се разпореждам:

— Панюков!

Командирът на първа рота Панюков, същият, който на прекъснатия ни, несъстоял се обяд беше провъзгласил наздравица за дружбата, прави крачка напред, отчетливо въпреки калта трака токове. Коланът здраво стяга добре стъкмения, сега мокър шинел. Червеникавият здрач, отблясък на далечното пожарище, смътно озарява възслабото му лице.

— Панюков! — казвам аз. — Нахрани хората си. След петнадесет минути потегляй като челна походна застава. Заеми Тимково. Виждаш ли? — показвам му Тимково на картата. Панюков сверява със своята карта. — Укрепявай се там. После аз ще се присъединя с всичките сили.

— Другарю комбат, ами къде е противникът?

— Кой го дявол знае... Да се надяваме, че ще се обади.

В това време се чува гласът на Дордия:

— Другарю комбат, разрешете.

— Е...

— Другарю комбат — неуверено казва той. — Може би ще е по-добре да почакаме до сутринта?

Без да се реши на глас да подкрепи политическия ръководител, Панюков ме гледа въпросително и, както долавям, с тайна надежда в очите. Отрязвам:

— Какви са тия приказки? Заповядано ни е да тръгнем към Тимково, значи, няма какво да се разсъждава. Върви в Тимково! Заемай селото! Разбра ли, Панюков?

— Да, другарю комбат.

— Давам ти всичката артилерия, която имаме в наличност... Хайде храни хората. Пономарьов сега ще докара насам кухните. Пономарьов, при мен!

Пред мен застава „мирно“ Пономарьов.

— Слушам ви, другарю комбат.

— Пономарьов, дай насам кухните.

Смътно различавам лицето на Пономарьов. Той май е объркан. Да, точно така. Чувам отговора:

— Кухни няма, другарю комбат.

— Как тъй няма? Къде са се дянали?

— Майорът от щаба на дивизията заповяда да изпратя целия обоз обратно в града, да сме вървели без излишен товар.

— Целият обоз? И ти го изпрати?

— Да, другарю комбат. Изпълних всичко тичешком.

Не мога да се сдържа и ругая:

— Та нали знаете, дръвнико, че хората не са яли! Защо не ми доложи?

Пономарьов мълчи. Аз крещя:

— Дяволите да те вземат! Марш във Волоколамск! Поне сухари докарай! Без сухари да не се връщаш!

7.

— Ще трябва, Панюков, да вървим на гладно сърце... — промълвих аз. — Може да си набавим нещо от немците... Строй ротата, тръгвай.

Панюков повелително вика в мрака:

— Свързката, при мен!

Тозчас се появява дребничкият татарин Муратов.

— Аз!

— Да вървим!

Панюков стъпва в жвакащата кал и крачи към ротата си. Аз гледам подире му. Като че ли всичко е свършено; заповедта е дадена; подчиненият е отговорил „слушам“, тръгнал е да изпълнява. Но погледни му раменете, погледни му гърба: какво ще ти кажат те? Изведнъж ми се стори: гърбът на Панюков, винаги снажен, изправен, сега е омърлушен, неуверен. Това мигновено впечатление сякаш ме удари. Идеше ми да викна: „Стой, няма да отиваш!“ Но веднага се окопитих. Изглежда, нервите са се развинтили. Неразборията, тъмнината, неизвестността си правят шеги с мене.

Ето още един гръб — на дребничкия скороходец, свързката Муратов. Той предано крачи до своя командир. И, най-после, трети гръб — на лошо виждащия в тъмнината, несигурно стъпващия политически ръководител Дордия.

Да, нервите се обаждат. И нещо не ми е добре, тресе ме. Дявол да го вземе, само това ми трябваше — да се разболея! Не, няма да се поддам, ще се справя.

Чувам команди, шум на строяваща се рота, после тежки, отмерени крачки. Ротата на Панюков замина.

Аз останах на полето с ротата на Заев.

8.

При мен се е приближил Заев. От пазвата на шинела му все така стърчи дръжката на парабела.

— Другарю комбат, ватенката ви сигурно е подгизнала. Няма да е зле да си сложите шинела.

— Ще потърпим. Току-виж, и другите са се разкиснали.

— Никой не се разкисва — дрезгаво избоботи Заев. — Докато си имаме такъв командир...

— „Докато“... — иронично повтарям аз. — Запази любезностите за друг път. Я по-добре да се поразтъпчем.

Известно време двамата със Заев мълком се разхождаме по пътя, отдалечаваме се от насядалите по края на канавката гърбом към вятъра бойци. С прегракнал от настинка бас Заев мрачно казва:

— Неоправия! Разиграват ни напред-назад... Батальонът се е разкъсал на три части... Бъркотия!

В думите на Заев като в отражение долавям собствените си мисли. И затова рязко го прекъсвам:

— Другарю лейтенант, не съм ви искал мнението по въпроса.

Заев намръщено отговаря:

— Слушам!

Ние се връщаме, приближаваме се до бойците. Към мен пак смело се стрелва Гаркуша.

— Другарю комбат, разрешете да напалим огънче... Душата да сгреем.

— Огньовете не бива да се палят. Ще се топлим с тютюн.

— Цигарки, другарю комбат, няма.

— Е, хайде, запали...

Изваждам пакета „Беломор“, черпя Гаркуша с цигара. Тутакси наоколо се насъбират бойци. Иззад рамената на Гаркуша проточва дългия си врат Мурин. И той се черпи от моя пакет. Питам го:

— Как е, Мурин, не се ли разкисна?

Мурин отговаря:

— Ние сме обработени... Такава обработка не се разкисва...

Охо, какви думи е усвоил Мурин, бившият аспирант на консерваторията. Обработка... Дали е знаел по-рано, преди армията, тази думичка?

Втора рота... Любимата, най-сърцатата, която е гонила немците, неприели да влязат в ръкопашен бой... Втора рота... В разгара на незабравимата първа атака тя е спечелила сърцето на батальонния командир...

Аз, разбира се, знаех наизуст тази точка от устава, която изисква постоянно лично общуване на командира с подчинените. Не винаги това общуване е било лесно за мене. Обаче сега съвсем не е само точката от устава, която ме ръководи.

— Днес, другари, бях при генерала — невисоко промълвям аз.

Тези, които ме слушат, стесняват кръга. От мократа земя се вдигат и прииждат все повече и повече бойци.

— Генерал Панфилов ми заповяда да предам поздрав на лейтенант Брудни... — продължавам аз. — Брудни, къде си?

— Тука, другарю комбат.

Тълпата се разделя, аз смътно разпознавам бързоногия слабицък Брудни. Сега той е притаил дъх, не се помръдва. Наскоро аз го осъдих на смърт пред строя, осъдих го на смърт не с куршум, а с думи за безчестието му.

Долавям, Брудни чака да кажа още нещо. И наред с това не му се иска да го кажа, стеснява се.

Аз добавям:

— Канех се да те представя за награда, Брудни, но виждам... Ще трябва още веднъж да чукнем немците, та да ме оставят спокойно да го напиша.

Брудни мълчи. Незрим ток ме кара да усетя вълнението му. Той се овладява и находчиво отговаря:

— Ще я осигурим тази работа, другарю комбат!

Отговорът се харесва, бойците се смеят. Е, стига ти толкоз, Брудни. Аз продължавам:

— И ти, Ползунов, имаш поздрав от генерала. Чуваш ли?

От тъмнината се чува:

— Служа на Съветския съюз, другарю комбат.

— Аз, другарю комбат, го взех за картечар — намесва се без разрешение Заев. — Бива го, способен момък. Сам го уча.

Не ми се ще да правя бележки на някого в такава минута, но съществува законът на командира, неговият кръст: никога не прощавай!

— Би следвало, другарю лейтенант, първо да ме помолите: „Разрешете да кажа...“

— Виноват — сърдито боботи Заев.

— Хвали те командирът на ротата, Ползунов. На вятъра няма да го каже. Но да не се възгордееш. Инак ще накарам да наберат коприва...

Бойците посрещат със смях познатата шега.

Войнишкият смях винаги радва. Уморени, отдавна не яли, захвърлени тука, под дъжда, на тъмното поле, в неизвестност, самите те, без да го знаят, учат на душевна твърдост мене, батальонния им командир.

След като постоях с бойците още малко, отново закрачих по хлътващата под краката лепкава кал край малкото останали с мене впрягове.

Ето тъмнее пропитото с дъждовна влага брезентово чергило на широката санитарна линейка. Тука някъде сигурно ще видя сега батальонния ни лекар, капитан от медицинската служба Беленков. Понякога, в нервната обстановка на боя, май съм бил несправедлив към него, неведнъж като с камшик съм го шибал с рязка бележка заради неговата суетня и плашливост. Би трябвало сега някак си да поправам това, да го обезщетя заради обидата, да доловя в полумрака усмивка и на неговото дълго, винаги възбледо лице.

Задната страна на линейката е свалена. На края на дървената настилка, притиснати един до друг, провисили крака, седят няколко санитарни инструктори и попреминалият в години фелдшер Киреев, все още възпълничък въпреки изпитанията и лишенията.

— Киреев, ти ли си?

Санитарите скачат долу. Слиза с пъшкане и Киреев.

— Седи си, седи си — казвам аз.

Но старият фелдшер не си позволява такова нещо. Тежко скочил на земята, той отговаря:

— Дредем... Прощавайте, другарю комбат.

— Какво се извиняваш? Че кога ще подремнеш, ако не сега? Къде е докторът?

— Спи — полугласно, от страх да не събуди лекаря, отговаря Киреев. — Постлахме му, другарю комбат, в линейката. Заспа тука на спокойствие. Да го събудя ли?

— Не трябва... И без нас ще го събудят.

И изведнъж, сякаш за да потвърдят моите думи, някъде далече — там, накъдето отиде ротата на Панюков — затрещяха пушечни изстрели. После заситни картечна.

Дявол да го вземе, там вече се води бой! А ротата на Филимонов я няма! И Божанов като че ли вдън земя изчезна!

От санитарната линейка бързо се запътих към ротата. Синченко вече идваше насреща ми с конете. Озовал се с един скок на седлото, аз се насочих в тръс към Рахимов и Заев.

— Заев! Вдигай ротата! Рахимов, води колоната към Тимково! Синченко, след мен!

Без да губя нито минута повече, без да поглеждам назад, подкарах Лисанка по посока на изстрелите, натам, където бе встъпила в бой ротата на Панюков.

НОЩ

1.

Двамата — аз напред, Синченко подире ми — препускаме в тъмнината. Няма почти никаква нужда да сверяваме по картата, за да не се отклоним от пътя, по който е минала ротата на Панюков. На разклоненията, на кръстовищата се насочваме към изстрелите. За ориентировка служи и следата, прорязана в калта от тежките колелета на оръдията. Дойде миг, когато в небето пламнаха ракети — те сякаш се заковаха във висините, излъчвайки далечна, бледа светлина. Панюков нямаше ракети. Ще рече, немците осветяват местността.

Пътят пое по надолнище. Дъждовната вода тука вече не се застоява в траповете, коловозите и канавките, а се стича по наклона. Колкото по-ниско слизаме в дола, толкова е по-тъмно: оттука вече не се виждат ракетите, закрило ги е билото на планината. Само крайчецът на отблясъците от пожара все още мъждее над нас. Може да се различат пръсналите се покрай пътя къщурки и градинки. Никой не ни спира, само кучета джавкат. За една минута отстрани проличава поляна, далечен простор; в небето се очертават черни клони, оголени от ранните студове. Окото улавя, запечатва всяка подробност — оттука е вече близо чертата, където се води боят.

Скоро Лисанка предпазливо забавя крачка. Чува се шум на носеща се някъде долу вода. Още някоя и друга минута продължава надолнището. Лисанка спира. Пред нас тече поток, придошъл от продължителния дъжд. На картата този поток е посочен като тънко светлосиньо косъмче. В сухо време сигурно човек може да го прегازی, без да му влезе вода в ботушите. А сега ей го какъв е! Потокът се пени, клоkochи край несигурните дървени устои, които крепят тясната, почерняла, почти неразличима настилка. Оръдията не могат мина по това разнебитено мостче. Къде ли са го прекосили впряговете? Без да чака въпроси, съобразителният Синченко намира коловоза, показва ми го. Насочвам Лисанка по следата на оръдията. Тя ме пренася през

заливащия, с пръски кълколец бързей на другия бряг. Развилнялата се бърза вода измива калта от белите чорапи на Лисанка. Лекото ми конче и едрата силна Сивка, шибана, както чувам, от Синченко, се изкачват по нагорнището, по лепкавата черна кал.

Внезапно от мъглата се чува повик:

— Кой е? Стой!

Познавам гласа на батареиния командир лейтенант Кубаренко. И той вече е познал Лисанка.

— Другарю командир, вие ли сте?

— Кубаренко, ти защо си тука? Къде са ти оръдията?

— Заседнаха, другарю командир... Ето, вижте.

Той сочи напред. Помръдвам повода, тръгвам и почти веднага се натъквам на затъналите оръдия. Различавам очертанията на умрял кон. Другите, капнали, омърлушено стоят. Артилеристите са се прислонили до оръдията.

Кубаренко докладва:

— Едва прегазихме, другарю комбат, и заседнахме... Измъквахме оръдията заедно с пехотата на ръце, но времето вървеше и пехотата продължи.

На възвишението, оттатък невидимия оттука гребен, тракат две или три картечници. По звука определям: немски. Чуват се редки, глухи избухвания на мини. Ние нямаме с нас минохвъргачки. Питам:

— Оттука няма ли да можем да стреляме?

— Не, другарю комбат. Дяволски стръмно е. Твърде голям е ъгълът.

— Виж какво, Кубаренко... Като дойде насам Филимонов, ще те измъкнем. А Заев да не се задържа. Предай му да води ротата по-скоро нагоре.

Пришпорвам Лисанка и викам:

— Синченко, след мен!

И препускам по стръмнината.

2.

Лисанка се хлъзга, присяда на задницата, с усилие измъква копитата и излиза по нагорнището. С длан потупвам по врата славното конче. Влажната козина е гореща, от нея се издига лека пара.

Горе, на фона на белезникавото неясно мъждеене, се е открил хребетът. След това пред погледа се разкриха отрязаните от хребета траектории на излитащи, пламващи във висинето ракети. Настигам няколко мъкнещи се по нагорнището бойци.

— Кой сте? Стой!

— Свои, другарю комбат.

— Как се казваш? От коя рота?

— Боецът Березански, другарю комбат. От първа рота.

В ротата го наричаха „старецът“. Той вечно покашлюваше със застаряла тютюнджийска кашлица, с хриптене, с храчки. Май че единствен между бойците имаше мустаци, дълги, малко увиснали, пожълтели от пушене над устната, а на краищата — светли, с пшеничен цвят. Той често ме ядосваше със своята мудност. Ето и сега едва се влачи.

— Къде отивате? Къде е ротният командир?...

— Не знам. И ние го търсим. Загубихме се, другарю комбат.

Тегля една ругатня наум и заминавам нататък. Дъждът е спрял, но от стръмнината продължава да се стича вода. Лисанка най-сетне излиза на върха. Веднага ме връхлита вледеняващ остър вятър, рязва ме през лицето, през ръцете.

Ясно е: немците са стигнали тука преди нас, овладели са възвишението, заели са селото. Ей там, на могилата, в светлината на ракетите смътно се виждат покриви. Оттам, от селото, излитат светулки на светещи куршуми, издигат се ракети. Ами къде е нашият огън? Долавям само единични пушечни изстрели.

Озъртам се на всички страни, обръщам се назад. Дявол да го вземе, ние сме изскочили над отблясъците от пожара! Гаснещи, избледнели, те се розовеят в далечината, снишават се до земята. Вижда се и огнището на пожара, приличащо оттука на догаряща купчина въглища. Това е гара Волоколамск. Там минава линията на нашата

отбрана. Малко по-наляво е градът, скрит сега от тъмата. Някъде на източната покрайнина е щабът на Панфилов.

Тука, на рида, на пронизващия до кости вятър, изведнъж се почувствувах изоставен. В мислите си призовах Панфилов: „Другарю генерал, батальонът е разединен, разкъсан на няколко части; оръдията са заседнали; обозът, с всички средства за управление, за свръзка, е отишъл във Волоколамск; ние сме закъснели, немците са завладели възвишението преди нас; как да постъпя, какво да правя, другарю генерал?“.

Не, Баурджан, генералът няма да ти отговори. Не чакай! Но нали той ти каза: „Аз ви имам вяра.“ Какво си се разхленчил? Имаш заповед: „Да се заеме Тимково!“. По дяволите тогава меланхолията! Заемай! Изпълнявай заповедта!

3.

Без път, през полето, бавно ме носи Лисанка. Недалече забелязвам купа сено, насочвам коня нататък.

— Хей, има ли тука някой?

— Да, другарю комбат.

— Защо сте тука? Къде е взводният командир?

— Не знам, другарю комбат.

Наблизо с характерно червено припламване избухва в калта мина. Скачам от седлото.

— Синченко, прикрий конете.

— Къде отивате, другарю комбат?

— Ще пообиколя тука, ще видя положението. Тръгвам да търся Панюков. Свивам се от острия вятър и се тътря по разораната нива. Ботушите веднага натежават, лепкавата земя, сякаш се вкопчва в тях, сякаш иска да ги събуе. По същата нива се лутат бойци, загубили командирите си. Че къде ли е Панюков? Ротата, дявол да го вземе, се е разпокъсала, разкапала се е в тези калища!

Внезапно чувам здрава руска ругатня. Гласът е енергичен, заповеднически.

— Лягай! Лягай там, на кого говоря?

— Че къде тука ще легнеш? В калта ли?

— Лягай! Не се сбивайте накуп! Една мина всички ви ще избие! Пръсни се във верига!

Заповедта пак е украсена с ругатни. Чий ли е този груб, властен глас? В първата минута не мога да определя, не мога да позная. Неизвестният ми командир продължава:

— Джилбаев! Проценко! Събирайте насам хората!

— Слушам, другарю политически ръководител, да събера хората!

Политически ръководител? Че кой ли е той? Нима неспокойният Дордия? Не, това не е неговият тон, не е неговият глас. Чува се нова команда:

— Глушков!

— Аз!

— Ще командуваш засега взвода. Първи взвод, при Глушков! Вземи надясно! Не се скупчвайте, вие!

И пак ругатня. Не, от стеснителния, лесно изчервяващ се Дордия не съм чувал такива думи. И изведнъж същият глас със съвсем друг тон произнася:

— Муратов, не виждаш ли моята ушанка?

— Не виждам, другарю политически ръководител.

— Хайде потърси я. Някъде съм я изгървал.

Аз ахнах. Все пак това е той, непохватният късоглед Дордия! Успял е да си загуби ушанката. Но откъде е у него тази властност и енергия? Какво ли чудо така го е променило за един час?

Приблжих се повече. В мъртвата светлина на бавно падаща ракета видях светлорусия политически ръководител. Свирепият вятър като с гребен беше вчесал назад, накарал да щръкне късо подстриганата му коса.

— Дордия, къде е ротният командир?

— Не зная, другарю комбат. Не можах да го намеря.

— Приемай командването на ротата.

— Слушам! Вече съм приел, другарю комбат.

Зад нас се плъосна и с глух трясък избухна мина. Ние с Дордия легнахме. Отвратителното тесто на разкисналата се разорана пръст се поддаде под натиска на лактите.

В полето тук и там лумват с червен пламък редки избухвания. От мъглата изниква Муратов, подава на политическия ръководител ушанката. Питам го:

— Муратов, защо си изгубил ротния командир? Как се е случило това?

Дребничкият войник за свързка отговаря:

— Аз вървах, другарю комбат, до политическия ръководител. Вървахме през цялото време заедно: лейтенантът, политическият ръководител и аз. После изведнъж насам-натам, а ротния командир го няма... Трябва да е избързал напред. А ние сме изостанали.

Трогваща сърцето вяра в командира звучи в думите на Муратов. И аз вярвам в Панюков. Разбира се, без да обръща внимание на изостаналите, той се е откъснал напред с шепа бойци, залегнал е някъде край селото.

Когато си слага ушанката, Дордия докосва щръкналите си коси.

— Студът стяга, другарю комбат. Боцка! — възкликва той.

Да, вятърът е станал по-хаплив. Дордия отново изпраща бойци да викат пръсналите се войници. Но не се събират много-много. Засега при Дордия са се струпали само тридесет-четиридесет души.

Легнал, наблюдавам огъня на противника. Тряскането на мините е все така рядко — изглежда, действуват само две или три минохвъргачки. Браздейки нощта с цветни камшичета, от селото излита ветрило от светещи куршуми. Може да се проследи как свирепият вятър леко отклонява полета на куршума. Оръдия противникът няма. Вероятно пред нас е челната походна застава на немците, горе-долу такава, каквато и аз бях изпратил тука под командването на Панюков. Осветителните ракети противникът харчи скъпернически, пестеливо, хвърли две или три и изчаква, докато бавно падащите светлини потъмнеят, угаснат. От време на време се вдигат и цветни сигнални ракети: вероятно немците сигнализират, че са се срещнали, сблъскали са се с нас, искат подкрепления. Възможно е към тях вече да бърза помощ. Би следвало по-скоро да атакувам, да потисна огъня на врага, да се доближа на един хвърлей с граната, да изтикам немците от селото, докато не разполагат с много сили. Но с кого да атакувам? Още не се е събрала, не е дошла при Дордия дори и половината рота. Заев, Заев, побързай! Ех, колко ни трябваш ти сега!

Някой запъхтяно се приближава тичешком. Без още да вярвам на себе си, познавам прегърбената фигура, размаханите дълги ръце, издутата пазва на шинела.

— Заев! — викам аз.

Задъхан, Заев докладва:

— Доведох ротата, другарю комбат!

— Картечниците с теб ли са?

— Домъкнахме ги, другарю комбат... А оръдията оставих при Кубаренко.

— Добре, Семьон... Трябва да изтикаме немците от селото.

— Ще ги изтикаме, другарю комбат! — с пресипнал бас отговаря Заев.

Известно време мълча. Заев чака заповед. Какво да му кажа? В тези минути, когато трябва да се вземе решение, да се даде бойна заповед, хиляди мисли, хиляди противоречия се роят, борят се в душата. Панфилов беше ме напътвал: „Ударете ги отстрани,

отстрани... Току-виж, че сте ги отблъснали без големи загуби..." Но ако изпратя ротата на Заев да направи обход, ще загубя време. От Тимково пак се е вдигнала серия сигнални ракети. Без съмнение немците викат, подканват да им изпратят помощ. Ще отложиш атаката за два-три часа — на Заев ще му трябва толкова време, за да обходи Тимково — а противникът междувременно ще хвърли там нови сили, артилерия, всякакви други огневи средства. Как да постъпя, а? Какво да заповядам? Пак си спомних за Панфилов: „Аз се колебая, другарю Момиш-Ули. Аз нямам решение, но нямам и време...". Нямам време! Това като с клещи стяга главата, стиска гърдите. Заповядвам на Заев:

— Разгръщай ротата! Откривай огън! И ги води да изтикат врага. Приближавай се на пребежки. Ще стигнем на един хвърлей с граната и с гранати ще го изтикаме.

— Разбрано, другарю комбат!

— Оттука ще те поддържа Дордия. Дордия, чуваш ли? Щом се вдигне втора рота, вдигай и своите за атака. Е, Заев, действуй по-бързо, по-бързо! Не отпускай юздите!

— Няма да ги отпусна! При мен няма разхлабване...

Заев тежко тича през калта към своята невидима оттука рота.

4.

Тръгнах подир Заев. Ех, че положение: аз нямам връзка нито със светлинни сигнали, нито с телефон. Как да управлявам боя? Тичай сам от командир при командир, ако ти харесва!

От тъмата се чуват полугласно изречени заповеди, чува се жвакане на ботуши — втора рота се разгръща в боен ред, пръска се във верига пред атаката. Немците, изглежда, са забелязали пристигането на ротата — наблизно започнаха начесто да падат мини. Някой извика, запъшка.

Както крача, забелязвам насреща ми да идват двама души: възтежният фелдшер Киреев придържа, почти мъкне на гърба си ранен и с укор ласкаво го мъмри:

— Хайде, ходи, ходи с краченцата... Не лягай, братле. Ходи, ходи с краченцата.

Пак чувам някой да извиква. Стигам при Заев. Застанал на едно коляно, той гласи леката картечница. През врата му е прехвърлена бяла усукана връв, направена, както е лесно да се досети човек, от бинт. На тази превръзка Заев слага цевта на леката картечница, примерва се. Казвам му:

— Заев, кого чакаш? Губиш нахалост хора. Води!

Той скача. Цевта на картечницата удобно лежи на белеещата се връв. Масивният приклад е плътно притиснат до корема.

— Слушай моята команда! — дрезгаво крещи Заев. — Напред!

Той стреля в движение и тича към селото.

В същия миг се е вдигнала и цялата верига. Долавям това не толкова с поглед, колкото с усета на командира.

Нашите пушки трещят и пронизват нощта с огънчетата на изстрелите. Аз крача през подгизналото поле след ротата, виждам как пребягват бойците. Някои стрелят легнали, други — от коляно, пак се вдигат, предвижват се напред. Изтичват картечарите; огромният Галиулин се е прегърбил, нарамил тялото на картечницата, Мурин мъкне триногата, Блоха е натоварен с ленти. Ето, те спират, бързо поставят картечницата, бият с дълги редове. В отговор немците засилват стрелбата. Мините избухват по-често. Ракетите висят над

полето и излъчват бледа светлина, в която ние изглеждаме като не хвърлящи сянка призраци.

И изведнъж нашият огън сякаш от само себе си стихва. Разбирам, с очите си виждам причината. При близките изтрещавания на мините бойците се плюсват, натискат се в калта. След малко те живо скачат, вдигат пушките, но това са вече само тежки тояги със забучени на тях щикове, а не огнестрелно оръжие. Цевта е пълна с кал, затворът е набит с кал! Не може да се стреля! Секва и тракането на леката картечница, с която беше се хвърлил срещу немците Заев. Изкаля се, спря да действа и картечницата на Блоха.

Калта прекъсна нашия огън, всичките ни картечници и пушки постепенно отказаха да работят.

Притиснали се към лепкавата студена земя, тук и там бяха залегнали бойци. Аз продължавах мрачно да крача. Към мен се приближи объркалият се, посърнал Заев.

— Виждате, другарю комбат, какво стана — неясно изсумтя той.

На гърдите му все още се люшкаше почернялата от кал превръзка. Леката картечница като кривак беше прехвърлена през рамо с приклада назад. Заповядах да изнесат картечниците от бойното поле, да отидат с тях в разположеното наблизо в низината животновъдно стопанство, да ги почистят, смажат и да се върнат.

— Прикрий някъде хората. Но не ги оставяй да спят, докато не почистят пушките. Сложи охрана. Разбра ли?

Заев се изпъна. Заповедта му възвърна целеустремеността и енергията.

— Аха! — изхриптя той. — Мога ли да изпълня?

— Изпълнявай.

Заев и този път не мина без чудатост. С отсечени хватки той взе леката картечница за почест, постоя така, сякаш отдаваше чест, след това изчезна в мъглата.

5.

Скоро всичко затихна на полето край Тимково. Ние не стреляхме. Прекратиха огъня и немците. Ракетите се издигаха все по-нарядко. После настъпи мрак! Нито изстрел, нито проблясък, нито вик. Помръкна и огънят на далечния пожар.

Тишина. Само вие, свиря вятърът. Аз съм мокър до кости. Студено ми е. Треперя. Зъбите ми тракат. Мисля си за Панюков. Къде ли е той? Сигурно е напред. Трябва да го намеря.

Взимам по компаса азимут на запад, вървя през полето към селото, скрит в тъмата. Ботушите се врязват през замръзналата коричка и оставят дълбоки следи, които веднага се напълват с вода. Втвърдяват се, замръзват мокрите панталони, памуклийката. Вкочанявам се, тресе ме, от вдървилите се устни в такт с тръпките през цялото време се изтръгва: „У-у-у-у...“

Минах през охраната на втора рота. Хората също треперят, чаткат със зъби. Никой не ми заговори, за нищо не ме попита. И аз нищо не казах. Всичко е ясно без думи: ужасна нощ!

Дълго крачих през полето. С мене няма нито адютант, нито свръзка: всички са разпратени на разни страни. Синченко остана с конете. Вървя, изведнъж се спъвам в тъмата о нещо меко, малко остава да падна. Докосвам го: убит. Сигурно от първа рота. Ще рече, нашите са някъде тука. С един скок, под командата на Панюков, са стигнали тука. С вкочанени пръсти продължавам да опипвам трупа. Хващам тесен пагон. Немец? Да, немец. Че къде съм, нима в немско разположение? Ами ако Панюков е избил тука немците и се е закрепил на височинката?

Бавно се тътря нататък. И изведнъж крачки. Отдясно върви човек, отляво — друг. Побиващите ме тръпки мигновено изчезват. От двете страни се приближават към мен. Възможно е да са немци. Възможно е да идват от двете страни, за да ме хванат. Извадих пистолета. Напълних го, куршумът е в цевта, предпазителят е свален. Крача напред, сякаш не им обръщам внимание. Ако ми се обаждат на немски, ще стрелям в упор. Приближиха се. Постояха. Аз ги отминах.

Никой не промълви нито дума. Страх ни беше да се издадем в тъмнината кои сме. Така се и разминахме.

Че къде ли е Панюков, къде са неговите бойци? Нищо не можах да изясня. Тръгнах обратно.

Крача, крача към своите. Ботушите все така затъват в подгизналата от дъжда оран, измъквам ги с усилие. Поглеждам светещите стрелки на часовника: май че е време да съм стигнал вече. Да не съм задминал нашите постове? Продължавам да крача. Усещам, че съм стигнал склон. Дявол да го вземе! Къде ли съм се запилял? Нима съм се загубил, нима съм загубил батальона си? Тази мисъл изведнъж ме стисна за гърлото, не можех да си поема дъх. Загубил съм си батальона! Ще се лутам цяла нощ, ще се видя призори откъснат...

6.

Блуждая, обзет от отчаяние. Най-после съдбата се смилява над мене. Натъквам се в тъмнината на плевня. Отвътре се чуват гласове. Вслушвам се. Говорят на руски, наши са. Ето отвора на вратата. Влизам. Войниците седят, лежат на сламата.

— Кой е?

— Ами вие кои сте?

Излиза, че в плевнята са се събрали тридесетина души, почти цял взвод от ротата на Панюков. Между тях двама ранени. Тука се оказва и взводният командир, младши лейтенантът Агейкин. Той застава пред мене „мирно“. Осветих го с фенерчето. По ушанката, по шинела на Агейкин се белееха полепнали сламки.

— Агейкин, къде е ротният командир?

— Не зная, другарю комбат. Изгубихме го.

— Свърза ли се с политическия ръководител?

— Не го зная къде е, другарю комбат.

— Разбира се, докато се търкаляш на сламата, нищо няма да знаеш. Изпрати двама бойци при политическия ръководител. Аз ще им обясня къде да го намерят.

Силите ми стигат още толкова, колкото да говоря на бойците, които Агейкин изпраща при Дордия. Заповядвам им:

— Съобщете, че съм тука.

И тежко се отпускам на сламата, горе-долу се стоварвам като чувал. Какво става с мене? Нима губя волята си? Нима съм болен? Треперя. Все по-силно ме тресе. Топлина няма откъде да очаквам. През пролуките със свирене се втурва вятър. Би трябвало да си събуя ботушите, да излея от тях водата, да изстискам партенките, да се преобуя, но нямам сили. Затварям очи, стискам с ръце раменете, за да спра тръпките. От много часове не съм сложил нито троха в уста, но не ми се яде. Искане ми се само едно: топлина, топлина.

Сигурно известно време съм лежал в полузабрава. Към действителността ме връща гласът на Рахимов:

— Тука ли е батальонният командир?

— Рахимов, ти ли си? Ела тука.

На душата ми олеква. Появил се е точният, изпълнителен Рахимов, значи, ще се появи всичко: връзката, щабът, редът. Не, този път не стана така.

— Къде е Филимонов?

— Още не е дошъл, другарю комбат.

— Панюков?

— Не е известно. Не е намерен.

— Как е първа рота?

— Командува я политическият ръководител Дордия. Събрал е почти всички. Хората по взводно се намират в плевни.

— Какво става с телефонната връзка? Каруците пристигнаха ли?

— Не, другарю комбат.

— Съседи имаме ли си?

— Не съм изяснил. Изпратих хора да проверят.

Аз мълча. Мъча се да скрия люлеещата ме треска. Рахимов пита:

— Болен ли сте, другарю комбат?

— Върви, разпореждай се.

Той остава около минута, после безшумно се обръща, безшумно си отива.

Отново треперя, легнал на сламата. Никога още не съм изпитвал такъв пронизващ, мъчителен студ. Замръзват ми ръцете, краката, ушите, лицето, замръзва всичко отвътре. Мислите завладява мечтата да ме обхване треска, да пламна от треска. Да си лежа така и да треперя, докато челото, лицето, всичко пламне в огън.

Най-после ме унася, вече не различавам кое е действителност, кое бълнуване. Привижда ми се телефонен апарат, аз притискам слушалката до ухото си, свързвам се с Панфилов:

— Другарю генерал, стигнах до Тимково. То е вече заето от противника. Нищо не мога да направя сега.

— Това не е беда, другарю Момиш-Ули. Пазете хората. Сутринта ще ги поведете в бой.

— Оръжието не стреля, другарю генерал. Калта ни е лишила от оръжие.

— Нищо, ще го почистите... Сега се погрижете за хората, другарю Момиш-Ули. Нека си поспят.

— И на мене ми се спи.

— Не бива, другарю Момиш-Ули. Вие не бива да спите.

Натрапчиво ми се причуваха тези думи: „Не бива да спите, другарю Момиш-Ули.“ Но не можех да стана. Треперех и бълнувах. В полусън чух пак някой да влиза в плевнята. И не един човек, а трима или четирима. Размениха с някого няколко думи, седнаха на сламата, заловиха се да се събуват. Чувам леко пъшкане, добродушна, полугласна ругатня, старческа кашлица, изхрачване.

Кашлицата ми е позната. С усилие размърдвам устни:

— Березански?

Дълго няма отговор. Ех, че е муден, дявол да го вземе! Той първо се покашлюва, въздиша — в тази въздишка се долавя откровено отегчение, сякаш казва: „Пак налетях на батальонния.“ — сетне промълвя:

— Аз...

Аз мълча... Та нали той, този непохватен мустакат войник, е могъл отдавна да се завре някъде на топло, да се притули край първата

купа слама, а той е ходил, джапал е цяла нощ, търсил е своите, докато се е дотъртал в своя взвод, в тази плевня.

Пак ме унася. По за някоя минута усещам блаженство. Обхванал ме е желаният огън. Но и в унеса, в трескавото състояние натрапчиво ме измъчва мисълта за бойците, за батальона. Как ще посрещнем утрото, какво ще ни сполети, ако не стана, не надвия болестта? Но не мога да се вдигна... През дрямка усещам: завиват ме грижливо с шинел. Мъча се да отворя очи. Някой се е навел над мен; вдигам ръка, докосвам остригана, възостра коса, познавам Бозжанов.

— Бозжанов, къде е трета рота?

— Пристига, другарю комбат.

— Добре... Върви при Заев, в животновъдното стопанство. Помогни им да стегнат картечниците.

— Слушам, тръгвам.

Пак загубвам чувството за действителността, чувството за време. Идва някакъв миг, когато ми се причува отмерен, приспиващ звук: коне преживят сено. Отминал е, както ми се стори, още един миг. Нечии силни грижливи ръце ми събуват ботуша. Питам:

— Бозжанов, защо си още тука?

Не, сгрешил съм. Бозжанов ми отговаря с гласа на Синченко:

— Това съм аз, другарю комбат...

Той ми смъква набъбналите, неподатливи ботуши, разтърква босите ми ледени крака с нещо сухо, приятно, сърчно ги обвива с чисти партенки, сетне дрънчи с манерката, протяга ми чаша. В носа ме удря мирис на спирт. Изпивам чашата на един дъх. Водката ми изкарва сълзи, приятно опарва. Синченко ме покрива с още един шинел. Това не го задоволява и той без стеснение ме обръща като малко дете, за да пъхне под мене краищата на шинела. Аз казвам:

— Стига! Махай се!

Но въпреки това той ме загръща. После със задоволство промълвя:

— Сега е добре... Какво ли друго да ви дам, другарю комбат?

— Чай! Чай, горещ като в ада!

Мислено се усмихвам. Откъде ще вземе тука чай?! Но минават минути, а може би часове, и аз чувам:

— Ето, другарю комбат, горещ е...

Когато отново отворих очи, нощта вече беше минала. През не добре отворената врата, през пролуките в стените проникваше мъждива светлина. В плевнята вече нямаше никой, освен мен и Синченко. Коневодът с доволна усмивка ми протягаше чаша и обемист термос, ярко боядисан в оранжево и синьо.

— Къде го намери?

— От доктора, другарю комбат. Отскочих със Сивка до санитарния взвод. Разрешете, другарю комбат, аз ще ви наляя.

Обхванал с двете си длани чашата, с удоволствие, на бавни глътки сърбах топлия сладък чай.

— Къде се е разположил санитарният взвод?

— До нашия щаб... В животновъдното стопанство, другарю комбат. На топло.

— Много ли са ранените?

— Двадесетина души... Тежко ранени май няма. Всички тръгнаха сами, пеш, в тила.

— Къде е Филимонов? Пристигнал ли е?

— Пристигнал е, другарю комбат... Ротата е оставил засега оттатък, в селцето.

— Панюков намери ли се?

— Не, изчезнал е.

Оставих опразнената от мен чаша.

— Дай цигарите.

— Ето, другарю, командир, запалете. Само да знаете: останали са само два пакета. Много-много не черпете, не казвайте, че имате цигари, че покрай черпенето за вас няма да остане.

— Добре. Омръзна ми с твоите поучения.

Запалвам цигара. Още щом поемам първия път, разбирам: болестта не ме е оставила. Тютюневият дим ме отвращава, оставя в устата горчилка. Продължавам да питам:

— Къде са отишли хората оттука?

— При политическия ръководител Дордия. Той още през нощта викаше всички да заемат позиция.

— Тъй... Дай ботушите.

Обух все още влажните ботуши, станах, протегнах се. Ставите ме боляха. Слабостта подканваше отново да легна. Нищо, ще я

превъзмогна! Оправих измачкалите се през нощта дрехи, здраво стегнах колана.

— Накъде, другарю комбат? В щаба ли?

— Не, първо при Дордия. Ще огледам линията.

Утринната дрезгавина незабелязано беше станала по-светла. Вятърът бе спрял. Трудната нощ бе станала част от миналото. Започваше нов боен ден — двадесет и седми октомври хиляда деветстотин четиридесет и първа година.

УТРИННА МЪГЛА

1.

Полето беше забулено от рядка мъглица, която премрежваше късната октомврийска зора. През нощта беше позамръзнало. Локвите бяха се покрили с ципица белезникав лед, който се пукаше, трошеше се под ботушите. Обаче калта под ледената коричка не беше се втвърдила, не беше още се сковала от лекия мраз. Дявол да го вземе, калта пак няма да ни позволи да стреляме. Какво да правим сега?

Докато отивах при Дордия, изведнъж буквално връхлетях на отговора. В мъглата видях предната ни линия, фронта на ротата, командувана сега от Дордия. Бойците лежеха в плитки окопчета върху натикани там сбити наръчи слама. Светлата, чиста, жълтееща се слама беше покрила калта, застлала беше брустверите. За маскировка разпиляна слама имаше и по цялото поле, докъдето стигаше окото. Всичко това е било извършено без мен, без моя заповед, през нощта, когато аз, повален на земята, измръзнал, победен от настинката, бях се мятал и бълнувал в плевнята. Сега, възползували се от краткото прекъсване на безкрайния войнишки труд, бойците до един спят. До всеки на сламата лежи пушка. Блести тъмната стомана на смазаните затвори. Под главите им — гранатните и противогазовите торби, полупразните раници. Пак тука, подръка, е и останалото просто имущество на войника: вярната му закрилница — малката сапъорска лопатка, патроните в брезентовите паласки.

Насреща ми припряно идва Дордия. Още отдалече вдига ръка до ушанката и ми отдава чест; той го прави непохватно, както преди. Неволно се вглеждам: виждам дупчиците от шарка по възбледата, почти неизгаряща на слънце кожа, светлите редки мигли. Обаче нещо се е променило и във външността на Дордия. Изпъкналите черни очи са устремени направо в моите, в тях не се таи обичайното смущение.

— Другарю комбат, ротата се намира на бойна позиция. Оръжието на всички е в пълна бойна готовност. Разреших на

войниците и командирите да спят.

Докато докладва, Дордия не навсякъде спазва термините на устава, но говори отсечено, не се запъва, не се колебае. Съобщава ми загубите. Освен убитите и ранените няколко души са безследно изчезнали. В тяхното число е командирът на ротата Панюков. Питам го:

— Ами на кого е дошло наум да пръсне тука слама?

Неочаквано за самия мен гласът ми звучи рязко. Съвсем не умея, дявол да го вземе, не мога да намеря меки нотки. Дордия схваща резкостта ми като неодобрение. Бузите му, вратът, челото мигновено стават розови. Обаче без да сведе поглед, той отчетливо отговаря:

— Аз заповядах, другарю комбат.

— Добре — кратко промълвям аз.

Дордия отново пламва — този път от похвалата.

Ние вървим покрай натъпканите със слама окопи, където жадно — не намирам друга дума — спят войниците. Докато проучвам линията, току поглеждам Дордия. Каква ли е все пак тази сила, която е накарала него, такъв несръчен, хилав, отпуснат, да събере около себе си загубилата своя командир, разпиляла се рота.

Не би било зле да поприказвам за това със самия Дордия. Не, не му е времето и мястото сега. Някой път ще се намери подходящ час.

Мъглата ставаше все по-рядка. Някъде далече проехтя оръдеен изстрел. Още един, още... Тук и там, отдясно и отляво, заръмжаха оръдия. Най-сетне и над нас, разсичайки въздуха, изсъска снаряд и избухна в далечината.

— Осколочен — определям аз. — Докарали са артилерия.

Във висинето отново бръмчи снаряд, с трясък се пръска зад нас. Немците са открили от Тимково методичен огън — започвали са да бият площта, без да виждат целта.

— Ето ти, Дордия, и сигнал за събуждане — казвам аз.

2.

След като стигнах с Дордия до фланга на ротата, където имаше постлано със слама картечно гнездо, повиках Синченко, който вървеше подире ми с конете, качих се на Лисанка и заповядах на коневода:

— Сега в щаба... Показвай накъде да вървим.

Щабът ми се беше разположил в низината, в просторна дълга сграда от сив камък. Наблизо се виждаха също такива дълги каменни постройки, служили по-рано за обори и за разните служби на животновъдното стопанство.

До входа на щаба, където дежуреше часовой, мирно преживяше сено дребно, яко, бяло конче от уралска порода. В дремещия на двуколката войник с очила познах Мурин.

— Мурин, защо се разтакаваш тука?

Мурин подскочи сънен, опита се да стане, кончето разбра движението му по своему, без желание направи крачка напред, колелетата мръднаха. Мурин се олюля, вкопчи се в двуколката, закрещя „тпр-ръ!“, омота се в полите на шинела и криво-ляво слезе на земята. Усетил най-сетне сигурна почва под краката си, той се изпъна, както подobaва на войник.

— Цяла нощ се мъчихме с картечницата, другарю комбат. И нищо не можахме да направим. Сега лично ротният командир се е заловил.

— Ами къде са картечарите, другарите ти? Да спят ли са легнали?

— Копаят прикритие, другарю комбат... Само че...

— Какво има още? Какво „само че“?

Яката на шинела не закриваше тънкия, проточен врат на Мурин. Една от дръжките на очилата му беше счупена и вързана с тел.

— Няма ли да се карате?

— Няма. Казвай.

— Дали ще устоим тука, другарю комбат?

Загубил смелост да продължи, Мурин изкриви очи към бялото конче, към двуколката, от която току-що едва не падна. С този свой поглед той сякаш промълви: „Несигурна позиция.“

Охо-о, ето какво си мислят войничетата в батальона! Ами че няма сам аз мисля другояче? Но моите тягостни мисли са моя тайна. Аз отговорих:

— Кой ти е казал, че се каним да стоим тука, докато ни халосат със сопа? Ще се помъчим ние да ги халосаме.

Аз скочих от Лисанка, хвърлих поводите на Синченко, минах край часовоя и влязох през вратата на сградата в щаба.

3.

Вътре, изглежда, доскоро бяха се занимавали с дърводелство. На пръстения под имаше пръснат, неуспял да потъмнее къдрав талаш. Лекият смолист дъх на рендосано борово дърво още не беше задушен от миризмата на махорка, влажни ботуши и шинели. Край стената се белееха няколко готови небоядисани прозоречни каси; две бяха съборени, никой вече не си правеше труд да ги вдигне, по тях ходеха, на прясната дървесина бяха се отпечатали следи от ботуши.

Край вратата седяха и лежаха войници от свързочния взвод. Командирът на този взвод, младият, почти юноша младши лейтенант Тимошин, когото бях свикнал да виждам винаги на крак, винаги зает, сега седеше опрян на стената, бездейно скръстил ръце. Той пръв скочи, щом влязох вътре. Потърсих с поглед кутията на полевия телефон — нямаше я. Веднага разбрах: обозните каруци още не са дошли от Волоколамск. Пак мислено изругах, като си спомних за майора.

От дъното на помещението прозвуча полугласната команда на Рахимов:

— Стани! Мирно!

Отидох при него.

Наредената сред помещението малка камара от дъски беше превърната в наша щабна маса. На нея лежаха два слепени листа от топографска карта, добре подострените моливи на Рахимов, полевата му чанта. На дърводелския тезгях до един от прозорците беше наредена разглобена картечница. Със сглобяването се занимаваха Божанов и Заев. Двамата сега се изпънаха пред мене. Заев беше без шинел, без ушанка, на леко вдлъбнатото му чело тъмнееше петно от смазка, китките на дългите му ръце лъщяха с черен блясък, измацани с масло. Пръстите на застаналия до него Божанов също се чернееха като от вакса. Аз знаех: и той, и Заев имаха обща слабост — не ти щат хляба, дай им само да си поиграят с огнестрелно оръжие, особено с непознато, трофейно или пък, както сега, с наша отказала да работи картечница, дай им да намерят пречката, да я проумеят, да оправят заинатилия се механизъм.

— Свободно — казах аз.

Заев и Бозжанов тозчас се обърнаха към картечницата.

— Разрешете да доложа — промълви Рахимов.

— Докладвайте.

Рахимов беше успял да нанесе обстановката на картата, с грижливи щрихи да очертае линията, на която сме се окопали. Затъналите през нощта оръдия бяха вече измъкнати на стръмнината и бяха заели огнева позиция под прикритието на гребена. Ротата на Филимонов, доложи ми след това Рахимов, дошла преди съмване и се настанила в селцето на другия бряг на потока.

— На Филимонов заповядах — съобщи Рахимов — да остави хората да поспят четири часа, след това да тръгнат насам.

Той ме погледна въпросително в очакване на одобрение, но аз нищо не казах, не откъснах поглед от картата. Ръката на Рахимов беше набелязала там фланговете на съседните части — разстоянието между тях, нашите съседи отдясно и отляво, беше равно приблизително на шест километра. На нас, резервния батальон на Панфилов, беше се паднало да преградим, да запълним тази междина. Разбира се, с две роти ние не бяхме я запълнили. Фланговете ни бяха голи, открити. От двете страни, отдясно и отляво, зееха по около един и половина — два километра широки пролуки. Фронтът на дивизията тук оставаше разкъсан. Противникът няма да загуби много време, докато открие, засече тези пролуки и се вреже, проникне там, като обходи нашите флангове. Как тогава да възстановя скъсаната линия? Да разтегля, да отслабя още повече и без това разтегнатата ни верига? Тежеше ми на душата. „Дали ще устоим тука, другарю комбат?“ — спомних си аз думите на Мурин.

До прозореца, на тезгяха, Заев и Бозжанов продължаваха да се занимават с картечницата. Оттам долиташе чукане, шумолене, от време на време някое дрезгаво измърморване на Заев, който напразно се мъчеше да говори шепнешком. Изглежда, той пак беше пуснал някаква плоска шега. Бозжанов прихна. Аз се обърнах с раздражение.

Заев, като че ли нищо не е било, с предпазливи, почти нежни движения, каквито човек трудно би очаквал от костеливите му големи ръце, въртеше надянатата на жилото свита пружина и я поставяше в необходимото положение. Това положение той търсеше, опипваше с възглавничките на загрубелите си пръсти. Дълбоко хлътналите му очи жумяха. Аз забелязах не без изненада, че ъгловатото му лице, с

трапчинки до слепите очи и на бузите, изглеждаше в тази минута красиво. Заев съвсем не принадлежеше към затворените или дори сдържани натури и обикновено незабавно издрънкваше на глас всичко, каквото му дойде наум, каквото се събуди в душата му. Нашият народ, казахите, е измислил за такива хора поговорката: „Отвори ли си устата, стомаха му можеш да видиш!“ Сега по лицето му лесно можеше да се прочете захлас от работата, удоволствието на майстор познавач. Задълбочен в работата, без да забелязва нещо наоколо, той машинално облиза напуканите си сухи устни, усмихна се. Поправката на картечницата, изглежда, вървеше добре.

Аз пак се обърнах към картата, взех да слушам Рахимов.

— Засега заповядах на ротните командири — рече Рахимов и пак ме погледна въпросително, — заповядах: да укрепят линията, да се приготвят за отблъскване на атака.

Той не дочака от мен отговор на немия си въпрос. В мислите ми нямаше яснота, нямаше решение. Немците от Тимково нарядко се обаждаха: снарядите и мините от време на време се пукаха съвсем наблизо. Долитахе и глух тътен отдалече.

4.

До тезгяха все още се чуваше неясният бас на Заев, потиснато кикотене, шушукане. Най-сетне аз не издържах:

— Заев!

— Ъхъ...

— Какво е това „ъхъ“? Така ли се отговаря на старши?

— Слушам ви, другарю комбат.

— Раздрънкал си се... Да не си дошъл тука да дърдориш... Колко още ще се туткаш?

— Съвсем мъничко остана, другарю комбат. Последното, дето се казва, допиране на четката. След пет минутки машинката ще проработи.

Действително след няколко минути той си избърса набързо ръцете с талаш, вдигна на рамо бляскащото стоманено тяло, изпухтя и с широки крачки се запъти към вратата. И този път той пренебрегна воинската учтивост, не ми поиска разрешение, преди да излезе. Божанов побърза да изрече:

— Разрешете да изпитаме, другарю комбат.

Мълком кимнах. Божанов тичешком изпревари Заев, отвори вратата. Скоро излязох навън и аз.

Застанал гърбом към сградата и без да ме забележи, Заев хокаше Мурин:

— Дълго ли още ще се мотолевиш? Раздрънкал си се! По-живо! Единият крак тука другият там!

Аз се усмихнах, понеже познах някои свои изрази, свои интонации. Божанов с очи ме посочи на приятеля си. Заев се обърна и изсумтя:

— Не ги оставям да се отпускат, другарю комбат.

Той като че не усещаше студа, тежката мъгла, влагата и стоеше по рубашка с непокрита глава, вдигнал на рамо тежката картечница.

Мурин най-сетне домъкна и сложи триногата. След минута картечницата бе поставена, закрепена. Божанов сложи лента. Заев се просна на стегнатата от студа земя, разкрачи, както е редно за картечар

първи номер, дългите си крака и... картечницата затрака, замяркаха се полускритите от кожуха огнени езичета.

— Бива я! — изхриптя Заев и леко скочи.

След това разчупи с тока си леда на най-близката локва, загреба вода и кал и се залови да остъргва полепналата смазка от ръцете си. След като свърши набързо с миенето и избърса ръце по доста примитивен начин — като ги прокара под мишницата си — Заев изтича вътре, за да си вземе памуклийката и ушанката.

Бозжанов и Мурин натовариха картечницата на двуколката.

Изтичалият от сградата Заев, както се беше засилил, прехвърли крак през края на колата, грабна поводите и пусна в тръс якото бяло конче.

ВОЛОКОЛАМСК Е ПАДНАЛ

1.

От този ден, двадесет и седми октомври, съм запомнил отделни картини.

... На кон се качвам по някакъв скат. В седлото седя отпуснато, омърлушено. Потиснатото ми настроение се предава и на Лисанка. Предпазливо стъпвайки по хлъзгавата, белееща се от слана земя, и тя като мене е обронила глава.

Тук и там падат заблудени мини. Ето нещо изтрещя отзад. Лисанка направи скок, идващата подире ни Сивка, носеща на седлото моя коневод, също се дръпна.

Викам:

— Синченко, жив ли си?

— Жив съм.

... Пак препускаме мълчешком. Аз пак се вслушвам в немската музика, преддверието на деня. Дявол да го вземе, тука, на стръмното, на една педя място, ние сме в огнен пръстен! Долу, където скрит от мъглата лежи Волоколамск, бумтят оръдия — десетки, а може би и стотици дула. От двете страни на Тимковското възвишение също гърмят оръдия.

А ние, две окопали се на върха роти и ротата на Филимонов в тила, сме самотни сред този хванал ни в пръстен огън. Ние нямаме връзка, откъснати сме от дивизията.

Но тозчас проблясва нова мисъл: не, не сме откъснати, нали навсякъде с врага се бият нашите, навсякъде отговарят на огъня с огън.

Я се изправи на седлото, Баурджан! Противникът иска да ти вземе страха, още преди боя да ти смачка душата — в такъв случай твой дълг е да запазиш разума си, студения бистър разум.

2.

Копитата на Лисанка затрополиха по настилката на мостчето. Веднага зазвънтяха и подковите на Сивка. След прииждането на водата през нощта потокът беше се укротил, само тъмните следи по дървените устои, тук-там покрити с прозрачна ледена корица, свидетелствуват как е бушувала водата.

По утъпканата между зеленчуковите градини пътечка стигам в селцето. Ротата, поспала няколко часа след нощния поход, вече е получила заповед да става. Оттатък оградата, до кладенеца, се мият бойци. На едного направо от кофата сипват вода на гърба; той се изправя. От зачервилите се мускулести гърди се стичат струйки; познавам Курбатов.

Приближавам се до къщата, заета от ротния командир. Филимонов изскача да ме посрещне. Той току-що се е бръснал и почернялата му кожа блести.

Слизам от коня. Филимонов докладва:

— Другарю комбат трета рота...

— Добре... Да влезем вътре, Ефим Ефимич, да поприказваме.

В стаята силно гори печка. Искане ми се да седна по-удобничко, да се облегна на стената, да затворя за минутка очи. Не си го разрешавам.

— Сядай, Филимонов. Вади картата.

Показвам, отбелязвам на картата позициите на батальона, оголените ни флангове, широките по един и половин — два километра пробиви в линията на фронта, които ни отделят от съседите и не са от никого прикрити.

Филимонов, навъсен, слуша. Би следвало да го запозная с моите командирски намерения, планове. Но аз все още нямам никакви планове.

— Изтегляй се засега от селцето — казвам аз. — Разтегли ротата по гребена. Окопай се.

В този миг от стръмнината долитат чести оръдейни изстрели. Ние двамата напрегнато се вслушваме. Да, там са заговорили нашите оръдия. Открили са бърза стрелба. Чува се и чаткане на картечници. Филимонов ме гледа с очакващ поглед.

— Разполагай ротата по брега, по гребена — повтарям аз. — Извий фланговете, поглеждай и на четирите страни. Боят се засилва. Немците може да се появят тука внезапно, да те чукнат изневиделица.

— Разбирам, другарю комбат.

Филимонов се изправя, пристъпва от крак на крак.

— Какво още искаш?

— Ами все същото... Нали хората не са яли.

— Нека стрелят, за да не мислят за стомаха. Избери си ориентир и простреляй всичко пред фронта на ротата.

Горе нашите оръдия продължават стрелбата. Нещо сериозно става там. Тревога гложде душата.

— Бъди нащрек всяка минута... Разбрано?

— Разбрано, другарю комбат. Няма да побегнем.

— Само гледай да не започнеш в бъркотията да стреляш по своите. — И аз повтарям това, което казвах на себе си: — Не губи самообладание, разум. Втълпи на бойците: без команда да не стрелят. Не бързай да натискаш спусъка, изчаквай.

Горе реват ли, реват нашите оръдия. Е, сега да вървя там!

На двора готов стои с конете Синченко. Скачам на седлото. Ще ми се да пусна Лисанка с всички сили. Не, не бива да внасям смут в душите на войниците. И аз нарочно задържам коня и със спокоен вид в тръс минавам по улицата.

Копитата пак изтрополяха по мостчето. Едва сега пришпорвам Лисанка. В галоп, в галоп по стръмнината!

3.

Горе мъглата вече се беше пръснала. Небето бе още забулено с тънък белезникав облак, но склонът на планината вече ясно прозираше.

Стигам до глинеото свлачище. Тука, на билото, се е настанил наблюдателният пункт на артилеристите.

Навел се към полевия телефон (артилеристите си имаха собствена телефонна връзка), жадно засмукал цигара, стои разгорещилият се Кубаренко. Шинелът му е изпоцапан с глина, петънца от кал осейват лицето. Той прекъсва разговора по телефона и вика:

— Дадохме им да разберат, отблъснахме ги, другарю комбат!

Опънал ръце по шевовите — те не го слушат, иска му се да жестикулира — Кубаренко докладва. Немците се вдигнали на атака срещу ротата на Дордия. Бойците ги прерязали с огън. Немците започнали да обхождат фланга. Огънят на нашите оръдия им преградил пътя. Немците се отдръпнали.

Аз подпитвам:

— Открили ли са нашия фланг?

— Открили са го, другарю комбат.

В тази минута сякаш някой дръпва мъждивата завеса, закриваща небето. За един само миг въздухът става прозрачен. В далечината се мяркат влажни покриви, кубета. Като че ли събуден от сън, разбирам: това е Волоколамск. Тука ние преграждаме пътя към него. Днес ще се бием за него. Събери сили, запази хладнокръвието си, командире.

Блести ивицата черен мокър асфалт, преминаваща през града. Това е шосето. Волоколамското шосе, което води направо към Москва.

... В небето са се появили самолети, черни силуети на немски бомбардировачи.

Те летят на вълни към Волоколамск. В различните краища на града забумтяха нашите зенитни оръдия. Червеникавите избухвания във висинето почти не се забелязват в светлината на слънцето, която удря направо в очите.

Застанал до мене, Синченко на глас брои самолетите:

— Тридесет и четири... тридесет и пет... тридесет и шест...

Долитат тежките глухи удари на хвърлените бомби. Над покривите тук и там са се вдигнали, повлекли са се по вятъра тъмни пушеци. Улиците са пустинни, само на отгатышната покрайнина препускат нанякъде в галоп впрягове. Край железопътната гара артилерийската стрелба е постихнала. Какво значи това? Как трябва да се разбере?

... Проточват се минути на бездействие... Полулегнал, изслушвам донесенията на свързките. Противникът все така обстрелва редичката верига на батальона, но вече не се опитва да ни атакува. Притичалият от Дордия Муратов оживено дърдори. Боря се с треската, с мъка принуждавам себе си да се вслушвам. Изведнъж Муратов замлъква. Странно разширили се, очите му са устремени към, Волоколамск. Скачам и гледам в същата посока.

4.

По пресичащия града от край до край асфалт пълзят, сякаш без да бързат, с малка скорост два танка — пълзят натам, където е разположен щабът на Панфилов.

От оръдието изскача кълбо дим. Танкът стреля срещу града. Нима това са немци? Нима те са нахлули във Волоколамск?

Бързо вдигам към очите бинокъла, ясно виждам фашистките бели кръстове на черната броня.

Аз зная: в града няма наши войски. Моят батальон, който лежи сега в окопите на стръмнината и в низината, е бил единственият резерв на Панфилов. Сега немците завземат улица след улица, а ние — шестстотин бойци с картечници и пушки — сме останали настрана.

... Лежа, измъчвам се от бездействието, текат ли, текат мислите.

За какво живея? За какво воювам? За какво съм готов да умра на тази подгизнала от дъждове земя на Подмосковието? Син на далечните, далечни степи, син на Казахстан, азиатец — зарад какво се бия тук за Москва, защитавам тази земя, където никога не е стъпвал кракът на моя баща, на моя дядо и прадядо? Бия се със страст, каквато не съм изпитвал по-рано, каквато нито една възлюбена не би могла да възбуди в мен, откъде е тя, тази страст?

Казахите казват: човекът е щастлив там, където му вярват, където го обичат.

Спомням си казахска поговорка: по-добре е да бъдеш измет в своя си род, отколкото султан в чужд. Съветската страна за мене е свой род, своя необятна родина. В кой да е неин край аз изпитвам щастието на равенството, щастието на свободата.

Аз, казахът, който се гордее със степния си народ, с неговите предания, песен, история, сега гордо нося званието офицер от Червената армия, командувам батальон съветски войници — руси, украинци, казахи.

Моите войници, длъжни безпрекословно да изпълняват всяка моя заповед, все пак са равни на мене хора. Аз не съм за тях господар, не съм човек от господстваща класа. Нашите деца ходят заедно на

училище, нашите бащи живеят един до друг, споделят лишенията и мъката на тежките времена.

Ето защо аз се бия пред Москва, на тази земя, където никога не е стъпвал кракът на моя баща, на моя дядо и прадядо! Ето защо ние обичаме съветската си родина! Ние! Нямам пред вид само себе си.

Но защо, защо сме сега настрана? Омразни ми са тези минути, тези часове на бездействие.

5.

Яростен вик внезапно прекъсва мислите ми:

— Огнева! Огнева!

Залегналият на билото Кубаренко крещи с цялата сила на белите си дробове, сякаш иска направо с гласа, а не по телефона да накара да го чуят при оръдията.

— Огнева! Дай ми лейтенант Обушков! По-бързо!

Аз скачам.

— Какво става, Кубаренко?

— Немци, другарю командир... Стотина души.

— Къде?

— Отдясно, другарю командир. В долчето. Огнева? Какво се туткате? Къде е лейтенантът? Обушков, ти ли си? Немци слизат по долчето. Да, да, същия този дол...

Той разтревожено дава ориентирите, координатите на целта, вика:

— Зареди и доложи!

Търся с бинокъла проникналите в незащитената ивица немци. Ето ги. Мръснозелените шинели почти се сливат с цвета на излинялата есенна трева. Вървят си по слънчице като на разходка. Отпред млад офицер само по куртка. Той крачи без фуражка, държи я в ръка, изложил на слънцето светлокосата си глава. На минаване край шипков храст той отчупва вървешком едно клонче, слага си го в петелката. Може ли! Днес немците са отбелязали сполука: нали са нахълтали във Волоколамск...

Подир офицера в свободен строй, със свободна крачка бързо вървят войниците. За тях е лесно да вървят по надолнището; шмайзерите и пушките им са прехвърлени през рамо; към нас те се отнасят с пренебрежение; знаят: с куршум не можем ги стигна.

Те навлизат в неприкритата междина и безпрепятствено вървят, вървят към тила ни... А нашите оръдия все още мълчат.

— По-скоро! По-скоро!

Това вика Кубаренко. Същото наум повтарям и аз...

Най-после два оръдейни изстрела се блъсват в тъпанчетата на ушите. В дола, близо до крачещите немци, се издигат два стълба пръст.

Е, сега ще ги накараме да легнат! Сега ще ги спрем! Заговориха и осемте ни оръдия. Немците се втурват на разни страни, разпръсват се, лягат... Виждам: офицерът се обръща към войниците си, нещо кряска, подканва ги с размаханата фуражка, тича напред по тревистия склон. Подире му, изплъзвайки се от обстрела, се устремяват войниците.

Ние, отбраняващите се, сме приковани към позициите си. А на нападащия е предоставен избор: той нанася удара там, където смята за по-изгодно, избира направлението. Ала и ние, отбраняващите се, имаме своите предимства. Противникът не познава местността, не познава дълбочината, която лежи зад предната ми линия, ръководи се само от картата. А на мен са известни, и подстъпите, и моята позиция, и релефът зад нея. Като се отбранявам с малки сили срещу големи, аз вземам за съюзник релефа, карам и земята да воюва.

Командувам огъня, оправям насочването на оръдията. Нашите снаряди пак настигат немците. Те се отбиват в едва забележима оттука извивка, скриват се от погледа, скриват се от нашия огън.

— Е, Филимонов, дръж се! Сега ще изскочат, право срещу теб! Дръж се, Ефим Ефимич!

... От разни страни долитат звуци на огневия бой, който гърми наблизко и далече.

Ухото долавя, различава, подрежда тези звуци и в същото време, колкото и да е чудно, струва ми се, че всичко наоколо е замряло, затихнало. В тази въображаема тишина чакам и не мога да дочакам изстрели долу, в падината, където бегом свиха немците. Нима те ще заварят Филимонов неподготвен? Нима ще смажат ротата?

Затрака картечница. Не, това не е долу, това е към фланга на ротата на Заев. Сигурно и там немците ни обхождат.

А в далечината е тихо...

И изведнъж сякаш някой с огромни ръце раздра там платнена тъкан. Това е трясък на пушечен залп, слял се в едно изстрел от стотина пушки — трясък, за който бях жадувал, който ухото ми не ще обърка с никакъв друг.

Още веднъж долу изтреща залп. Струва ми се: аз чувам воплите на замаяталите се, настигани от куршумите немци. Ето ви Волоколамск,

ето ви ден на сполука.

Долу вече зачаткаха нашите картечници, заплющяха един през друг единични пушечни изстрели.

Безмълвно призовавам бойците: не щадете враговете! Нека нито един от тях не остане жив! Нека ни платят за Волоколамск!

6.

Отново вдигам до очите бинокъла, пак хвърлям поглед към Волоколамск.

По улиците вече шарят, поклащат се на трапищата дълги, неприличащи на нашите, немски камиони. Швъкат и едва различимите леки коли със защитен цвят.

На покрайнината, на тази страна, където се намираше щабот на Панфилов, още се води бой. Там реват оръдията на хитлеристки танкове, пукат наши противотанкови оръдия, тракат като тропки големокалибрени картечници.

Минава ми през ума: след като не е могъл да задържи Волоколамск, Панфилов упорито се отбранява на края на града, не отстъпва шосето, печели минути, часове, за да може разпокъсаната, разсечена дивизия да се престрои, да склучи редици, да създаде нов фронт отгътък Волоколамск.

За мен е ясна моята задача: да не оставям немците да мръднат, да не позволявам на противника да засилва своя натиск срещу шепата наши войски, запушили изхода на шосето в края на града, да отнемам на немците време, да помагам, да помагам на Панфилов в неговия замисъл.

... Отбивам се в щаба си и след това слизам в долчето. Потокът още не се вижда, но Лисанка вече се дърпа, върти глава, мъчи се да извие настрана. Държа по-здраво поводите, успокоявам кончето. Аз зная нейната слабост: Лисанка е бърза, издръжлива, послушна, свикнала е вече с изстрелите, но не понася мириса на кръвта. Долови ли го, всеки път, също както и в тази минута, тя се вълнува, мъчи се да избяга.

Слизам по-надолу. Неволно запирам коня. Храсталакът по мочурливия бряг е целият изпосечен от куршуми. Навред лежат прострени, настигнати от смъртта тела на бягащи хора със зеленикави шинели. Тук-таме се виждат криволичещи алени пътечки на стичаща се в потока кръв.

Сега и аз долавям с грубото си човешко обоняние тежкия мирис на кръвта.

Дебелокраката едра Сивка, на която важно стърчи Синченко, невъзмутимо стои зад мен, а Лисанка се безпокои, дърпа повода. Бавно тръгвам между трупове. С лице към небето лежи светлокосият млад немец. Офицерската фуражка с везания със сребърна сърма герб се е търколила по надолнището. Шипковото клонче с няколко червени топчести плода още стои в петелката. На високото смъртнобледо чело личи петънце — мястото, където го е ударил куршумът.

В сърцето ми не се събужда съжаление. На всички вас, навлезли в нашата земя, за да ни поробите, ние ще се отплатим с куршум, с изстребление!

Бавно минавам сред трупове, поглаждам настръхналата грива на Лисанка и започвам да разбирам: тука ни е помогнала случайността. Тя е превърнала това мочурливо долче в огневи капан за враговете.

Гънчицата на местността, ровината, случайно озовала се досам немците, покрити от огъня на нашите оръдия, ги е извела тука срещу кинжалния огън, срещу пушечните залпове на ротата на Филимонов.

Какво съм направил за това аз, батальонният командир?

Нищо. Или почти нищо. Само дето бях казал на Филимонов: „Простреляй всичко пред фронта на ротата. Нека хората стрелят, за да не мислят за стомаха.“

Нима с ума си съм спечелил тука победа? Не, просто ми е провървяло... Провървяло ми е и ние поднесохме на немците изненада.

„Изненада“... Тази дума беше употребил Панфилов, когато разговаряше с мене в своята къщурка, във временното си убежище на края на Волоколамск. „С такива изненади противникът се сблъсква вече неведнъж — беше казал нашият генерал. — И плаща с кръвта си.“ Да, елитната Хитлерова армия, настъпила срещу Москва, губи и губи сили.

Спомних си боевете ни по пътищата, нашите залпове от засада, как минахме по трулове през вцепенила се немска автомобилна колона. Че нима само нашият батальон се бие пред Москва? Нима само този дол е напоен с кръвта на врага?

7.

Още два или три часа бой. Немците бърхтят нашите окопи. Заповядвам на Заев да промени позицията си, да се оттегли отвъд потока, да ни прикрие откъм Волоколамск.

Бойците от ротата на Заев стремглаво се спускат от стръмнината, отминават дола, преджапват потока, дотичват до извънградските гробища, залягат там сред могилките на гробовете.

... Надясно и наляво от нашия извил се на дъга батальон също бушува бой.

Настрана от града стърчи сред полето дългото каменно здание на селскостопански техникум. Долният етаж остава скрит зад гънките на местността: виждат се само зеещите прозорци на горния етаж, покривът. Над него тежко се издигат кълба червеникав прахоляк. Немците непрекъснато бият зданието — снаряд след снаряд, трошат тухлената зидария, но нашите са се вкопчили в този каменен редут, защитени от него, стрелят с картечници и оръдия, шибат с пушечен огън.

Ние знаем: там се отбранява полкът на Хримов. Разделя ни една малко по-широка от километър междина. През тази междина и през другите пролуки немците постепенно се промъкват зад гърба ни.

... Стрелба в тила; там се чува пукот на немски шмайзери. Изпращам нататък моя резерв — разузнавателния взвод под командата на лейтенант Брудни.

Взводът едва бе успял да се вдигне, когато пак там, в тила, неочаквано забарабани зенитна картечница. Трясъкът на шмайзерите секна.

Кой ли толкова навреме, така на място ни се притече на помощ? Откъде се намери тази подкрепа? Спомням си за скритата в крайпътния храсталак зенитна огнева точка.

Откъснати от всички, изоставени на полето, петнадесет — двадесет зенитчици не са оставили оръдието си, не са си отишли, влезли са сега в бой, бият се, бият наземните цели и ни прикриват.

... Над покрива на техникума вече не се вдигат облаци от прах.

Какво се е случило там? Да не е изоставена от нас тази тухлена грамада, обстрелвана от всички страни? Да не се е изтеглил моят съсед, полкът на Хримов, към който съм придаден — придаден, за да запуша пробива на неговия участък?

... Изпращам Брудни в щаба на Хримов. Находчивият подвижен Брудни положително ще се промъкне, ще предаде бойното донесение, ще донесе нови сведения, ще донесе заповед.

... Ние все така се държим, стреляме, зъбим се, не даваме на немците да мръднат.

На земята вече е паднала вечерна сянка, слънцето се е скрило зад облаците.

... Брудни се върна. На онова място, където сутринта в блиндажа се намираще щабът на Хримов, сега нямало никой. В зданието на техникума имало немци. Оттам вече започнали да шибат техните картечници.

Към множеството чувства, които преизпълват душата, се добавя възмущение от Хримов. Как е посмял той да отстъпи, без да ни предупреди — да изостави придадения към него батальон?

... Взимам решение: да се изтегля. С тази заповед изпращам свръзки в ротите. Назначавам сборен пункт — боровата горичка наскре полето.

... Такива са тези разпокъсани картини, може би толкова разпокъсани, колкото и самият бой, който ние, пръснатите, раздробени войски на Панфилов, водехме в деня, когато падна Волоколамск...

ОТТЕГЛЯНЕ. ПОСЛЕДНИЯТ ПАКЕТ „БЕЛОМОР“

1.

Заповедта за оттеглянето е дадена.

Всички вече са напуснали изградената от сив камък сграда, която ни служеше за помещение на щаба; само Рахимов все още събира книжното си имущество и аз седя на малка купчина дъски.

След като записва някаква последна бележка в полевата книжка, Рахимов грижливо я прибира в планшета, оправя презрамката си, нахлупва по-ниско ушанката, с поглед ми докладва: „Готов съм!“

— Да вървим — казвам аз.

Ние излизаме от сградата.

Вън отново се е застудило, духа, засилва се вятърът; пълзят тъмни облаци, поглъщат синевината на небето. Наоколо се чува стрелба. Заблудени куршуми прехвърчат и тука и изсвирват, преди да паднат: „Фют! Фют!“

Наблизо пред дълга, приличаща на обор къща — по-рано там е била ветеринарната лечебница на животновъдното стопанство — се товари, готви се за път санитарният взвод. Тежкоранените вече са изнесени, сложени под чергилото на линейката. Бойците с леки ранявания, тези, които могат да се държат на краката си, търпеливо чакат командата за тръгване; някои са приклекли на завет до къщата, тихичко си разменят по някоя и друга, дума, а повечето мълчат и се вслушват кой знае дали в свиренето на куршумите, дали в собствените мисли, в собствената болка.

Край линейката нервно се разхожда батальонният ни лекар Беленков. Той зиморничаво се свива; яката на шинела му е вдигната, той бърше с кърпа оседлания си с пенсне нос. На хълбока му виси обемиста чанта със знака на Червения кръст. Доскоро нова-новеничка — такава я бях запомнил от учебните походи на батальона — тази докторска чанта беше вече поовехтяла. На брезента между изпраните петна се чернее неподдаваща се на измиване следа от разсипан йод. Тя

е от миналата нощ, когато на доктора се наложи да работи при недостатъчната светлина на газена лампа. Разбира се, той не си е отспал, уморил се е, нервите му се обаждат.

Щом забелязва мен и Рахимов, Беленков рязко се обръща към широко отворената врата на ветеринарния пункт и крещи:

— Киреев, какво се разтакавате там? По-бързо! Щабът вече тръгва.

На стъпалата се появява пълният, отпуснат Киреев. Малко по женски той е прегърнал и притиска към корема си голям емайлиран леген, накамарен с някакви стъкленици и пакети. Подире му излиза натоварен като него санитар; в наръча, който мъкне, може да се различат навити въжета, тънки сарашки каиши.

Докторът отново се нахвърля върху Киреев:

— Стига сте мъкнали разни боклуци! Строй се! Тръгваме!

— Че какъв боклук е това, Яков Василиевич? На поход каишката е първа необходимост.

— Защо сте награбили сода? За какво ни е толкова много?

— Да речем, за пране — невъзмутимо обяснява Киреев.

— Сега трябва да мислим за друго... Стига! Никой няма да ни чака!

— Докторе, по-спокойно — намесвам се аз. — Без вас няма да тръгнем. Киреев, защо не изпълнявате заповедите?

Строгостта ми не плаши стареца.

— Другарю комбат, грехота е да оставим такова имане.

— Я да видя какво е това имане?

Влизам в сградата заедно с Киреев. Това е аптеката на животновъдното стопанство, изоставена в бързането от ветеринарите. Навсякъде е разпиляна хартия; стари вестници и списания, изпотъпкани, писани на машина и на ръка листа. От скъсани пакети са се разпилели прахове с различен цвят, ботушите са ги разнесли по пода. На боядисани в бяло рафтове са наредени белязани с латински надписи стъкленици. Первазът на прозореца е отрупан със запечатани с червен восък дамаджани с широки гърла, пълни с тъмнокафява, почти черна течност.

Киреев ме завежда при дамаджаните.

— Ценно нещо, другарю комбат... Настойка от опий... Чудесно средство при стомашно разстройство.

Той се кани да ми демонстрира и други ценности в изоставената аптека, но аз го прекъсвам:

— Вземай този стомашен цяр! И слагай точка! И в бъдеще да не си възразявал вече на капитана.

Киреев внимателно притиска скъпоценните дамаджани в обятията си. Една все пак не успява да вземе. Той се обръща към мен:

— Сложете я отгоре, другарю комбат.

Изпълнявам молбата на ревностния фелдшер. Киреев хвърля прощален поглед към претрупаните рафтове, печално поклаща глава и напуска със своя товар временното убежище на санитарния взвод.

В следващата минута, пак някак си свойски, той казва на коларя:

— Е, с бога напред... Тръгвай полекичка...

2.

Бавно се мъкне санитарната линейка. Крачещите зад нея ранени са се скупчили — в тези минути никой не се решава да изостане.

Ние вече сме излезли от дола, от закритите места, отминали сме къщичките на селцето. Пред нас се простира обрасла с трева пустош, изложена на обстрел от три страни. Трябва да я пресечем, за да стигнем горичката, която се тъмнее на около един километър — това е сборният пункт, посочен на ротните командири.

Ротите още не са започнали да се изтеглят. По пустошта брули вятър, бръска изпотъпканата, опасана от добитъка трева. Навремени, при по-силни пориви на вятъра, снопчетата трева се навеждат пониско, тогава леки сенки пробягват по празната мера. Натам, направо към горичката, завива санитарната линейка, колелетата леко се движат по неутъпканото пасище.

За миг се спирам, оглеждам ширинето. Отдавна, отдавна вече би трябвало да тръгнат ротите.

Сякаш в отговор на тази мисъл иззад гробищата на поляната изскача втора рота. Войниците тичат накуп, някои са се откъснали напред, сред тях на първо място различавам Заев. Присвил се, притиснал лакти към гърдите, той лети, без да погледне назад. Пистолетът му е мушнат в колана, джобовете на шинела са увиснали, издути — там сигурно са натъпкани патрони. Напрегнали сили да настигнат излезлите напред, тежко тичат останалите. С тях се носи и Божанов. Той се е изпотил, бузите му влажно лъщят. Рояк разноцветни куршуми — червени, жълти, зелени — преследват тичащите. Тези светещи камшичета като че ли подтикват бойците. Струва ми се, че чувам как се блъскат сърцата на препускащите по пасбището войници, че виждам помътнелите им от бясното тичане очи.

Ами какво ли ще стане, ако немците се втурнат да ги гонят, ако нахълтат тука по петите на нашите? Не, това не бива да се допусне!

Пускам Лисанка в кариер, за половин минута изпреварвам бягащите. Спирам коня и се обръщам насреща им. Тежко дишайки, дотичват първите.

— Стой! — рязко викам аз.

Безпогрешно действува вкоренилият се рефлекс на дисциплината. Послушни на заповедта, бойците са се спрели.

— Не бягай! Ще отстъпваме, както прилича на войници. Заев, защо допусна такава бъркотия?

Заев крачи към мен. С шумно пъхтене произнася:

— Нас, другарю командир, ни прикриват картечарите... Аз си мислех, че...

— Какво си мислил, щом бягаш като загубил ума и дума?! Отстъпвай по взводно! Управлявай!

— Слушам! — изкряска Заев.

И тутакси командува:

— Всички по местата! Първи взвод, строй се! Втори и трети, прикривай отстъплението! Разгъни строя! По-нашироко... Още по-нашироко!...

Вдигнал жилестия си юмрук, Заев настървено командува:

— Ходом...

И изревава:

— Марш!

Къде е в такава минута моето място? Ако тръгна начело, може задните изведнъж да не издържат, отново да побягнат, да подплашат другите... Отбивам се при една малка могила, скачам от седлото, заповядвам на Синченко да отведе конете в гората, качвам се на хълмчето. Сега отвсякъде могат да ме видят.

Стотици цветни мухи все така се носят над двете редки вериги, които се отдалечават с бърза крачка, сноват между фигурите. Внезапно ме хваща страх: сигурно сега немците ще натръшкат половин взвод. Не, всички са читави, вървят, засега никой не е улучен от куршум.

Вдигна се, потегли още една редица. Заев също си хареса една издатинка, качи се на нея, подпря се страховито с юмруци — на руски това се казва „с ръце на хълбоци“ — и мълчаливо наблюдава как отстъпва ротата.

Най-после, след като ме поглежда под око, и той напуска своята наблюдателница, отива си, крачи нашироко с дългите си крака с последната верига от ротата.

3.

До мен е останал само Бозжанов. Чувам гласа му:

— Другарю комбат, слезте. Тука е много опасно.

Отговарям му:

— Можеш да вървиш... Никой не ти е заповядал да оставаш тука.

Не, Бозжанов не ме напуска. По широкото му лице минава сянка на обида, но той забравя тозчас за засегнатото самолюбие: тесните очи цепки бдително оглеждат местността.

Ние виждаме: на пасбището от другия край изтичва ротата на Филимонов. И тя е хукнала на тълпа, загубила бойния си ред. Някои от бойците са излезли далече пред командира. Ето го стегнатия, сух Филимонов — леко, почти без усилие той тича сред купчина войници. Той ме е забелязал, заковал се е на място. Другите го заобикалят, обхождат. Но вече са зърнали батальонния командир.

Онези, които са се засилили, излезли напред, забавят крачки. Филимонов повелително командува, почти цялата рота едновременно ляга: бойците на прибежки заемат местата си в своите отделения, взводове, обръщат се с лице към куршумите.

... По мерата подир ротата на Заев се изтеглят ранените. Изстрелите, свиренето на куршумите, нервните подвиквания на коларя възбуждат конете; логоят току се мъчи да препусне в тръс.

Ранените вече не се притискат към линейката, вървят в нестройна върволица, разтегнали са се, някои едва куцукат, поизостанали са.

Доктор Беленков е отишъл много напред. Прехвърчащите куршуми светулки го карат да се присвива, да крие глава във вдигнатата яка на шинела. Ето, той се е обърнал към линейката, пълзяща на стотина крачки подире му, поспрял се е, наложил си е да почака своя взвод, да почака ранените, но цветните змийчета, готови мигновено да го ужилят, го подгонват към горичката. Прихванал докторската си чанта, Беленков ускорява крачката и вече не поглежда назад.

Пуснала пред себе си ранените, с усилена, бърза крачка минава по взводно ротата на Филимонов. В последната верига върви командирът. Когато се изравнява с мене, той обръща към мен глава и така, без да свали очи от батальонния командир, отминава могилката. Сърцето ми отново се сгрива: ето ги моите герои...

В тръс препускат край мене артилерийските впрягове; търкалят се и се връзват в тревистата почва колелетата на оръдията. Отнякъде изскача картечната двуколка, теглена от яко конче с мъхнати крака. В нея са се настанили картечарите.

Последна отстъпва ротата на Дордия. Противникът все така сипе на шепи светещи куршуми. Ето, един от тях си намира жертва. Някой във веригата се е отпуснал на земята, не се вдига вече. Взимат го на ръце, мъкнат го със себе си.

На опашката тромаво върви Дордия. До него са двете му свързки — дребничкият Муратов и снажният, напет Савицки. Внезапно Муратов се хваща с ръка за рамото. Дордия се спуска при ужиления с куршум войник, но аз викам:

— Не изоставай! Напред!

Стиснал ръкава на шинела, раненият дребосък татарин също ускорява крачка. Последната тройка бързо се отдалечава.

4.

Последни си отиваме от полето двамата с Бозжанов. Крачим към горичката. Бозжанов неспокойно се оглежда.

— Другарю комбат, трябва на бегом. Могат да ни настигнат немците.

Аз с мъка се тътря, насилвам се да вървя по-бързо. Нервното напрежение, силните преживявания, изпълнили душата през изминалия час, са се сменили с умора, опустошеност. Нямам воля, нямам сили да затичам. Мъкна се под огъня редом с Бозжанов. Сега това вече не е издръжливост, не е храброст, а просто изтощение.

— Аксакал, защо рискувахте толкова много? Защо не потърсихте прикритие?

— Това, Джалмухамед, не е напразен риск. Това е дълг... Професионалното ми задължение...

В мислите си добавям: „Ние с тебе сме хора военни, хора с почетна професия. Загубването на живота е естествена последица на твоя и моя занаят.“ Но защо да го изричам гласно? Казвам:

— Нима можех да си отида пръв? Побегне ли командирът, бойците ще го изпреварят с пет километра.

— Аксакал, вие трябва да се пазите зарад тези хора. Какво ще стане с батальона, ако загинете вие?

В отговор се усмихвам:

— Нали знаеш, тази нощ аз легнах болен, загинах за батальона. И пак се намериха хора, които напълно ме заместиха.

Бозжанов отново се оглежда, отново подканва:

— Хайде да вървим по-бързо!

5.

Най-сетне сме в горичката. Бойците, уморено насядали между дърветата, скачат без команда.

— Почивайте. Свободно — казвам аз.

Някой ми отстъпва своя пън. Тежко сядам. През дънерите се вижда изоставеното от нас поле. Там всичко е пак голо, неподвижно. Само вятърът бръска късичката трева. На края на небето, в пролуките между облаците, са просветнали бледите багри на ранния есенен залез. Синченко довежда конете. Лисанка протяга муцуна към моята ръка.

— Синченко, не си ли опазил някоя бучка захар?

— Не, другарю комбат.

Погалвам Лисанка по нежния нос.

— Хляб, Лисанушка, също нямаме. И ние не сме обядвали. Ами да запуша, има ли, Синченко?

Синченко протяга пакет „Беломор“.

— Последният, другарю комбат.

Към мен се приближават картечарите Блоха, Мурин, Галиулин. С тях е и Гаркуша. Всички, са изпоцапани с пръст. Белезникавите вежди на нисичкия Блоха са потъмнели, по тях се е слегнал черният прах от взривовете, от земя, към която сигурно неведнъж са се притискали днес картечарите.

Застанал мирно, Блоха казва:

— Другарю комбат, разрешете да доложа. Картечницата е разбита.

Отпуснато му отговарям:

— Добре... Щом е разбита, разбита е.

От разни страни бойците прииждат към моя пън, слушат нашия разговор. Отварям пакета „Беломор“, предлагам:

— Хайде, другари, да запалим.

Но нито една ръка не се вдига, никой не посяга към цигарите. Блоха отрицателно клати глава. Мурин също мълком се отказва, върти тънкия си врат. Дори лукавият, чипонос Гаркуша гледа сега настрана.

— Запушете де! Гаркуша, запали!

Долавям, че Гаркуша се колебае. Но ето, той ме поглежда направо в очите.

— Не, другарю комбат. Пушете си вие. Ние сме много, за всички няма да стигне.

— Защо да не стигне? По веднъж да дръпнем, пак хубаво.

— Не, другарю комбат.

Обръщам се, намирам с поглед пшеничните, пожълтели от тютюнев дим мустаци на Березански.

— Березански, вземи си цигара.

— Не, другарю комбат.

С изненада оглеждам бойците. Не, „изненада“ не е точната дума.

Трудно е за войника да изрече „не“, когато му предлагат цигара. Но моите войници се отказаха. Аз ги школувах, бях безпощаден, лишавах ги от почивка, не ги оставях да се поддадат на умората, не им позволявах да бягат от куршумите, а те... Те сега не искаха да ме лишат дори и от една цигара.

— Е, както искате.

Самият аз захапах цигара, запалих кибрит, проследих огънчето. Малкият пламък стигна до пръстите, изгори ме, аз захвърлих клечката. Захапаната цигара се върна на мястото си в пакета. В тази минута и аз не можех да пуша. Поседях още малко. Дълбоко въздъхнах, извиках:

— Ротните командири, при мен!

Командирите дотичаха. Аз казах:

— Да потегляме... Стройте хората...

Момиш-Ули помълча.

— Не, това не е било изненада — отново промълви той, връщайки се към казаното. — Душата е многострунна. Умората, обезсърчението, горчилката, радостта, обичта към моите бойци — всичко се беше преплело накуп... Какво още да кажа? Малката история в гората, историята на последния пакет „Беломор“, се вряза в паметта ми като една от най-силните преживелици през войната. Това е също една от кулминационните точки, един от върховете на нашата повест... Сложете тука голяма точка.

СЛЕД ГОЛЯМАТА ТОЧКА

1.

— Сложете голяма точка — повтори Баурджан Момиш-Ули.

Той седеше до мен на един пън. Доста често, в дните на затишието, сменило поредицата боеве, ние беседвахме не в блиндажа, а тука — на песъчливото, обрасло с мъх ридче сред възтъмната гора в района на Калининския фронт. Подмосковните полета и горички, където по-миналата година беше тътнала битка, бяха останали няколко стотици километра назад.

Оскъдното тук, близо до Холм и Стара Руса, лятно слънце огряваше сечището. Аз току се плясках с длан и убивах комарите по челото или по врата си, но Момиш-Ули оставаше равнодушен към техните жилвания. Той седеше, сложил двете си ръце на дръжката на неизменната, опряна на мъха сабя. Ръцете му, както и лицето, сякаш бяха излети от тъмен бронз или издялани от дъб. Кокалчетата на свитите мършави пръсти бяха като изваяни. Ясно личеше и рисунката на леко изпъкналите вени върху опаката страна на ръката.

Изведнъж Момиш-Ули запя. Аз не разбирах думите — той пееше на казахски — мелодията беше проточена, тъжна.

— Пак отрязани — промълви той, като спря да си пее. — Без връзка, без хляб, без патрони. С един пакет цигари за целия батальон. И вървим, вървим...

До нас пушеше огънче, за да пъди комарите. Аз хвърлих борова клонка, тя задимя, сетне ярко пламна. Полузатворил черните си очи, леко полюлявайки се на пъна, Баурджан отново подхвана песента. Сега той пееше на руски: „Иван, Иван — долових аз, — на твоя огън аз горях...”

— За какво пеете? — реших се да го попитам аз.

— Спомних си за степта — отговори Момиш-Ули. — Като свърши войната, ще се върна там. Степта е символ на независимост, свобода. В града чувствата са сковани. А в степта препускаш,

препускаш... Дойде ли ти настроение, запееш. Аз съм се родил за свобода, родил съм се в степта, а станах, както виждате, войник, офицер. Войникът е символ на дисциплината. Дали ще успеете да предадете това в книгата: лишение от свобода зарад свободата?

Обаче формулировките, които намираше сега, очевидно не го задоволяваха.

— Ние с вас сме твърде малки, за да разговаряме с човечеството — продължи той. — Но все пак ще дръзнем. Светът иска да знае кои сме ние. Изтокът и Западът питат: кой си ти, съветски човек? Ние го казахме това в битките. Казахме го не с този бърлив език, на който лесно се лъже, а с езика на дисциплината, с езика на боя, с езика на огъня. Никога толкова красноречиво не сме говорили за себе си, както на полетата на войната, на бойните полета... Е, да се върнем при Волоколамск... Вървим, вървим...

Унесен в миналото, Баурджан Момиш-Ули отново проточено запя на казахски.

2.

Аз пак прекъснах тъжната песен:

— Баурджан, ами какво стана с ротния командир Панюков? Къде се беше дянал? Вие в края на краищата не ми казахте.

— Панюков ли? — Клепачите на Баурджан се вдигнаха. — Дълго не знаехме нищо за него. От време на време ме глождеше мисълта: да не е излязъл сакат в съвестта? Дали не се е отделил преднамерено от нас в онази ужасна нощ, изоставил ротата си? Спомнях си това-онова... Последния ни разговор, последната минута... Още в онази минута изведнъж ми се беше сторило, че го е страх. Малко остана да извикам: „Стой, няма да отиваш!“ Не, напразно съм набедявал Панюков. През немското разположение се промъкна при нас един боец от неговата рота. И разказа как Панюков намерил смъртта си край Тимково. Изпреварил разтегналата се ротна колона, той вървял в мрака заедно с няколко бойци направо към селото. Изведнъж ги питат на немски кои са... Изстрели в упор... Откъслечни викове... Тишина... Боецът дълго лежал, без да се помръдне. Сетне пълзешком намерил командира си. Той вече не дишал. Всички, които заедно с Панюков се приближили до селото, били избити. Сполучи да се спаси само един...

3.

Момиш-Ули помълча.

— Ето така, един след друг, човек губи бойните си другари — продължи той. — А мен засега куршум не ме хваща. Веднъж ме позакачи, но се размина. Сигурно съдбата ме пази, за да можем двамата с вас да разкажем за батальона.

Очите му, плъзнали се по моята тетрадка, бяха сега ласкави. Но както винаги, той прикриваше ласката с грубовата шега.

— Е, какво друго бихте искали да ме попитате?

Долових, че Баурджан е разположен да поприказва, че днес може да е склонен да изостави любимата си военна тема, и казах:

— Колко чудноват израз употребихте вие: „сакат в съвестта“. Какво значи това?

Момиш-Ули не отговори веднага. Той се усмихна на някакви свои спомени. Изсечените с резец черти се смекчиха. Стори ми се, сякаш от тях ме погледна Баурджан-юношата, Баурджан-момчето.

— Едно време, преди много години — заговори той, — баща ми ме заведе за първи път в града. Минавахме край пазара. И изведнъж видях един сакат. Той с мъка пълзеше на чуканчета. Поради някакъв ужасен недъг вратът му не можеше да държи главата. Огромната рошава глава се клатушкеше, крепена от нещо като дървена яка, вързана с каишки. Клатушкеше се и се удряше в яката. Аз се уплаших, притиснах се до баща си и изплаках. Баща ми ме свали от коня, хвана ме за ръка и ме заведе при недъгавия. „Не се бой, Баурджан, от сакатия. Той не е страшен. Най-страшното нещо в света е сакатият в съвестта.“

Момиш-Ули пак се усмихна на нещо. И отново ми се стори, че през суровия облик на воина различавам малкото казахче, което се притиска до баща си и с широко отворени очи оглежда непознатия чуден свят.

— Баща ми беше най-старият в рода, ако не смятаме баба ми — продължи Баурджан. — Всички, като почнем от брат му, го наричаха с уважение „татко“, „ата“, „жаке“. Той беше възслаб, дребен. Кожата му беше черна, вените изпъкнали, издути. Това наследих от него. Очите

бяха тесни, скрити в дълбоки очни кухни. Имаше редичка, прошарена брада.

По-рано Момиш-Ули бе неизменно отблъсквал въпросите ми, щом те не засягаха войната, бойния път на батальона. Сега за първи път започна да разправя за баща си. Ръцете на Баурджан все така леко лежаха върху дръжката на опряната в земята сабя, той гледаше някъде настрани дал, както изглеждаше, воля на обхваналото го настроение.

4.

— Баща ми имаше любим, обзяден от него млад кон — продължи Баурджан. — Баща ми беше лекичък, сух и си беше избрал кон lika-прилика — лекичък, жилав. Веднъж конят окуця, бяха му се схванали сухожилията на задния крак. Аз по това време бях вече юноша, работех в райсъвета. Баща ми заведе коня при доктор ветеринар и ме взе за всеки случай със себе си, да му помагам. В широкия двор на ветеринарния пункт дебелият червенокос доктор с бяла престилка преглеждаше доведените при него коне. В аулите го смятаха за познавач на конските недъзи. Казахите, които чакаха ред с конете си, направиха път на стария Момиш — той по онова време вече приближаваше осемдесетте.

— Минете, минете, ата, при доктора...

Ветеринарят прегледа коня.

— Води си го. Нищо не може да се направи. Конят ти е загубен.

Баща ми взе да се моли, извади пари. Докторът се разсърди:

— Ти да не би руски да не разбираш? Преводач, кажи, че този кон не може да се лекува. Загубена работа.

С мъка намирайки руски думи, баща ми започна да възразява, да убеждава доктора. Лекарят викна на преводача:

— Кажи на този ахмак да даде коня си за махан.

„За махан“ значи за клане, за конско месо. Баща ми се смути, нищо не отговори, яхна куция си кон и си отиде. С мен не се сбогува. Него, най-стария в семейството, почтения жаке, публично, в присъствието на сина му, бяха го нарекли ахмак, бяха го подиграли. И синът не бе съумял да го защити, бе премълчал... Минаха към два месеца. Баща ми се губеше в степта, в аула, не се обаждаше. Една сутрин, когато седях в службата си, при мен се яви негов пратеник.

— Ата те моли незабавно да дойдеш на ветеринарния пункт.

Прибрах книгата, отидох. На познатия просторен двор — пълно с коне, пълно с народ. Дебелият доктор отделя коне за армията. Озъртам се, моят старец никъде не се вижда. Застанах настрана, чакам. И изведнъж в пълен галоп, така че изпод копитата хвърчеше пръст, на същия кон, който докторът беше изпратил „за махан“, в двора се

втурна баща ми с нов бешмет^[1], с овчи калпак — винаги беше обичал да се облича добре. Както препускаше с всички сили, той спря коня, изправи го на задните крака, накара го да танцува. Приемането на конете спря. Всички се загледаха в баща ми. Той ме намери с поглед — изглежда искаше да види тука ли е синът му. След това се приближи в тръс до ветеринаря, пак вдигна коня на задните крака и викна:

— Преводач, кажи на този ахмак, че не коня, ами него трябва да го дадем за махан!

Той победоносно ме изгледа, обърна коня, прескочи напоителния канал и изчезна.

Оказа се, че два месеца старецът бил обладан само от един стремеж, от една мисъл: да излекува коня. Направил подрези, пуснал кръв, масажирал, денувал и нощувал с коня. И вкусил сладостта на триумфа.

От ветеринарния пункт се върнах на служебната си маса. Старецът потъна някъде, не се вестява. Надвечер влиза при мене докторът.

— Къде е баща ви? Искам да му се извиня. Той, знаете ли, е бил прав.

Баща ми го намериха на пазара, в компания на старци. Той се опъвал, не искал да отиде при лекаря, но въпреки това го домъкнаха. Докторът най-официално поиска извинение. На терасата в къщата му се появиха разни ястия, врящ самовар, вино. Старият Момиш бе настанен на почетно място, разчувствува се, помири се с доктора. Цялата вечер те се чукаха и говореха за коне.

Баща ми умееше да съчинява стихове. Тази история той после разказа в стихове, в които изля изживяното и накрая въздаде хвала на доктора, който не излезе горделивец.

[1] Бешмет — вид горна дреха. ↑

5.

С удоволствие записах в тетрадката този разказ на Баурджан. Струваше ми се, че пред мен се е разкрила още една черта в душата на батальонния командир, че още по-добре започнах да разбирам сина на Момиш.

Все така с усмивка, от която лицето му добиваше момчешки вид, Баурджан продължаваше да изрежда и преразказва изникващите пред него картини от миналото.

— Майка си аз почти не помня. В паметта ми се е врязало само как тя боледуваше, умираше. Едра, висока, с големи очи, с бяла кожа. Казват, че била красива. За нея ми разказваше баба ми, мащехата на баща ми. Тя никога не наричаше майка ми на име, а винаги така: „Моята хубавица.“ Любуваше ни се на нас, внуците си: „Очите на моята хубавица...“ А към баща ми не беше благосклонна. Когато нещо не ѝ харесваше в мене, определяше: „Това е от баща ти.“ На баща ми казваше: „Хубави деца ти остави тя. Не мога да разбера как е станало това. От такъв хубавец като тебе може да се роди само маймуна.“ Баща ми се отнасяше към нея с уважение, никога не я обиждаше, а на всичките ѝ язвителни забележки не обръщаше внимание. Русите баба ми наричаше жълти, жълтокоси...

Повелият вятър помръдна един лист от тетрадката ми. Баурджан погледна мене, молива в ръката ми.

— Чак до баба ми стигнахме — сърдито промълви той и повиши глас: — Всичко това е излишно! Можете да го зачеркнете! Къде прекъснахме?

— Вие нещо си тананикахте... Май че за някакъв Иван...

— Какво?... Обърнете на чиста страница. Ще почнем нова глава.

ДА ПОБЕСЕДВАМЕ ТРИМАТА

1.

След като извади табакерата и запуши, Баурджан Момиш-Ули каза:

— Тези два дена след падането на Волоколамск, когато ние, отрязани от немците, се промъквахме при своите, ми се струваха трагични. Особено остро преживях една случка. Обаче генерал Панфилов, на когото служебно докладвах за нея, избухна в смях в най-драматичния момент от разказа ми. Така се смя, че чак и сълза избърса от очите си. И все повтаряше:

— Така го и казахте: „висше медицинско образование“!

2.

— Иска ми се — продължи Момиш-Ули — да не пропусна нито една подробност от срещите ми с Иван Василиевич Панфилов.

Аз стигнах при него пет дена след като той изпрати мен, своя единствен резервен батальон, срещу немците, пробиха фронта на север от Волоколамск.

Останах далече настрана от Волоколамското шосе, четири денонощия бяхме се лутали, доста бяхме претърпели. След като изведох батальона при нашите части, отново окопали се и заградили Москва, бях длъжен да се явя при генерала, да му доложя за действията на батальона.

Беше минало едно денонощие, откакто бяхме стигнали при своите. Денят се случи слънчев, хубав. Беше застудяло. На фронта като че бе настъпило затишие. Само нарядко, ту наблизо, ту далече, се обаждаха оръдия.

Щабът на дивизията се намираше в село Шишкино, горе-долу на петнадесет километра от Волоколамск. Познатите щабни командири ме посрещаха като възкръснал от мъртвите. Няколко денонощия за батальона не беше имало никакво известие — по неволя са ни поменавали за упокой.

Панфилов се беше настанил в солидна дървена къща с ламаринен покрив, към която бяха се проточили три-четири жици на полевия телефон. Пред входа ме спря часовой. Скоро на стъпалата изтича повиканият от часовоя младичък лейтенант Ушко, адютантът на Панфилов.

— Ние вече, другарю старши лейтенант, бяхме загубили надежда да ви видим — с усмивка заговори той. — А вие... Вие пак като след жива вода. Елате, елате, другарю старши лейтенант. Генералът сега ще ви приеме.

В пруста малко остана да се сблъскам с идващия насреща ми подполковник Хримов. Нима е той? Набит, възмрачен, както винаги. Развихри се яростта, която бях насъбрал в душата си против него. Именно на него в хода на събитията бе подчинен по заповед на Панфилов моят батальон. И на два пъти през тези дни Хримов беше ме

оставял на произвола на съдбата, без да съобщи за изтеглянето на частта си. При отстъплението бяхме се натъкнали на командния му пункт — една колиба, в която още гореше лампа. „Не ни беше до вас. Прощавай, Момиш-Ули“ — така отговори по-късно на упреците ми заместникът на Хримов майор Белопегов. Аз бях трогнат от това искрено, честно признание. Но какво ли ще ми каже сега самият Хримов? Аз се изпънах и застанах „мирно“.

— Здраве желая, другарю подполковник!

Хримов се поспря. Биещата му към жълто плешива глава мигновено се зачерви. Обаче той бързо се справи със смущението си.

— А-а, Момиш-Ули... Радвам се да те видя. Как е твоят батальон?

— От това, другарю подполковник, е трябвало да се поинтересувате, когато, без да ми съобщите, напуснахте позицията.

— Първо, попроменете си малко тона, другарю старши лейтенант...

— Слушам, другарю подполковник. Но бих предпочел да чувам заповедите ви в боя.

Плешивата глава на Хримов малко по малко приемаше обикновения си цвят. Той ядосано се въсеше, но избягваше погледа ми. По-високият чин не помага на началника да гледа подчинения в очите, когато е престъпил законите на честта.

— Второ — Хримов повиши глас, — направете си труда да не ме поучавате... А впрочем защо сте тука?

— Отивам при генерала.

— При генерала? Я гледай... Батальонен командир отива направо при генерала!

Неочаквано вратата на стаята се отвори. На прага видяхме Панфилов.

— Да, другарю Хримов — с въздрезгав както винаги глас заговори генералът, — другарят Момиш-Ули идва при мен. Той е командир на моя резерв. Вие, другарю Хримов, би следвало да не забравяте това. Ако бяхте добре воювали, нямаше да ми се наложи да ви изпращам на помощ моя резерв.

Както винаги Панфилов правеше забележки, без да ругае, без да вика, а по такъв заобиколен начин. Аз сметнах за свой дълг да повторя пред генерала упрека си към Хримов.

— При изтеглянето подполковникът ме изостави, другарю генерал. Вдигна се и си отиде, без да ми съобщи.

Хримов се помъчи да се покаже възмутен.

— Другарю генерал, как му позволявате?

Малките умни очи на Панфилов, устремени към подполковника, се присвиха.

— Ще поговоря с вас насаме, другарю Хримов. Мисля, че и вие ще предпочетете така... Нали?

Хримов си замълча.

— Можете да вървите — каза Панфилов. — Другарю Момиш-Ули, елате.

3.

В стаята Панфилов още веднъж ласкаво ме огледа, стисна ми ръката.

Нашият невисок, невзрачен генерал беше току-що обръснат, подстриган. Мустаците, безредно щръкнали, когато немците бяха напирали от разни страни срещу Волоколамск, сега се чернееха както обикновено, като две ясно очертани квадратчета. Генералът беше с нова-новеничка, както изглеждаше, току-що ушита куртка. Сега почти не биеше на очи, че Панфилов е прегърбен: беше се поизправил, сякаш беше хвърлил от възтесните си рамене повече от десетина години.

Какво запомних от стаята на Панфилов? Потъмнели от времето неизмазани дървени стени. Увиснала от тавана електрическа крушка с привични за окото размери, която очевидно вече не получаваше ток, а до нея друга, мъничка, на пресукан черен шнур — походна, подхранвана от акумулатор. В ъгъла — легло, покрито със сиво, тъй наречено, войнишко одеяло. Голямо стенно огледало, на чиято поличка стоеше полеви телефон. Две маси — едната голяма, другата по-малка. На голямата лежеше разтворена топографска карта, белязана с разноцветни моливи. На по-малката — самовар, бял фаянсов чайник, захарница, отворено джобно ножче, недопита чаша изстинал силен чай.

Панфилов повика адютанта.

— Другарю Ушко, разпоредете се... Стъкнете ни едно самоварче... Ние сега, другарю Момиш-Ули, имаме много време... Можем да си позволим да поседим пред самовар. Извоювахме си временце.

Панфилов се поразходи из стаята, позабави крачки пред помътнялото огледало, вървешком се огледа, щракна с пръсти и юнашки се завъртя на един ток. Той явно се чувствуваше превъзходно, беше необичайно оживен.

Сетне отиде при телефона и се свърза с началник-щаба на дивизията полковник Серебряков.

— Иван Иванович, аз се каня да поработя... Няма как, ще трябва вие да се нагърбите с всичко това. Надвечер ще се видим, ще си

поприказваме. А сега пристъпвам към преките си задължения: ще пия чай и ще размишлявам за бъдещето. Не, не, не сам... При мене е командирът на моя резерв... Не зная, може и да се наложи и веднъж-дваж да стопляме самовара... Тъй че, моля ви се, имайте го предвид, Иван Иванович...

След това характерът на телефонния разговор се промени, те заговориха по работа. Когато завърши и остави слушалката, Панфилов каза:

— Днес, другарю Момиш-Ули, никой не ще ни попречи. Спокойно ще си побеседваме тримата. Разполагайте се по-удобничко. Ние ще ви послушаме.

Аз неволно се огледах. „Ще побеседваме тримата. Ние ще ви послушаме“. Кой са тези „ние“? Освен Панфилов в стаята нямаше никой друг.

— Ние, ние — повтори Панфилов. — Аз и моята карта. За нея е също полезно да ви послуша. Погледнете я, ниско ѝ се поклонете.

Отидох при разгърнатата на масата карта. Погледнах и неволно се отдръпнах. Това, което ми каза картата, съвсем не отговаряше на доволния вид на генерала.

Както и преди няколко дена, когато бях при Панфилов, порази ме картината на разпокъсания, раздробен фронт. Тук-таме бяха отбелязани сякаш откъснати едни от други червени дъги, ромбчета, кръгчета, настръхнали от насочени срещу стрелки, обозначаващи бойните ни части. Пролуките, проходите между тях достигаха до километър и повече. Тези пролуки бяха отворени за противника.

Обърнах се и разтревожено погледнах Панфилов. Той се усмихваше — от тесните му очи се проточваха дребни бръчици.

— Другарю генерал, не мога да разбера... Че къде е нашият фронт?

— Тъкмо това е нашият фронт, другарю Момиш-Ули.

— Но нали тука... Къде е тука нашата линия?

Да отбележа, че по онова време аз винаги си представях фронта като линия.

— Линия ли? — Панфилов се засмя. Кажи-речи, за първи път през дните на битката пред Москва го чух да се смее. — Че защо ни е линия? Поставете се, другарю Момиш-Ули, на мястото на противника. Вгледайте се: това са опорните точки, възелчетата на нашата отбрана.

Междините се прострелват. Тука той няма да се пъхне. А пъхне ли се — толкова по-зле за него. Нито колите, нито оръдията може промъкна.

Панфилов придърпа един стол за мен и не можа да се сдържи да не се полюбува на картата.

— Вчера, другарю Момиш-Ули, идва Рокосовски, одобри всичко това. Знаете, другарят Рокосовски взима под внимание моето мнение...

Такова бе невинното самохвалство на нашия генерал.

В стаята запищя телефон. Панфилов вдигна слушалката.

— Здравейте... Да, да познах. Как да не позная?

Очевидно Панфилов чу някакво одобрение.

— Благодаря ви... Служа на Съветския съюз!

Внезапно мургавото лице на Панфилов стана лукаво, той ми намигна, сякаш ме канеше да взема участие в разговора, и с тон на наивник каза в слушалката:

— Пък аз мислех, че пак ще ме ругаете за безредието.

Аха, ето с кого приказва той! Аз се досетих — със Звягин. Спомних си за Волоколамск, за атмосферата на тревога в стаите на щаба на дивизията, за възпъления, с малки торбички под сивите властни очи заместник-командувания армията, който беше тежко отронвал фрази, беше хокал Панфилов за безредието. Спомних си и за мрачното лице на Панфилов, за упорито извитата му, набраздена от бръчки шия.

Сега всичко беше другояче. В силно кънтящата мембрана се чу смехът на Звягин. Засмя се и Панфилов.

След това, както разбрах, Звягин заповяда на Панфилов да отдели известен брой сапъори от инженерния батальон, за да се построи по-скоро театър на открито в гората в участъка на дивизията. Сетне разговорът засегна дивизионния оркестър и самодейния червеноармейски ансамбъл.

— Слушам, всичко ще изградим — каза Панфилов.

Той завърши разговора и се отдели от телефона. Стори ми се, че Панфилов е развълнуван. Когато отново ми заговори, дрезгавостта в гласа му се забелязваше повече от друг път.

— Виждате, другарю Момиш-Ули, за какво мислим... За ансамбъл, за театър! Всичко това е необходимо за войната. Необходимо е, за да стигне до сърцето: все пак сме ги спрели! Спрели сме немците пред Москва по целия фронт.

— Аз, другарю генерал, не смеех да го повярвам.

— Спрели сме ги! — повтори Панфилов. — Сега ще им потрѣбват горе-долу две седмици, за да се подготвят за нов натиск. Но нали и ние с вас няма да дремем.

Той ми се извини и се обади на началника на инженерната част, заповяда му да изпрати взвод сапѣори за изграждането на театъра, след това се свърза с началника на политическия отдел, разпита го за ансамбъла. Най-после Панфилов остави слушалката, върна се при картата и погледна прѣснатите по нея цветни знаци.

— Безредиѣ! — промълви той. — Случва се така, другарю Момиш-Ули, че именно безредието представлява новият ред.

Още във Волоколамск бях имал случая да чуя от Панфилов тези думи. Тогава ги беше изрекъл не съвсем уверено, като че се съмняваше, питаше сам себе си. Сега те звучеха като обмислено, затвърдило се убеждение.

— Ние още един път ще обсъдим с вас това. — Можеше да се долови, че за Панфилов действително беше интересно да обсъди с мен, един среден по чин командир, занимаващите го въпроси. — А засега разказвайте, другарю Момиш-Ули, разказвайте за батальона.

Междувременно поднесоха заврелия самовар. Панфилов сам запари чая, извади от бюфета няколко едри алмаатински ябълки, пушена риба, бурканче сладко.

С джобно ножче той ловко натроши на парченца бучка захар, сложи едно късче в устата и така започна да пие чай.

Разказах му за страшната нощ пред Тимково, за това, как калта прекъсна нашия огън, нашата атака. Ща не ща, трябваше да разкажа и за болестта си, за това, как съм се излежавал, безделничел през нощта. Панфилов разпитваше за батальона, за хората, останали тази нощ без командир. Не ми позволяваше да бързам, да отминавам подробности, цялото време ми доливаше горещ силен чай, сякаш и сега ме измъчваше треска. Доливаше и току подканваше:

— Пийте... Не забравяйте чая. И пушете, пушете, не се стеснявайте.

Когато му описах как съм гледал с бинокъла нахълталите във Волоколамск немски танкове и пехота, Панфилов ме попита:

— А в колко часа сте го видели това, другарю Момиш-Ули?

— Приблизително в един след пладне.

Панфилов се засмя.

— Тъкмо тогава бях решил да се обръсна. Положенийцето, другарю Момиш-Ули, беше едно такова... Налагаше се — Панфилов посочи някъде настрана с остриганата си по войнишки прошарена глава и отново ми намигна, — налагаше се да успокоя щабния си народ. Повиках бръснаря. А вънка прас, пра-ас... Бръснарят захвърли бръснача, четката и беж да го няма. Аз се провикнах: „Другарю Дорфман, бръснарят избяга, довършете бръсненето, бъдете така добър...“ И се успокоиха, още около три часа се задържахме там.

— Другарю, генерал, вие не се пазите.

— Нищо... Проявиш ли страх, ще станеш пред противника за смях... Но продължавайте, продължавайте, другарю Момиш-Ули.

Разказах му как случайността на боя беше вкарала немците в огневи капан. Панфилов ме слушаше с интерес, помоли ме да му покажа на картата позициите на батальона, пътя на немците, долчинката, където им устроихме клане. След това дойде ред да разкажа и за изтеглянето ни.

— Последна, другарю генерал, вървеше ротата на Дордия. И Дордия вървеше зад всички.

Няколко пъти вече споменавах на генерала името на Дордия.

— Дордия ли? — попита Панфилов. — Такъв един, беличък? Опулен?

— Да, другарю генерал.

— Какво прави той сега? Чудо командир, а?

— Той беше ранен... И ранен беше изоставен.

— Изоставен?

Черните вежди на Панфилов се вдигнаха, чупката им изведнъж стана по-остра.

— Да... Това, другарю генерал, стана така...

Тягостните картини от лутането на батальона пак оживяха пред мене. Разказах ги на Панфилов.

НОЩУВКА КРАЙ МОСТА

1.

— Тягостни картини — повтори Момиш-Ули. — Вървим през гората уморени, гладни, омърлушени. Мълчим, отдалечаваме се настрана от Волоколамск, напуснат от Червената армия. Горският път е тесен: понякога колелетата на оръдията обелват кората на боровете; санитарната линейка с брезентено чергило се клатушка по коренищата; от време на време изпод брезента се донася сподавен стон; ранени кретат и след линейката; към тяхната мъчителна крачка се нагажда и крачката на цялата разтегнала се надалече колона. Нарядко излизаме на рудини; полянки, където надзърта пълзящото към залез слънце. А след това пак полумрак. Тежките колони на боровете са надвиснали над глухия, почти неутъпкан междуселски път. Пътеката ни заведе на открито поле, вля се в настлан с чакъл по-широк път. Пресякохме го по здрач, поехме по-нататък по обрасло с трева поле, като се мъчехме да не се отдалечаваме от края на гората.

След около час и половина, вече по тъмно, излязохме при село Бики. Оказа се, че в селото имаше наши, тука беше се изтеглил полкът на Хримов. Случайно срещнах помощник началник-щаба на този полк.

— А-а, добре, че пристигнахте — без всякакви предисловия заяви той. — Тъкмо съм се запътил да ви търся.

— Благодаря и за толкова — отговорих аз. — Разрешете да се свържа с щаба на дивизията.

— Защо? Вие сте придадени към нас. Ще действувате съвместно с нашия полк.

— Аз вече действувах с вас. Непочтено постъпихте вие. Къде е командирът на полка?

— В гората. Утре ще можете да поприказвате с него. А сега ето ви отбранителен район. Вдигайте хората и потегляйте.

Определиха ми линия. Дадоха ми задача: да задържим моста на пътя Волоколамск — Бики, да бия този път. Трябваше да отидем

обратно на шосирания път, който бяхме пресекли, за да заемем там отбранителна позиция. Това ставаше вечерта на двадесет и седми октомври, а батальонът не беше спал нито една нощ от двадесет и трети. Последното денонощие не бяхме яли, бяхме останали без тютюн, обеднели бяхме и откъм патрони. Аз помолих:

— Заповядайте да нахранят батальона. Вие имате тука полкови обоз. Нека ни дадат поне по двеста грама хляб.

Обаче помощник-началник щаба не се решаваше да се намеси в хлебните въпроси, които не му бяха подведомствени.

— На първо място изпълнявайте задачата! Всичко ще ви изпратим. И ще ви дадем, ако се наложи, допълнителни заповеди.

Запитах за бъдещите си съседи.

— Ваш съсед отдясно ще бъде нашият първи батальон. За съседа отляво ще уточним.

— Ще рече, отляво няма никой?

— Тези сведения ще ви изпратим. Не се бавете, вървете.

— Щом е така, слушам.

Повиках коневода. Синченко доведе конете. Неговата Сивка беше натоварена с големичък чувал овес.

— Набавих го от конярите, другарю командир — радостно заговори Синченко. — Ще съживим конете.

Лисанка протягаше дългата си муцуна към чувала. Аз сложих ръка на шията ѝ. Лисанка тозчас се стегна, тънките ѝ уши се помръднаха, сякаш се вслушваха в мене. Възседнах и със свито сърце се запътих към батальона, разположил се на почивка край селото.

2.

Пътят вървеше по слабо надолнище. На минаване край тъмните къщи срещнах линейката. Червеникавата луна неясно озаряваше чифта изпосталели, капнали коне. Те бавно мъкнеха нагоре големите колелета, които бляскаха с излъсканото от чакъла желязо.

Пред линейката енергично крачеше капитан Беленков. На гърдите му се кръстосваха ремъците на планшета и докторската полева чанта. Бодрата походка на Беленков ме учуди и мислено аз го похвалих.

— Докторе, къде сте се запътили?

— Да евакуирам ранените, другарю комбат.

— Това ще направят и без вас. С евакуацията ще се справи Киреев. Къде е той?

Докторът не ми отговори веднага.

— Май че е назад.

Гласът му, който знае защо, спадна. Аз викнах:

— Киреев!

Линейката вече беше отминала. Зад нея вървяха леко ранените; в тъмната неясно се белееха бинтовани глави, бинтовани, сложени на марлени превръзки ръце. На опашката уморено се тътреше Киреев. Той превъзмогна задуха и изтича при мен. Сега те стояха един до друг — високият дълголик лекар и запъхтеният възпълен фелдшер.

— Киреев — казах аз, — предайте тука ранените, евакуирайте ги. Вземете със себе си двама санитаря. Останалите да вървят обратно. Нахранете конете. А сутринта, щом съмне, връщайте се в батальона. Ще ни намерите на този път край моста. Разбрахте ли?

— Разбрах... Всичко ще бъде изпълнено, другарю комбат.

— Вървете!

Киреев възтежко се затича да догонва линейката. Беленков промълви:

— Ами аз?

— Връщайте се в батальона. Ние получихме отбранителен район и задача. Сега ще се строим, ще потеглим...

— Че как тъй? Как тъй... — Развълнуван, Беленков не можа да каже нищо повече от това „как тъй“. — Другарю комбат, аз мечтаех поне да се измия като човек, поне ръцете си да изтъркам.

— Е, ръцете все ще можете да си изтъркате. Там тъкмо има една речича.

Неочаквано докторът захленчи:

— Аз съм уморен... Аз няма да мога да стигна...

Поиска ми се да му се сопна, с повишаване на тона да му върна мъжеството, самообладанието. Но наред с това си помислих: нали достойно е изпълнил своя дълг, наслушал се е на стонове, нагледал се е на кръв, оперирал е, превързал е, навреме е извозил ранените. Не, не бива да се въздействува само с викане. Аз скочих от седлото.

— Докторе, качвайте се на Лисанка. Пък аз ще продължа пеша. Чакайте да ви подържа стремето.

Да подържиш стремето, според нашия казахски народен обичай, е знак на уважение, почит. Беленков беше родом от Казахстан, жител на Алма-Ата, и знаеше този обичай. Той се смути и промърмори:

— Защо, защо?

Но аз почтително наведох пред него глава. Докторът отстъпи, сложи крак в стремето, качи се на Лисанка.

— Благодаря ви — промълви той.

Гласът му отново прозвуча твърдо.

3.

След една минута, както крачех подир отдалечаващите се конници и още можех да видя на лунната светлина сивата задница на Сивка и белите чорапки на Лисанка, изведнъж чух:

— Я гледай... Май че е бащицата!

Познах бързия говор на Гаркуша. И таз хубава: той вече ме нарича „бащица“. Тутакси прозвуча отговор:

— Същият! Неговото конче!

Че кой ли е този с Гаркуша? По гласа, по произношението определих: мой сънародник, казах. Но кой именно? Казахът продължи:

— Хайде в ротата! Току-виж, че са тръгнали!

— Чакай малко! Да почукаме на тази врата. Може да ни дадат още нещо.

Аз извиках:

— Гаркуша! Кой е с тебе?

Настъпи мълчание. Чу се въздишка на разочарование. След това две фигури с пушки през рамо, с канчета в ръце послушно се изправиха пред мен. В същия миг познах могъщата снага на Галиулин. Сега той беше се свил, сякаш се мъчеше да бие по-малко на очи, да намали някак огромния си ръст. Но дори и така се издигаше с една глава над Гаркуша.

— Кой ви е разрешил да ходите по къщите?

Галиулин смутено мъчеше, но Гаркуша не се сациса.

— Другарю комбат, този злодей, тумбакът, е виновен. Не помни вчерашното добруване.

— Да мълчиш! Марш в батальона! Виждам аз, разхайтил ви е лейтенант Заев. Доложете му, че сте швъкали по къщите. Нека ви посгази!

— Другарю комбат, разрешете да не докладваме — помоли се Гаркуша. — Само по едно канче извара сме намерили. И мъничко картофи.

Галиулин плахо додаде:

— Нима ние само за себе си? На другарите носим.

— Без разговори! Бегом!

Вероятно сметнали, че са простени, Гаркуша и Галиулин тичешком се отдалечиха.

4.

Скоро стигнах при батальона, разположил се на почивка в низината. Озареното от луната поле бе осеяно с насядали и налягали войници. Впрочем седяха малцина: умората, изтощението бяха натръшкали почти всички.

Посрещна ме Рахимов. Той притича с лека крачка, сякаш съвсем не беше смазан от напрежението на боя, от безсънните нощи, от дългия поход. В полето се разнесе привичната за ухото команда:

— Стани! Мирно!

Аз не казах „остави“. Но всички като че ли чакаха тези думи. Изтече една минута. Първи скочиха командирите, сетне без желание, откъсвайки изтръпнали, преуморени тела от земята, с въздишки, с пъшкане се вдигнаха бойците. Рахимов рапортува: батальонът е на почивка, извънредни произшествия не е имало. Съобщих му получената от мене заповед, наредих да води батальона при моста. Без да се забави, без да разпитва, Рахимов извика командата, която — аз го знаех — беше сега омразна за всички:

— Строй се!

Обаче пружината на дисциплината работеше. Веднага прозвучаха повторните команди. Изпреварил всички други, дрезгаво изрева Заев:

— Втора рота, строй се!

Към прегракналия му бас се присъедини звънкият висок глас на Дордия:

— Първа рота, строй се!

Кубаренко подаде командата на своите артилеристи, Филимонов — на трета рота. Гласовете се сляха. Бойците бавно се построиха. Над тъмните редици отново израсна страховитата гора от щикове.

— Равнис!

Малко ми поолекна на сърцето. Батальонът беше жив, подравняваше се, подравняваше се въпреки недоспиването, глада, умората, почти непосилна за човека. Невидимото знаме на воинската чест, дисциплината, на войнишкия дълг се рееше над нас. Аз казах:

— Рахимов, водете батальона!

5.

След един час стигнахме до мостчето, прехвърлено през малката, само няколко крачки широка рекичка. В небето все така продължаваше да плува луната, забулвана от време на време от бързо носещите се облаци. Гледащият към противника бряг леко се издигаше, образуваше височинка или, по-правилно казано, малък хребет. Дълбоката падина на реката беше обрасла с храсталаци. В откритото поле се виждаха тъмните калпаци на купи сено. Полето бе заградено от всички страни с гори, които на места, кажи-речи изцяло заливаха със зелена боя топографската карта на тази част от Подмосковието.

Извиках ротните командири, посочих им участъците на отбранителната линия.

— Наредете бойците да залегнат за отбрана. И нека спят. Часовои няма да слагате. Вие ще бъдете часовои.

Междувременно Рахимов беше избрал в долчето край реката място за щаба. Там бързо направиха колиба. Синченко върза наблизко Лисанка и Сивка. Лисанка, докарала тука, на предната линия, нашия доктор, беше по-щастлива от нас; тя вече преживяше вкусното сено, щедро домъкнато от ръцете на Синченко от най-близката купа; тя вдигна муцуна, когато минавах край нея, протегна я към мен. Аз гальовно докоснах меката ѝ устна.

В колибата вече се беше разположил малкият щаб: Рахимов, Божанов и Тимошин. Аз им казах:

— Ще дежурим, другари, ще обхождаме ротите.

Изпратих на една страна Божанов, а сам се запътих на другата, където беше се насочила втора рота. Тази изпитана рота под командата на Заев беше изпратена на най-уязвимото, най-много заплашваното място, там, където нямахме съседи, където фронтът на батальона сякаш се прекъсваше в празно пространство, на открития фланг. На другия край, където току до нас се намираше село Бики и, кажи-речи, можеше с лакът да се усети полкът на Хримов, отбраната беше поета от Филимонов. Ротата на Дордия залегна в централната част на линията, непосредствено пред моста.

Аз крачех по гребена покрай реката. Храсталакът сочеше извивките ѝ. Изведнъж в неясната лунна светлина пред мен се разкри чудно зрелище. Дългият, източен като върлина Заев беше се курдисал на същото онова дребно бяло конче, което обикновено впрягаха в картечната двуколка. Беше го яхнал, дето се казва на голо, сиреч без седло; краката му, без опората на стремената, достигаха, кажи-речи, до земята. Заев седеше доста изправен, макар и обронил глава на гърдите, и сънливо се олюляваше. Кончето кротко скубеше попарената от сланите жилава трева и смирено търпеше на гърба си яхналия го дангалак. Ето, то направи скок със спънатите си предни крака — Заев се люшна назад; щеше без малко да се строполи и се вкопчи в гривата. Аз не издържах и се разсмях. Заев избоботи:

— Стой! Кой е?

— Ех, Заев — казах аз, — полюбувах ти се аз сега. Добре си се нагласил на кончето.

Явно смутен, той нескопосно слезе от коня, пристъпи насреща ми.

— Само то ме спасява. Много ме наляга сънят. Хората, другарю комбат, са по местата си. Къртят...

Ние се приближихме към линията, заета от ротата. Пръснати във верига, войниците спяха. Никой не се въртеше. Би могло човек да вземе телата за мъртви, ако не беше силното хъркане, което се носеше над полето.

— Е, какво сънува, Семьон? — попитах аз.

Неочаквано Заев ми отговори с въпрос:

— Вие, другарю комбат, имате ли си бели ръкавици?

— Бели ръкавици ли? За какво ми са?

— А пък аз имам.

— За кой дявол ти са?

— За Берлин ги пазя — доверително избоботи Заев.

От страничния джоб на шинела той извади чифт новички бели ръкавици.

— Къде ги намери?

— Във Волоколамск, във военната лавка. Никой не взимаше, пък аз си купих. Като навлезем в Берлин, нека ни видят. О, рус! С бели ръкавици!

Кикотът му, отривист, дрезгав, както и говорът, забухтя над полето. Заев се разприказва.

— Ще послужат. Ще походя с тях два дена в Берлин и ще ги хвърля. Да не ги пазя за Алма-Ата я! Там чудак ще ме нарекат...

— От това, Заев, и без ръкавиците няма да се отървеш.

Заев се наведе към мене.

— Как смятате, другарю комбат — изхриптя той, — дали ще понаправим още това-онова по земното клъбце?

В тази минута тъкмо минавахме край картечница със сложена в магазина лента. Картечарите също спяха. Неволно потърсих с поглед Галиулин. Не, нали картечницата на Блоха е разбита, сега и Блоха, и целият му малък разчет са получили пушки, станали са обикновени бойци в ротата на Заев.

— Дисциплинката при тебе, Заев, понакуцва. Ти за какви ли не дивотии мислиш, а войниците съвсем са се разхайтили.

— Как така? При мен няма шаване!

— Лошо гледаш. Шавали са. Гаркуша и Галиулин не са ли ти докладвали?

— Че какво са правила?

— Миткаха из селото, просеха.

— Миткали ли са? Сега ще им опъна ушите!

Заев обичаше взискателността, обичаше да държи строго, като подражаваше в това може би на мен. Нито едно провинение не оставяше, без да нахока. Като чу за своеволието на двамата свои бойци, той незабавно се залови да ги търси сред спящите. Скоро се натъкнахме на Галиулин. Той лежеше обърнал към небето лъсналото си черно лице, разперил ръце, като паднал в бой.

— Галиулин! — дрезгаво извика Заев.

В отговор се чу само отмерено хъркане. Заев се наведе, викна му почти на ухото:

— Галиулин!

Боецът не се и помръдна, сънното му дишане не се прекъсна.

Заев се напъна, обхвана великанската снага на войника, повдигна го, сложи го на крака. Клепките на грамадния боец се поотвориха. За миг той се сепна, видя Заев, видя мен, умолително допря длани, кротко пошепна:

— Извинявам се...

И тутакси отново заспа. Така си и сумтеше, останал прав, облегнал се на Заев. Дори и моето непознаващо снизхождение сърце се трогна.

— Остави го — рекох аз. — Утре ще му теглиш мъмренето.

Заев отпусна войника на земята. Той не се събуди. Такъв беше юнашкият сън на батальона.

6.

От втора рота се върнах в колибата, на командния пункт. Там на празен сандък от патрони седеше Рахимов.

— Не спиш ли?

— С половин око дремя, другарю комбат, с половин ухо слушам.

Като изпод земята в колибата изникна Синченко. Изглежда, верният ми коневод също бе спал с половин ухо, беше ме чакал.

— Другарю комбат, тука съм ви постлал един чул... Ето ви шинела. Ботушите ще ги изувате ли, другарю комбат?

— Не. Лягай си. Не ми додявай.

Изтегнах се и сложих под главата полевата си чанта. Спомних си за белите ръкавици на Заев, усмихнах се. Ех, Заев, Заев, щурчо щур! Още някоя и друга минута чувах как наблизко дъвчат конете: хруп-хруп... Унесох се с мислите в детството си, в степта... Там, под чергилото на талигата или в шатрата, често бях заспивал под звука на това конско домашно хруп-хруп... И скоро потънах в приятната, притегляща тъма на съня.

Сепнах се от нечие допиране. В колибата вече беше накладен малък огън, в който прасяха съчки. Димът се стелеше под свода, излизаше през клоните и през входа на колибата. Събудил ме беше Рахимов. Слабият пламък озаряваше двама непознати за мен офицери. Разпознах възрастен пълен капитан с малко женствено месесто лице на млад лейтенант.

— Другарю комбат, търсят ви — доложи Рахимов.

— От щаба на подполковник Хримов.

Аз се повдигнах, седнах на плъстената постилка.

— Вие ли сте командирът на батальона? — без да ме поздрави попита, капитанът.

— Аз.

— Защо сте допуснали такова безобразие? При вас всички спят.

— Добре правят, че спят. Аз им заповядах да спят.

— Това е недопустимо... Това е нарушение на устава! Това е престъпление!

И като ме зачеса... След време отблизо опознах този капитан. Той беше добродушен, честен, макар и ограничен офицер, но тази нощ първото ни познанство съвсем не премина добре.

Слушах го аз, слушах, пък казах:

— Рахимов, аз ще си полегна. Когато капитанът свърши с поученията, събуди ме.

Капитанът се обиди.

— Защо отговаряте толкова дръзко?

— Не обичам да слушам, когато дрънкат на вятъра. Вашите нотации ми омръзнаха. Всъщност кой сте вие?

— Капитан Синицин. Началник на химическата служба на полка.

— Затова така благоухаете... За какво сте дошли при мене?

— Изпрати ме командирът на полка, за да потвърдя дадената ви задача и да проверя бойната готовност на батальона.

— И нищо повече? Ами сведенията за обстановката, за съседите?

— Казах ви вече: обстановката е предишната, задачата е предишната.

Тогава аз истински се ядосах.

— Това, което сте ми донесли, не струва потта на коня, с който сте дошли тука. Предайте това на вашия командир.

Капитанът оскърбено сви устни. Аз пък вече не се мъчех да се сдържам. Ругаех недостойния, калпав навик на някои командири, които с леко сърце оставят без патрони и хляб чуждите (сиреч не от своята рота, не от своя полк) войници.

— Вашият командир пет пари не дава за съдбата на чуждия батальон — крещях аз, — пет пари не дава, че моите хора са гладни! Поне патрони да беше изпратил! Ако утре ни изколят тука като кокошки, вашият командир няма дори и да се почеше!

Синицин ставаше все по-мрачен, все повече се чумереше. Най-после се опита да ме прекъсне:

— Вие нямате право да говорите така за старши...

Аз отрязах:

— Махайте се от разположението на батальона! Предайте на вашия командир, че задачата ще изпълня. Костите си ще оставим на това поле, но задачата ще изпълним. Повече да разговарям с вас, не желая. Рахимов, изпрати гостите!

Без да се сбогувам, аз си легнах, покрих се с шинела, обърнах се към стената на колибата.

Естествено моята рязкост беше недопустима. Трябвало е да се държа, по-другояче. Но липсата на сдържаност е мой недостатък. Нямам какво да кажа за оправдание. Или пък ще кажа може би ето какво: ако вие търсите човек без слабости, грешки, недостатъци, човек без остри ръбове и ъгли, тогава напразно ще си хабите времето с мене.

... Нервите ми бяха още опънати, когато тропотът на конете възвести, че пратениците на подполковник Хримов са си заминали. Постепенно раздразнението се притъпи, умората надделя и аз отново заспах.

7.

Призори от полка на Хримов пристигна една каруца. Щабът на полка ни изпрати няколко сандъка патрони и две кофи варено месо. Аз се зарадвах на патроните, но с отчаяние гледах късовете месо. Две кофи! Това за цял батальон, за петстотин гладни гърла!

— Синченко — заповядах аз, — постели платнището. Рахимов, ти имаш точно око. Дели!

Рахимов извади джобното ножче, огледа нареденото на платнището месо и без да продума, се залови да го дели. Изпратих свръзки да повикат ротните командири.

Първи дойдоха Заев и Бозжанов. Както знаех, Бозжанов беше прекарал при Заев почти цялата нощ, доброволно беше стоял подчаси, оставил го беше да си поспи.

Дошлите с недоумение се вторачиха в няколко порции месо.

— Заев — казах аз, — ето това е за цялата ти рота.

— За ротата ли? Аз сам всичко ще изям.

Аз му се сопнах:

— Стига глупости! Раздай месото на бойците и обясни, че батальонният командир няма нищо друго. Ще им разкажеш как Рахимов е делил месото на платнището.

— Слушам, другарю комбат. Ще го разделя.

— Върви да будиш хората! Зазорява се! Време е! Започвай да се окопаваш, заравяй се по-надълбоко. И изпрати да вземат патрони, днес ще е жежко.

— Слушам, другарю комбат. Днес ще е жежко — изхриптя Заев.

Аз поклатих глава: пак неговите чудатости. Кой можеше да предвиди колко страшен, съдбовен щеше да бъде този ден за него, лейтенант Заев.

ДВАДЕСЕТ И ОСМИ ОКТОМВРИ

1.

Двадесет и осми октомври — деня след падането на Волоколамск — съм запомнил така.

... Лежа на могилка в храстите — това е наблюдателният ми пункт. Телефонна връзка нямам, управлявам ротите със свръзки. Могилката не е висока, виждам само централна част на линията, позицията на ротата на Дордия. Брустверите на единичните окопи, покрити с пресни чимове, се сливат с пожълтялата трева на ливадата и изглеждат като обрасли с трева купчинки. Линията, на тези купчинки загражда моста.

Тук и там до окопите изригва пръст. Немците вече са разузнали предния ни край, бъхтят ли, бъхтят от гората.

Вниманието е напрегнато... Току-виж, че противникът се е вдигнал в атака, но къде? Дали тука, направо към моста? Или отляво, където нямам съседи, където на дъга се е окопала ротата на Заев?

... Тревата на линията вече е загубила своя повехнал зелен цвят, покрита е с прахоляк и чернилка. Навред като сипаница се тъмнеят снарядни ями.

Противникът блъска ли, блъска. Не е лесно сега на бойците в единичните стрелкови гнезда. Ние сме вече видели и патили: тътенът на близките избухвания вече не помрачава разума на боеца, боецът цени своя окоп, своята пушка; и все пак не ни напуска чувството на потиснатост, присъщо на отстъпващите. Невидима вълна сякаш носи върху мене мъката на войника, неговия страх, мрачните му предчувствия.

И мене ме измъчва, гризе ме страхът за моите войници, за съдбата на батальона, гложди ме очакването на удара.

... Какво е това? Някаква фигурка се носи от ботруна към ботруна. Веднага познавам Божанов. Шинелчето му е безукорно стегнато, талията не е тънка: всички в рода му са били дебели. Тича

умело, не се сачисва. Ето го, направи зигзаг, ето ниско се наведе... Дотича! Като камък падна в окопа, изгуби се, сякаш изчезна вдън земя.

След малко две шапки мъничко се надигат над края на дупката — на боеца и на политическия ръководител Бозжанов. Непадащият духом, общителен Бозжанов е донесъл със себе си в окопа шега, мъжество. Леко се помръдва сложената на възвишението пушка. Прикладът се е притиснал до рамото; някаква цел, може би въображаема, е взета на мушка. Зная, сега Бозжанов ще гръмне няколко пъти. Това е неговата страст, обича да стреля.

Скоро ще се яви при мене с куп новини за ротата на Дордия, ще съобщи за загубите, за това, което е забелязано, засечено пред фронта на ротата.

След това Рахимов (той не напуска колибата в долчинката) ще отбележи всичко това на картата или в полевата книжка. По същество и двамата са мои началници на щаба: Рахимов — неподвижният, а Бозжанов — прехождащият, който снове от рота в рота и при мен.

... Огънят на немците се е засилил. Да не е това предвестие за атака?

Да! От гората е изтичала верига войници с летни зелени кепета, със зелени шинели. Тичат към нашите окопи... Немските минохвъргачки и оръдия млъкват. Тишина. Зелените шинели се приближават. Чернеят се притиснатите към корема, насочени напред шмайзери. Нашите са започнали да стрелят. Немците пребягват, наближават. Нима, нима не ще устоим? Именно на това, разбира се, разчита противникът: рус ще постреля и ще си плюе на петите. С огъня на шмайзерите, със струите светещи куршуми немците си отварят път. Усещам: ето я критическата минута на боя. Не мога да поема дъх, гърдите ми сякаш са стиснати с менгеме.

И изведнъж ревнаха четирите ни оръдия, скрити край моста. Картечът удари атакуващите. Още! Още!

Немците легнаха, започнаха да се оттеглят.

... Ударът е отбит. Но за това трябваше да платим. Издалите се оръдия не успяха да променят позициите си. Артилерията на противника стовари върху тях огъня си.

Скоро един войник за свръзка ми донесе съобщение: две от оръдията са разбити, артилеристите са понесли загуби, командирът на батареята лейтенант Кубаренко е убит.

Сбогом, Кубаренко! Сбогом, другарю по оръжие!

... Филимонов съобщи по свръзка: немците се опитали да атакуват и на неговия участък. И са също отбити.

Само Заев засега не беше закачен от противника.

... Продължавам да лежа на могилката, виждам моста, далечната гора, окопите на ротата на Дордия.

Пак някой тича по линията. Кобурът на пистолета е увиснал на недобре стегнатия колан; шинелът е лошо стъкмен, големичък е; полите му се мотаят между краката. И все пак той — аз вече разпознах слабичкия Дордия — въпреки всичко той, верен на дълга, тича между тези изригвания, грохот, припламвания, за да разсее угнетението, страха на заврелите се в земята бойци.

... Закривайки се между храстите, при мен, на могилката, е дошъл Тимошин.

— Идвам от Заев, другарю комбат.

Диша малко запъхтяно. На почернялото, по юношески открито лице не забелязах никакво вълнение. Обаче някаква прекалена твърдост в извивката на устните, в устремените към мен сиви очи не предвещаваха добри вести.

— Защо стоиш? Лягай. Какво става там? Докладвай.

Тимошин съобщи, че немците обходили позицията на Заев, хванали ни в полупримка. Заев разтеглил извития фланг, но немците проникват все по-навътре. Бях очаквал, предугаждал тази вест. Сега усещането за надвисналият удар, усещането за вдигнатия над главата чук стана по-остро.

Погледнах напред. По фронта на ротата на Дордия продължаваше да изригва пръст. По склона към рекичката пълзешком се оттегляше един ранен.

Казах на Тимошин:

— Върви при Рахимов. Съобщи му обстановката. Предай му, че аз може да отида оттук при Заев.

— Слушам, другарю комбат.

Тимошин се изправи и козирува. В този миг току до главата му изпищя куршум. Тънката гола вейчица, до която допираше неговата ушанка, падна сякаш отсечена. Дръпнах Тимошин долу. Той не свари дори да пребледнее.

— Не се изпъвай, когато не му е времето! — викнах аз. —
Върви!

Приведен, той закриволичи сред храсталака. Какво ли е това?
Заблуден куршум? Или някой снайперист е открил наблюдателния ми
пункт?

Изотзад към мен пропълзя Синченко.

— Какво искаш?

— Нищо. Гледам да съм до вас.

Синченко помълча и добави:

— Вие май казахте, че се каните да отидете при Заев. Конете,
другарю комбат, са готови.

Аз нищо не му отговорих.

— Чакам заповедта ви — продължи Синченко.

— Не се навирай, докато не са те викнали — прекъснах го аз.

Моят коневод обидено засумтя.

— Ще мина през долчинката. Ти остани тук с конете!

— Ваша работа... Вие по-добре знаете...

Синченко обичаше да има последната дума. Аз се сопнах:

— Стига си дрънкал!

2.

... Заедно с Бозжанов и свързката Ткачук крача покрай рекичката към Заев. Тинестият бряг се е стегнал от студа, станал е твърд. Изпреварваме двама или трима тътрещи се към превързочния пункт ранени. Ето още един. Притиска до лицето напоен с кръв парцал, кръвта на капки се стича от шинела на тревата и отбелязва всяка негова крачка. Той има достатъчно сили сам да си движи краката, но въпреки това двамата бойци, взели пушките си на ремък, го поддържат.

— Стой! От коя рота? На Филимонов ли?

— Да, другарю комбат.

— Защо сте напуснали окопите?

— Съпровождаме ранен, другарю комбат.

— Сам ще стигне!

Би следвало да добавя: „Той е изпълнил войнишкия си дълг. Ами вие? Вие използвате това, за да не изпълните своя!“ Но погледът ми, струва ми се, вече го е казал. Викам:

— Марш по местата си! Бегом!

Послушни на заповедта, бойците хукнаха назад.

Гледам ранения. Очите му, странно разширени, необичайно облепени, все още таят ужаса на онази секунда, когато на земята, на шинела, на ръцете му бе пръснала, рухнала неговата кръв.

— Докторът е вече съвсем наблизко — успокоява го Бозжанов. — Сега ще ти помогнат, ще те превържат и ще отидеш в тила като герой. Предай там поздрав на девойките.

... Крача нататък. Ето я и палатката, където се е разгънал нашият медицински пункт. До нея, вирнала ок към небето, стои завърналата се от нощния поход линейка, старателно измита с речна вода.

В палатката някой стене. На открито е напален огън. Край огъня седят и лежат ранени, двадесетина души. Шинелите на мнозина са наметнати, ясно се виждат неподвижните, сложени на марлени превръзки бинтовани ръце. Не са малко раняванията в главата, в лицето. Понякога ту един, ту друг храчи кръв.

И изведнъж — сякаш няма никаква война — се разнася свойският, спокоен, с приятна старческа дрезгавост глас на фелдшера

Киреев:

— Другарю комбат, няма ли да пийнете един чай! И захарчица има...

— Нямам време, Киреев... Благодаря. Как е тука при тебе?

— Стягам командата за път.

— Каква команда? Къде?

— Другарят Рахимов заповяда всички леко ранени, които могат сами да ходят, да отиват лека-полека в селото... Ще напоя сега момчетата с чай и ще потеглят...

Момчетата... Аз не обичах този израз, но в устата на добродушния фелдшер със сребриста четина на лицето той звучеше някак намясто. Той си мърмореше делово, без да се залисва. В мислите си се спрях и на Рахимов. В тези тежки, може би дори съдбоносни за батальона часове, останал в колибата без телефон, Рахимов се разпореждаше с присъщата си точност и предвидливост. Малкият ми щаб действуваше, управляваше.

Потвърждавам с кимване на глава заповедта на Рахимов и тръгвам по-нататък по крайбрежната падина. След мене продължават да вървят Божанов и свързката Ткачук.

Ето, на шинел носят някого към превързочния пункт.

Когато направих път, видях поклащаща се на шинела светлоруса глава без ушанка, много бледо, с премрежени мигли лице. Устните изглеждаха безжизнени, сякаш някой ги беше мацнал с бяла боя. Сблъскали се с мене, бойците, които носеха ранения, се поспряха. Той отвори очи — малко изпъкнали, черни, източни, Дордия!

Като ме забеляза, той се размърда, челото му порозовя. Стиснал устни, понечи да се повдигне, но аз не му позволих.

— Недей, Дордия, недей...

— Другарю комбат... Ранен съм в гърдите. Превръзка ми е направена. Ротата предадох на младши лейтенант Терьохин.

— Лежи си... Занесете го на медицинския пункт. Сега ще те изпратим със санитар в Бики.

Дордия се понадигна. В устремения му към мене черни очи прочетох молба. Или може би това бе само болка?

— Другарю комбат, имам към вас една молба.

— Кажи... Обещавам да я изпълня.

Той се позабави.

— Аз мога... Много добре мога... Недейте, другарю комбат, никъде ме изпраща... Такъв момент...

Безпомощен, ранен, Дордия искаше в този страшен ден да остане с нас, с онези, които бе опознал в боя. Вероятно той се досети, че в главата ми се е мярнала мисълта за неговата безпомощност, и си наложи още веднъж да изрече:

— Може още да дотрябвам.

И пак ме погледна с молба.

— Нали вие... Нали вие, другарю комбат, няма да ме оставите...

— Никога няма да те оставя — казах аз. — Добре, Дордия, да бъде, както ти искаш.

Той притвори очи. Бойците го подхванаха, сложиха го на шинела. Устните му вече не бяха мъртвешки бели; сякаш някой беше избърсал от тях белезникавата боя.

Някой... Кой ли го беше направил, кой ли беше върнал спокойствието на духа на ранения Дордия? Ще отговоря: това е била вярата. ВЯРА! Напишете тази дума с главни букви.

3.

... Казах на Бозжанов:

— Намини в ротата на Дордия. Временно ще останеш там като командир.

— Слушам! Ще покомандувам — откликна, без да се запъне, Бозжанов.

Напрежението на боя, ранените, кръвта — всичко това, разбира се, действуваше и на него, но дори и сега той не изгуби неизтощимата си жизнерадост и с явно желание прие заповедта да поеме командването.

Той излезе от долчинката и закрачи по полегатото нанагорнище. Изведнъж иззад една бърчинка срещу Бозжанов изскочи тълпа бягащи войници. Бозжанов закрепя:

— Къде? Стой! Стой!

Повикването му отзвуча нахалост, никой не обърна глава, не се спря. В безредна тълпа — не можеше да се види дори кой ги води — без да забелязва нещо наоколо, цял взвод тежко трополеше, бягаше надолу.

Неизбежните войнишки принадлежности — лопатите, раниците, паласките — явно са били грабнати набързо.

Пушките стърчаха безразборно — у едни на рамо, у други в ръка, насочени напред. Сред бягащите познах високия млад Савицки, който беше свързка на командира на ротата, познах слабичкия остролиц Джилбаев, мустакатия Березански, още някои. Те се носеха край мене.

Нима всичко бе свършено? Нима ги гони врагът? Аз се втурнах подир тълпата, настигнах, излязох пред нея. Поех въздух с всички сили:

— Стой!

Спряха, събраха се на куп.

— Какво е станало? Защо бягате?

Никакъв отговор.

— Савицки, защо бягаш?

— Всички избягаха, другарю комбат... Избягаха, когато раниха командира на ротата. Ние останахме там сами.

— Лъжеш! Къде е командирът на взвода?

— Ранен е. Отиде да го превържат.

Заповядах им да се строят.

— Стой мирно! По ред на номерата.

Преброиха се. Излязоха тридесет и трима души. Вътре в мене всичко трепереше. Казах:

— Страхопъзльовци! Целият съветски народ се бори за Родината! А вие, тридесет и трима предатели, сте напуснали окопите, открили сте фронта за врага.

Някой в задната редица промърмори:

— Ние нямаме нищо, освен пушките.

— Без приказки!

Аз крещях почти като истеричен. В тоя миг ми се струваше: всичко, което държеше батальона, всичките ми светини — войнишката чест, вярността на клетвата, на дълга, дисциплината, бойната традиция на батальона — всичко това се руши, загива.

Като гледах строилите се и ги ненавиждах, без да се сдържам, аз отсякох:

— Да, командирът на ротата ви е ранен. Командирът на батареята, която воюваше до вас, е убит. От името на ранените, от името на падналите, от името на ония, които често се сражаваха в окопите, сега ще разстрелям всички ви. Бозжанов, заповядай да донесат лека картечница.

Бозжанов козирува, бавно се запъти при свързката Ткачук.

— Какво си влачиш краката? По-бързо!

В строя всички стояха бледи, сурови. Приближих се до един от войниците, селски момък, здравеняка Похоров.

— Защо побягна?

Той не отговори. Дебелите му силни пръсти, с които държеше при нозе пушката, бяха бледи, сякаш безкръвни — толкова силно стискаха цевта. За какво ли мислеше той сега? Запитах го:

— Женен ли си?

Стиснатите устни трепнаха.

— Да.

— Дай си документите.

Със свободната си ръка той дръпна кукичките на шинела, бръкна в нагръдния джоб на рубашката.

— Извади всичко, каквото имаш в джоба.

Той извади червеноармейската книжка и малка снимка. От снимката гледаше младо, усмихнато женско лице.

— Жена ти ли е това? Погледай я, преди да умреш, вече няма да я видиш.

Момъкът изведнъж нескопосно, по мъжки, зарева на глас и падна пред мен на колене. Никога още не бях виждал такова нещо; казахите нямат такъв обичай — да падат на колене.

— Прохоров, стани!

Все още ридаейки, той се изправи. Огледах бойците. На десния фланг Савицки си бършеше очите.

— Савицки, излез от строя! Джилбаев, излизай! Ти също излез! И ти...

Всички, които имаха сълзи на очите, изкарах от строя.

— Защо плачете?

Мълчание.

— Абил, защо заплака?

Джилбаев изрече:

— Нека ме убият немците, а от вашата ръка...

И недоизрече. Думите, всъщност, вече не бяха нужни. Джилбаев, както и аз, произхождаше от род на воители. „Честта е по-силна от смъртта.“ Тази казахска поговорка беше за нас завет. За миг представих себе си на неговото място: загубил чест, избягал от бойното поле, стои тук, на брега на дола, осъден на разстрел. Ще падна не от вражески куршуми, а от свои — от непроставашите куршуми на верните синове на Родината, които съдят според воинско правосъдие. Изтръпнах, като все още се чувствавах на мястото на Джилбаев. Не, не, каквото ще да ми се случи, но не и това.

— Вървете! — казах. — Прощавам ви. На, Прохоров, вземи снимката, нека жена ти бъде с теб. Зарад сълзите ви прощавам вашия позор.

Обръщам се към другите:

— Ами вас какво да ви правя?

Зарад всички отговори Березански:

— Ние също ще воюваме.

— Кои вие? Ти?

— Всички ще воюват.

Зад мен стоеше Бозжанов. Знаех — зърнах по лицето му — колко се вълнува, как преживява тази драма. До тази минута не беше си позволил да се намеси, изпълнил бе заповедта, изпратил бе да донесат картечница, а сега без мое разрешение изкомандува:

— Който иска да умре честно в бой, да излезе от строя!

Всички до един направиха крачка напред. Погледнах Березански, спомних си как той, четиридесет и пет годишният мустакат войник, се беше лутал на Тимковската планина нощем в калта и търсил своя взвод, как на съмване бе заел мястото си в бойната верига, в редицата постлани със слама окопи, и заспал там с чиста съвест.

— Березански — заговорих аз, — ти каза „ние“, пое отговорността зарад всички. Върви и командувай тоя взвод. А ти, Бозжанов, приемай командването на ротата. Хайде, вървете да заемете позиция.

Сякаш от страх да не би да променя решението си, Бозжанов, без да губи нито минута, извика:

— Другари, след мен!

С един скок той се озова върху ниския, слизащ към реката бряг и се устреми към линията на изоставените окопи. Свалили от рамо пушките, насочили ги напред за бой, бойците се втурнаха подир него.

4.

... Вървя по-нататък. Рекичката започна да лъкатуши. Напускам крайбрежното долче, тръгвам към ротата на Заев през ливадата, напреко. Тук-таме стърчат купи сено. Край една от тях се спирам, ослушвам се.

Немците пердашат, не ни оставят дъх да си поемем. Тихо е само там, където е залегнала ротата на Филимонов. В съседство с Филимонов, както вече казахме, се отбраняваше, държеше село Бики един батальон от полка на Хримов. Пукотът беше стихнал и край селцето. За този фланг бях горе-долу спокоен. Немците сигурно са се устремили към незаграденото, незащитено пространство, за да обходят Заев. Оттам, от онази страна, трябва да се чака удар.

Продължавам да вървя през полето. Някой се мярка в далечината. Идва от края на гората, който граничи с нашата линия откъм тила. Странно — идва не сам, а с кон; води го за поводите: на седлото има някакъв товар. Тръгвам насреща му. А-а, това е Тимошин!

Виждам — на едър, охранен дорест кон с остригана грива са натоварени два немски телефонни апарата, две катушки жица. Тимошин е възбуден: ушанката му се е изкривила настрана, той се е зачервил и, кой знае защо, на устните му ту заиграва, ту изчезва усмивка.

— Тимошин, откъде идваш? Какво караш?

— Трофеи, другарю комбат.

— Къде ги намери?

Тимошин обяснява: вървял край гората, срещнал двама немци, които прокарвали през гората телефонна връзка, пречукал и двамата, взел трофеи. — Сега, другарю комбат, бързам при вас.

Дали разбираше, когато все още преживяваше горещите минути на схватката, дали разбираше каква нерадостна вест ми е донесъл? Неповярвал на собствените си уши, попитах го за втори път:

— Къде, казваш, са налетели на теб?

Тимошин с широк замах показва назад.

— Ами ей там, в гората.

— В нашия тил? Съобщи ли на Филимонов?

— Веднага, другарю комбат.

Аз мълчах. Двете тежки картечници, с които разполагаше батальонът, бях дал на Заев, заел отбрана на най-тежкия, както ми се струваше, участък. А сега ето ни на... Сега опасността беше дошла изотзад. Страховито се тъмнееше стената на близката гора. Ще рече, немците вече са стигнали тази гора от двете страни... Трябваше да мине най-малко още цяла минута, докато успея да възприема, да осъзная тази стоварила се на главата ми новина. На Тимошин заповядах:

— Разтоварвай тука трофеите си. Качвай се на коня. Препускай с всички сили при Заев. Обясни му обстановката. Да вземе една картечница и да прикрива тила. Разбрано ли е?

— Разбрано, другарю комбат.

— Аз отивам в щаба. Препускай.

Тимошин препусна. Аз забързах обратно, към своя щаб.

В небето, зад пелената на облаците, се забелязваше белезникавото кръгче на слънцето. Дявол да го вземе, колко бавно се точи този проклет ден! Но най-страшното беше още пред нас.

5.

Ето какво ни сполетя подир четвърт час. Именно сполетя — аз не можах нищо да предприема, не успях дори да извикам.

Преди още да стигна до долчинката, където към стръмния бряг се беше притиснала щабната ни колиба, видях носеща се през полето двуколка, а на нея Заев. Теглеше я яко бяло конче, същото, на което Заев беше се курдисал през нощта. Сега той стоеше в колата, в едната си ръка държеше поводите, в другата — дълга пръчка. Трима-четирима картечари бяха се настанили до Заев. Кончето тичаше бързо, двуколката подскачаше на неравните, места. Разкрачил се, Заев с труд се задържаше прав, свирепо подвикваше и размахваше пръчката.

Разбрах, че взел със себе си картечницата, Заев беше се запътил в щаба, вероятно той смяташе за необходимо да се яви при мен или при Рахимов, за да си уясни обстановката, задачата.

Случилото се по-нататък стана, както ми се стори, мигновено. Немците, изглежда, отдавна бяха открили наблюдателния ми пункт на обраслата с храсти могила и малко по малко я бяха простреляли. В тази минута те чукнаха могилката с шестцевна минохвъргачка. С тази новост на немското оръжие още не бяхме се запознали. В небето се зачу странно, заплашително бучене. Съсредоточено паднаха и ме оглушиха с взривовите си шест тежки мини. Чинеше ми се: на могилката с тътен, с пламък избухва, скача някакъв гигантски фойерверк.

Още не беше се разсеял прахолякът над могилката, когато немците треснаха още един залп по същата точка. Пак забляскаха, забухаха шест взрива. Макар и да виждах тези залпове за първи път, аз вече разбрах как действа подобен съсредоточен, масиран огън: той поразява не само тялото, но и психиката, душата.

От пращната завеса, от могилката, където се пръснаха мините, изведнъж изскочи обезумялата Лисанка. Без да избира път, тя се втурна през реката, понесе се по полето. На нея, присвил се към гривата, седеше Синченко. Стори ми се, че Лисанка препуска направо към мен. Видях муцуната ѝ, жълтите ѝ зъби. Бялото петно беше залято с кръв. Синченко също имаше побъркан вид, ухото и бузата му бяха в кръв, с

една ръка дърпаше към себе си повода, с другата се беше вкопчил в гривата.

В следващия миг Лисанка беше вече далече, виждаше се само нейният разтегнат силует, мятащите се сухи крака.

Гледах я не само аз. Заев бе дръпнал юздите на кончето и се бе втрещил в двуколката си. Погледът му бе устремен към моя безумно препускащ кон. Изведнъж той вдигна пръчката и преди да мога да се опомня, двуколката му се понесе след Лисанка. Лисанка изчезна в гората. Аз стоях вцепенен и гледах гърба на Заев, който яростно размахваше пръчката. Ето че изправилата се като стена гора погълна и двуколката.

Така пред очите ми ротният командир Заев с картечницата и няколко картечари побягна от бойното поле.

Не току-тъй се казва: бедата не идва сама. На война това е особено вярно. До купите сено в прикрития бяха оръдията под командата на лейтенант Обушков. На него беше дадена задача: да поддържа ротата на Заев. Като видя препусналата Лисанка, след това носещия се в двуколката командир на ротата, без много да му мисли, Обушков изкомандува: „Запрегни!“ И артилерийските впрягове с все сила се втурнаха в гората.

Ето че побягна и пехотата, ротата на Заев. Нима това е тя — втора рота, най-твърдата, най-геройската? Нима отбраната е рухнала?

Нима отбраната е рухнала, батальонът загинал?

Кой знае защо, си спомних лицето на Кондратиев, командира на сборния полк, лице, което някой сякаш беше шибнал с камшик: на бузата му се червенееше подута драскотина. Полкът му беше побягнал. А той, командирът, беше понесъл отговорността за това.

Не, ако ми е съдено да видя бягството, разпадането, гибелта на батальона, няма да съм аз този, който ще доложи за него. Аз ще съумея сам да произнеса присъда над себе си, сам да я изпълня.

6.

Тимошин, яхнал трофейния жребец, настигна изоставилата линията, хукналата да се спасява втора рота, спря я посред ливадата.

Спуснах се натам. Бойците стояха под прикритието на една купа. В един само миг по редиците премина движение: сигурно едва сега войниците ме забелязаха, познаха ме. Някой изрече:

— Батальонният!

Слезият вече от коня, строго говорещият нещо Тимошин се обърна, радостно изохка, млъкна. Аз се доближих, огледах всички.

Очилатият Мурин скри врата между раменете, сведе очи, когато срещна погледа ми. Извърна очи и отделонният командир, образцовият войник, светловеждият Блоха.

— Да, това е батальонният ви командир — промълвих аз.

Всички мълчеха. Казах на Тимошин, който стоеше с трофеен шмайзер през рамо:

— Тимошин, приемай командуването на ротата.

— Слушам, другарю комбат.

— Шмайзерът зареден ли е?

— Зареден е.

— Сега ще ти посоча нова линия. И ако някой не само побегне, а, да речем, се озърне назад, стреляй по страхливеца с шмайзера. Разбрано?

— Разбрано, другарю комбат.

Аз отново се обърнах към строя:

— Ние сме заобиколени от немците от всички страни. Сега ще заемем кръгова отбрана. После или всички ще излезем, след като погребем убитите и вземем със себе си ранените, както прилича на честни войници, или всички тук ще загинем.

— Правилно — обади се някакъв бас от строя.

— Не съм ви молил за одобрение. То не ми е нужно. Тимошин, приемай задачата...

Небето все още беше забулено от октомврийски облаци. Те като че ли бяха станали по-тежки, по-ниско надвиснали. През тях вече не прозираше белезникавото кръгче на слънцето. Но до здрач имаше още един-два часа. Дано по-скоро се стъмни. Сега, пред очите на немците, не можеш се изтегли, не можеш се изплъзна.

Те продължават да ни обстрелват, понякога се опитват да се приближат на неголеми групи, ние ги отблъскваме с огъня си. Те сигурно си правят такава сметка: рус ще постреля, ще постреля, пък ще вдигне ръце. Не, няма да дочакате това. Но дано по-скоро, дано по-скоро се свечери!

В щабната колиба, подвил кръстосани крака, седеше Рахимов. На преобърнат сандък от патрони се белееше топографската карта.

Като ме видя, Рахимов пъргаво се изправи.

— Другарю комбат, разрешете да доложя.

— Докладвайте.

Моят началник-щаб вече знаеше за всичко: за това, как се загуби Заев, че Обушков с последните ни оръдия е изчезнал в гората. На картата беше нанесена обстановката: бележките с цветни моливи сочеха придвижването на немците, завладели село Бики, показваха остро извития, настръхнал по посока на това село фланг на ротата на Филимонов, цялата ни кръгова отбрана.

Без да се залисва и като че ли дори без да се вълнува, Рахимов докладва за пръстена, сключил се около батальона. Само мургавото му лице беше станало сиво. Какво да се прави, човек не може да запази свеж вид в такъв ден.

От Рахимов се научих за Лисанка и защо тя, неволната виновница за бедата, беше така обезумяла. Залповете на шестцевните минохвъргачки, които бяха ни се сторили толкова страшни, не бяха убили нито един човек. Единствената им жертва била Сивка. Едно парче прерязало вратната ѝ артерия. Струята кръв пръснала в муцуната, в очите на вързаната до нея Лисанка. Тя се откъснала, препуснала. А Синченко не се досетил да ѝ тегли куршума.

— И той се сациса — промълви Рахимов.

8.

Щом се стъмни, немците подпалиха със запалителни куршуми няколко купи сено на разни места из ливадата. Тези ярки огньове осветяваха полето, не ни позволяваха да се изтеглим. Оставаше ни единственият скрит път — по долчинката под моста.

Тази падина водеше още по-далече от Волоколамск, от Волоколамското шосе, към доста далечния горски масив. Ротите незабелязано отпълзяха към рекичката, водата изглеждаше червена, в нея се отразяваха люшкащите се пламъци, извивките на огъня.

Ние тихомълком се строихме. Разузнавателният взвод под началството на Брудни потегли като челен дозор. Всичките останали ни двуколки, всички коне бяха дадени за ранените. Тези коли и линейката заеха места между бойните поделения. Тук-таме храсталакът избутваше колелетата във водата, конете стъпваха по плиткото дъно.

Ето най-сетне последните редици на батальонната колона се плъзнаха под моста. Подир всички вървеше Филимонов, командирът на последната от строя рота. В отблясъците на запалилата се наблизо купа, изведнъж превърнала се в огнена кула, изпъкнаха тъмните дупки на неговите небръснати, хлътнали бузи. Пистолетът беше мушнат в пазвата, както обикновено беше правил това Заев.

За миг така ми се и стори: този, дето крачи, е дългокракият Заев. Сега нещо ще измърмори, ще изтърси нещо.

... Неясно се обрисова разкривено колело на разбито оръдие. Тука загубихме Кубаренко. Един от окопите на огневата позиция му послужи за гроб. Само издялкана набързо дъсчица с написани на нея с химически молив имена и ей тези извадени от строя оръдия остават тука за надгробен паметник.

Ние се движим по жлеба на брега, потъваме в тъмнината. Пръстенът на огъня пламти зад нас.

Този наш потаен, почти безшумен поход по извивките на рекичката продължи горе-долу два часа. Без да срещнем някого, ние влязохме в гората.

9.

Вървим в мрака по глух горски път. Колоната води Рахимов, той вижда на тъмно като котка.

Неочаквано се натъкваме на землянка. Заедно с Рахимов влизам вътре. В землянката няма жива душа. Гори газена лампа. Търкаля се забравена от някого грамадна емайлирана матерка. Подът е настлан със смърчови вейки, те пружинират под краката. Белеят се тук и там, изглежда, изтървани в бързината книжа.

Вдигам листовете. Това са някакви разпоредби и запитвания, адресирани до щаба на подполковник Хримов. Ще рече, тука е бил неговият щаб. Ние пак ще се срещнем с вас, подполковник! Ще видим дали съвестта ще ви позволи да ме погледнете право в очите. Май че много сте бързали да изскочите оттука, щом дори не сте вдигнали книжата, не сте угасили лампата. Отишли сте си, без да ни съобщите, изоставили сте моя батальон в откритото поле.

С мъка в душата сядам на широката, забита в земята пейка, скована от грубо издялани дъски. Заповядвам на Рахимов:

— Разположи ротите за нощувка. На съмване ще поемем нататък. Нареди да сложат постове. Ротните командири да дойдат при мен.

... Дойдоха командирите. Бозжанов вече беше претършувал сваленото от убитата Сивка седло, намерил беше манерка, в която още бълбукаше водка.

— Сядайте — казах аз.

Разположиха се кой както може. Рахимов седна на смърчовите клони, на земята, кръстосал под себе си крака. До него се нагласи мършавият Филимонов: само през този ден той беше отслабнал още повече, очите му бяха така хлътнали, че възредките му вежди като че ли бяха се навъсили завинаги; без да се прегърбва, той свободно се облегна на крайъгловата подпора на землянката. Тимошин, несвикнал още с длъжността ротен командир, скромно приседна на крайчеца на пейката, захапал смърчово клонче. Единствен Бозжанов, въпреки всичките ни злощастия, се мъчеше да запази шеговитостта си и внимателно, като някаква чаша, държеше, с двете си ръце манерката.

— Тържествен обед не мога да ви предложа, другари — казах аз, — но водка има.

„Тържествен обед“ — повторих си мислено аз. Нима само два дена ни отделят от онзи обед, за който бяхме се събрали във Волоколамск?! Не е вече между нас напетият мургав Панюков, който беше предложил да пием за дружбата. Няма го свития тъмноок Дордия, ние го караме със себе си в линейката. Няма го погребания до моста Кубаренко. Няма го Толстунов, повикан при комисаря на полка и сетне разминал се с нас. Няма го Заев...

Божанов ми протегна манерката.

— Другарю комбат, първата глътка е ваша.

В мислите ми отново изплува Заев, батальонният ни Крачун. Спомних си как, вдигнал тенекиеното канче, вместо наздравица дрезгаво, провлачено беше изрекъл: „Единствен път лежи пред нас, ний стиснали сме пушка!“ Ех, Заев, Заев...

Взех манерката и пръв я поднесох до устата. Влагата парна гърлото, по тялото потекоха сгряващи струйки, главата приятно се замъгли. Пуснах манерката от ръка на ръка. Всички по братски пийнаха направо от нея.

Свършил бе и този ден, четиринадесетият ден на борбата ни пред Москва.

ВИСШЕ МЕДИЦИНСКО ОБРАЗОВАНИЕ

1.

Зората още не беше проникнала в гората, високо над главите едва-едва бяха започнали да прозират поразпилелите своя листак клони, а ние вече се бяхме строили и тръгнали. Наоколо неясно се белееше слана, земята беше скована от лекия мраз, покрита с кора, в която бяха врязани отдавнашни, полузасипани със смърчови игли и с окапали листа отпечатъци от копита, следи от колела, коловозът на горския път. От време на време пращеше, трошеше се под ботушите тънкия лед.

Превратностите на бойната съдба бяха захвърлили оределия ми батальон далече от асфалтовата лента на Волоколамското шосе. Къде са немците? Къде е нашата дивизия? Това не ни беше известно. Обикновено ние с нетърпение чакахме дано по-скоро се стъмни, а сега ни се искаше дано по-скоро да се съмне! Дано по-скоро да започне новият усилен ден на краймосковския фронт! Надявах се по оръдейния тътен приблизително да определя накъде се е изместила фронтовата линия на дивизията.

Ала настъпи утрото, подалото се слънце озари острите върхари на смърчовете, а за оръдията сякаш още не беше свирила тръбата.

Ето най-после избоботи едно оръдие, някъде отстрани, на оста на Волоколамското шосе. Подир една минута пак оттам се чу втори изстрел, после трети, подхвана се рядка стрелба.

Ето, тресна се напред, там, накъдето се промъквахме ние. Кой ли е това — нашите или немците? Наострилото се ухо дълго, прекалено дълго чака избухването. Най-после неясният удар стигна до слуха. Няма съмнение: снарядът е паднал по посока на Москва, по посока на Червената армия. Ето че още един е изпратен нататък. Да, немските оръдия, закачени за камиони, са ни изпреварили по големите пътища; ние сме се озовали зад предния край на немците, прехвърлил тази гора, прехвърлил през главите ни.

Оръдията се събудиха, обадиха се и на други места. Гърмежите не бяха чести. Нарядко зад гърба ни боботеха тежките оръдия на немците. Нашата артилерия, закрепила се някъде на нова линия, почти не им отговаряше.

Ние уморено крачехме, сподиряни от тази като че ли също уморена, настървена стрелба. Аз вървах напред с Рахимов начело на колоната и избягвах просеките, избирах криволиचेщите глухи пътища, прокарани от селските каруци.

Лекият мраз незабелязано поотпусна. Земята започна да се размеква. От надвисналите над нас голи клони, от попарените листа, от тежките вейки на смърчовете, само до преди един час покрити с бяла слана, падаха едри капки. Ботушите натежаха от полепналата по тях кал.

Крачката на батальона се забави. От време на време аз спирах, пусках да мине край мене разтегналата се батальонна колона, гледах тътрещите се с мъка редици. Впрочем бойците вече не вървяха в редици. Едни се хлъзгаха, но не слизаха от пътя, други се мъкнеха отстрани, всред редкия храсталак. Всеки носеше войнишкия си товар. На гърбовете към раниците бяха пристегнати канчетата, в които вече от няколко дена не беше надзъртала лъжицата на войника.

Аз гледах своите бойци, те също ме поглеждаха. Никой не изпъваше рамена, не се опитваше да се ободри. Долавях в погледите общо за всички, терзаещо душата изражение. Как да го нарека?

С мъка измъквайки крака от жвакащата кал, крачат двама войници, песнопойците на батальона — здравенякът Голубцов и напетият, мускулест Курбатов. Голубцов е оклюмал глава. Не я вдига, когато минава край мен. А Курбатов ме поглежда под око и по навик се изправя. Но и неговите очи са печални.

Да, безкрайна печал се четеше в очите на отстъпващите войници. Объркване, мъка, тъга витаеха над батальона.

2.

Аз отново изпреварвах уморено пълзящата колона и крачех отпред, до Рахимов.

Мрачни мисли измъчваха ума ми. Защо, защо отстъпваме? Защо тъй тежко, тъй несполучливо е започнала за нас войната?

Доскоро, още през май и юни на тази трагична година, навред имаше окачени плакати:

„Закачат ли ни, войната ще се разиграе на територията на врага.“

Настъпление, настъпление, напред, само напред — такъв бе духът на нашата армия, духът на довоенните петилетки, духът на поколението. За отстъпателни боеве ние и не помисляхме, с тактиката, теорията на отстъплението никога — поне откакто бях станал офицер — не бяхме се занимавали. Дори и самата дума „отстъпление“, беше зачеркната в бойния устав на нашата армия.

Тогава защо, защо отстъпваме?

Бият ни... Но нали и ние — ей тия войници, които на посърнала върволица крачат подире ми — нали и ние сме били врага, виждали сме гърбовете на бягащи от нас немци, чували сме предсмъртните им викове.

Бият ни... Но съветската държава не е разбита. Не е разбита и нашата мъничка държава, наброяваща сега четиристотин и петдесет въоръжени съветски хора, нашата малка държава — моят батальон, резервът на Панфилов. Ние носим със себе си не само видимия за окото войнишки товар, но и всичките си невидими светини: верността към знамето, верността към заветите на революцията, към войнишкия дълг, нашата нравственост и нашата чест, всичките си закони.

Кой знае защо, в паметта ми отново прозвуча дрезгавият глас на Заев, неговата наздравица във Волоколамск: „Единствен път лежи пред нас, ний стиснали сме пушка“.

Ех, Заев, Заев!

3.

Крачейки, така се бях замислил, че слухът ми не можа веднага да долови думите на Рахимов:

— Другарю комбат! Другарю комбат!

— А? Какво има?

— Другарю комбат, вижте слънцето, вече е обед. Разрешете да дам един час почивка.

— Да, време е... Можеш да командуваш.

Рахимов ми козирува, с отсечено и същевременно свободно движение се обърна и тихо извика:

— Батальон, стой!

Май че в целия батальон единствен Рахимов — планинар, алпинист — беше останал бодър. Не, не само той. Почти в същия миг се чу незагубилият младежката си звънливост глас на Тимошин, който водеше челната рота:

— Втора рота, стой! По местата! Равнис!

След малко се чуха команди и от другите роти, стигащи тази, която вече беше построена. В нашата мъничка държава, събрала се на ивица размекнал се път, загубила се в островчето гора сред заграбената от немци земя, все още се спазваше нашият воински, нашият съветски строй и ред.

Внезапно осъзнах, че мислено съм изрекъл думите: „все още се спазваше“. Нима самият аз — батальонният командир! — произнесох наум неувереното, колебливото „все още“?! Нима и аз бях посърнал в душата си, бях се разколебал? Че как щях да командувам батальона, как щях да водя войниците си през несгодите?

Батальонът се разположи на почивка. Рахимов беше ми казал: „Вижте слънцето, вече е обед.“ Действително слънцето, станало неочаквано щедро към пладнe, се процеждаше през остатъците от листака, но никакъв обед не се предвиждаше. На мократа земя запращяха огньовете, бойците черпеха вода от набързо изкопани дупки, слагаха канчетата си на огъня, та поне само с вряла вода да залъжат, да стоплят стомаха.

Все още потънал в мислите си, приседнах на един пън. Някой се приближи. Вдигнах очи. Пред мен стоеше Мурин. Яката на шинела му беше разкопчана, полите бяха оплескани със спекла се кал. Заострилата се брадичка беше обрасла с тъмна четина. Тънкият му, малко гърбав нос също беше станал по-остър. Омотана с конец кибритена клечка крепеше счупената дръжка на очилата. Проточил по навик дългия си врат, Мурин ме гледаше изпод вежди. Странни пламъчета, значението на които отначало не можах да разбера, бляскаха в очите му. Очаквах, че ще се изпъне, ще отдаде чест, но той не го направи. Известно време ние мълчахме.

— Какво искаш? — промълвих аз.

Той отговори:

— Искam да ям.

Аз станах.

— Как се явяваш при батальонния си командир? Дръпни се на десет крачки, стегни се, след това ще се явиш пак.

Мурин понечи нещо да каже, но се подчини, обърна се, отдалечи се. След някоя и друга минута се върна при мене, след като беше измил в една локва ботушите си, стегнат по устав, застана, както прилича на войник, изпънал рамене, вдигнал глава.

— Другарю комбат, разрешете да доложa.

— Говори.

— Другарю комбат, ние искаме да ядем.

— Ние... Какъв си ти, представител?

— Не съм представител, но ние всички... Сили не са ни останали, всички сме изгладнели.

— Тогава предай на всички: днес нямам с какво да нахраня войниците, ако щете на парчета да ме режете — нямам. Разбрано ли е?

Мурин не отговори.

— Режете ме на парчета! — повторих аз. — Това е единственото, с което мога да уталожа глада ти. Друго нищо нямам.

Мурин нерешително постоя.

— Разрешете да си вървя — промълви той.

— Върви... Предай на всички, каквото ти казах.

Мурин си отиде, но на душата ми стана още по-неспокойно, потягостно.

Угнетените, капнали от умора войници се тръшкаха, където завърнат.

4.

Към мен се приближи Бозжанов.

— Аксакал — каза той на казахски, — станало е нещо лошо.

Скулите му, които обикновено не се забелязваха, скрити от тлъстинка, сега рязко се очертаваха под кожата. Добродушното лице имаше объркан вид. Нима действително беше се случило ново нещастие?

— Е... Какво има?

— Изоставени са ранените.

— Как изоставени? Откъде знаеш?

— Приказвах сега с доктора. Линейката останала назад и някъде се загубила. А той и няколко санитарни тръгнали с батальона.

Аз скочих. Как? Само това липсваше! Ние, моят батальон, сме стигнали до подлост, предали сме, изоставили сме ранените!

Покрай безрадостно пращящи и дори угаснали огньове, покрай насядали и налягали бойци забързах към центъра на колоната, където, в съгласие с походния ред, беше мястото на санитарния взвод. След мене вървеше Бозжанов.

Още отдалече видях Беленков. Той седеше на земята облегнал се на една бреза. Събраните на гърдите ръце бяха мушнати дълбоко в ръкавите. Той като че ли дремеше. Не, лицето беше напрегнато. Той, разбира се, знаеше, че му предстои обяснение с мен, сигурно вече ме беше забелязал, но не се издаде, не промени позата си. Повиках го:

— Беленков!

Нервна спазма ми стягаше гърлото. Нямах сили да му кажа „докторе“ или „другарю“. Без да се вдигне, Беленков погледна към мен, блеснаха стъклата на пенснето. Тогава най-сетне събрах сили и ревах:

— Станете!

Беленков, както ви е известно, беше капитан от медицинската служба, а аз само старши лейтенант, но, изглежда, в гласа ми беше прозвучало нещо, на което докторът предпочете да се подчини. Без желание той се изправи, но ми се тросна:

— Ще ви помоля да не ми крещите.

Обаче го беше страх. Издадоха го извадените от ръкавите ръце. Пръстите му леко трепереха. Той ги стисна.

— Къде са ранените? — попитах аз. — Къде е санитарната линейка?

— Аз не съм колар... Не зная...

— Не знаете? Не знаете къде са ранените, които са поверени на вас?

— Не зная... — Гласът на Беленков внезапно стана плачлив. — Линейката остана назад. Ние тръгнахме с другите... Смятам, че ще ни настигне...

— Кога се случи това?

— Има вече около два часа.

— Защо не сте ми доложили? Вие обезчестихте себе си, предадохте другарите, пролели кръвта си...

Към нас се приближиха, взеха да се вслушват бойци и командири. Вестта за изоставените ранени вече беше обиколила батальона. Без да се обърна, усещах: зад гърба ми вече стоят в полукръг няколко десетки души. С надеждата да намери съчувствие Беленков отговори:

— Никого не съм предавал... Вие сам... Вие сам не знаете къде ни водите. А хората вече не могат да вървят по-нататък.

Изведнъж усетих четиридесет-петдесет бодвания в гърба. Бойците ме гледат: „Дали ще ни погубиш, или ще ни изведеш?“ Това беше казано по-красноречиво, отколкото с думи. Тесните цепки на Джилбаев, малко избледнелите вече очи на Березански, младите сериозни очи на Ползунов, десетки чифта зеници бяха се втренчили в мене, питаха ме: „Защо нищо не ни заповядваш, защо се тътрим на тумба, на тълпа, защо не поискаш от нас да бъдем войници?“

В този миг аз се реших:

— Предай по колоната: лейтенант Рахимов при мен! Ротните командири при мен!

Рахимов и без моя заповед с леки стъпки вече беше дотичал до брезата. Не се мина и минута и всичките ротни командири — Филимонов, Тимошин, Бозжанов — се озоваха до мен. Приближиха се и онези, които искаха да послушат.

Аз казах:

— Другари! Капитанът от медицинската служба Беленков е изоставил нашите ранени. Санитарната каруца е останала някъде отзад, в гората. Сега ще тръгнем обратно — натам, където са останали ранените. Ще тръгнем с цялата колона, не бива да дробим силите. Ротните командири, разяснете на бойците, че отиваме да се притечем на помощ на нашите безпомощни изоставени другари. Лейтенант Брудни тука ли е?

— Аз!

Брудни си проби път между скупчилия се полукръг. Черните му будни очи не бяха загубили живия си блясък.

— Брудни, потегляй като челна застава! Другари, бегом по ротите! Изпълнявайте!

5.

Връщаме се по собствените следи. Всеки момент е възможно да срещнем немците. Всички го разбират. Колоната е станала по-сбита, интервалите са по-рязко очертани.

Небето пак се е навъсило, попреваля дъжд, в гората стана потъмно.

Здрачът потиска душата, но ние вървим, вървим навътре в гората, която немците са вече откъснали от нашата земя, с всяка крачка се отдалечаваме от Червената армия. Някъде пред нас крачи разузнавателният взвод. Засега от него още няма вести.

Но ето, след око час и половина ход насреща ни тича свързка, здравенякът Самаров. Физиономията му е радостна.

— Другарю командир — докладва той, — ротният командир ме изпрати... — и объркал се, направо вика:

— Намериха се!

Скоро през клоните на елшите, между стволите на смърчовите и брезите видях нашата линейка. Тя беше свърнала от пътя и стоеше на една поляна. Разпрегнатите коне бяха мушнанали глави в два наръча сено. Тихо гореше огън, огромен шестлитров чайник висеше над огъня на пръчка, сложена на два забити в земята чатала. Около огъня върху мека постилка от смърчови клони седяха ранените. Нямаше нужда да гадаем кой е създал този скромнен горски уют. От линейката към огъня с присъщата му небързаща походка вървеше Киреев с брадвичка, втъкната в колана, със съдове за чай — куп тенекиени канчета, уредно нанизани през дръжките на една връв.

Повиках Киреев:

— Защо изостана?

Той виновно отговори:

— Конете, другарю комбат, се измориха... Съвсем капнаха...

— И какво си смятал да правиш?

— Да нахраня конете... Да напоя ранените. Чайче и захарчица, слава богу, има още. И полекичка да потеглим.

— Ами ако беше попаднал на немците?

— Всичко е възможно... Аз така отсъдих, другарю комбат: службата трябва да се изпълнява докрай... Нали пред съвестта си ще бъда чист, каквото и да се случи. А пък то, вижте колко хубаво се нареди...

— До хубавото е далече — казах аз.

Поприказвах още малко с фелдшера и отидох при линейката. Очите ми се срещнаха с черните очи на Дордия.

— Другарю комбат — промълви Дордия. — Знаех си... — Той спря да си поеме дъх. — Знаех си, че ще се върнете.

Нямах време за приказки. Тъй стана, че не можах да намеря подходящ момент да изпълня намерението си, да поседя и да пофилософствувам с Дордия за това, какво нещо е съветският човек.

6.

Заповядах на Рахимов да свика и да строи на полянката целия среден команден състав на батальона. В редицата стои и доктор Беленков. Прегърбил се, той поглежда изпод вежди през пенснето. Знае: аз няма да му простя.

— Беленков, излезте пред строя! — проговорих аз.

Той метна по един поглед на двете страни, искаше, изглежда, да протестира, но все пак направи крачка напред, нервно оправи увисналата на едната му страна медицинска чанта.

Отсечено и натъртено аз казах:

— За неговата страхливост, за загубената чест, за това, че е изоставил ранените, отстранявам Беленков от заеманата от него длъжност. Той е недостоеен за званието съветски командир, съветски военен лекар. Беленков! Свалете отличителните знаци, свалете медицинската чанта, свалете снаряжението!

Той се опита да възрази:

— Вие... Вие... Вие...

— Мълчете! Киреев! Елате тука! Предайте пушката си на Беленков. Вие, Киреев, ще командувате санитарния взвод, а този недостоеен човек сам ще вдига, ще пренася ранените като обикновен санитар. Беленков, изпълнете заповедта! Свалете отличителните знаци!

Беленков заговори:

— Аз имам... Аз имам висше медицинско образование. Вие нямате право да ме разжалвате. Мен може да ме разжалва само народният комисар.

Действително според устава, според закона аз нямах право да го разжалвам. Още повече, че в петлиците на Беленков бляскаше капитанска „черта“, а аз носех само „кубчетата“ на старши лейтенант. Но аз се изпънах, погледнах Беленков в очите — в неспокойно играещите очи на страхливец — и твърдо му отговорих:

— Имам право да го извърша. Ние, четиристотин и петдесет съветски воители, сме откъснати от нашата армия. Нашият батальон е остров, съветски остров сред заграбени от враговете места. На този

остров висшата власт принадлежи на мен. Аз, командирът на батальона, сега представлявам цялата съветска държавна власт. Тука аз съм... — и като ме прихвана: — Тука аз съм главнокомандуващ на всичките въоръжени сили на Съветския съюз. На този къс земя, където отпред и отзад, отдясно и отляво има врагове, тука аз съм... — аз не можех да намеря дума. — Аз съм съветската власт! Ето кой съм аз, командирът на батальон, отрязан от своите войски. А ти, жалък страхопъзльо, казваш, че не съм имал право. Аз имам право не само да те разжалвам, не само да те разстрелям за измяна на дълга, но и на парчета да те разкъсам.

7.

Развълнуван, неволно скочих от стола и възпроизведох пред Панфилов тази си реч. И тогава, именно в този, както човек би рекъл, най-драматичен момент, той прихна да се смее:

— Тъй ли го казахте: „Аз съм съветската власт“?

— Да, другарю генерал.

— Тъй ли го и изтърихте: „Аз съм главнокомандуващ“?

— Да.

— Ох, другарю Момиш-Ули, конска доза...

За миг се сащисах. Нима на Панфилов е известна историята за конската доза, която още не е записана във вашата тетрадка, история, за която и дума не бях му продумал?

— Другарю генерал, вие вече знаете за това?

— За кое?

— За случая с конската доза...

— Нищо не зная... Какъв е този случай?

— Той нямаше особено значение... Да ви призная, другарю генерал, не съм се и канил да ви го разказвам.

Обаче Панфилов се заинтересува.

— Я го разкажете... Но не бързайте. Не искам да бързате. Сега ние с вас сме на полянката в гората. — Той пак се разсмя. — Нима действително бихте могли да разкъсате на парчета вашия доктор?

Сега се засмях и аз.

— Не, другарю генерал... Не бих могъл.

Известно време Панфилов мълком мислеше за нещо. После живо попита:

— Е, ами с висшето медицинско образование? Какво да правим с тази работа?

— За висшето медицинско образование, другарю генерал, аз му отговорих: „Ще послужиш като санитарен инструктор, ще измъкваш ранени изпод огъня, ще се научиш честно да изпълняваш дълга си, тогава ще имаш висше медицинско образование. Сваляй капитанската черта, върви при редниците, спечели си висше медицинско образование.“ И го разжалвах, другарю генерал.

Панфилов ме гледаше с усмивка. Нещо в моя разказ изглежда го радваше, съвпаднаше с мислите му. Сякаш за да потвърди това мое досещане, той каза:

— Възможно е, другарю Момиш-Ули, вие сам още да не разбирате колко е важна тази история... Пишете рапорт! Аз, от своя страна, ще помоля командувачия армията да утвърди. Но за това има време... Разказвайте, разказвайте по-нататък.

Продължих своя доклад или по-правилно казано, командирската си изповед.

СЕЛЦЕТО ГОРКИ

1.

Пред погледите на застаналите в строя командири Беленков издърпа от петлиците отличителните знаци, свали планшета, медицинската чанта, предаде всичко на Киреев и бавно се запъти с пушката, като обикновен санитар, към линейката, която се виждаше на другия край на полянката.

Аз обясних на командирите колко трудно е положението, в което се намираме, заповядах всяко нарушение на реда да се наказва само със смърт. Всички други видове наказания се отменят, докато не излезем при своите.

След това заповядах да се построи батальонът.

На полянката се изправиха бойните редици. Както вече не веднъж ми се беше случвало, усетих сила, която сякаш се излъчваше от строя.

Аз казах на бойците:

— Ние, четиристотин и петдесет въоръжени съветски хора, се намираме на заграбена от враговете територия. Нашата задача е да излезем при своите. И не само да излезем, ами да унищожаваме противника, да му пречим да се придвижва напред. Освен това ни предстои да се преборим с глада. Гладът сега е страшен враг, който се стреми да разклати, да сломи волята ни. Той се нахвърля като бесен вълк и се мъчи да разколебае верността ни на дълга, клетвата, на великата заповед на съветския народ: да преодоляваме всички трудности, да не им се покоряваме. Главната ни сила сега е дисциплината.

След това съобщих, че съм разжалвал в редник Беленков. И продължих:

— Другари бойци и командири! При тези условия аз заповядах всяко нарушение на реда да се наказва само със смърт.

Неподчинението на командира, всички прояви на страхливост, липса на твърдост ще се наказват със смърт.

След като завърших речта си, заповядах да се строят в колона по четирима. Тогава изкомандувах:

— Надясно! След мен ходом... марш!

2.

Ето и още един ден потъна в миналото. Бяха изтекли вече четири денонощия от онзи час, когато ние, вдигнати по тревога, бяхме тръгнали от Волоколамск. Вече четири денонощия не бяхме виждали никаква храна, освен по едно нищожно късче месо. След като ношувахме в гората, на тридесети октомври ние продължихме лутанията си.

Сутринта на тридесет и първи, най-сетне излязохме при своите. При мене, както крачех до Рахимов, дотича Брудни, когото постоянно изпращах напред с челен дозор. Брудни сърцато ми козирува:

— Другарю комбат, разрешете да ви предам заповед.

— Каква заповед? Чия?

— На подполковник Хримов.

Стори ми се, че Брудни подозрително лъха на алкохол.

— Ти случайно да не си гаврътнал нещичко?

— Само една чашчица, другарю комбат. Повече не си разреших. Ние, другарю комбат, вече сме навлезли в разположението на дивизията. На километър и половина е селцето Горки. Там има наши, заградителен отряд.

— Там си и сръбна, а?

— Че къде другаде? Оттам се обадох в щаба на подполковник Хримов. Заповядано ни е да отидем в това село.

Заповядах на Рахимов да отведе батальона в Горки, аз заедно с Божанов тръгнах да търся щаба на подполковник Хримов.

Като изминахме още няколко километра по калния, размекнал се междуселски път, най-сетне се добрахме до щаба, разположил се в някакво селце. Оперативен дежурен се случи да е същият млад лейтенант, който заедно с месестия капитан беше идвал една нощ в колибата ни при моста. Сега лейтенантът ни посрещна с учуден поглед. Изглежда, че той още не знаеше за връщането на батальона и вероятно си помисли, че сме оцелели само ние двамата.

Хримов отсъствуваше. Докато чакахме пред стъпалата, при нас изскочи началник-щабът на полка, общителният румен майор Белопегов.

— Момиш-Ули! Не вярвах, че ще те видя. Доложиха ми по телефона, но не можех да повярвам. Влизай, влизай...

Аз мрачно казах:

— Дайте ни да ядем.

— Сега ще те нахраним. Хайде, ела...

— Не мен. Батальона нахранете. Нали чрез вас се снабдяваме.

— Ами колко души си извел?

— Четиристотин и петдесет. А вие вече ни бяхте погребали?

— Да ти призная, Момиш-Ули, бяхме ви погребали. И нямаме какво да ви дадем. Още преди два дена сме ви отчислили.

— Ех, вие... Първо ни изоставихте, отидохте си... А сега пък на, отчислили сте ни.

Началник-щабът замълча. Но аз не го оставях:

— Нямаме какво да ми отговорите ли?

— Не ни беше до вас, Момиш-Ули.

Той го каза искрено, без да се мъчи да се оправдае. Да, не им е било до нас. Нали бяха изскочили, без да изгасят лампата. Истината смекчи сърцето ми. Не ми се искаше вече да се карам.

След минута мълчание Белопегов каза:

— Момиш-Ули, да вървим да обядваме. — Той се помъчи да спечели подкрепата на Бозжанов. — Другарю политически ръководител, да вървим...

— Първо нахранете батальона.

— Няма с какво, Момиш-Ули.

Бозжанов ме гледаше умолително. Но аз отрязах:

— Хайде! Нямаме работа тука.

И си тръгнах, без да се сбогувам.

3.

С мъка се дотъртах до село Горки. Божанов също съвсем грохна и се мъкнеше подир мен, изостанал на двадесетина крачки.

На края на селото срещнах Мурин, които вървеше с кофа вода. Той не особено сръчно прехвърли дръжката на кофата от една ръка в друга, водата се разплиска на земята, Мурин ми козирува, весело каза:

— На хубаво е, другарю комбат! С пълно ви срещам...

— Къде я носиш?

— Мием се, другарю комбат, баняме се. — С кимване на главата Мурин посочи близката къщурка. — Всичките си грехове трябва да измием.

Аз не подкрепих шеговития му тон.

— Къде е щабът на батальона?

Мурин не знаеше. Внезапно той остави кофата, изправи врата си, помъчи се да си предаде юнашки вид. Аз се сетих: сега ще попита за обета.

Така и излезе.

— Другарю комбат, коремите ни се свиха.

— Ще обядваме — накъсо му отговорих аз. — Върви.

На широката селска улица срещнах още няколко мои войници, но никой от тях не знаеше къде се намира щабът на батальона. Хората вече се бяха настанили по къщите. Тук-там зад плетовите на градинките вече се развяват като платна на вятъра набързо опрани войнишки гащи, долни ризи, на места дори рубашки и панталони. Ето до плевнята някой без шинел и без калпак сече дърва; вече се белее големичка купчинка насечени цепеници, а боецът вдига ли, вдига брадвата.

Ето някой излезе на стъпалата бос, с чиста, току-що облечена долна риза. Той подвиква на стопанката:

— Майко, няма ли да дадеш още картофи?

— Ще дам, синко, ще дам.

Дявол да го вземе! Разположили се, сякаш тука не е фронт, сякаш противникът не е пред нас.

Вървя. Всяка крачка ми е трудна. Най-после виждам Рахимов.

— Рахимов!

— Аз, другарю комбат.

— Защо не са сложени часови? Какво е това безредие тука? Защо войниците не са в окопи?

— Извинете, другарю комбат. Бях зает с уреждането на щаба. Пропуснах.

— Не сте имали предвид, че тука е предна линия? Искате противникът да ви напомни за това?

4.

Гладен, уморен, зъл, влязох с Рахимов в къщата, където беше се установил щабът. В просторната предна стая, отделена с пруст от другата половина на къщата, на бутната до прозореца голяма маса, лежаха добре подострени моливи, беше сложена мастилница и писалка, чиста хартия, карта. Широкото легло беше грижливо, без нито една бръчица покрито с платнище. Вместо килим по пода бяха щедро нахвърлени смърчови вейки. На стената, на пирончета, висяха наши, военен образец кърпи за лице. Във всичко това се долавяше грижата на внимателния Рахимов.

А на мен не ми стигнаха сили дори както трябва да си избърша краката пред входа. Остъргал криво-ляво полепналите буци черна пръст, аз се вмъкнах в щаба и тежко се отпуснах на леглото, без да си сваля шинела. На пода до стената видях седлото, свалено от убитата Сивка — то беше пътешествувало с нас в санитарната линейка. До седлото бяха строени взетите от Киреев от животновъдното стопанство шест запечатани с червен восък дамаджани. До тях — куп пакети от същата ветеринарна аптека. Изглежда, санитарният взвод беше заминал да откара ранените в тила и беше оставил тука тези запаси.

Изслушах доклада на Рахимов. Заградителният отряд, който е заемал селото, си отишъл. Ние сме го сменили. Извънредни произшествия няма.

— Да се извика председателят на колхоза! — заповядах аз. — След това събери тука ротните командири!

С председателя на колхоза, сухичък бръснат старец, поговорих накратко. Обясних му, че сме се измъкнали от заграбена от врага територия, че няколко дена не сме яли.

— Трябва да нахраним войниците. Какво можете да дадете?

Председателят отговори, че всичкият колхозен добитък е евакуиран, в колхоза останало едно-единствено теле.

— Да се заколи! — казах аз. — Да се заколи и да се раздаде месото на домакините. Нека сварят на бойците чорба.

Председателят замънка.

— Другарю началник, то ни е последно.

Поиска ми се да се сопна: „Изпълнявай!“, но вместо това казах:

— И последното трябва да се дава. Отечествена война... Разбирате ли, Отечествена война!

Старецът не без учудване ме погледна под око. Не зная дали разбра чувството, вложено от мене — казах, бившия чергар, бившото говедарче — в тези две думи: „Отечествена война“. Струва ми се, че разбра.

— Ще го заколя — съгласи се той.

5.

Започнаха да се събират ротните командири. Първи дойде Филимонов. Той беше сварил да се обръсне. Шинелът, много пъти оплескван, опръскван през време на лутанията по калищата на глухите пътища, беше грижливо изчеткан.

Като влезе, Филимонов, както е редно за строевак, удари токове:

— Явявам се по ваша заповед.

— Сядай — промълвих аз.

И погледнах своите изплескани ботуши. Как в такъв вид — прегърбен, неумит, раздразнен, несвалил шинела, полите на който са хванали шия от засъхнала кал, неизбърсал ботушите — как в такъв вид ще говоря с подчинените си? Бях учил Мурин, учил бях командирите и войниците: „Явявай се при батальонния командир като при девойка, в която си влюбен!“ А самият аз?

Прозорливият Рахимов като че ли долови мислите ми.

— Другарю комбат, не искате ли да се умиеете? Умивалникът е на двора.

— Благодаря — казах аз. — Ще го намеря.

Взех кърпа и сапун и излязох на двора. Там бръснеше влажен вятър. Ниските облаци, запушили небето, ръсеха неприятен мокреж: валеше лапавица, която в същия миг се топеше на земята. Б-р-р... Лошото време ме гонеше обратно на топло, вътре. Да прислони сега човек глава, да се завие с кожух, да затвори очи и да полежи така, забравил за всички грижи, поне за няколко часа.

Не, Баурджан, не бива! Бързо се разсъблякох до кръста и останах полугол под неприветливото студено небе. В кожата като че се забиха игли, тя веднага настръхна. Сдържах тръпките и прокарах длани по тялото. Можеше да се преброи всяко ребро като на дръглива стара кранта. Коремът беше хлътнал, сякаш беше се залепил за гръбнака.

Опасях се с кърпата и направих крачка към тенекиения умивалник, окачен на плета, но в този миг от пруста излезе хазайката — попреминала жена, загърната с топъл шал. В загубелите си отрудени ръце носеше черпак и кофа вода.

— Чакай... Аз ще ти поляя.

Свалих калпака, закачих го на един кол в плета.

— Хайде, поливай... Направо на главата, на гърба.

— Ще настинеш. Ела вътре.

— Поливай!

Студената, та чак пареща вода, черпак след черпак започна да се изсипва на главата, на гърба. Заедно със стичащата се вода изчезваше и умората, ставаше ми по-лесно да дишам, появи се, както казват бегачите, „второ дишане“.

Поблагодарих на хазайката и се залових да се търкам до сухо с кърпата.

— Ти, юначе, си изгладнял... Бих те нахранила, соколче, ама и аз само гола зелева чорба имам. Ще сръбнеш ли гола зелева чорба?

— Благодаря, ще сръбна... Но след малко. Първо да си свърша работата.

Стегнах колана на памуклийката, сресах с гребен мократа си коса. Жената ме попита:

— Ами от кой край си? Киргиз ли си?

— Казах... От Алма-Ата.

6.

Ето такъв — вчесан, умит, с памуклийка, здраво стегната с колана, с почистени от калта ботуши — аз се върнах в стаята, където вече седяха ротните командири. Всички се изправиха, изпълнаха се пред мен. Аз се приближих до разгърнатата на масата карта.

— Елате тука!

Командирите наобиколиха масата.

— Слушайте моята заповед. Веднага да се изкарат войниците от къщите, да се сложат постове.

На картата посочих на всекиго отбранителния участък. В пруста хлопна врата, там някой затътри крака, забърса ботуши. Аз продължих:

— Председателят на колхоза е заклал за нас теле. Месото ще бъде раздадено на домакините, за да сготвят на бойците обед. До обела заповядвам да се копаят окопи. Храна ще получи само онзи, който има готов окоп за стрелба от коляно.

Без да изскърца, отвори се вратата, чу се познат възгруб глас:

— Комбат, аз малко позакъснях да се върна за тържествения ти обед.

Всички се обърнаха. На прага стоеше Толстунов, старшият политически ръководител, инструктор по пропагандата.

— Излязох от теб за един час — продължи той, — пък то, виж, минали четири денонощия.

На възгробото, lika-прилика с гласа лице на Толстунов не се изписа никакво учудване, когато, след като огледа командирите, не намери сред тях нито Заев, нито Панюков. Вероятно на път, докато стигне при мене, Толстунов вече всичко беше разузнал за батальона. Без да бърза, той си свали шинела, закачи го на един пирон, седна на леглото, захвана да се преобува.

— А при тебе, комбат, е студеничко. Би трябвало да се позапали.

Човек би рекъл, че той въобще не беше се разделял с батальона или беше се отделил само за един час.

Бях вече разрешил на командирите да си вървят, когато се намеси Толстунов:

— Чакай, комбат. Аз домъкнах тютюнец. Позволи ни да запушим. То сигурно и ти няма да се откажеш.

Без да бърза, отвори раницата, извади няколко пакета махорка, раздели я между командирите, след това сложи на масата кутия „Казбек“, покани да се почерпят с папириси. Зажаднели за тютюн, ние предпочетохме махорката. Към тавана се заиздига синкавият дим на дебело свитите цигари. Тютюнът удари в главата, стаята се залюля, заплува, всички мълчеха и блажено смучеха.

Вратата отново се отвори. В стаята престъпи Бозжанов, свалил шинела, умит, станал по-весел: силно, чак хъркайки от удоволствие, той пое през носа благоуханието на махорката. Бозжанов тържествено държеше в ръце тенекиена паница, щедро накамарена с жълтеникавобяло кисело зеле, изпъстрено с червени боровинки.

— Другарю комбат, разрешете да почерпя всички.

7.

„Второто дишане“ не ми стигна за дълго. Като посърбах предложената от хазайката зелева чорба и си подложих с това-онова от сухата храна на Толстунов, аз си разреших да почина.

В полусън чувам, че Бозжанов пали в пруста самовар. Толстунов е стоварил на пода наръч дърва, цепи разпалки, пали печката. Рахимов посърцва с перото, пише бойно донесение. От време на време някъде го викат, той излиза от стаята, сетне тихичко се връща.

Ето отново хлопва вратата. До леглото се е приближил Бозжанов, стои до мене. Долавям: иска и не се решава нещо да ми каже.

— Какво има?

— Другарю комбат... Лисанка се намери...

Вдигам глава.

— Че къде е? Къде се е намерила?

Кой знае защо, Бозжанов замълча.

— Синченко я доведе...

— Синченко ли?

В паметта ми оживява: жълтите зъби на бясно препускащата Лисанка, на седлото вкопчилият пръсти в гривата ѝ Синченко, разрастващото се като лавина бягство. Аз се понадигам.

— Нека влезе.

8.

Синченко пристъпи прага. Бузите му бяха възсивобледи. Той ме погледна крадешком и сведе очи.

— Защо си се явил? — попитах аз.

— Доведох... — Дъхът не му стигна, той се пресече. — Доведох Лисанка.

— Защо не я уби?

— Как така? Защо?

— Защо побягна?

— Не съм бягал... Тя, другарю комбат, пощръкля. Аз скъсах поводата... Нищо не можех да сторя.

— Защо не я уби? Пистолет имаше ли?

— Имах, другарю комбат.

— Защо не й гръмна в ухото? Защо не я застреля на място?

Синченко мълчеше.

— Защо не скочи? Защо не се върна?

— Аз, другарю комбат... Аз си помислих...

— Е, какво си помислил? Че аз съм убит? Защо не ме гледаш в очите?

Синченко с усилие вдигна глава.

— Отговаряй: помислил си, че съм убит? Че защо тогава не изнесе тялото ми?

Аз с все сила го шибях с тези безпощадни въпроси. Отговорът беше само мълчание.

— Махай се — казах аз. — Махай се от батальона!

— Къде да отида, другарю комбат?

— Където искаш! Щом си ни изоставил в боя, да не си посмял да се връщаш при нас! Върви си!

Синченко мълком се обърна и излезе от стаята. В щаба настъпи тишина. Само леко працияха пламтящите в печката дърва. Божанов приседна до отворената вратичка и се загледа в огъня. Толстунов помачка в пръстите си цигара, драсна клечка кибрит, запуши.

Ето тихо тракна вратичката на печката. Божанов стана, излезе. След една минута се върна.

— Седи на двора — съобщи той.

Аз не се обадох. Бозжанов пак излезе, пак се върна.

— И Лисанка е вързана. Може ли, другарю комбат, да ѝ дам сено?

— Дай.

Бозжанов надникна в пруста. Външната врата, която водеше от пруста на двора, изглежда беше отворена. Той викна:

— Синченко! Дай на Лисанка да яде!

Аз си замълчах. Без да ми противоречи с нито една дума, Бозжанов се бореше за съдбата на коневода.

— Ще ида да видя как ще яде — заяви Бозжанов.

Той пак изчезна за някоя и друга минута. Когато се върна, заговори:

— Отслабнала... Веднага ме позна... — Без да се обърне към мен, той продължи: — Много пъти искали да му вземат коня, а той все пак го довел тука.

Толстунов междувременно беше наредил на масата чаши, извадил от раницата си захар, пакетче чай. Бозжанов пак изскочи в пруста.

— Самоварът е готов! Другарю комбат, може ли да го донесем?

— Може.

Толстунов се приближи към мен.

— Комбат, защо си такъв опак? Я дай да ти помогна да се събуеш.

Без да чака отговор, той ме хвана за ботуша, дръпна със сръчни, силни ръце. Веднага ми олекна. Аз вече не помнех от колко денонощия не бях се събувал. В тази минута Синченко внесе кипящия самовар.

— Слагай — каза му Толстунов. След това подвикна на коневода: — Николаша, я вземи партенките на командира, изсуши ги... Измий ботушите...

Мълком гледах как Синченко взе партенките, потъмнели от влагата на онези места, където се беше отпечатало стъпалото. После изнесе ботушите. Бозжанов вече по-смело викна подире му.

— Николаша, домъкни дръвца!

9.

Синченко донесе дърва, взе да бърника в печката. Бузите му леко се зачервиха от горещината. Толстунов рече:

— Ти, Синченко, не виждаш ли? Командирът седи бос. Няма ли вълнени чорапи?

— Ще намеря!

След една минута Синченко се приближи с чифт чорапи. Аз не протегнах ръка. Той ги остави на леглото, отново се залови за печката.

Скоро се яви Брудни, когото бях изпратил да повикат, за да поставя задача на разузнавателния взвод. Брудни сърцато тракна токове, отдаде чест.

И изведнъж си спомних... Аз седях под покрива на блиндажа, към мен се навежда Синченко.

— Другарю комбат... Там е лейтенант Брудни... Чака ви...

Моят коневод знае, че съм изпъдил от батальона проявилia страхливост Брудни, след като съм го осъдил пред строя.

— Нека влезе — казвам аз.

„Нека влезе“... Преди десет дена — нима само десет? — това се е отнасяло до Брудни, опозорил се в бой, до този юначен, черничък лейтенант, който сега чака заповедите ми.

Аз казах:

— Брудни, сядай. Ето ти пакет махорка... Синченко, налей чай на лейтенанта...

Долових едва чутата въздишка на Бозжанов. Така беше опростено провинението на коневода. За случката вече не повдигнахме въпрос. Ние спазвахме завета: простеното не се споменава.

10.

В същия ден нова напаст като гръм от ясно небе се стовари върху батальона.

Всички ние си платихме за невъздържаността в яденето след четиридневното гладуване. Войниците се превиваха от стомашни болки. Батальонът загуби боеспособността си. Часовоите, бойната охрана, войниците в окопите, командният състав — всички се разболяха.

Какво да правя? Като напук наоколо нямаше нито един човек, който да разбира от медицина. Санитарният взвод беше зает с евакуирането на ранените, беше заминал заедно с Киреев, заедно с разжалвания в санитар Беленков.

Изведнъж ми дойде наум. Пред очите ми се мярнаха сложените на пода дамаджани с опиева настойка. Дявол да го вземе, че нали това е лекарство за стомах!

Незабавно една дамаджана беше сложена на масата и отпущена. Аз налях от целебната течност в една чаша, вкусих я. Лекарството приятно парна гърлото със спирт. След това настойката опита Божанов. Той глътна веднъж, на лицето му също се изписа удоволствие. Сръбна си от цяра и Рахимов. Той действително се оказа лековит — болките в стомаха се уталожиха.

Аз заповядах да се раздадат дамаджаните на командирите на подразделенията.

— Бойците да вземат от лекарството! Да се раздели по братски: на всекиго по четвърт водна чаша!

Като приключих с церенето, аз си полегнах и без да забележа, съм заспал. Събудих се посред нощ. Някой ме буташе. Какво има? Дърпаше ме току-що завърналия се Киреев.

— Другарю комбат, какво сте направили?

Аз не можах веднага да се съвзема от сънното опиянение. Най-после започнах да схващам за какво ми говори фелдшерът. Излезе, че бях направил нещо страшно. На хората трябвало да се дадат по петнадесет капки от настойката, а аз бях им въртнал конска доза, сиреч бях отровил батальона с опиум. Всички налягали, заспали, трябвало

незабавно да ги разбутваме, да будим спящите, иначе не било изключено те въобще да не се събудят.

Няма да описвам какво преживях през тази нощ. Ние — няколко командири, фелдшерът, санитарите — будехме, вдигахме войниците, те отново се търкулваха, заспиваха... И все пак сутринта — в медицината, както се научих после, били известни подобни случаи — бойците станаха като къпани. Всичко беше понесъл войнишкият стомах.

Такава беше историята за конската доза, история, с която завършиха нашите лутания.

ДИВИЗИОННИЯТ КОМАНДИР НА РАБОТА

1.

Всичко това разправих на Панфилов, разбира се, не тъй като на вас, не толкова надълго и нашироко. Той неведнъж ме прекъсваше с въпроси, искаше да чуе подробности.

— Списъкът на отличилите се в боевете, другарю Момиш-Ули, не сте ли успели да съставите?

— Съставен е, другарю генерал. Още тази сутрин се занимахме с тази работа.

— Че къде е? Дайте го.

Извадих от полевата чанта характеристиките на бойците, които смятах достойни за награда. Панфилов пъргаво посегна към листата, залови се да ги преглежда.

Хвърлил бегъл поглед на страницата, където се говореше за политическия ръководител Дордия, Панфилов няколко пъти кимна, сетне прочете на глас:

— „Останал без ротен командир, без връзка, по собствен почин пое командването, събра пръснатата се в гората рота.“

Панфилов остави листа и ме погледна. Той се усмихваше, очите му изглеждаха хитри.

— Останал без командир — повтори той, — без връзка, по собствен почин... Тъкмо в това, другарю Момиш-Ули, е гвоздеят. Или, ако искате, гвоздейчето.

Аз знаех руския израз „гвоздей на въпроса“ — най-важното, най-интересното. Но не можах да се сетя какво има предвид Панфилов. Попитах го:

— Гвоздеят на кое?

— Ето на това тука! — От наредената с чаени прибори маса, където седяхме, Панфилов леко се обърна към другата. Там, заела цялата ѝ повърхност, се белееше карта, изпъстрена с разноцветни знаци, същата, която беше ме ужасила сутринта, когато за първи път се

наведох над нея. — Гвоздейчето на това тука — още веднъж рече Панфилов и протегна към картата почернялата си, сякаш натопена в тъмнокафяв дъбилен екстракт ръка. — На новата ни тактика. На новото изграждане на отбраната. Разбрахте ли?

— Не, другарю генерал, не можах да разбера.

— Не сте разбрали? Че нали вие, другарю Момиш-Ули, сам обяснихте всичко това.

— Какво съм обяснил? Това?

Аз отидох при картата и отново видях сякаш разкъсан на много места фронт, като че ли разпаднал се на отделни, безредно разхвърляни звена. Когато разсичаха, дробяха линията на дивизията, немците неведнъж бяха придавали именно такъв вид на разрушената ни, разпарцалосана отбрана. Но защо самите ние да помагаме на противника в тази работа? Защо го е направил Панфилов, който отгоре на всичко сега ми се подсмива? Трябва да си призная, усмивката му ме засягаше.

— Е, хайде да направим разбор — каза той. — Сядайте. Още една чаша чай ще пиете ли?

Пак забръмча зумерът на полевия телефон. Панфилов вдигна слушалката.

— Да, Иван Иванович, слушам... А-а, творбата на капитан Дорфман. Още днес трябва да се изпрати? Хм... Хм... Много сполучливо? Ще го прочета. Ще мога, Иван Иванович, само че след един час. Да, кажете на другаря Дорфман да дойде подир един час.

Като завърши този кратък разговор, Панфилов се върна при мен.

— Няма да крия от вас, другарю Момиш-Ули. Дърпат ме, раба божи, на изповед пред Исуса: защо е бил предаден Волоколамск? Създадена е специална комисия. Пишем обяснение: дано отмине бурята. — Той помълча, погледна ме с въпрос в очите. — Как мислите, другарю Момиш-Ули? Дали ще се размине бурята!

— Сигурен съм в това, другарю генерал.

— Хм... Благодаря за благата дума.

Отново ми се стори, че в тона на генерала прозвуча присмехулна нотка. Обаче Панфилов стана сериозен.

— Хайде да видим, другарю Момиш-Ули, какво са ви научили тези няколко дни.

2.

Веднъж вече бях чул от Панфилов: „Нима войната не иска разбор? Моите войски са моята академия. Вашият батальон е вашата академия.“

Сега пак ми предстоеше да направя разбор на действията на батальона. Кой знае защо, въздъхнах. Казвам „кой знае защо“, понеже в тази минута сам аз още не бях разбрал какво означава въздишката ми. Панфилов ме измери с изпитателен поглед. Неочаквано ми каза:

— Вие сигурно си мислите: „Аз му разкрих душата си, споделих всичките си терзания, а той иска да се отърве с дребнав разбор на два или три боя.“ Така ли е?

Може би Панфилов действително се беше досетил за онова, което аз още не бях признал на себе си. С мълчанието си потвърдих досещането му. Той продължи:

— Сигурно си мислите: „Я той да ми отговори защо отстъпваме? Защо немците вече толкова време ни гонят? Защо сме ги оставили да се приближат до Москва? Нека ми отговори на това!“ Нали така си мислите?

— Да — направо му казах аз.

Панфилов стана, наведе се до ухото ми; под мустаците му отново забелязах лукава усмивка.

— Ще ви кажа, другарю Момиш-Ули... — В тона му имаше известна тайнственост, аз чаках откровение. — Ще ви кажа, че не зная.

Наблюдавайки промяната на изражението по лицето ми, Панфилов се разсмя. Никога досега — май че вече ви го казах — никога още не бях виждал Панфилов толкова весел, шеговит.

— Впрочем това съвсем не е така — поправи се Панфилов. — Ние с вас знаем няколко много съществени неща.

Той спомена редица причини за военните ни несполуки. Разбира се, тези причини бяха известни и на мен: немската армия беше започнала войната вече напълно мобилизирана; в сраженията по бойните полета на Европа тя беше добила увереност, боен опит; тя ни превъзхождаше с танковете, с авиацията си.

— Какво друго? Ненадейност? — проточи той с въпросителна интонация. — Да, ненадейността. Но защо сме я допуснали? Защо сме били невнимателни? Защо пренебрегнахме реалността?

Панфилов задаваше тези въпроси сам на себе си, без да гледа към мен, без да иска от мен отговор. Просто ми позволяваше да надникна във вътрешния му мир, на откровеността отвърщаше с откровеност. Вероятно би могъл да каже още много неща, но се сдържа. За известно време настъпи пауза. После той се обърна към мен:

— Ето в какво, както ми се струва, другарю Момиш-Ули, се крие нашата грешка: ние сме се отнесли с пренебрежение към реалността. А тя не прощава такова нещо! Разбирате ли ме?

Панфилов почука с пръсти по самовара, който вече беше спрял да кърколи, и отвори вратата към пруста.

— Другарю Ушко! Хайде разпоредете се да ни сгреят самоварчето.

И пак се обърна към мен:

— Ето така ще се уговорим, другарю Момиш-Ули... Каквото ние с вас не знаем, не го знаем. Някой ден историята ще изследва всичко това, ще го проучи... Обаче действията на дивизията са ни известни. И затова сме длъжни да имаме свое мнение.

В стаята влезе лейтенант Ушко.

— Другарю генерал, чакат ви кореспонденти от Москва. Молят да ги приемете.

— Сега не мога. Работя... Съвсем не мога. Нека отидат засега в частите. А довечера да заповядат.

— Те, другарю генерал, вече са били в частите.

— Нека си починат. Гледайте да ги нагласите там.

— Другарю генерал, с тях има фотокореспондент. Нямал никаква възможност да чака. Трябвало да се върне. Много ви моли да го приемете.

Панфилов се позасмя.

— Сигурно вече е фотографирал бойния ми адютант. Спечелил си е застъпник. Добре, поканете ги. Няма да ви поставям в неудобно положение, другарю Ушко.

Панфилов се доближи до картата, сгъна я на две, закри начертаното с молив разположение на дивизията.

Небрежно вчесана лепеноруса коса, грижливо опъната рубашка, акащ „масковски“ изговор — такъв беше фотокореспондентът, който се появи в стаята на Панфилов.

— Капитан Нефедов — представи се той. — От списание „Фронтная илюстрация“.

Нефедов обиколи стаята с професионален поглед, очите му се плъзнаха по прозорците, етажерката, огледалото, полевия телефон, масата, за миг спряха върху мен.

— А, да, другарю Нефедов, запознайте се — промълви Панфилов. — Това е командирът на моя резерв старши лейтенант Момиш-Ули.

Аз се изправих.

— Командирът на резерва? — възкликна Нефедов. — Другарю генерал, това май е сюжет.

Нефедов явно се зарадва на някакъв възникнал у него план. Той дори се поизчерви, оправи косата си с длан. Панфилов каза.

— А не може ли без сюжет? Да ме снемате просто ей така. Тъй както си стоя... И да ми подарите една снимка. Аз ще я пратя на домашните си.

— Ще го направя... Ще го направя, другарю генерал, това ще е за вас. Моля ви се, по-близо до прозореца.

Панфилов се поизпъна, вдигна малко глава. Тъй го хвана щракването на апарата.

— Сега, другарю генерал — каза Нефедов, — ще ви снима за списанието.

— А нима това не става?

— Не става — с обезкуражаваща искреност отговори Нефедов. — Трябва боен сюжет, другарю генерал, оригинален, неизтърган.

— Хм... И какъв е вашият сюжет?

— Останете, другарю генерал, на същото място. А старши лейтенантът нека застане тука. Показвайте с ръка през прозореца, другарю генерал! Към снимката ще дадем текст. Отгоре такъв: „Командирът на дивизията на работа“. А отдолу: „Генерал Панфилов заповядва да се отблъсне противникът с контраатака“.

— Но аз, другарю Нефедов, никога не заповядвам така.

— Другарю генерал, моля ви се... Не ми отказвайте.

Ясно беше, че отказът много ще огорчи кореспондента.

— Уф... — изпуфтя Панфилов. — Какво да правим, да се снимаме, другарю Момиш-Ули.

Аз заставах на посоченото от кореспондента място. Панфилов изпъшка, вдигна ръка, поразпери пръстите. Аз вече споменавах за този негов жест. Когато го обземаше съмнение, той винаги така разперваше пръсти.

— Не, другарю генерал, нищо не излиза — заяви Нефедов. Представете, си: ей тука до вас са направили пробив немците. Вие заповядвате: „Напред, в контраатака!!!“ Трябва орлов замах, другарю генерал!

Панфилов решително мушна ръката си в джоба, упорито наведе глава. Сега личеше, че е прегърбен, че има хлътнали гърди.

— Снемайте както си искате — навъсено каза той. — Ръцете си няма да размахвам.

— Че какво да правим тогава? Поне главата си обърнете към прозореца, другарю генерал. И моля ви се, не ми се сърдете... Вие, другарю старши лейтенант, също обърнете главата си натам. Ей така... Добре!

Нефедов още веднъж ни прецени с поглед и изведнъж без професионални нотки, съвсем непресторено възкликна:

— Другарю генерал, вие и старши лейтенантът си приличате един на друг... Или не... Приликата като че е малка, но посоката на погледа е същата.

Притиснал око до апарата, той щракна два пъти. И все пак не скри недоволството си:

— Ех, ако бяхте изкомандвували, другарю генерал, както аз исках.

— И аз зная, че щеше да излезе по-добре — промълви Панфилов.

В неговия отправен под око към мен поглед аз долових ирония. Нефедов не я забеляза.

— Поне с юмрук да бяхте замахнали! — продължаваше да се вайка той.

— А пък казахите — Панфилов посочи мен — имат една поговорка: „С юмрук ще убиеш едното, с ум ще убиеш хиляда“.

— Но с какъв сюжет да го изразим това? — живо попита Нефедов. — Да ви снима пред картата? Имало го е вече! Сто пъти го е

имало! Не е оригинално! Подскажете, другарю генерал.

— Нещо по-оригинално ли?

— Да. Нещо, каквото още не е имало в печата. Грабнато направо от живота.

— Направо от живота ли? Може. Другарю Момиш-Ули, седнете.

С движение на ръката той ме покани на сложената за чай маса. Там все още се издигаше самоварът, стояха чаши, бял фаянсов чайник, захарница, започната бутилка вино кагор. Панфилов седна до мен и попита:

— Знаете ли, другарю Момиш-Ули, какво е писал Ленин за отстъплението?

— Не, другарю генерал, не зная.

Панфилов се обърна към кореспондента.

— Заповядайте... Направо от живота. Не пропускайте момента! Снемайте!

Нефедов слисан промълви:

— Какво да снемам тука, другарю генерал?

— Как „какво“? Седя с командира на батальона, пием чай, размишляваме, обсъждаме.

— Не знам... Е, добре... Тъй да бъде!... — Той щракна няколко пъти. — Но как да нарека това? „Дружбата на народите“ или как?

— Не — весело рече Панфилов. — Наречете го: „Командирът на дивизията на работа“.

Генералът с нищо друго не изрази иронията си, не обиди госта, сърдечно се сбогува с него.

3.

Ние останахме отново сами.

Панфилов отиде при картата, погледна я, почеса се по врата, повъртя пръсти във въздуха.

— Може да не е зле все пак тук-там да се посплотим повечко? — проточи той. — Да уплътним предния край?

Тонът му беше толкова естествен, той с такъв интерес ме запита за мнението ми, че и аз отговорих със същата непринуденост.

— Разбира се, да се посплотим. На душата ще е още по-спокойно...

Едва бях изрекъл тези думи и те ми се сториха наивни, смешни. Обаче Панфилов не се засмя.

— На душата ли? Това, другарю Момиш-Ули трябва да се има предвид. Ами вие знаете ли какво е душа?

Понеже чувствах все същата непринуденост в разговора, осмелих се да дам шеговит отговор:

— Отговор на вашия въпрос, другарю генерал, не ще намерим нито в една от стоте мъдри мисли на Мохамед, нито в една от четирите свещени книги. Какво тогава да кажа аз?

— Не, не, другарю Момиш-Ули. Вие отлично го знаете... Знаете го като командир, като военачалник. Душата на човека е най-страшното оръжие в боя. Не е ли тъй?

В знак на съгласие наведох глава. Панфилов пак хвърли поглед към картата си, рече няколко пъти „хм“... Изглежда, той тепърва извайваше бойното разположение на дивизията, то още не беше добило окончателна форма, оставаше податливо под пръстите му. Извайваше... Именно този израз ми дойде наум в онзи момент.

Панфилов каза сякаш в отговор на някакви свои мисли:

— Ето че се върнахме към гвоздейчето на въпроса...

Той седна и заедно със стола се приближи към мен. Аз разбирах — генералът чувствуваше нужда да приказва, искаше му се да види как го слушам: дали вниквам, дали възприемам с ума и сърцето мислите му?

— Върнахме се към гвоздейчето — повтори той. — Стигнахме до него от друга гледна точка... Какво са мислили немците, пък и не само немците, за съветския човек? Те са мислили така: това е човек, стиснат в клещите на принудата, човек, който против волята си превива врат пред заповедта, пред насилието. А какво показва войната?

Тези въпроси Панфилов очевидно задаваше сам на себе си, размишляваше на глас. Когато докладвах този ден на генерала, аз откровено си признах колко ме гнетеше, глождеше неумението да намеря задушевени, собствени, неизтъркани думи за съветския човек. Сега за същото заговори и Панфилов.

— Какво показва войната? Немците пробиваха нашите линии. Пробиваха ги много пъти. При това нашите части, отделни роти, дори взводове са се виждали отрязани, лишени от връзка, от управление. Някои захвърляха оръжието, но останалите — те се съпротивляваха! Този вид уж неорганизирана съпротива нанесе толкова загуби на противника, че надали може да им се направи сметка. Озовал се откъснат от командването си, оставен сам на себе си, съветският човек — човекът, възпитан от партията — сам взимаше решения. Действуваше, без да има заповед, само под влиянието на вътрешните си сили, на вътрешното си убеждение. Вземете, ако щете, вашия батальон. Кой е заповядвал на политическия ръководител Дордия?

Панфилов посегна към листчето, където с моята ръка беше написана характеристиката на представения за награда Дордия. За втори път този ден генералът полугласно прочете:

— „Останал без ротен командир, без връзка, по собствен почин...“

Панфилов повъртя хартийката, вдигна пръст.

— Възможно е някой да каже: какво особено има в това? — продължи той. — Да, имало е хиляди, десетки хиляди такива случаи. Но гвоздеят се крие именно в това! Спомнете си за вашия Тимошин, самичък хвърлил се в схватка с немците! Ами фелдшерът, останал с изоставените ранени! Кой им е заповядал! Кой им е заповядал? Под натиска на каква сила са постъпвали така? Само на вътрешната сила, на вътрешната повеля. Ами сам вие, другарю Момиш-Ули?

Панфилов поклати глава, усмихна се.

— Вие, разбира се, си присвоихте какви ли не звания, произведохте се, кажи-речи, в генералисимус...

Тази подхвърлена между другото забележка съвсем не беше рядка. Панфилов ме поправяше много меко, тъй да се каже, само с движение на кутрето си.

4.

На генерала не му се седеше. Той пак се приближи до картата. Аз също се изправих.

Този път Панфилов не рече: „Седете, моля ви се, седете“, а се поотмести, като ми предлагаше да се присъединя.

— Тъй стана то — каза той, — че безредието се превръща в нов ред. Разбрахте ли ме?

— Разбрах, другарю генерал.

Краткото ми „разбрах“ не задоволи Панфилов. Той продължи да ме преследва с въпросите си.

Не бях успял да отговоря, когато адютантът доложи, че е дошъл капитан Дорфман.

Панфилов погледна часовника, вдигна очи към мен.

— Не, не, другарю Момиш-Ули, не си отивайте. Сега ще се позанимая с другаря Дорфман, а вие постойте тука, поприсъствувайте. Толкова повече, че тази работа донякъде засяга и вас.

— Мене ли?

— Да. Налага ми се да отговарям зарад Волоколамск. И по-специално: правилно ли съм използвал своя резерв... Вие какво мислите по този въпрос? А?

— Аз, другарю генерал, трудно мога да се изкажа за това.

— Трудно? — Сякаш съзрял в отговора ми някакъв скрит смисъл, Панфилов изведнъж възкликна с оживление: — Кое то е вярно, вярно си е... Трудно е да се каже!

Той се обърна към влезлия капитан Дорфман.

— Заповядайте, заповядайте, другарю Дорфман.

С пружинираща лека крачка Дорфман се приближи до масата. От хромовете му ботуши се излъчваше блясък. Леко бляскаха и кестенявите коси, разделени на прав път. Бяла ивица на чиста якичка се подаваше от обърнатата яка на незахабената сукнена рубашка. Също такъв — малко докаран, младолик, с блеснали кафяви очи — бях видял Дорфман в тревожния час във Волоколамск, когато той, началникът на оперативния отдел в щаба на дивизията, с неизтощима енергия беше изпълнявал задълженията си. И сега, също както и онази вечер, той ми

се усмихна с очи. Под мишница Дорфман държеше неизменната си черна папка.

— Сядайте, сядайте — промълви Панфилов. — И дайте насам вашето съчинение.

— Другарю генерал, не мога да го нарека мое — скромно каза Дорфман. — Аз, другарю генерал, само облякох в писмена форма вашите съображения. Освен това и началник-щаба...

— Тъй, тъй — прекъсна го Панфилов. — Спазихме етикета... А сега да пристъпим към работа.

Дорфман отвори папката, извади няколко изписани на машина страници, подаде ги на генерала. Панфилов с жест покани Дорфман да седне, понаведе се към светлината, към прозореца и задълбочено зачете.

На масата, една след друга, се трупаха прочетени страници. Не се мина и минута и без да вдигне наведената си глава, Панфилов напипа на масата молив, отбеляза нещо на полето. Ето заостреният графит отново леко докосна хартията. Още една страница е обърната. Моливът пак се е вдигнал. Панфилов се почеса с острия край по врата и остави — страницата, без нищо да отбележи. След това въобще остави молива.

Последният лист съдържаеше само няколко реда текст. Панфилов дълго ги гледа — очевидно обмисляше прочетеното.

— Убедително! — рече той най-после. — Дума да не става, убедително е! Вие, другарю Дорфман, ми оказахте услуга.

— Направих, каквото можех, другарю генерал...

Панфилов гледаше през прозореца.

— Действително, излиза така — продължи той, — че в нас няма никаква вина. На подстъпите към Волоколамск се бихме геройски... Проявихме такава упоритост, че... — Той се обърна към Дорфман. — Това, другарю Дорфман сте го изложили много силно. Поклон пред вашето перо. — Обаче в разрез с изреченото одобрение черните вежди на генерала бяха сключени повече от обичайното. Разбира се, Дорфман също го забеляза.

— Нали сам вие, другарю генерал, вчера изказахте тези мисли...

Панфилов не отговори: той продължаваше съсредоточено да разсъждава на глас:

— След като предадохме града, показахме се твърди, не пуснахме немците на шосето, възстановихме фронта на няколко километра от Волоколамск. За това сте написали също така ясно и силно. Какъв е тогава, другарю Дорфман, изводът?

— Изводът, другарю генерал, се налага от само себе си.

— Изводът е такъв: делото да мине в архивата, да се остави без последствие. Нали не греша?

С леко навеждане на главата Дорфман изрази съгласието си.

— И какво излиза? Там — Панфилов посочи към Волоколамск, — там ние, другарю Дорфман, сме се уплашили, загубили сме града... А сега се уплашихме и тука.

— Как? Къде, другарю генерал?

— Тука... — Панфилов докосна прочетените страници. — Тука има същата половинчатост, същата нерешителност...

— Другарю генерал, нали аз исках...

— Зная, другарю Дорфман, разбирам ви. Не упреквам вас. Но кажете: защо да водим работата така, че само да се отървем от удара? Защо да бягаме от гръмотевицата? Нека ни удари!

— Аз, другарю генерал, не бих си я навличал...

— То се знае, другарю Дорфман, че ще ми е неприятно, ако зарад грешките си бъда сменен или ми бъде наложено наказание. Но хайде все пак да проявим мъжество, да кажем за тях открито. Да кажем така, че да не може да се сложи резолюция. „Към дело. Да се остави без последствие.“ Да дадем бой, другарю Дорфман. А?

Дорфман се поизправи, кафявите му очи предизвикателно блеснаха.

— Нямам нищо против, другарю генерал.

— А пък аз не се и съмнявах в това.

5.

Панфилов се поразходи из стаята, помисли.

— В какво се състоеше нашата грешка в боя за Волоколамск? — заговори той. — В това, че въпреки добития вече опит аз все още се придържах към установената линейна тактика.

— Не е съвсем така, другарю генерал — поправи го Дорфман.

— Да, прав сте... Не съвсем... Ние вече съзнателно я променяхме. Примерите за това не са малко. Да вземем, ако щете, решението за използването на резерва.

Генералът се обърна към мен.

— Виждате ли, другарю Момиш-Ули, стигнахме и до вас... Аз изпратих вашия батальон със заповед да завземете, да завладеете господстващата височина. Това вече е било отклонение от линията, от построяването в линия. Но нерешително, непълно, половинчато... Защото е трябвало, въпреки пробива в линията, да оставя вашия батальон в града, да ви заръчам да държите града. Мисля си, че вие и сега още щяхте да се биете там... Ето именно това и трябва да се напише, другарю Дорфман.

— Слушам, другарю генерал.

— Да се напише остро, както вие умеете, другарю Дорфман. Да се каже ясно и определено: била е направена грешка. Същината ѝ се състои в това, че недостатъчно решително е било нарушено остарялото вече, макар и записано в устава, построяване на войските при отбранителен бой. Напишете го така, че... Че делото да не остане без последствия. Разбира се, трябва да спазите мярката, скромността. А колкото за упоритостта, за героичните боеве — всичко това запазете. Нека си остане на мястото. Разбрахте ли ме?

— Разбрах. Даваме сражение.

— Точно така... Стига сме предавали градове! Щом си предал, отговаряй: как и защо. Няма да се занимаваме, другарю Дорфман, със съставяне на уклончиви отговори, нали?

Без да се ограничи с примера, засягащ моя батальон, Панфилов известно време продължи да говори с капитана за несполуката в боя за Волоколамск.

— Разбрано, другарю генерал — промълви Дорфман. — До довечера ще го направя.

— Не, да го направите бързо, значи да преправяме... По-добре ще е и през нощта да поседите. Сутринта елате при мен пак. Ако ли пък нашият документ закъснее с един ден... Е, зарад това главата няма да ни отрежат я! Е, другарю Дорфман, желая ви успех.

6.

Панфилов освободи Дорфман и се обърна към мен:

— Виждате ли, другарю Момиш-Ули, даваме сражение на нашия устав. Нали уставите ги създават войната, опитът от войната. Съществуващият устав е отразил опита на миналите войни. Новата война му налага промени. В хода на боевете го променят докараните до крайност, до отчаяние командири. Сам вие, другарю Момиш-Ули, сте го променяли...

Панфилов се поспря, устремил поглед към мен, за да ми даде възможност да се обадя, да възразя, но аз продължавах само да го слушам.

— Променяли сте го, а след това сте ми докладвали за това. Аз докладвах на командувачия армията. Той е докладвал по-нагоре... По такъв начин, преди новият устав да кристализира, преди да бъде подписан, хиляди командири вече създават в боевете този нов устав.

Панфилов се приближи до изненадалата ме тази сутрин карта, отново я заразглежда.

— Хм... Хм... Да, с малки силички се съпротивяваме. Сега ще мога да ги подсиля. Слава богу, възкръсна вашият батальон. Вие ще бъдете пак мой резерв. Втора отбранителна линия.

Аз не скрих изненадата си:

— Втора линия? Само моят батальон?

— Ще се помъча малко да ви попълня. Възможно е да ви придам средства за подсилване. Но не разполагам с много. Шепички, трошички...

— Че как, другарю генерал? Как ще можем ние? Какво ще може да направи един батальон, няколкостотин души с пушки, ако ги притиснат цели полкове?! Че къде е нашата армия? Къде е нашата техника?

Аз повторно доверявах на Панфилов всичко, което гнетеше, измъчваше душата ми. Вероятно пред друг командир на дивизия не бих си позволил тази откровеност. Но Панфилов с цялото си поведение, със склонността си да споделя с подчинения размишленията си, да мисли пред него на глас, да търси неговия съвет,

предразполагаше към откровеност. Дори и сега, без всякаква сянка на осъждане — наопаки, с интерес — той ме слушаше.

— Говорете, говорете, другарю Момиш-Ули. Вие сте командир на моя резерв. Ние с вас трябва да се разбираме.

Аз пак го попитах:

— Нима, другарю генерал, цялата втора линия?

Панфилов ме прекъсна:

— Не линия, другарю Момиш-Ули, не линия... Трябва да отвикнете от тази дума. По-смело се освобождавайте от робуването на старата линейна тактика.

— Искате да кажете, че вместо втора линия ще сложите само моя батальон? Нима, другарю генерал, това е реално?

— Реално е... Само ще трябва в необходимия момент да се озовете на необходимото място. Нека Волоколамск ни послужи за урок. Ако проучите цялата тази ивица — Панфилов посочи на картата широка ивица от местността, граничеща с фронта на дивизията, — ако вашият генерал не обърка пак конците, тогава и един батальон ще накара противника няколко дена да поиграе по нашата свирка. Спомнете си нашата спирала-пружина. Противникът ще трябва да се развърне, да се престрои. За това ще му трябва временце. Не някакъв си взвод, а цял батальон ще се изпречи на пътя му. Я се поставете на мястото на противника. Моля ви се, господин командувач немската групировка, как ще постъпите, ако на шосето, на пътя на главния удар се сблъскате с батальон?

Известно време играх ролята на немския командувач. След това признах:

— Разбира се, два-три дена батальонът ще ги забави.

— Може би и повечко, другарю Момиш-Ули...

— А после? А по-нататък, другарю генерал?

— По-нататък?... В случай на необходимост ще се отдръпваме по малко, линия след линия, ще отстъпваме до Истра. Аз, другарю Момиш-Ули, не би трябвало да ви го казвам. Доверявам ви го като на командир на резерва. Ще водим отстъпателен бой, пак ще пуснем в действие спиралата пружина. Отстъплението, другарю Момиш-Ули, не е бягство, то е един от най-сложните начини за водене на бой. Не всеки умее да отстъпва. На нас ни е поставена задача: да не даваме на противника възможност бързо да се придвижва, да го омаломощаваме,

да задържаме пътищата, по които могат да се устремят механизирани сили. А пък такива пътища — повгледайте се, повгледайте се, — такива пътища не са много. Ако отстъпваме с вещина, той ще загуби месец — месец и половина, докато излезе на линията на Истра. Какво ще кажете, няма това не е реално?

Аз гледах картата, следях молива на генерала, плана на боя, още несигурен, открояващ се само в някои от главните си очертания, плана, който ми разкриваше Панфилов. Без да крие трудностите, той изграждаше в мен увереност. Да държим пътищата... Месец — месец и половина да разиграваме немците... Това вече не зашеметяваше, възприемаше се вече като обмислена голяма задача.

— Предполагам — продължи Панфилов, — че ще се наложи да се бием така: един срещу четирима, срещу петима. Нищо, за нас с вас, другарю Момиш-Ули, няма да е вече за първи път... А след месец — месец и половина ще дойдат нашите резерви. Не бива без сметка да ги хвърляме сега в бой, малко по малко. Мисля, че ще му дойде времето и ще видим къде е нашата армия, къде е нашата техника.

7.

— Е, за днес стига толкова — заключи генералът. — За тънкостите ще си поговорим друг път. Тези дни ще прехвърля вашия батальон по-близо до мен, във втория ешелон. Ще дойда при вас там да отпразнуваме новото местожителство. Ще ме поканите ли?

Аз ниско се поклоних.

— Заповядайте... Ще ви посрещнем по казахски. Ще приготвим месо с ориз. Само от вечерта да ни предупредите.

— Добре. Няма да развалям настроението на готвача. Сега ето какво, другарю Момиш-Ули. Искam да ви дам една извънредна работица. Опишете всичките си боеве, всичките действия на батальона. Приложете схеми...

— Слушам, другарю генерал.

— Трудностите няма да смекчавате. Горчилката вкусвайте с цялата й горчивина. Разбрахте ли ме? Колко дена ще ви трябват за това нещо?

— Надявам се за три дена да се справя.

— Не, за три дена няма да успеете. Нека да е една седмица. Ангелът пазител ни го позволява.

Аз го погледнах с недоумение: какъв „ангел пазител“? Панфилов ми обясни:

— Ангелът пазител на отбраняващия се е времето! Знаете ли кой е изрекъл тези думи? Клаузевиц, един от бележитите мъже на немския народ. — Панфилов помисли, повтори: — На немския народ... Вие, другарю Момиш-Ули, нали никога не сте се унизили да ненавиждате немците като нация, като народ?

— Никога! — твърдо отговорих аз. — Ако под знамето на пречупения кръст, на поробването, застане мой брат по кръв, казах, аз ще го ненавиждам. Панфилов изведнъж си спомни:

— Да, нали аз в края на краищата не ви казах какво е писал Ленин за отстъплението. Той е смятал, че изкуството да отстъпваш е също толкова важно в нашата борба, колкото и умението беззаветно, смело, неудържимо да настъпваш... Писал е, че опитът на

отстъплението трябва да се изучава. Разбрахте ли, другарю Момиш-Ули?

Той ми протегна ръка, ние се разделихме с ръкостискане.

Когато излязох от Панфилов, погледнах часовника си. Стрелките показваха към три.

Преди няколко денонощия по същото време бях напуснал къщурката на Панфилов във Волоколамск; плющеше дъжд, тътнеха оръдия, миришеше на изгоряло, всичко наоколо беше забулено с непрогледна пелена. А сега като че ли се беше върнала златната есен. От неизсъхналите локви, набраздени от ветреца, в очите удряха хиляди искрици, слънчеви петна.

Беззвучно си тананикам и се друсам на седлото. Лисанка върви с жив тръс, носи ме у дома — така в мислите наричам батальона си.

КАКЪВТО И ДА СИ...

1.

Ето го и село Горки... Едната страна на улицата е в сянка, на другата стъклата на прозорците горят в косите вече слънчеви лъчи.

Едва вчера завършихме похода през заграбената от немците земя, излязохме при своите. Зад един плет димят три походни кухни. Аха, значи обозът е пристигнал. Край кухните изпратените в наряд от ротите бойци режат дърва, белят картофи. А на улицата е пусто — ротите вече са изпратени на бойната линия. Спирам Лисанка пред къщата, където се е настанил моят щаб; изтичалият Синченко поема повода, аз влизам в стаичката на щаба.

Там вече е сложен телефонен апарат, до който дежури свързочник. На масата върху топографска карта е начертана отбранителната линия на батальона. Готовият за доклад Рахимов е сложил на края на масата листче с цифрите за наличния състав на подразделенията и други сведения.

Преглеждам листчето. И без доклад вече зная, че батальонът е отново силен, стегнат, послушен на ръката на командира. Човек може да си полегне, да се изтегне на кревата, да си почине телом и духом. Така и постъпвам. Просвам се на платнището, с което е покрито леглото, нагласявам по-удобно възглавницата, разкопчавам яката на рубашката.

— Сядай, Рахимов... Докладвай.

С приятна отпадналост слушам доклада. Някакъв шум пред прозорците отвлича вниманието ми. Обръщам глава.

— Рахимов, какво става там?

С тихи стъпки Рахимов излиза. След една минута се връща. Личи, че е развълнуван. Това негово напрежение мигновено обхваща и мен. В стаята нищо не се е променило, но сякаш глухо са забили барабани.

— Другарю комбат, разрешете да доложа.

— Какво има?

— Пристигнал е Заев с картечната двуколка.

— Заев ли?

Пред очите ми ярко изникна случилото се: избухващите мини, отдалечаващият се силует на обезумялата Лисанка, Заев с пръчка в ръка в картечната двуколка. Един миг и двуколката със Заев, с картечния разчет се понесе подир Лисанка, изчезна от бойното поле. И едва сега, два дена по-късно, Заев се е явил. Аз скочих. От отпуснатостта, от умората не остана и следа.

— Къде е той?

— На двора.

— Ами картечарите?

— И те са тук.

Овладеявам се. Барабаните вече не бият в слепоочията ми. Закопчавам, оправям рубашката, прекрачвам прага.

2.

Прорязалата прясна следа през двора, оплескана с кал двуколка стои в сянката на плевнята. Четиримата картечари, избягали заедно със Заев от бойното поле, се притискат до колелата. Само коларят Гаркуша вече се е заловил за работа, мъкне наръч сено за коня. Бялото конче си щипе непопарената още от студовете, сякаш отново раззеленила се в топлия ден трева.

Че къде е той, Заев? Крие ли се? Страх го е да ме погледне? Не, не се криеше. Дълъг, кокалест, той беше застанал до стената на плевнята, на най-видно място, и ме гледаше изпод вежди, изпод ниско нахлупената шапка.

На двора вече беше изтичал Бозжанов и сега стоеше до Заев, но като ме забеляза, звънливо изкомандува:

— Мирно!

Картечарите се изпънаха. Гаркуша захвърли сеното на земята, също се изпъчи. Само Заев не вдигна глава, не опъна рамене и продължаваше да стои, отпуснал дългите си ръце по шевовете.

— Страхливци! — казах аз. — Докато вие се развявахте в тила, честните бойци воюваха. За какво сте дошли сега? Как ще погледнете другарите си в очите? Имате ли съвест?

Слушаха ме мрачно. Между четиримата картечари беше и Ползунов, за когото само преди няколко дена с командирска бащинска гордост бях докладвал на генерала. Сега сериозните ясни очи на Ползунов бяха се помрачили.

— Имаш ли съвест, Ползунов?

Той намери в себе си мъжество да отговори:

— Другарю комбат, ние знаехме как ще ни посрещнете. И въпреки това си дойдохме.

— А защо не сте се върнали веднага? Защо не сте обърнали обратно веднага, щом сте видели, че вашите другари се бият?

Заев мълчеше. Отговори ми Гаркуша:

— Налетяхме на немци, другарю комбат. Обърнахме на друга страна. И там ни замлатиха.

— А после?

— После вече нямаше откъде да се промъкнем при вас...
Искахме да се върнем, немецът не ни пусна.

Аз заповядах:

— Заев! Вървете в щаба. А с вас, скитници такива, ще си поприказваме пак.

С натежало сърце рязко се обърнах и влязох в щаба.

3.

Не чаках дълго. Скоро дъските заскърцаха под тежките стъпки на Заев. След него в стаичката влезе притихналият Божанов. Заев се изпълна:

— Другарю комбат, явявам се по ваша заповед.

Въпреки обичая си, той не избоботи, а ясно изрече тези думи.

Аз седнах. Полегата ивица слънчева светлина падаше върху Заев. Едва сега забелязах, че беше облечен строго по форма. Май че нито веднъж по-рано не бях го виждал такъв. Върнал се днес в батальона, за да бъде изправен пред съда на своя командир — съд, от който той, престъпникът, беглецът, не можеше да очаква милост — Заев беше сметнал за необходимо да се обръсне, да изчетка шинела, да си сложи презраменните ремъци, тъй нареченото снаряжение, което не беше носил, откакто бяхме дошли на фронта. Пазвата на шинела, където Заев доста често мушкаше и личното си оръжие, и какво ли не друго, сега не беше издута; всички куки и копчета на шинела бяха закопчани. Сивата офицерска сукнена шапка с изтъркана емайлирана звезда, наушниците на която често висяха развързани, сега имаше спретнат вид. Само джобовите на шинела, издути и сега, напомняха за предишния размъкнат Заев. На фона на прозореца в снопа слънчеви лъчи ясно се очертаваше неговият профил: хлътналите слепоочия, издатината на скулата, след това пак хлътнатина — на бузата — и пак рязка издатина — широката долна челюст.

— Свалете снаряжението — заповядах аз.

Заев се освободи от презраменните ремъци, разкопча колана, свали кобура, сложи всичко това на масата.

— Свалете звездата! Свалете отличителните знаци!

Заев, разбира се, знаеше, че му предстои тази разплата, беше се подготвил за нея, и все пак по лицето му премина сянка, устата му се сви, още повече се навъсиха рунтавите му вежди. Обаче той се овладя. Напуканите сухи устни не се разлепиха, не се примолчиха за пощада. В дълбоко сложените очи, зорко впити в мене, нямаше молба. Заев мълком изпълни заповедта. Емайлираната червена звезда и

откъснатите от петлиците на шинела червени квадратчета също се озоваха на масата.

— Откъснете петлиците — заповядах аз.

Тракна вратата, появи се Толстунов. С обичайната си спокойна походка, с леко клатушкане той отиде при масата, където бяха струпани принадлежностите на воинската чест, и седна.

4.

— Петлиците! — повторих аз.

— Другарю комбат, може би ще ми разрешите да оставя петлиците.

— Не, откъснете ги!

Без да сведе поглед, Заев вдигна широката в кокала силна ръка... Раз, раз... Двете петлици са откъснати, хвърлени на масата. Сега Заев престана да бъде дори прост войник, аз бях му отнел и последния отличителен знак на воин.

— Изпразнете джобовете си! Сложете на масата всичко, каквото има в тях.

Покорен на заповедта, Заев се залови да разтоварва съдържанието на джобовете си.

На масата легна изтърбушен индивидуален превързочен пакет. В него бяха се запазили обличените с марля възглавнички от памук, ампулата с йод, безопасната игла, но бинтът беше измъкнат. Дойде ми на ума за бялата усукана от бинт превръзка, послужила за опора на дулото на ръчната картечница, когато Заев, стреляйки в движение, беше повел ротата си срещу немците. Ето я и нея, навита на топка, почти черна от кал, саморъчно направената презрамка — Заев я измъкна от джоба. От панталоните той извади носна кърпа, също изпоцапана със смазка, кибрит, отворен пакет цигари, празна червена кесия за тютюн с черни следи от пръсти, огромен джобен нож с прост дървен чирен. Когато допря джоба на рубашката, ръката на Заев се поспря.

— Това е лично, другарю комбат.

— Вади всичко!

Заев разкопча капачката и извади сплескала се пачка писма. Заедно с писмата в джоба бяха скътани и снимки. Най-отгоре лежеше снимка на шест-седемгодишно момче. То стоеше на стол, облечено с току-що огладена рубашка (надлъжните ръбове на ръкавите още не бяха се разпуснали след ютията), всичките копчета бяха закопчани до едно, кръстът беше силно пристегнат с колан. Породата на Заев се долавяше по хлътналите слепи очи, по силно развитите надочни дъги.

На фуражката беше зашита червеноармейска звезда. На снимката тя се аленееше, несръчно, по детски оцветена с водна боя. Аз само бегло зърнах тази снимка: Заев бързо я обърна наопаки. Обаче ръката му направи не съвсем сигурно движение — заедно с тази фотография тя прихвана и друга, която също се обърна с опаката си страна. Прочетох едър надпис: „На приятеля, на руския брат...“ Почеркът ми се видя познат. „На руския брат...“ Кой ли може да го е написал? Обърнах снимката. Пред смътно очертани в небето разклонения на Тянь Шан в летен ден сред казахстанската степ бяха снети двама души: мършавият дангалак Заев, недоволен от нещо, погледнал застрашително настрана, сякаш ей сега ще „сгази“ някого, и, кажи-речи, с една глава по-ниският от него, също полуизвърнал се, юначно изпъчил гърди, усмихващ се дебелобузест Бозжанов — неразделните командир и политически ръководител, нашите Крачун и Малчо.

— От кого са писмата? — попитах аз.

— От жена ми.

— Мога да ви уверя, Заев — казах аз, — че тези писма ще останат неприкосновени. Никой не ще ги прочете.

След като вързах стегнато пакета, сложих го на прозореца. Картичката, на която бяха снети Бозжанов и Заев, остана най-отгоре във връзката; канапът я пресече на кръст, зачеркна я.

— Всичко ли е това?

— Не другарю комбат.

От вътрешния джоб на шинела той измъкна продълговат прозрачен пакет, през който се виждаха бели ръкавици от чортова кожа. Спомних си за нощта, когато Заев ми обясни, че пазел бели ръкавици за Берлин. Спомних си — гордо възседнал дребното конче, с увиснали почти до земята дълги крака, той беше изхриптял: „Как смятате, другарю комбат, дали ще понаправим още това-онова по земното клъбце?“

Не, спомените няма да ме трогнат. Сметката ми с тебе, Заев, е приключена. На теб, загубилия честта си, престъпилия войнишкия си дълг, не ти предстои вече нищо да направиш. Или, по-правилно, само едно: безмълвно да приемеш наказанието.

— Сега всичко ли е?

— Да, другарю комбат, всичко.

Къде са се дянали постоянните му „ъхъ“ и „аха“ — тези думички, зарад които неведнъж е хокан от мене? Сякаш никога не ги е имало.

Казах му:

— Тютюна можете да си го вземете.

Заев прибра в джоба цигарите и кибрита. След това грижливо закопча всяка кукичка, всяко копче на шинела си. Тежката му ръка с изпъкнали на китката издатини на кокалите не трепереше, оставаше твърда.

След като се закопча, той се изпъна, застина.

5.

В стаята настъпи тишина. Аз вече бях произнесъл в душата си присъдата, бях взел решението: разстрел. Но си дадох още една минута за размисъл.

Всяка от сложените на масата вещи — и сгъваемият нож с дървен чирен, с дебело шило, с отвертки, към които Заев неизменно прибъгваше, когато разглобяваше и сглобяваше оръжие; и усуканият мръсен бинт, превръзката опора за леката картучница, който Заев досега беше мъкнал със себе си; и чудатата му покупка — ръкавиците за Берлин; и двете петлици със защитен цвят, с увиснали от тях конци — всяка от тях ме молеше: пощади!

Но в сърцето ми с огън беше записана повелбата на войната: „Ако проявиш страх, измениш, няма да ти се прости, колкото много и да се иска на човек да ти прости... По-рано може да са те обичали и хвалили, но какъвто и да си, зарад воинското си престъпление, зарад страха си, ще бъдеш наказан със смърт.“

Да, какъвто и да си!... Минутата на размисъл изтече.

— Рахимов!

— Аз, другарю комбат.

— Идете, постройте втора рота, постройте бойците, които са дошли с него...

— Другарю комбат, те обядват.

— Как тъй обядват? Кой им е разрешил да обядват?

Толстунов отговори:

— Аз разреших. Хората са гладни.

Най-сетне нервите ми не издържаха.

— А ние не сме ли гладували? Колко денонощия сме гладували, докато те са се разтакавали в тила.

— Добре, комбат — примирително каза Толстунов. — Нека си доядат.

Овладях се:

— Добре. Ще почакаме. А засега, Заев, мога да ви позволя да напишете писмо на жена си. Никакви други последни желания не желая да чувам. Вие ще бъдете разстрелян пред строя на ротата, която

сте командували, ще бъдете разстрелян от онези бойци, заедно с които сте избягали.

— Другарю комбат — промълви Заев. — Дайте ми възможност да умра честно. Дайте ми възможност да умра като редник в ротата си.

— Не!

— Другарю комбат, аз зная... Заслужил съм смърт. Аз сам не ще си позволя да остана жив. Макар до това да ме е докарала само една минута, тя ми отне всичко, отне ми живота. Но позволете ми да умра с чест. На разузнаване, в атака, от вражи куршум. Не съм се опитвал, другарю комбат, да се укрива от вашия съд, да се прехвърля в друг батальон, в друга рота. Изпратете ме при моите бойци, пред които съм се опозорил. Там ще бъда редник. И ще умра като честен войник. Другарю комбат, не ми отказвайте това.

За първи път Заев стана красноречив, заговори убедително, силно. Той беше така потресен, че се прероди. Вместо предишния чудака и шегаджия пред мен стоеше, стремително ме убеждаваше един нов, преобразил се Заев. Почувствувах, че се колебая. Но му отговорих, сякаш отсякох:

— Не! Не! Стига! Вървете в съседната къща. Напишете последно писмо на жена си.

Заев глухо, с труд изговори:

— Е, така да бъде... Слушам, другарю комбат.

И зачеркнат от братството на воините, той излезе, без да отдаде чест, без колан, без звезда, без петлици.

6.

Погледнах другарите си — Толстунов, Рахимов, Бозжанов.

Никой от тях не беше се осмелил да се намеси, дои като съдех Заев. Никой нищо не промълви и сега. Но говореха очите. Поведението на Заев, мъжественото му самоосъждане, дори силата на речта — тази неочаквана, кой знае откъде бликнала сила, с която ме помоли да му позволя да умре честно — бяха трогнали всички, породили съчувствие към осъдения. Три чифта очи крещяха: запази му живота, пощади го! Не! Какъвто и да си... Не, другари, не.

Проточилото се мълчание бе нарушено от Бозжанов:

— Хайде да обядваме. Всичко е вече готово.

Аз пророних:

— За къде си забързал? После...

Обаче Бозжанов продължаваше да се разпорежда!

— Разтребете масата. Пък аз сега...

Без да ме погледне в очите, той побърза да отиде в другата половина на къщата, където в печта се готвеше нашият обед.

Рахимов бързо разчисти място на масата, разгърна платнището си и с обичайната си акуратност подреди купчината вещи на Заев. Без да пести бялата хартия от оскъдните ни щабни запаси, той зави с нов чист лист петлиците, звездата, червените кубчета, сложи това пакетче в портфейла на Заев. След това погледна под око към снопчето писма и снимки, захвърлено на прозореца, но не се реши да го вземе. Сръчно опакованото, забодено с карфица тежко вързопче се намери на сандъка в далечния ъгъл на стаята.

А Бозжанов вече внасяше тенджерата с чорбата.

— После, после, Бозжанов — казах аз.

— Че как тъй, другарю комбат? Нали и без друго всичко е превтасало.

Толстунов подкрепи Бозжанов:

— Да обядваме, комбат. Има време, докато той там пише. Синченко, слагай чинии, дай хляб.

Аз дори и не бях забелязал кога и как в стаята се беше озовал Синченко. Той мълком нареди приборите, нарязва хляб. Мъчеше се да

не вдига шум, да не тракне с нож или чиния, гледаше надолу с вид на виновно дете.

Толстунов се обади:

— Комбат, разреши по чаша водка.

— Няма нужда.

— Че как тъй да няма нужда? Ние пък в какво сме се провинили, комбат? Нас защо ще ни онеправдаваш? Разреши преди ядене.

— Добре. Пийте, ако можете.

— И ти се чукни с нас, комбат. Синченко! Къде е манерката?

Синченко я подаде. Толстунов наля водка в чашите.

Всички мълком пиха.

Бозжанов кимна към снимката, която лежеше в снопчето, пресечена на кръст от канапа, нагоре с лицето.

— Знаете ли, другарю комбат, на какво се смея аз там?

— На какво?

— Застанахме ние с него да се снимаме, нагласихме се и изведнъж той видя в разположението на ротата една девойка. И кресна. А аз... Но това не е важно... Той, другарю комбат, винаги е бил чист човек. По-чист от мнозина...

— Това не ме интересува — рязко казах аз, за да пресека разговора за Заев.

Но разговорът продължи.

— Слушай, комбат — каза Толстунов. — По-добре ще е да го съди военният съд. Нали сега не сме в бойна обстановка...

— Как да не е бойна? Пред нас има противник.

— Все пак сме в почивка, боеве няма. Прати го в съда, нека съдът разгледа случая.

Аз мълчах. Толстунов продължи:

— Ако го осъдят на разстрелване, ще го разстреляме след съда пред строя на батальона. Ако го разжалват, нека изкупва вината си като редник.

— Какви съмнения може да има? — не се сдържах аз. — Разбира се, на разстрел за това, че в бой е напуснал позицията. Друга присъда не е мислима.

— Правилно е, аксакал, нека го съди съдът — промълви Бозжанов.

Не отговорих нищо. Ние се наобядвахме. Синченко раздигна масата.

— Рахимов! — казах аз. — Повикайте Заев.

След няколко минути в стаята отново влезе Заев. В ръцете си държеше изписан лист хартия.

— Написа ли на жена си?

— Да, другарю комбат. — Гласът на Заев звучеше твърдо, без да хленчи, без страх, той ме гледаше право в очите. — Писах й, че една позорна минута е погубила живота ми. Една минута! И за тази минута плащам с честното си име и с живота. Писах й да пожали сина, да не му казва истината. Момчето трябва да остане убедено, че баща му е загинал в бой.

— Добре. Сядайте. Рахимов, дайте на Заев плик.

Заев седна, сложи писмото в плика, надписа адреса.

— Запечатайте го, няма да чета вашето писмо.

Заев залепи плика, предаде го на мен. Аз казах:

— Рахимов, вземете един лист. Пишете: „До военния съд на дивизията. Препращам ви арестувания от мен бивш командир на втора рота от батальона ми Заев. В боя на 30 октомври т.г. край село Бики, Заев позорно побягна и увлече подир себе си част от ротата. Станал предател, изменник на родината, той заслужава едно-единствено наказание — разстрел пред строя. Моля съдът да разгледа престъплението на Заев и да ми го изпрати с присъдата на съда, за да бъде разстрелян пред строя на батальона.“ Написахте ли?

Взех листа, прочетох написаното, сложих датата, подписах се.

С този документ Заев бе изпратен под конвой в съда на дивизията.

ЗАЩО, ЗАЩО ИДВА ТОЙ?

1.

На другия ден следобед при нас неочаквано дойде Панфилов.

Аз изпълнявах дадената ми от генерала задача и пишех историята на боевете, водени от батальона. С грижите на Рахимов и Синченко за мене бе наредено работно кътче в стаята, заемана от хазаите, на тихо, на топло. Кой знае откъде появилата се малка маса с писмени прибори беше удобно сложена до прозореца. Хазаинът и хазайката се мъчеха да не ме безпокоят, аз почти не ги усещах. На масата растеше купчината изписани от мене листове.

Задълбочен в работата, изведнъж чух звънтене на подкови по кънтящата, скована от студа земя. Пред стъпалата тропотът секна.

В пруста се чува крачки. Вратата се отвори. С изненада видях генерала. Нахапани от студа, мургавите му бузи бяха се зачервили, квадратчетата на мустаците бяха хванали скреж. Беше облечен с дълъг до колената хубав кожух, стегнат в талията с колан. Край яката и на рамената кожата се беше набрала на гънчици и обхващаше хлътналите гърди на генерала.

Станах да посрещна госта, понечих да доложа, но Панфилов с усмивка ми протегна ръка.

— Ще ме пуснете ли да се погреея?

Той извади носна кърпа, избърса си мустаците, свали кожуха и ушанката, поздрави хазайката. Тя го попита:

— Чайче ще пиете ли? Да сложа ли самовара?

— Защо не? Няма да откажа.

Хазайката излезе със самовара.

— Как вървят работите, другарю Момиш-Ули? Поизмихте ли батальона? Баня организирахте ли?

— Да, другарю генерал.

— Как е материалното снабдяване? Ботушите кърпите ли? Обущарски материали има ли? Топлите фланелки пристигнаха ли?

— Не, другарю генерал, фланелките още не сме получили...

— Ех, че ги бавят тези работи нашите интенданкти... Ако утре ви се случи да се отбиете по работа в Строково, понагазете ги. Сложете си сабята и ги нагазете!

В село Строково, както знаех, се бяха разположили разни тилови отдели на дивизията. Следващите няколко въпроса на Панфилов засягаха също войнишкото житие-битие. После той попита:

— Как напредва описанието на боевете?

— Напредва, другарю генерал. Тъкмо с това се занимавам.

— Я ми прочетете, прочетете какво сте написали.

В тази минута от двора влезе с товар дърва съвсем побелелият, но още як хазаин. Той стовари цепениците до печката и се поклони на генерала.

Панфилов стана, протегна му ръка. Старецът погледна загрубялата си ръка, покрита с черни, запечени петна от дървесна смола.

— Не е дип чиста — със съмнение промълви той.

Панфилов стисна ръката на стареца.

— Мръсното от работа не е мръсно. Да не би да сте от дърварите?

— Резач... Във всичките къщи наоколо дъските са от мен бичени. Като ме помолят, и сега още ходя, занимавам се с бичене.

— Добре... Сигурно и войник сте служили?

— Тъй вярно... Служил съм, другарю... Не ви знаая името...

— Иван Василиевич. А вие как се казвате?

— Ние сме били адаши... Аз съм Иван Петрович.

— Може би ще поседнете при нас, Иван Петрович? Ето командирът на батальона ще почете за боевете. А ние, старите войници, ще го послушаме, ще покритикуваме.

— То би могло... Ами хайде друг път. Сега се занимавайте сами. Някой път гледаш: човекът все пише, пише... Пък не го знаеш какво е писал — не било или било?

Хазаинът изпъна грапавата си длан и добави:

— Туй, дето е било, е като смола, а дето не е било, като вода.

Той прехвърли през рамо въжето, с което беше вързал дървата, и се запъти към вратата.

Генералът каза:

- А да пийнете чай с нас ще дойдете ли?
— Чаец ще пийна... Обадете ми...

2.

— Интересен човек е вашият хазаин — проточи Панфилов, когато вратата се затвори зад стария резач. — Нали?

Аз не отговорих. Не ми се искаше да призная, че нищо не зная за хазаина си, че нито веднъж не съм поприказвал с него. Панфилов без съмнение долови объркването ми, но с нищо не го показва.

— Хайде, четете, другарю Момиш-Ули... Боевете по пътищата, първите ви спиралчета, за тях написали ли сте вече?

— Да, другарю генерал. Тази част е вече завършена.

— Ха така... Тъкмо с това и започнете.

Седнал до мене, Панфилов с интерес гледаше листчетата, които прехвърлях. Като отделих необходимите, онези, в които се говореше за боевете, водени по пътищата, на подстъпите към линията на батальона, от двете шепички, взвода на Брудни и взвода на Донских, започнах да чета на глас. В записките си бях се стремил по-точно да характеризирам замисъла на тези боеве, панфиловската спирала-пружина. Изкусно да се борим с малки сили срещу големи — такова беше предназначението ѝ. По-нататък аз пишех за онова, с което бяхме практически сполучили и с което не бяхме сполучили в тези боеве.

Панфилов внимателно слушаше. Не е изключено, че искаше да провери доколко съм усвоил уроците на войната; не е изключено, че още и още веднъж проверяваше плана си за приближаващото ново сражение.

Хазайката внесе кипящия самовар. Панфилов ѝ кимна — „сложете го“ — и продължи да слуша. Дочетох му заключителните редове и вдигнах очи. Генералът се усмихваше. От усмивката по-ясно личаха двете дълбоки бразди на бузите и мрежичката от плъзналите по слепите му очи бръчки. Видях, че Панфилов е доволен.

— Пред село Новлянское — заговори той — направихте спирала с взвод, а сега ще ви се наложи да пружинирате с батальона. Първо ще бъдете отзад, а после ще се озовете пред всичките войски. Как, къде, кога ще стане това — не знам. Но да се разбираме един друг, това е за нас, другарю Момиш-Ули, най-главното. Да се разбираме с половин дума! А понякога дори и без думи...

Аз разбирах генерала. Той живееше, гореше от своята идея — новото отбранително построяване, новия боен ред — все наново и наново се връщаше към нея. Как да нарека това състояние? В една книга бях срещнал израза „неотстъпно мислене“. По-хубаво май не може да се каже. Военачалникът творец непрекъснато пресмята, премерва в ума си всичките варианти, всичките възможности на предстоящия бой. Как да постъпя, ако боят се развие, тъй? Какво да предприема, ако работата се извърти еди-как си? Ето защо, такъв командир подробно, изчерпателно проверява всичко сам, настойчиво, дори дотегливо се връща към онова, за което неведнъж вече е говорил с подчинените си. Това, което за теб представлява поставена от него задача, той вече е преживял, премислил. И се радва, когато вижда, че го разбират.

3.

Обаче от време на време нишката на мислите на генерала ми се изплъзваше. Ето, той ме попита:

— Как е Ползунов? Май че е станал картечар?

Отговорих му, че Ползунов се е провинил и е отстранен от картечницата.

— Провинил ли се е? С какво?

— Побягна заедно със Заев, другарю генерал.

— А-а... със Заев... — проточи Панфилов.

И нищо повече не каза за това. Взе току-що прочетените от мен на глас листчета, хвърли бегъл поглед, спря се на името на Брудни.

— Ами как е Брудни? Командува ли ротата?

— Да, другарю генерал.

— Справя ли се?

— Един от най-добрите ми офицери, другарю генерал.

— Ами че нали вие бяхте го... нали бяхте го... Помните ли, другарю Момиш-Ули?

Попитах го:

— Нима и за това трябва да пиша?

— Не! Защо ще го пишете? — Панфилов помълча. — Не всичко, другарю Момиш-Ули, трябва да се доверява на хартията...

И пак заговори за друго:

— Между другото, готови ли са ви схемите за тези боеве?

— С това, другарю генерал, у нас се занимава Рахимов. Струва ми се, че още не ги е довършил. Разрешете да проверя.

4.

Схемите, над които доста се беше трудил Рахимов, още не бяха готови. Оставаше да се тушират и оцветят моливните скици.

Доложих за това на генерала. Масата, на която кълколеше самоварът, вече беше наредена за чай. Синченко подреждаше угощението. Поканеният на чай хазаин вече седеше на една табуретка.

Панфилов каза:

— Нека другарят Рахимов все пак ги завърши. Аз ще почакам. В това време ще си пийна с хазаина чай, ще си поприказвам с него.

Аз пак излязох, предадох на Рахимов думите на генерала. Моят началник-щаб имаше друга неотложна работа — трябваше да подготви утрешното преминаване на батальона във втория ешелон. Трябваше да се напише заповедта, да се разработят маршрутът, редът на движението на колоната и тъй нататък. Рахимов изрази опасението, че не ще успее навреме да ми даде за подпис необходимите разпореждания.

— Дайте, аз сам ще направя всичко това. А вие чертайте — казах аз.

— Защо е дошъл той, другарю комбат? — попита Рахимов.

— Не мога да разбера. Не мога да проумея. Казва, че се отбил да се постопли.

Взех някои материали за работа и се върнах при генерала. Той седеше заедно с хазаина пред самовара. Пред всеки лежеше купчинка дребно натрошена захар; те слагаха по едно късче в уста и пиеха чай.

— Седнете при нас, другарю Момиш-Ули. Ще пиете ли чай?

— Благодаря, другарю генерал. Ще ви помоля да ми разрешите да поработя.

За миг погледите ни се срещнаха. Проницателните очи на Панфилов живо блестяха. Стори ми се, че в тях се мярна упоритост. Той сякаш искаше да каже: „Ти, брат, няма да излезеш по-упорит от мене...“

— Моля, работете си, работете си — промълви той. — Не ми обръщайте внимание... Подготвяйте преминаването на батальона.

Неволно погледнах книгата, които държах в ръката си. Нима Панфилов беше успял да прочете отдалече поне един ред? Не, чисто и просто той разбираше с какво сме заети сега, знаеше грижите ни, всичко това му беше известно от край до край. Но все пак защо ли е дошъл? Зарад какво седи? Схемите ли? Добре, ще му направим схемите.

Потиснах неясното си, непонятно за самия мен раздразнение, настаних се на малката маса до прозореца и се залових да драця на един лист и да обмислям заповедта по батальона. Понякога с крайчеца на ухото долавях разговора на генерала с хазаина. Беседата им протичаше в дружески тон. Хазаинът вече говореше на генерала на „ти“.

— Да ти кажа аз, Иван Василиевич, от сърце... Все пак с вас, партийните, тежичко се живее.

— Вярно е — потвърди Панфилов. — Ние, комунистите, сме мъчни хора.

Погледнах под око генерала. Нито в ъгълчетата на очите, нито под черните квадратчета на мустаците му не се забелязваше нито сянка от усмивка. Странно — такъв мек, внимателен към хората, за всички достъпен, той каза за себе си: „Ние сме мъчни хора.“ И веднага го обясни:

— Още през гражданската война за това е писал Ленин... Ние, комунистите, за селячеството сме мъчни хора. Помните ли онези години, Иван Петрович?

Руслото на разговора направи завой към миналото. От време на време пак се вслушвам.

Въздрезгаво, както винаги, звучи гласът на Панфилов:

— Да не съм се родил комунист? Ехе, колко нещо е било преживяно дотогава... В седемнадесета година бях още съвсем зелен, люшках се, колебаех се. В ръцете ми пушка. Ами какво да правя с нея? Къде да стрелям, в кого?

Обажда се и хазаинът: и той посрещнал седемнадесета година с пушка; и той не можал веднага да разбере срещу кого да насочи оръжието. Аз се мъча да се задълбоча в работата си, но не мога да не се вслушвам в думите на Панфилов. Сега той говори за някакъв епизод от войнишкия си живот:

— Долу войната и толкова! Захвърлих пушката. Да се маха по дяволите...

— А, не е хубаво. Позор — осъжда го хазаинът.

— А пък аз я захвърлих и си тръгнах. И изведнъж, срамът ме накара да се спра. Каква я забърка ти, войниче? Втурнах се обратно. Ето, Иван Петрович, каква минута е имало в моя живот.

Неволно пак поглеждам генерала. „Минута в моя живот“. Защо ли го каза той това? Но Панфилов като че ли не ме и вижда. Продължавам да пиша. И отново се вслушвам.

— И още един случай имаше — звучи гласът на Панфилов. — Ходих цяла нощ, не можех да намеря своите. Да си кажа истината: плаках. Нали съм командир, как ще се явя, как ще обясня.

Странно: за кого говори той? Дали не за мене? Дали не говори за онзи тежък час, когато бях бродил в тъмата, загубил своя батальон?

От горещия чай на почернелия, нарязан от дълбоки бръчки врат на генерала е избила лека пот. Извивката му, който знае защо, ми се вижда пак упорита. За миг Панфилов обръща глава към мене:

— Вие си работете, работете си, другарю Момиш-Ули. Не ни обръщайте внимание, моля ви се.

5.

Отново усетих пристъп на раздразнение. „Защо седи тука? Какво му трябва?“ Наложих си воля да не мисля за това и се задълбочих в работата.

Дрънна чайникът, забълболи врялата вода от самовара. Панфилов напълни отново двете изпразнени чаши. Пиенето на чай продължаваше.

Разговорът, както ми се стори, беше се отклонил от големите теми. Панфилов, с присъщата му сериозност се интересувахе от приходите на резача, тарифата на линеен метър за дъски, за бичмета, за летви.

Рахимов най-после донесе схемите. Генералът веднага се залови да ги разглежда. Изглежда, пак беше доволен.

— Другарю Момиш-Ули, мога ли да взема това със себе си? Ще покажа на някой и друг как се оформят щабните документи в батальона.

— Другарю генерал — намеси се Рахимов, — това още не е напълно завършено.

— Вие смятате, че на началството наполовина работа не се показва?

— Би трябвало да се доработи, другарю генерал.

— Е, хайде, доработвайте...

Панфилов още веднъж прегледа една подир друга схемите на първите ни боеве, първите спиралки. И сякаш за да потвърди някакви свои мисли, изведнъж каза:

— А посоката на погледа — същата!

Като забеляза моето недоумение, той се разсмя.

— Нима не си спомняте как ние с вас се снимахме? Как фотокореспондентът откри между нас прилика? Не сме си приличали, а посоката на погледа ни била същата... Ще рече човек: празни приказки. И той ги изтърва случайно. Но когато след това обмислях нашите с вас разсъждения за съветския човек, това нещо ми дойде на ума: посоката на погледа... Разбрахте ли ме?

— Не съвсем, другарю генерал.

— Че как така? У по-старото поколение, у онези, които със своите ръце извършваха революцията, разбирането за дълга се роди по-другояче, отколкото у вас, у младите. На онези се е налагало да решават: срещу кого да воюват, зарад какво да воюват? А вие... Вие сте наши потомци по кръв. Потомци. Случва се, погледнеш някой юноша. Какво бащино има в него? Като че не прилича на баща си. А посоката на погледа същата. Съгласен ли сте, другарю Момиш-Ули?

6.

В пруста се чуха нечийи крачки. От студа нахълта Толстунов.

— Здраве желая, другарю генерал... Инструктор по пропагандата, старши политически ръководител Толстунов.

— А, другарят Толстунов — каза Панфилов. — Тъкмо днес ви споменавахме. Да, да, началникът на политическия отдел днес се отбива, при мене.

Толстунов слушаше генерала опънал се като струна.

— Не ви споменавахме с лошо — продължи Панфилов. — Свободно, свободно, другарю Толстунов. Чувствайте се свободно.

Стори ми се, че генералът промълви с някакво особено изражение и тези обикновени, прости думи: „Чувствайте се свободно.“ Но той тутакси заговори за други неща — за предстоящия ни на следния ден преход, за работата с гражданското население, за бойната подготовка на батальона.

— Помагайте на командира на батальона, другарю Толстунов. Във всичко му помагайте. Укрепвайте неговия авторитет. Разбрахте ли ме?

— Да, другарю генерал.

— Преместете се, а след това ще дойда при вас, както обещах, да отпразнуваме новата квартира. Че къде се скри хазаинът? Къде е хазайката? Искam да се сбогувам с тях.

Ние изпратихме генерала. Изтрополиха подковите на отдалечаващите се коне. Толстунов ме попита:

— Комбат, за какво беше дошъл той?

Грубоватото му лице изглеждаше съвсем искрено.

И изведнъж, неочаквано за самия себе си, аз казах:

— Струва ми се, че ти по-добре от мене знаеш.

— Какво говориш? Откъде ще зная.

— Е, и аз не зная. Отби се да се посгрее, да пие чай. И толкова...

7.

Едва през нощта, когато поотхвърлихме от належащата работа, от която нямахме време за размишления, когато и в щабната стаичка, и при хазаите всички заспаха, а аз в тишината, при светлината на сложената на масата газена лампа седнах да пиша по-нататък историята на батальона, мислите за идването на генерала ме накараха да оставя перото.

Наистина, защо ли, защо ли идва?

Може би, за да реши окончателно дали да остави моя батальон в резерв? Още веднъж да провери доколко ми са близки, понятни неговите замисли? Да се разбираме един друг от половин дума... Струва ми се, днес той повтори това два пъти.

Попита ме за Ползунов... Премълча, когато споменах името на Заев... Напомни ми за Брудни... „Нали вие бяхте го... Помните ли, другарю Момиш-Ули...“ Разказа пред мене как самият той хвърлил пушката... „Ето каква минута е имало в моя живот...“ Разказа как загубил своите.

Дявол да го вземе! Та той е идвал заради Заев! Не, откъде ще знае какво решение съм взел за Заев? Ами не е ли могъл да узнае чрез Толстунов? Предишната вечер Толстунов не си легна до късно, все седя, писа политическото си донесение. И още вчера го изпрати. Дали не е писал за Заев? Да, на генерала всичко беше известно.

Панфилов никога не беше отменил нито една моя заповед, нито едно разпореждане. И на Толстунов каза: „Помагайте на командира на батальона, укрепвайте неговия авторитет.“ Генералът сигурно имаше право сам, със собствената си власт, да спре или съвсем да прекрати делото в съда. Той има власт и да не потвърди присъдата, да замени разстрела с разжалване. Но когато дойде при мене, на два пъти каза: „Да се разбираме от половин дума...“ Да, аз разбирам.

Аз извадих от полевата чанта, окачена до мене, на облегалката на стола, запечатания плик — писмото на Заев до жена му. „Една минута! За тази минута плащам с честното си име и с живота...“ Повъртях плика. Не, няма да го отворя, нямам право да чета отправените не към мен последни предсмъртни редове на Заев. Сложих плика обратно в

чантата. Спомних си зачеркнатата накръст от канапа снимка: разсърдения нескопосан Заев, застанал до добряка Бозжанов.

Не, по дяволите тези трогващи сърцето картини.

По дяволите колебанията! Щом си побягнал от бойното поле, ще бъдеш разстрелян!

Разбирам, другарю генерал, защо сте идвали. Но няма да направя това, което искате от мене, няма да оттегля документа, който съм подписал. Можете сам, със своята власт, да запазите живота на човека, който ни предаде в боя. От мене няма да дочакате такова нещо!

ПЕТНАДЕСЕТТЕ КАПКИ

1.

На другата сутрин Рахимов ми дава списъка, в който са изброени нуждите на батальона.

Списъкът е голям: трябва ни коне, каруци, оръжейна смазка, гранати, патрони, превързочни материали, медикаменти, сапун, газ, ботуши, топли фланелки — същите фланелки, за които предишния ден ме попита Панфилов.

Впрочем между другото той ме посъветва: „Понагазете сам интендантите в Строково... Сложете си сабята и ги нагазете...”

Май, че точно това ще направя.

— Синченко, оседлай конете.

2.

Надалече се е проснала редицата къщи в село Строково. Тук са се настанили много от тиловите отдели на дивизията. Пред колхозната плевня бойци бързо разтоварват, няколко камиона, докарали сандъци с бойни припаси. Към другия край на селото с шейни по прясна пъртина карат намирисващи на риба бъчви, пресовано сено, сухари в плътни книжни чували.

Край една от къщите на куп дървета са накацали като ято десетина-дванадесет млади лейтенанти с нови-новенички шинели, с неизподраскани, неожулени колани. Без да разпитвам, разбирам: изпращат ни попълнение. Някои от тези юноши, едва вчера или завчера излезли от военното училище, не чули още как свири над ухото куршум, сигурно ще попаднат и в моя батальон. Е, ще се бием заедно за Москва!

Отбивам се при интенданта на дивизията полковник Сиромолотов. Него действително трябваше да го нагази човек. Не бърза да се раздели със запасите си. Доказва ми, че трябвало да се обърна не към него, а към полка, понеже батальонът се снабдявал само чрез полка. Представям му заповедта на командира на дивизията, че моят батальон е негов резерв. Сиромолотов въпреки това се опъва. Продължавам да го убеждавам. Че нали това е недомислие! Той иска всичко, което ще получи батальонът, първо да пропътува до предната линия, в полка, и тогава, след разтоварване, претоварване, да тръгне по същите пътища обратно към тила на дивизията, в моя резервен батальон. Тези доводи хващат място. Разглеждаме моя списък. Нарядът е най-послед подписан — още утре ще получим от склада необходимото.

3.

Разделям се с интенданта, излизам на улицата. Синченко е довел Лисанка.

— Другарю комбат, видях Заев...

— Къде?

— Ей в оная къща.

Синченко посочи къщурка с изпочупени стъкла. Пред вратата крачеше часовой. До нея, пред дървена къща, също дежуреше часовой. Там бяха се настанили прокуратурата и военният съд на дивизията.

Минавам край къщата. Спирам. Скачам от Лисанка, запътвам се към съда. Часовоят повика дежурния.

— Кого търсите, другарю старши лейтенант?

— Искам да разбера какво става с делото на Заев. Защо досега няма присъда?

— Ей сега ще направя справка. Почакайте малко.

След две-три минути при мене излезе военният следовател, възрастен, сериозен човек. В ръка държеше папка от дебела кафява хартия. Чернееха се букви: „Дело...“

Представих му се, попитах:

— Делото на Заев не сте ли разглеждали още?

— Много е хубаво, другарю старши лейтенант, че сте дошли. По вашия рапорт съдът не може да пристъпи към разглеждане на делото.

— Защо?

— Първо, изпратили сте документа без номер и без печат...

— В батальона аз нямам никакви печати.

— Второ — продължи следователят, — за даване под съд е необходима санкцията на полковия командир.

— Искате да кажете, че нищо не сте направили?

— Почти нищо... Снех само показанията на арестувания. Той ги написа сам. И всичко си призна. Можете да ги прегледате.

Следователят ми подаде папката. Отворих я, видях своя рапорт, след това събрали се на едно листче показания на Заев. С твърд, четлив почерк беше написано: „Аз извърших военно престъпление, побягнах от бойното поле“. По-нататък в няколко реда се изброяваха

утежняващи вината обстоятелства. „Побягнах с двуколката, на която се намираше картечница. Виновен съм и за бягството на бойците картечари.“ В показанията си Заев не се оправдаваше. Така и беше писал: „За престъплението ми няма никакви оправдания.“

Най-суровият прокурор надали би могъл да обвинява по-непреклонно, отколкото го беше направил самият Заев. Той вече беше подписал присъдата си.

Погледнах към къщата, където държеха арестуваните. И изведнъж в един от прозорците видях Заев. Обрасъл с червеникава четина, той беше притиснал чело към чернеещата се без стъкла напечка на рамката, беше впил поглед в мене.

И изведнъж извърших нещо, което до преди една минута не бях вярвал, че мога да извърша.

Аз скъсах папката на късчета. Скъсах всичко — и моя рапорт, и показанията на Заев. Вятърът завъртя в кръг, отвя парчетата разкъсаната хартия.

— Заев! — креснах аз.

Той замря, пръстите му се впиха в рамката на разбития прозорец, погледът блесна. Следователят се възмути:

— Какво правите? Вие нарушавате законността. Аз ще доложам...

Аз вече се бях опомнил. Наистина, не биваше да се постъпва така.

— Другарю следовател, разрешете да го освободя. Нека изкупи вината си в бой.

Следователят не се успокои веднага, нарече ме правонарушител, после махна с ръка, разреши да освободя Заев. Обаче повтори, че за поведението ми ще бъде доложено на командира на дивизията.

След няколко минути освобождаването на Заев беше оформено.

Връчих на часовоя документа и извиках:

— Заев, върви в батальона!

Той мигновено изскочи от къщата.

— Слушам, да вървя в батальона, другарю комбат.

Без да чака да повтори заповедта си, той се завъртя, както прилича на войник, наляво и потегли с големи крачки. Вървеше все по-бързо и по-бързо.

Ето че изчезна зад къщите, зад завоя на улицата. Аз имах още работа в Строково. След като се отбих при началника на санитарната

част и някои други тилови отдели, съпровождан от неизменния Синченко, потеглих към батальона.

4.

В двора на нашата къща ме посрещна Бозжанов. Макар че в очите му просветваше хитринка, той се мъчеше да се покаже разтревожен и ме попита:

— Другарю комбат, какво се е случило със Заев? Той дойде тука.

— Зная — казах аз.

Престорената тревога веднага се изпари от кръглата физиономия на Бозжанов. Той засия, наруши чинопочитанието и изтича в къщата пред мен.

След него влязох в щабната стаичка и аз. Целият ми малък щаб беше налице. Заев вече беше сварил да се обръсне, да се измие. Би могло да се каже, че през почернялата му кожа свети някаква невидима лампичка. Той стоеше мирно по шинел, без колан и без петлици, с ушанка без звезда.

— Къде е снаряжението му? — попитах аз.

Бозжанов тутакси се втурна при сандъка, измъкна грижливо опакования, забоден с безопасна игла вързоп, отвори го.

— Сложете си, Заев, всичко, каквото сте имали — казах аз.

Толстунов, Бозжанов, Синченко се заловиха да докарват Заев. Рахимов извади конец и със сръчни бодове за една минута заши петлиците на яката на шинела.

Бозжанов сложи в джоба на рубашката му пачката писма и снимки, Толстунов закопча колана и копчетата на шинела. Синченко успя набързо да лъсне с четка тежките ботуши на Заев.

Сега Заев стоеше с всичките отличителни знаци на офицер.

— Пак ще командуваш втора рота — казах аз.

— Слушам, другарю комбат, да командувам втора рота!

От полевата си чанта извадих плика, надписан с почерка на Заев.

— Ето писмото до жена ти. Можеш да го скъсаш.

Заев пое плика. Малко се позамисли.

— Не, няма да го скъсам...

Той огледа всички, които присъствуваха в стаята. И без да сведе очи, каза:

— Когато изкупя вината си, тогава ще го скъсам...

5.

След като предадохме отбранителната линия на сменелото ни поделение, ние тръгнахме вечерта на поход, потеглихме към тила, във втори ешелон.

Маршрутът ни минаваше през селото, където се намираше щабот на дивизията.

Върви батальонната колона, моите войници, с които съм делил мъките и радостите. Гледам ги, мисля си за съдбата на един, втори, трети.

Врагът е спрял, но прехвърля насам, към Москва, нови сили. Бойците знаят: ние сме резервът на Панфилов. Чакат ни нови и може би още по-тежки боеве.

Влизаме в селото. В прозорците няма нито една светлинка. Навред — по покривите, в канавките, по полетата — се белее пресен сняг, който мъждиво отразява светлината на звездите. Ясно личи пътят. Изпреварвам с коня колоната, проточила, се почти на цял километър.

Отмерено крачи строят.

Изведнъж чувам да ме вика адютантът на Панфилов:

— Другарю старши лейтенант, генералът ви моли да се отбиете за една минутка.

В затоплената, ярко осветена, добре позната стая седи Панфилов с началника на дивизионната артилерия полковник Арсениев. И двамата са се навели над картата. С прави, ветрилообразно разклоняващи се линии на разни места по нея са набелязани секторите на обстрела.

— Другарю генерал, явявам се по ваша заповед... старши лейтенант Момиш-Ули.

— За това, как ви казват, зная... Всичко зная, другарю Момиш-Ули.

Естествено разбрах: генералът вече знаеше за всичко, което бях забъркал в прокуратурата. Панфилов помълча, погледна картата.

— Ето на, занимаваме се с полковника, подготвяме за противника няколко изненади... При това използваме отчасти вашия

опит... Онова, което до вчера е било случайност в боя, ще се помъчим утре да го приложим съзнателно.

Разбира се, генералът не беше ме повикал, за да изрече тези думи на одобрение. Но дори и сега, преди да ме нахока (помислих си: нима това ще стане в присъствието на полковника? Нима генералът дотолкова ще ме унизи?), Панфилов все пак сметна за нужно да оцени заслугите ми, да ме похвали по свой начин, не с възклицанието „Добре си воювал!“, а делово: „Подготвяме, като използваме вашия опит.“

— И много точно отмерваме, другарю Момиш-Ули — продължи той. — Вие сте били артилерист, знаете какво нещо е точността. И бих искал за в бъдеще да ви пожелаая... Или, ако нямате нищо против, да пия с вас по чашка. Искане ми се да се чукна с вас за... Е, вие ще ме разберете.

— Другарю генерал, и аз ще се присъединя — обади се полковникът.

— Не, това не е за вас. Това е само за онези, които... — Панфилов се позабави. — Батальонният командир ще ме разбере. Другарю Ушко, дайте ни две чашки. И походната ни аптечка.

На масата се появиха две чашки и дървено, лакирано в светъл цвят сандъче с надпис: „Походна аптечка“. Панфилов наля в едната чашка вода, извади от аптечката шишенце с възтъмна течност. На стъклото личеше надписът: „Опиум“.

Мигновено си спомних как се бях занимавал с церене.

На Панфилов беше известна историята за конската доза. Сега той наля в чашката вода, отпуши шишенцето и взе да сипва, отсечено броейки капките:

— Една, две, три... Тринадесет, четиринадесет, петнадесет... Е, стига толкова... Петнадесет капки...

След това отброи петнадесет капки и в другата чашка.

— Заповядайте, другарю Момиш-Ули. Точна доза. Да се чукнем за точното отмерване. Разбрахте ли ме?

Генералът се чукна с мене и пи. Ща не ща, трябваше и аз да пресуша чашката си.

— Чудновата е вашата наздравица — промълви полковникът. — Няма ли да ми обясните, другарю генерал, каква е тази работа?...

— Не. Това е наша тайна. Е, да вървим, другарю Момиш-Ули. Ще погледнем как минава вашият батальон.

6.

Наметнал полушубката, генералът излезе на външното стълбище. Аз минах край него по стъпалата. Като ме видя, Синченко доведе конете.

Беше ми горещо. Петнадесет капки! Получих урок от генерала...

В тъмата, разпръсквана от белотата на снега, се чуваше отмерената крачка на батальона. Подир картечната двуколка вървеше втора рота. Начело маршируваха двамина — леко привелият се с тялото напред, махащ с дългите си ръце командир на ротата Заев и набитият нисичък Божанов. Забелязал по всяка вероятност белите чорапи на Лисанка, познал генерала, Заев се озърна, отривисто кресна.

— Стегни се!

И започна да брои:

— Едно, две... Едно, две...

Когато се изравни със стълбището, където стоеше Панфилов, той гръмовито изкомандува:

— Глави наля-во!

И рязко обърна глава към Панфилов. Послушна на командата, ротата удряше крак на минаване пред генерала.

— Ще ми разрешите ли да си вървя? — промълвих аз.

Генералът мълком се вглеждаше в стройно отминаващите редици.

— Не, няма да види немецът Москва, няма да я види! — полугласно изрече той.

В леката мъгла ми се стори, че Панфилов се усмихна.

— А посоката на погледа е бащината — неочаквано промълви той. — Моля, можете да вървите. Довиждане, другарю Момиш-Ули.

ПОВЕСТ ЧЕТВЪРТА

ЖЕНАТА ДА НАПУСНЕ СТРОЯ!

1.

Пак съм във фронтовия блиндаж при своя герой.

Момиш-Ули гледа през малкото, току под покрива прозорче, отвъд, което се чернее нощта. За какво ли мисли? Къде ли са го пренесли мислите му? Ето той тихичко изтананика:

*„Дай да пием, дружке драга,
от младежките ми дни...“*

През времето на нашето запознанство, вече не много скорошно, но не и отдавнашно, бях успял да забележа: Момиш-Ули притежаваше верен и развит музикален слух, знаеше и помнеше доста песни, старинни романси, оперни арии. Понякога обичаше да изпее някоя и друга фраза от обширния си, както можах да установя, музикален репертоар, отговаряща на мислите му.

— Откъде знаете, толкова много песни, Баурджан?

Очаквах въпросът ми да остане без отговор. Момиш-Ули винаги постъпваше така, когато го разпитвах за нещо, засягащо лично него. Обаче сега той пое дим от цигарата си и каза:

— Едно време имаше една девойка Рахил, която ме водеше по театри и концерти. Тогава аз бях студент в Ленинград.

— В Ленинград ли?

— Да.

— Че как сте попаднали там?

— Това е дълга история.

Баурджан млъкна с явното намерение да не говори повече на тази тема. Аз го помолих:

— Разкажете ми за Ленинград, за тази девойка.

— Защо?

— Като писател аз трябва да го зная. Искате ми се да ви опозная по-разностранно.

— Аз не разказвам на вас.

— Не на мен ли?

— Не на вас, а на поколението. Би било глупаво и неблагородно да вмъквам в разказа собствената си биография.

Аз въздъхнах. Как, с какви доводи да накарам този неотстъпчив човек да промени убеждението си?

2.

— Щом вече сме заговорили за жени — продължи Баурджан, — вместо разни врели-некипели, с които понякога е позволено да се прегреши в землянките, да кажем нещо за жените във войната, в сражаващата се Червена армия.

В дните на битката, пред Москва аз, командирът на батальона, решавах този проблем просто: на жената не ѝ е мястото в бойните части. Кратко и ясно. И целият проблем е отсечен като със сабя.

Никога нито една жена не беше крачила в батальонната колона, не беше заставала в нашия строй. Но ето че веднъж...

Всъщност за този случай е трябвало да разкажем на страниците на предишната ни книга, където са описани първите боеве на батальона, отстъплението ни към Волоколамск. Защо пък да не се върнем към онези картини, към нашия невесел нощен поход.

... В мрака батальонът крачи в ротни колони по кишавата, размръзнала се земя. Движат се бойци, движат се оръдия, двуколки с картечници, каруци с бойни припаси, след това пак бойци.

Ние напускаме тази земя, измъкваме се от примката. Селата надясно и наляво от нас са вече заети от врага; останала е само една тясна пролука; трябва да се възползуваме от мрака, от часовете на нощта, за да изпълним заповедта, да се изтеглим при своите, да се съединим с частите на дивизията.

Колоната води Заев. Неговата рота е начело. Той неуморно крачи, размахал дългите си ръце. Минават редици бойци, минават впрягове. Ето я и безстопанствената команда — загубилите командири си, частите, прилепилите се към батальона войници. Води ги политическият ръководител Бозжанов. Към тях се е присъединил и инструкторът по пропагандата Толстунов.

От седлото — аз бях на кон, пропусках край себе си колоната — от седлото можах да видя: до Бозжанов и Толстунов крачи някакъв трети човек. Това пък какво е? Пола? Не може да бъде! Сторило ми се е... Не. Между мъжките силуети се мяркат крачета с ботинки, мярка се пола...

И аз извиках:

— Стой!

Колоната спря.

— Жената да напусне строя!

Нерешително се отдели и се приближи женска фигура.

Аз изкомандувах на бойците:

— Ходом-марш!

Колоната тръгна. Толстунов и Божанов останаха край пътя.

— Коя си ти?

В тъмата прозвуча женски глас:

— Фелдшерка... Презимето: Заовражина...

Толстунов добави:

— От село Василиево... Бяга от немците, комбат.

— Какво е това безредие? Защо не сте ми доложили? Кой е разрешил да се допускат жители в батальонната колона?

Божанов понечи нещо да отговори, но аз го прекъснах:

— Без разговори! По местата си!

— Ами аз? — попита девойката. — Нима ще ме оставите при немците?

Измъкнах джобното си фенерче, натиснах копчето. Снопът светлина изтръгна от тъмата руско моминско лице, широки ноздри на възкръгъл нос, трапчинка на брадичката. За миг видях сериозни тъмносиви очи. Девойката тутакси замига, заслепена от внезапната светлина. Наведох фенерчето надолу, лъчът освети черно есенно палто, презрамките на сложена на гърба торба, увиснала отстрани фелдшерска чанта. След това ивицата светлина падна по-долу върху евтини, прости чорапи и покрити с кал, сигурно сръбнали водица, невисоки ботинки. Поиска ми се още веднъж да видя погледа ѝ. Леко повдигнах фенерчето. В слабия отблясък пак можеха да се различат обърнатите към мене сиви очи, в които нямаше страх. Пак се учудих на тяхната сериозност.

Да, за нея е настъпил сериозен час! Родното пристанище е изоставено, въжетата са отсечени от бравата на войната. С ботинки, с набързо приготвена полупразна торба, девойката беше застанала в редиците на последния изтеглящ се батальон на Червената армия, беше тръгнала с нас. Великото време, великата война я бяха призовали.

Фенерчето е изгасено.

— Как се казваш? — попитах девойката.

— Варя.

— Е, хайде, Варя, ще те изведем. Върви си, където вървеше. Скоро ще стигнем. Там ще кажа: ето, Варя, при своите сме. И ще поемеш...

— А с вас не може ли?

— С нас не може.

3.

Отвъд заетото от немците село Долгоруковка — ние го заобиколихме — радостно ни посрещна помощник-началник щаба на полка, лейтенант Кургански. Появата му означаваше: стигнали сме при своите!

Кургански беше ни докарал подарък — две каруци бял хляб, съвсем пресен, изваден през нощта. Гледах тези покрити с брезент коли, колелетата с бляскащата стомана на наплатите, прорязали път към нас от Волоколамск, и беззвучно си пеех; „Ние сме при своите! Ние сме на земя, която е в ръцете на нашите!“

Сипваше се зора, стелеше се утринна мъгла. Реших да прикрия батальона в горичката, да оставя хората да се нахранят, да си починат.

Заедно с бойците закрачи към гората и Варя. С черно палто, черна баретка, с торба на гърба. Пак я повиках от строя. Тя се приближи, озърна се да погледне отдалечаващата се колона, вдигна очи към мен. Сега, в утринната неярка светлина, чертите на лицето ѝ — едрите, рязко изпъкващи устни, извивката на ноздрите, откритото чело, правият път на тъмните, ненакъдрени коси — тези черти ми се видяха по-нежни, отколкото през нощта, на фенерче.

— Е, Варя... Ето го пътя. Потеглай.

Устремените към мен тъмносиви очи се наляха със сълзи. Аз не се трогвам много от женски сълзи. Но тази девойка май не плаче често. Тя промълви:

— Сама?

Дожаля ми за нея. Наистина, не е лесно да тръгне сама в тази мъгла.

— Добре, Варя. Ще вървиш с нас още малко.

— Ами не може ли с вас да си остана?

— Не. Ние, Варя, сме воини. Ще те изпратим, ако искаш да служиш в армията, малко по-нататък в тила. А в батальона девойки не ни трябват.

Заведох я в санитарния взвод при Киреев, нашия фелдшер.

— Киреев,верявам ти тази девойка. Казва се Варя Заовражина. На колко си години, Варя?

— Деветнадесет.

— Аз имам тъкмо такава дъщеря — каза Киреев.

— Зная, ти си баща... Предавам ти я на съхранение до Волоколамск. Строго да я държиш, като дъщеря.

На Варя за сбогом заръчах:

— А ти да внимаваш: с някого тука да не завъртиш любов. Дръж се, както прилича на почтена съветска девойка.

Тя се изчерви. В погледа ѝ прочетох. „Защо ме обиждаш?“

4.

Надявам се, че помните как се стекоха след това обстоятелствата. Аз се полакомих: поиска ми се да измъкна изпод носа на немците скритите от нас снаряди и оръдия, за които не ни бяха стигнали конете; заповядах на Божанов да вземе разпрегнатите, артилерийски теглачи и да докара всичко, което е било изоставено. Божанов потегли с конете, с войнството си. А по разните краища на горичката, където се укривахме, заехтя стрелба, разгоря се бой. Изстрелите на оръдията се сляха в непрекъснат тътен. Аз чаках Божанов. Без него не можех да мръдна. Валякът на боя се приближаваше. Наложих ми се да дам заповед: да се вдигнат хората, да копаят окопи за кръгова отбрана.

Аз обикалях ротите заедно с Рахимов. В щабната колиба се връщахме покрай санитарния взвод. Иззад дърветата долетя гръмогласен смях на няколко здрави гърла. Каква е тази работа? Ранените надали така ще се кикотят.

Закрачих по посока на гласовете. На полянка край ручей пращеше огън. В едно казанче се топлеше вода. На опънато наблизко въже беше простряно току-що опрано бельо — санитарни престилки, марлени салфетки, чаршафи. За да бъда справедлив, ще кажа: простряното бельо учудваше с белотата си, постоянният му жълтеникавосив оттенък сякаш беше се изпарил. От кървавите петня и дамги не беше останала и следа.

И всичко това бе направила Варя! Тя переше тука, досам ручея. Беше си свалила палтото. Вместо него връз роклята беше сложила рубашка. А вместо ботинките, по милостта на някой неизвестен за мен добряк (да не е Киреев?), девойката беше вече успяла да обуе войнишки плъстени ботуши. Беше се навела над сложен на един пън леген, ръкавите ѝ — запретнати, сапунената пяна пръскаше изпод зачервелите се широки ръце.

Край работещата девойка се бяха разположили, сякаш притеглени тука от някакъв магнит, кажи-речи, всичките ми герои начело с току-що обръсналия се Толстунов. Брудни, без когото нищо не минаваше, когото смятах за образец на дисциплинираност, изпълнителност, сушеше край огъня Варините обувки.

Не, ненапразно бях се придържал към правилото: не ѝ е мястото на жената в бойна част! От всички страни стрелят; обстановката и дяволът не може я разбра; всеки момент можем да се видим обкръжени, а командирите се усукват край една фуста. Варя ме забеляза, усмихна се и показа едрите си красиви зъби. В усмивката ѝ се четеше: „Ето че си имам работа, ето че и от мен има нужда.“

Командирите, малко смутени, застанаха „мирно“. Наблизо, край санитарните каруци, забелязах Киреев и викнах:

— Киреев, при мен! Така ли се грижиш ти за девойката? Защо си ги пуснал тука тия юнаци?

— Че как мога аз, другарю комбат, да се оправя с тях? Те са командири, пък аз съм...

— Пък ти си баща! Аз ти я доверих като на баща. Всеки, който се доближи до нея, си длъжен да гониш с властта на баща.

— Сгреших, другарю комбат. Не посмях.

— Друг път да не грешиш. За тези, които не те послушат, ще докладваш на мен. Разбра ли?

Обърнах се към Рахимов и заповядах:

— Изпратете незабавно всички тези герои и девойката при мене, в щаба.

Обърнах се и си отидох.

5.

Кажи-речи, по стъпките ми при щабната колиба пристигнаха повиканите. Заедно с тях и Варя, с войнишките ботуши, с черното си палто, с черната барета. Всички бяха се поуплашили, само Толстунов се мъчеше да си придаде независим вид и се усмихваше.

— Толстунов! Защо се хилиш, когато се явяваш при командира на батальона?

— Комбат, какво те е прихванало? Защо се нахвърли върху нас? Че нали ние...

Аз го прекъснах:

— Вие, другарю старши политически ръководител, не сте мой подчинен, но ако имате намерение да влизате с мен в пререкания, бъдете така добър да напуснете батальона.

Толстунов премълча.

— Ами ти, Филимонов? Рота ли командуваш, или си излязъл с госпожица на разходка в гората?

Филимонов беше много чувствителен към всяка забележка, която му правех пред другите. Той беше, както ви е известно, кадрови командир, бивш граничар. Според убеждението му, което не криеше, само граничарите умееха да носят службата. Докато слушаше мъмренето ми, той се червеше, пребледняваше, на скулите му играеха буци. Аз продължих.

— Искаш да пощадя самолюбието ти? Няма да го пощадя! Ти се усукваш около всяка фуста!

— Другарю комбат, това е за първи път...

— Да мълчиш! Нима не разбираш обстановката? Нима не разбираш, че отвред могат да се появят немци? Всеки е длъжен да бъде на мястото си.

Хубавичко си изпати и Брудни. След като нахоках героите, казах:

— Вървете... А ти, Заовражина... Ако се държиш така...

— Божичко, как?

— Сама знаеш! Защо насъбра около себе си тези мъжоря?

— Не съм ги събирала. Съвсем не съм искала...

— А защо им даряваше усмивки? Запомни: за най-малкото провинение, за кокетничене — чуваш ли? — ще те сложа ей на този пън и ще те насека със сабята на парченца! А заедно с теб и тези, които те ухажват. Разбра ли? Питам те: разбра ли?

Тя едва изрече:

— Ра... разбрах.

... Най-после ние, батальонната колона, стигнахме във Волоколамск. Както крачех начело на колоната по асфалта на главната улица, видях на тротоара началника на санитарната част на полка доктор Гречишкин. Отбих се при него, размених някоя и друга дума, почаках, докато се изравнят с нас каруците на санитарния взвод. На една от каруците седеше, киснеше на дъжда с черното си палтенце Варя. Спрях каруцата.

— Варя, слизай! Докторе, ето ви подарък. Това е работлива, честна девойка. Също бъдещ лекар. Избяга с нас от немците. Тя ще ви бъде полезна, ще гледа ранените. Сигурен съм, че няма да стане нужда да ми натяквате.

Докторът се ръкува с Варя и каза:

— Да получи човек препоръка от нашия батальонен командир, не е лесно. Ще намерим за вас място, Варя.

Девойката ме погледна за сбогом. В сивите ѝ сериозни очи се таеше и благодарност, и обида. Стиснах възкоровата ръка на Варя.

6.

Известен ви е по-нататъшният боен път на батальона, който стана резерв на командира на дивизията. След като преградихме пробива пред Волоколамск, ние пак бяхме отрязани, пак, без да нарушим строя, реда, си пробихме път при своите през заета от немци земя.

И ето най-после батальонът е на почивка. Останали отново в резерв на Панфилов, ние бяхме заведени във втория ешелон на пет-шест километра от предната линия. Ротите се разположиха на полето, изкопаха си войнишки квартири-блиндажи. А щабът на батальона и специалните поделения се настаняха в село Рождествено.

В началото на ноември 1941 година студът стегна по-рано. По целия фронт пред Москва продължаваше оперативната пауза. Неуспели да си пробият път към Москва, без да се спрат, несполучили да сломят нашата съпротива, немците съсредоточаваха свежи сили, подготвяха нов натиск. А засега воюваше артилерията. Ухото ни свикна с еднообразната, понякога зачестяваща канонада. От време на време противникът сипеше огън и върху нашето селце. Немците, трябва да им го признаем, не ни приучаваха към безгрижие. Нощем човек не можеше да запуши на открито: хитлеристите често хвърляха десетина-двадесет мини по пламнала клечка кибрит, по огънчето на една цигара. И все пак след тежките боеве горе-долу спокойно си почивахме. Затишието позволи тържествено да отпразнуваме седми ноември, двадесет и четвъртата годишнина от Великата октомврийска революция. От Казахстан за празника изпратиха за нас, дивизията на Панфилов, подаръци: прочутите огромни алмаатински ябълки, бонбони, вино.

Без да забележим, започнахме да свикваме с този бит на временно спокойствие, дори започнахме да си ходим на гости.

Тази вечер, за която сега ще стане дума, аз седях над тетрадката си, продължавах записките за боевете на батальона. Беше се събрал целият ми малък щаб. Толстунов и Бозжанов бяха братски полегнали на широкото легло, позволили си бяха с мълчаливото ми разрешение да подремнат след обeda. Рахимов се занимаваше с работа, която му

беше присърце (биваше го за нея), тушираше схеми — графическо приложение към моите записки.

Вратата се отвори.

— Другарю комбат, разрешете.

На прага стоеше фелдшерът Киреев. Стори ми се, че има лукав вид, че добродушните му устни ей сега ще се разтегнат в усмивка. Той сниши гласа си:

— Произшествие, другарю комбат.

Толстунов веднага се събуди, седна. Бозжанов полуотвори замрежените си още от дрямка очи, повдигна глава. Лицето му беше порозовяло от съня.

— Какво произшествие? — попитах аз.

— Дъщерята пристигна на гости.

— Дъщерята? Твоята ли?

— Моята. Варя Заовражина. Нали не сте забравили?

Тука би трябвало да се напише: „Раздвижване в залата.“ Толстунов свали босите си крака на пода. Бозжанов отметна шинела, който за момента заместваше одеяло, мигновено загуби сънливия си вид. Дори Рахимов сложи настрана молива. Аз промълвих:

— Къде е?

— Не поиска да влезе при вас, другарю комбат.

— Я гледай ти... Наплашила ли се е?

— Не... Чака покана.

— Охо! Горда е, а?

— Горда.

— Хайде, покани я. Ще се радвам да я видя. Далече ли е?

— Тука. Пред къщата.

Аз изкомандувах:

— Я, другари офицери, да се сложи всичко в ред!

Впрочем разпореждането се оказа излишно. Толстунов вече беше навил партенките, обуваше си ботушите. Бозжанов възвърна цялата си подвижност: шинелът точас се озова на пирона; смачканото платнище, което покриваше дюшека, сякаш само се опъна; по къдравите черни коси на Бозжанов се поразходи гребенче. Рахимов в това време хвана метлата, подкара към ъгъла купчинка боклук.

— Киреев, покани гостенката. Не карай момичето да чака. Синченко!

От пруста се чу:

— Аз.

— Имаме гости. Слагай самовара.

— Вече шуми.

Скоро, съпроводена от побавимия си, Варя пристъпи прага на щабната ни обител. Сега тя беше с военна униформа. Вместо палтото — втален шинел. Ботинките, както и огромните плъстени ботуши, подарени на Варя в батальона, бяха отстъпили мястото си на леки маломерни ботушки, които, изглежда й бяха по мярка. На скрилата косите войнишка ушанка, както се полага, имаше тенекиена червеноармейска звезда. Варя ми отдаде чест.

— Другарю батальонен командир — каза тя, — по ваша покана ви се представям. Военен фелдшер Заовражина.

— Военнослужащите, другарю фелдшер — отговорих аз, — се представят на командира, както гласи уставът, само в три случая: с ново назначение, когато напуска или при завръщане от отпуск. Във всички останали случаи се явяват. Ясно ли ви е?

— Да.

— А сега, Варя, можеш да свалиш доспехите си. Сядай. Бъди ни гостенка.

Варя пак вдигна ръка до ушанката, козирува. Доволна от униформените дрехи, от правото си да козирува, от ловкостта си при това още непривично за нея движение, тя изведнъж се усмихна. Обаче тозчас стисна устни. Усмивката изчезна като улучена с куршум.

— Варя, каква е тази работа? — обади се Толстунов. — Достраша те да се усмихнеш?

Тя отговори:

— Страх ме е от вашия комбат. Той ми е забранил. Ако се осмеля, ще ме сложи на пън и ще ме насече със сабята на късчета.

В тъмносивите й очи, които бях виждал ту сериозни, ту радостни, ту овлажнели от напирани сълзи, се мярнаха искрици смях. Като забелязах, че Божанов едва се сдържа да не прихне, рязко се обърнах към него, но... Но нали не бива човек да бъде вечно строг, трябва да умее и да се пошегува, и да понесе шега. Аз се разсмях и казах:

— Жегна ме... За гостенката, Варя, забраната се отменя. И да се условим: за зверствата ми повече да не споменаваш.

Все пак от още едно желание не можах да се отърва.

— Другарю комбат — обади се с невинен вид Киреев, — оставям ви я на съхранение.

Гледай го, и той ми плаща със собствените ми думи. Какво да правя, трябва да го преглътна.

— Добре. Можеш да си вървиш. Ще понаглеждам дъщеря ти.

8.

Варя свали ушанката и шинела, прокара длан по косите си, разделени на две с прав път, поопъна рубашката, явно големичка за нея, твърде широка в рамената и яката, скъсена с тропосан на бърза ръка подгъв. Затова пък широката ѝ военен образец пола беше добре ушита, добре докарана. Като се приближи отново към мен, Варя заговори:

— Другарю комбат...

Аз я прекъснах:

— Варя, за тебе не съм комбат. Наричай ме старши лейтенант.

Тя замълча. Сивите очи ме гледаха сериозно.

— Ами ако ви помоля? Може ли да ви наричам комбат?

— Е, хайде — съгласих се аз. — На гостенин мъчно се отказва.

— Няма ли да си вземете обратно разрешението?

— Обратно ли? Не, Варя. Затръшнех ли някоя врата, не я отваряй! Подарил ли си нещо, не го отнемай!

— Вярно! — Варя изведнъж отново застана „мирно“. — Щом е така, разрешете ми, другарю комбат, да се представя. Не да се явя, а да се представя.

— А, виж какво било... Не! Да я оставим, Варя, тази тема. Сядай... Синченко! Какво става със самовара?

Девојката огорчено си замълча. Обаче щом Синченко домъкна самовара, щом започна да нарежда съдове за чай, тя се залови да помага. Засноваха, зашетаха широките ѝ възчервени ръце. Във фаянсовия чайник, който служеше за запарване, Варя откри куп влажен употребен чай. Синченко понечи да вземе чайника от нея.

— Дай да го хвърля.

— Че защо? — възмути се Варя. — Та това е най-доброто средство против праха.

Тозчас влажните чаени листенца се пръснаха по пода. Бозжанов не без лукавство подхвърли:

— Другарят Рахимов току-що помете.

Варя само поклати глава. После погледна незалепения още за зимата прозорец и каза:

— Другарю комбат, разрешете още някой да влезе.

— Кой?

— Чистият въздух.

Всички се засмяха. Прозорецът веднага бе отворен. Едва в тази минута, когато в стаята изведнъж стана по-светло, видях колко омацани, прашни бяха стъклата. Навън цареше ранна руска зима, вееше, през отворения прозорец прехвърчаше сняг и още във въздуха се топеше.

Варя разтребваше с не по-малък жар, отколкото веднъж беше прала на брега на ручея. Стаята е най-послед подредена, проветрена. Няма нито боклук, нито прах, стъклата са избърсани, съдовете чисти. Може вече да седнем на масата — сега поне сме богати: на постлания вестник има наредени консерви, калъп масло за чай, салам, бисквити и дори две парчета шоколад от нашата командирска дажба.

9.

Тъкмо когато сядахме да пием чай, пристигна още един гост — лейтенант Мухаметкул Исламкулов.

В нашия летопис вече бегло го описахме. Сега ще се запознаем с него наново.

Той не нахълта в стаята с шапка и шинел, както бяхме свикнали да го правим в нашия бит на загрубели войскари, а използва пруста, за да се съблече, и влезе по рубашка, с непокрита глава, с приветлива, сдържана усмивка — снажен, хубав, казах. Всичко в него галеше окото: широките, малко закръглени, силни рамене, правият врат, който крепеше голяма, добре сложена глава. Над откритото изпъкнало чело лежеха много черни, още по-черни от моите, вчесани назад коси. Веждите над широко прорязаните големи черни очи се извиваха на две правилни дъги. Скулите не бяха издадени, те се криеха под матови, пламнали сега от студа, достатъчно пълни бузи.

Май че веднъж вече ви разказах, че в старите времена казахите са се делили на три главни рода: род на воините, към който принадлежа аз; род на съдиите, повечето от тях дебели, от който водеше потеклото си Божанов, и най-последно род на дипломатите. От този род Исламкулов беше наследил хубавото си телосложение.

На влизане се поклони. Бяхме вече имали случай да воюваме лакът до лакът, преди около две седмици, заедно бяхме гонили немците край село Новлянское, куршумите ни бяха побратимили. Сега, дошъл на гости, Исламкулов би могъл да се втурне към мене с разтворени обятия. Не, той сдържано, скромно се поклони.

Аз го посрещнах, радостно стиснах красивата му тънка ръка. След това го заведох при Варя.

— Е, другарко военен фелдшер...

Девојката тозчас се изправи, изпъна се.

— Запознай се с лейтенант Исламкулов. Той е командир на рота в друг батальон. Човек с висше образование, представител на нашата казахска интелигенция. Разбира се, осъжда моите зверства, смята ме за коравосърдечен. Между другото, Варя, имай предвид — и батальонният му командир не е много строг.

Варя нищо не отговори, само се поизчерви. Изглежда, аз пак я засегнах.

— Баурджан — промълви Исламкулов, — отдавна исках да ти кажа, но докато воювахме, все не оставаше време... Отдавна исках да ти кажа: кай жере, аксакал!

Последните три думи, с които той като че ли правеше равностойност на отдавнашните ни спорове, бяха изречени с известна тържественост. Преведени, те значат: „Ти си прав, старей!“ Старей... Че нали съм с пет-шест години по-млад от Исламкулов. Никога той, казахът интелегент, познавач на древните ни народни обичаи, не беше ме наричал с почетното звание аксакал. Напротив, по-рано, още в Алма-Ата, постоянно сме били противници в споровете. Дошъл сега на гости, той ми изрази признанието си на величавия език на нашите акини^[1]. Аз склоних глава в знак на благодарност.

[1] Акин — народен поет-певец в Казахстан. ↑

10.

На масата се подхвана оживен разговор. Аз поглеждах Исламкулов, който разказваше за себе си, за ротата си, и си спомнях нашите срещи, беседи, разногласия. В споровете Исламкулов обичаше да разсъждава, да намира доводи. Резкостта в приказките, резкостта в жестовете не бяха по неговия нрав. Дори когато хокаше някой подчинен, той претегляше думите си, мъчеше се да бъде убедителен.

В миналото неведнъж откровено ме беше осъждал. Един път ние двамата, командири от запаса, участвахме във военен сбор край Алма-Ата. След цял ден занятия в планините аз водех батареята си на нощувка. Уморени бяха конете, войниците. Близко до лагера изкомандувах: „Запей!“ Но умората беше толкова голяма, че никой не започваше. Аз извиках: „Надясно, кръгом!“ — и върнах батареята обратно в планините. Занимавахме се още два часа. Вече по тъмно потеглихме назад. На същото място, където батареята не беше изпълнила командата, пак викнах: „Запей!“ Този път запяха.

Вечерта в моята палатка дойде Исламкулов. „Така не бива, Баурджан. Ти постъпваш прекалено жестоко, прекалено сурово.“ — „Не, бива! Всяка заповед трябва да бъде изпълнена. Трябва това да влезе в кръвта, да стане втора природа.“

Исламкулов тогава не се съгласи. А сега, след като беше минал през много боеве, изпитал стихията на войната, влезе с думите: „Ти си прав, аксакал!“ Възможно е и аз да трябваше в отговор на това да му направя признание. Нали и той е бил не по-малко прав. Обаче онази вечер тези мисли, признавам си, останаха моя тайна.

Междувременно се свечери. Запалиха газена лампа. В съгласие с правилата за светломаскировката Синченко плътно затъмни прозорците. В кръга на хвърляната от лампата светлина като че ли потесен стана и нашият кръг на трапезата. Пихме по чашка водка, още по една.

Отказала дори да лизне от водката, Варя наливаше чай, мълчеше. Аз я погледнах.

— Исламкулов, кажи си ти думата... Тази девойка се моли да я взема в батальона. Пък аз не съм убеден, че на жената не ѝ е мястото в

строя. И ако не греша, в това са съгласни с мене пълководците от всички времена.

Исламкулов отговори:

— Ти си забравил за гражданската война. А освен това Отечествената война променя много разбирания. Онова, което по-рано се е смятало за немислимо, сега става възможно, понякога дори необходимо.

11.

Вратата пак се отвори. Влезе дежурният по батальон, лейтенант Тимошин. Едва прехвърлил възрастта на юноша, винаги чистосърдечен, той се отличаваше наред с това със своята скромност, свенливост. Смутено извърнал очи от нашата трапеза, той промълви:

— Другарю комбат, разрешете да доложя. В една къща не е достатъчно маскирана светлината. Аз давам нареждане, а ме наричат нахалник.

— Кой?

— Една млада жена... И аз не мога нищо да направя.

— Не можеш ли? Бавачка ли ти трябва?

Тимошин сведе очи.

— Вземи двама бойци — заповядах аз. — Доведи тази жена тука. И всички, които завариш в къщата ѝ, също доведи тука. Разбра ли?

— Слушам, другарю комбат.

Ние продължихме да пием чай. Не на място прекъснатия разговор за това, дали на жената ѝ е мястото в строя, не се поднови. Заговорихме на други теми.

След четвърт час Тимошин въведе в стаята красива жена с начервени устни.

— Защо ти, красавице, не се подчиняваш на общия ред? А отгоре на това и оскърбяваш един командир!

Тя се опита да се възмути:

— Какво значи „красавице“? Какъв е този израз?

— Охо, каква е смела... Тимошин! Завари ли при нея някого?

Тимошин позамълча.

— Да, другарю комбат.

— Кого?

Юношата лейтенант явно се чувствуваше неловко. В него, изглежда, се бореха добросъвестността и деликатността. Като не можа да се реши да назове гласно пред всички името на заварения, той премълча.

— Доведе ли го? — продължавах да разпитвам аз.

— Да. Той, другарю комбат, е тука. В пруста.

— Дай го тук. Ще го видим, красавице, твоя покровител.

И след една минута пред нас се изправи — как мислите, кой? — ротният командир Ефим Ефимович Филимонов. Той влезе начумерен. Изпръхналите му от вятъра бръснати бузи винаги бяха възчервени. Сега му се изчерви и вратът. Обаче в тази неприятна за него минута Филимонов съумя да запази вида на образцов воин. Съвсем по правилата той тракна токове, отдаде ми чест и дето се казва, откъсна ръка от шапката.

На масата звънна смях. Погледнах под око засмялата се Варя — предмет на тъй скорошните ухажвания на Ефим Ефимович. Варя тозчас си затисна устата с ръка.

На скулата на Филимонов рязко изпъкна, заигра мускул. Ето че, тъй да се каже, той е вече наказан. Може май да кажа „Върви си!“ и да се огранича с това. Не, не мога да отслабя воинската възискателност.

Начервената жена още си даваше кураж, переше се. Аз ѝ казах:

— Вие сте нарушили реда в крайфронтowa зона. Не сте се подчинили на заповедта на дежурния по гарнизон. Давам ви два часа време да се стегнете. И след два часа да ви няма в това село!

Тя пак започна да се възмущава.

— Мълчете! — сопнах се аз. — Филимонов!

— Аз, другарю комбат.

— Ще изпратиш дамата си до село Голубцово и ще я оставиш там. За изпълнението ми доложи.

Филимонов се навъси още повече, но отговори:

— Слушам!

— Укроти познатата си.

Той се позабави, захапа горната си устна. Вероятно му се искаше да помоли да променя заповедта, но дисциплината надделя. Той промълви:

— Да вървим.

Тонът му беше твърд. Жената се смири.

След излизането им в стаята стана тихо. Толстунов и Божанов бяха забили поглед в чашките си, сецяха се, види се, за някои свои грехове. Исламкулов, както си е редно за гостенин, не се намеси в домашните ни дела. Толстунов най-после вдигна глава, усмихна се, обърна се към Варя:

— Заовражина, нима въпреки всичко искаш да служиш под началството на този свиреп командир?

— Искам — простичко отвърна тя.

— Не, Варя — казах аз. — В редиците на батальона аз няма да допусна жена! И повече да не приказваме за това.

Такова беше решението ми. Кратко и ясно! Отсечено като със сабя!

Струва ми се, достатъчно дрънкахме, другарю летописец, за жени. Наистина на почивка това понякога може да се позволи... Но почивката на батальона, спирането за изпушване на една цигара във великата битка вече наближаваше своя край.

ПАНФИЛОВ НИ ГОСТУВА НА ОБЕД

1.

Една вечер ми се обади Панфилов.

— Здравейте, другарю Момиш-Ули. Как се чувствувате? Как върви животът?

— Благодаря ви, другарю генерал. Живеем нормално. По устава.

— С какво се занимавате сега?

— Преглеждам, другарю генерал, тетрадката си. Поправям едно-друго. Завършвам, другарю генерал, това, което сте ми заповядали.

— Завършвате ли? Успяхте ли? Радвам се, много се радвам, другарю Момиш-Ули... Утре ще дойда при вас на обед. Нали не сте забравили обещанието си?

— Какво обещание, другарю генерал?

— Да сготвите месо с ориз. У вас май има специалисти по тази част.

— Да, има.

— Че кои са?

Учуден в душата си от неизтощимото любопитство на генерала, отговорих:

— Политическият ръководител Бозжанов обича понякога да готви. Доста добре докарва националните ни ястия.

— Ще опитаме... Тогава чакайте ме, другарю Момиш-Ули, утре на обед.

Такъв беше този вечерен разговор по телефона. Генералът като че ли се беше обадил на някой добър познат: „Как се чувствувате, какво правите, чакайте ме за обед.“ В гласа му, винаги въздрезгав като у всеки стар пушач, не прозвуча нито една началническа нотка.

През нощта изведнъж се събудих. Равномерно похъркваше Толстунов, почти недоловимо дишаше насън Рахимов. Навън цареше тишина. Не се чуваше нито един-единствен звук на войната. В мислите

ми внезапно се мярна: „Успяхте ли?“ Защо го беше казал генералът?
Какво е искал да каже с това?

2.

На другия ден Панфилов пристигна малко преди уречения за обед час.

Както работех в стаичката си, видях: пред портичката спря шейна. С калпак, с дълъг до колене кожух, Панфилов леко скочи на замръзналата, понапращена със сняг земя. Набързо поопънах рубашката си и го посрещнах вън, на стъпалата.

— Другарю генерал! Първи батальон от Талгарския полк, намиращ се в резерва на командира на дивизията, заема...

— Да вървим, да вървим... Не е лято. Ще настинете.

Той влезе в пруста и широко отвори вратата, която водеше там, където пред силно напалена руска печка се извършваха тайнствата на кулинарията. Тъкмо в този момент вързалият бяла, не дотам чиста престилка Бозжанов с ръжена беше измъкнал от пещта голяма, глухо клокаща чугунена тенджера, а старият готвач Вахитов играеше ролята на наблюдател. През време на почивката Бозжанов беше успял да понапълнее. Озареното му от жарта на пещта кръгло лице лъщеше. Той се обърна, за миг се стъписа, после захвърли ръжена, дръпна престилката, изпъна се пред генерала.

— Здравейте, другарю Бозжанов — промълви генералът. — Ще видим колко знаете да готвите. Пък обядвайте, моля ви се, и вие с нас.

Панфилов загледа облачето пара, което излизаше изпод капака, пое въздух с ноздрите си.

— Хубавичко мирише... Много ли сте наготвили?

— Много, другарю генерал. Ще стигне и ще остане — весело отговори Бозжанов. — Но ще ни трябва още един час.

— Може и два — каза Панфилов. Той извади джобния си часовник, погледна го, поглади с палеца изпъкналото му стъкло. — Другарю Момиш-Ули, да използваме това временце да поприказваме с ротните командири. Имате ли нещо против?

— Слушам. Ей сега ще ги събера.

Аз се обърнах, за да повикам Рахимов, но той, нечуващият се, небиещ на очи началник-щаб на батальона, вече беше в стаята, стоеше до мене.

— Рахимов, обади се в ротите. Повикай командирите.

— Не, ще направим иначе — каза Панфилов. — Вземете, другарю Рахимов, моята шейна. И докарайте командирите тука.

С тихи стъпки Рахимов излезе.

— А в това време, другарю Момиш-Ули, ние с вас ще пореботим. Къде е работната ви маса?

3.

Заведох генерала в стаичката си. Той се съблече, прехвърли през рамото на новичката си куртка каишката на полевата чанта, която досега беше висяла отгоре на кожуха, и доста прегърбен, се приближи до масата. Там лежаха разните ми книжа — тетрадката с описанието на боевете, оръфана, изкарала службата си карта, на която бяха завинаги отбелязани походите и отбранителните линии на батальона, бойният устав. Панфилов с интерес огледа книжното ми стопанство. Мургавите му, изпъстрени с бръчици пръсти посегнаха към червеното книжле на устава; Панфилов го взе, като че ли искаше да го отвори, но промени решението си, сложи го обратно на мястото му. След това извади кутия цигари „Казбек“, почерпи ме, потършува в джоба на полушубката, измъкна запалка, щракна няколко пъти. Искрите не можаха да възпламенят фитила. Побързах да му поднеса клечка кибрит. Панфилов запуши повъртя с досада запалката, мушна я в джоба.

— Сядайте, другарю Момиш-Ули. Сядайте до мене.

Той извади от полевата чанта своята карта. Пред мен отново изникна фронтът на дивизията, рядката верига на отбраната ни пред Волоколамск. Обсегът на картата отсичаше част от улиците на града, завзет преди две седмици от немците. Селца, малки селища край гарите, кантони, отделни, отбелязани с кафява боя височинки, зелени острови на горите, лъкатушни междуселски пътища, само тук-там шосирани, малки блата, долове, рекички и най-последно, пресичаща листа, водеща направо към Москва черта на Волоколамското шосе — тука предстояха нови жестоки боеве. Настръхналата червена линия на нашата отбрана не беше навсякъде сключена. Тук-тامة, където нямаше пътища, зееха пролуки. Аз знаех, че тези пролуки са простреляни, виждах на картата червените ромбчета на оръдията, огневите позиции на артилерията, знаех, че битката за Москва, както и досега, ще бъде битка за пътищата, и все пак, като погледнах картата на генерала, също както и преди десетина дни, когато той за първи път ме запозна с новото отбранително построение на дивизията, сърцето ми се сви. Зад предната линия, в дълбочина, освен позициите на артилерията и

охраната на щаба на дивизията бяха отбелязани само окопите на моя батальон пред село Рождествено.

Като се повгледах, видях, че от това селце, където сега седях до Панфилов, в разни посоки към фронта водеха няколко пунктирани линии, нанесени с прост черен молив.

— Тука, другарю Момиш-Ули, е набелязана вашата задача.

Панфилов прокара пръст по всяка от тези раздалечаващи се като ветрило линии.

— Вашият батальон е единственият ми резерв. Къде ще удари противникът, ние не знаем. Трябва да сме готови да запустим всяка дупка. Ето ви пет направления. Пет участъка. Отбележете ги на своята карта.

Разгърнах още неслужил в бой нов лист от картата. Панфилов взе моя молив и сам очерта крайните точки на петте маршрута. Той съпровождаше това с разбор как би могла да се обърне работата, ако противникът удари така или иначе. Обикновената му шеговитост бе изчезнала, той говореше много сериозно.

— Трябва да проучите всичките тези маршрути. Обмислете, поработете над тази задача. Разбрахте ли ме?

— Да, другарю генерал.

— Смуцава ли ви нещо? Мислете, мислете зарад противника.

Аз влязох в ролята на немския военачалник и без затруднение приложих елементарната военна хитрост. Съсредоточил тайно главните сили, нанесох спомагателен, а не много далече от това място и така наречен демонстративен удар, отклоних в тази посока резерва на Панфилов и едва тогава неочаквано се устремих напред с главната групировка, устремих се към Волоколамското шосе, към неговата проточила се към Москва, незаградена вече от никого лента.

Панфилов ме слушаше и кимаше. Очевидно вече неведнъж беше прехвърлял в ума си тези възможности.

— Тъй, тъй — промълви тон. — Ненадейно? Тайно? Ех, другарю... Виноват... господин командущ. Че дайте заповед да се съсредоточават в горите, където не може да проникне чужд поглед. Готов ли сте на това? Зимни дрешки имате ли си? Готов ли сте да лишите войските си, на които е била обещана светкавична война, лятна военна разходка, да ги лишите от всякакви удобства, от печки, от топли къщи през студовете? Решавате ли се на такова нещо?

В качеството си на немски командущ бях принуден да призная:
— Не, не се решавам.

— Няма значение — иронично ме утеши Панфилов, — ще дойде време, когато вие, господин противнико, ще бъдете готов за това... Войната, другарю Момиш-Ули, трябва да се приема в реалния ѝ вид. Да виждате врага такъв, какъвто е. Срещу вас е съсредоточена развратена, разбойническа армия. Свикнала да воюва с удобства. С грабежи. С изпращане на колету у дома... Разбира се, те ще опитат и друг вид война. Но засега... Командувайте, командувайте. Надхитряйте ме.

Продължих да действам на мястото на противника. Панфилов правеше разбор на действията ми.

Ето че той погледна през прозореца, вслуша се в нещо. Някъде далече нарядко бумтяха оръдия.

— Чувате ли? Немецът прострелва артилерията си... Внезапно нощно прехвърляне ли? Ами новото прострелване? То ще ги издаде, ако ние умеем внимателно да слушаме.

Откъм фронта пак долетяха гласове на оръдия.

— Ако умеем внимателно да слушаме — повтори Панфилов.

Изведнъж той живо се обърна към мене, надзърна ми в очите.

— Признайте си, нали на езика ви се върти въпросът: ами Волоколамск?

Беше отгатнал. Потвърдих, че действително си спомням за Волоколамск. Там резервът на Панфилов, моят батальон, бе отклонен настрана от направлението, в което бе насочен главният удар на немците.

— Защо ли се е случило това, другарю Момиш-Ули? Как са могли да измамят вашия генерал?

Той с интерес чакаше отговора ми.

— Фронтът е бил скъсан, другарю генерал.

— Да, линията на фронта. За това ние с вас вече беседвахме. Хипнозата на линията, на старата линейна тактика. От това сериозно трябва да се отървем. Не само аз, но и вие, и вие, другарю Момиш-Ули. Разбрахте ли ме?

Той отново погледна картата. Ръката му посегна към остриганите по войнишки, доста прошарени коси, той се почеса по врата.

— Разбира се, какво ли не може да се случи. Едничкият ви батальон, другарю Момиш-Ули, ми заменя пет батальона. В устава няма да намерим такова нещо.

Той погледна червеното книжле на устава, отново го взе, прелисти го.

— Няма да намерим, другарю Момиш-Ули. Войната в реалния си вид не е записана в устава. При все че... Ех, хубаво е казано!

С молива с три черти Панфилов отбеляза на полето няколко реда. И ги прочете на глас:

— „Да бъде упрекнат, заслужава не онзи, който в стремежа да унищожи врага не е постигнал целта си, а този, който от страх пред отговорността е останал бездеен и не е използвал в нужния момент всичките сили и средства за постигане на победа.“

Като си помисли, генералът продължи:

— Ще дойде време, когато немците ще започнат да възприемат нашия опит на отстъпателните боеве, похватите, изработвани от нас. Но на това тука... — Панфилов още веднъж дръпна молива си по полето. — На това хитлеристката машина няма да се научи. Педантично изпълнение — това е нейната повеля. По-добре да останеш бездеен, отколкото да проявиш инициатива. А ние...

Отвън се чу конски тропот. Изглежда, шейната на генерала беше се върнала. Панфилов погледна през прозореца и довърши фразата си:

— ... ние сме пораснали в традициите на инициативата. За нас инициативата е... — Той повъртя пръсти, търсейки подходяща дума. — Тя е... Е, вие ме разбирате!

4.

В стаичката влезе Рахимов, доложи, че ротните командири са се явили.

— Добре. Повикайте ги тука. — Панфилов стана, огледа стаята. — Ами столове, другарю Рахимов, ще има ли за всички?

Без да бърза, генералът сгъна картата си, сложи я в полевата чанта. На масата остана моят картен лист, тук-там изпъстрен от бележките на Панфилов.

Един след друг прекрачиха прага тримата лейтенанти. Те застанаха мирно пред генерала. Прозвуча живият припрян глас на Брудни:

— Другарю генерал, явих се по ваша заповед. Командир на рота Брудни.

Той, дребничкият мургав Брудни, очевидно се чувствуваше по-свободно от останалите. С отчетлив, макар и дрезгав глас се представи Заев. Ъгловатото му лице с хлътнали бузи беше гладко обръснато, червеникавата коса остригана до голо. Якичката, на която по-рано Заев не обръщаше внимание, очертаваше сега с бяла, свежа ивица жилестия врат с остра, голяма адамова ябълка. След като доложи, той сви устни. Очите му, засенчени от силно развитите дъги на веждите, без да се откъснат, гледаха генерала. Беше редът на Филимонов. Изпънал рамене, изпъчил гърди, той, кадровикът, отсечено изговори определените от устава думи. На силния му врат се изду, напрегна се една жила.

Рахимов междувременно донесе и нареди недостигащите столове.

— Аз, другари, познавам всички ви — промълви генералът. — А вие познавате мен. Сядайте, хайде да запушим.

Той отвори кутията „Казбек“. Аз побързах да запаля клечка кибрит, поднесох я на генерала. Всички запушиха. Обаче напрежението, както долавях, не беше изчезнало. Панфилов извади запалката от джоба на куртката си.

— Ето на, получих подарък от Алма-Ата. Но, кой знае защо, капризничи... Да я хвърля, не е удобно. Хайде вижте я, другарю Заев.

Вие, ако не се лъжа, сте оръжейник.

Заев взе блесналата с никелировката си запалка, въртна стоманеното колелце със задебеляния си палец — изскочиха бели искри, но огънче не пламна. Заев още няколко пъти извлече рой искри и пак напразно.

— Всъщност аз винаги работя заедно с политическия ръководител Божанов — измърмори той.

Панфилов веднага се откликна.

— Да, че къде е Божанов? Нали вие, другарю Момиш-Ули, сте го взели в щаба?

— Помага ми — отговорих аз.

— Но нали не само в кухнята.

Шегата на генерала накара всички да се усмихнат. Аз изревах:

— Божанов! При генерала!

Панфилов ме изглежда.

— Че защо толкова сурово? Той, бедничкият, сигурно се е уплашил там.

С тази нова шегата той още повече разведри духа на стеснението.

В стаята тичешком влезе Божанов, спря се, опъна ръце по шеговете. Загледах вдигнатата му глава, черните, леко накъдрени коси, набитата снага. И пак, както веднъж през време на поход, си помислих: „Стрела!“

— Другарю Божанов — каза генералът, — тука май е необходимо и вашето активно участие.

Той кимна към Заев, който държеше, запалката в костеливия си голям юмрук.

— Какво, другарю Заев, не става ли?

— Я дай насам, Семьон — рече Божанов.

— Чакай малко.

Известно време Заев продължи да държи запалката в юмрука. Сетне без усилие, с леко движение на палеца отново въртна колелцето. И фитилчето изведнъж пламна.

— Много просто, другарю генерал. Бензинът е малко нещо тежък. Не е достатъчно пречистен. Недостатъчно летлив. Трябва да се постопли в ръка.

Очите на Заев вече не се криеха под сенките на издадените вежди. Неясна, непълна усмивка на задоволство поразхубави грубите

му черти.

— Само това ли е? — възкликна Панфилов.

Сега той сам я запали. Духна и запали още веднъж.

— Ще послужи, ще послужи — доволен, промълви той. —
Благодаря, синко — и повъртя запалката. — Казвате, да я подържа в
ръка, да я посгрея?... Интересно, много интересно...

5.

Панфилов започна да разпитва как са облечени и обути бойците, осигурена ли им е баня, доволни ли са от храната. Командирите непринудено отговаряха.

— Сега, другари — каза Панфилов, — елате по-близо до картата. Ще поговорим за това, което ни предстои... Виждате ли, това е фронтът на дивизията...

С няколко щрихи на черния молив той схематично набеляза разположението на полковете. И започна да излага мислите си, които току-що беше споделил с мен.

— Противникът се готви за натиск. Някъде по фронта на дивизията той ще нанесе главния си удар, с цел да излезе на шосето. — Панфилов прокара тъпия край на молива по проточилата се към Москва права черта. — Втори ешелон на отбрана аз нямам. Вие, другари, сте вторият ми ешелон. Каква ще бъде вашата задача? Да преградите пътя на немците и да се държите, докато отстъпващите части заемат нова линия.

Той пак се обърна към картата, по нея пак зашари показалката молив.

— Ето пътищата, които водят към шосето. Аз ще ви хвърля напред, щом се набележи пробив. Но къде ще стане той? В едно от тези пет направления. Затова съм ви отбелязал тук пет маршрута.

Той повтаряше същото, което вече бях чул, но го повтаряше с нови подробности, изясняваше, допълнително осветляваше задачата. Всичко това беше обсъдено от него, мислено-премислено, той искаше сам, тъй да се каже, направо от извора, да предаде на командирите своята рожба, идеята на боя.

— Разбрахте, ли ме? — по навик попита той.

Огледа присъстващите, видя, че го слушат, вникват.

— И тъй, другари, да разучим първия маршрут.

Първият маршрут водеше към десния фланг на дивизията, към село Авдотино.

— Другарю Филимонов, вие командувате батальона.

Филимонов стана.

— Посочен ви е фронтът: село Авдотино, мостът, височината. Потегляйте, разполагайте ротите.

— Слушам! — отсечено отговори Филимонов.

На челото му, под грижливо вчесаните руси коси, се появиха две-три дълбоки бръчки. Той правилно изпрати челна походна заставка, строи батальонната колона, доведе ротите в района на отбраната. И се затрудни, запъна се.

— Разполагайте, разполагайте.

— Кръгова отбрана ли? — неуверено попита Филимонов.

— Да, трябва да се прикриете от всички страни. Аз нямам с какво да ви подкрепя.

Филимонов набеляза отбранителен кръг около целия посочен от генерала район. Панфилов го поправи, обясни, че трябва да се задържим не в нишка от окопи, а в опорни точки, възли на съпротива. Тези възли не ще позволят на противника да излезе на шосето.

— Другарю Брудни, разполагайте сега вие.

Брудни веднага схвана мисълта на генерала. Той настани ротите в ключевни точки, използвава и условията на местността. Ротите се откъснаха една от друга на един и половина — два километра.

Панфилов одобри, още веднъж втълпи мисълта, че междините между ротите не са страшни — през тях без пътища не ще могат да се промъкнат, да минат немските автомобилни колони.

— Да промени направлението на главния удар, противникът вече не ще може. На вас той ще се натъкне като на втора отбранителна линия. Да се върне назад, да обхожда, ще е трудничко. Той ще си пробива път... Другарю Заев, къде ще разположите командния пункт на батальона?

Заев си помисли и отговори:

— В селото.

— Защо в селото? Защо не на височината? Нали там е по-безопасно. А селото сигурно ще стане главна цел за атаките на противника.

— Тъкмо там му е мястото на щаба.

— Правилно. Правилно, синко.

За втори път на Заев се падна да чуе тази сякаш случайно изречена ласкава дума „синко“. Самият Панфилов, както го знаехме, също винаги избираше за щаба място, близко до фронта, до

решаващата точка на боя, и с това укрепваше устойчивостта на своите войски.

— Ами управлението на батальона? Как, другарю Заев, ще управлявате другите роти?

— По телефона.

— Но телефонната връзка ще я унищожат.

— Тогава с войници за свръзка.

— Но в междините ще се вреже противникът. Тука навсякъде ще сноват немци. — Панфилов посочи с пръст на картата. — Е, как ще управлявате тогава?

Заев мълчеше.

— Кой иска да отговори?

Никой не се обади. Генералът погледна към мене, но и аз се видях натясно. Радиосредства в батальона нямаше. Наистина, как да управлявам тогава?

6.

Генералът отново огледа всички. Рахимов бързо нахвърляше нещо на листче дебела хартия.

— Другарю Рахимов, какво рисувате? Седете си, моля ви се, седете си.

— Схема, другарю генерал. Тези пет маршрута.

— Я ми я покажете.

— Засега, другарю генерал, само съм набелязал.

Панфилов взе листчето, повъртя го, одобрително хъкна.

— Бързо работите. Честна дума, като по заповед на щуката. — Той още веднъж се полюбува на скицата. — Ами защо, другарю Рахимов, има пет направления?

Панфилов нямаше търпение още и още веднъж да провери дали е разбрана, дали е усвоена неговата мисъл. Рахимов отговори:

— Противникът някъде ще разкъса фронта, ще излезе на някой от тези пътища, трябва да се изпречим пред него.

— Вярно.

Панфилов беше доволен. Дребните бръчици се набелязаха ясно край угълчетата на присвитите му очи.

— Е, другари, как ще управлявате ротите, ако няма никаква връзка? — Той се позабави. — А пък управление все пак ще има. И знаете ли какво? Ясното и точно разбиране на задачата. Ясна ли ти е задачата...

Той пак се поспря, сякаш очакваше, че някой от командирите ще подеме, ще продължи фразата му.

— Ясен е дългът! — твърдо изрече Филимонов.

Доколкото можех да забележа, Панфилов обикновено минаваше без така наречените възвишени думи. Обаче сега каза:

— Да, май че тука тази дума ще е на място... Когато ти е ясно какво си длъжен да правиш, именно в това се и заключава управлението. Ако задачата е ясна на всички, може да се биете и на откъснати групи, без телефон, без свръзки, и все пак боят ще бъде управляван... Разбрахте ли ме, другари?

Панфилов продължи занятието, като поставяше нови въпроси: Как да се използват картечниците? Къде да се разположат оръдията? Отново и отново се връщаше към задачата: да се затвори пътят, да не се оставя противникът, моторизираните му колони да не излязат на шосето. Мене попита:

— Създадохте ли команда танкоизстребители?

— Не, другарю генерал.

— Хм... Би трябвало да се създаде. Кой би могъл да се заеме с тази работа?

— Аз! — изтръгна се от Заев.

— Аз! — звънливо възкликна Брудни.

— Аз! — с привлекателна смела усмивка промълви Бозжанов.

— Аз! — тежко, без да бърза, каза Филимонов.

И четиримата — всеки по своему — изрекоха това „аз!“. Всеки по своему — и на всекиго можеш да разчиташ. За миг ги загледах с възхищение.

— Не, вас, другари, няма да ви пусна — каза Панфилов. — Да командуваш рота, също не е лесна работа. И не е по-малко трудно, отколкото да умериш танк с граната. Пък и вие, другарю Бозжанов, сте необходим на батальонния командир. Ще помисля още малко по този въпрос. И може би ще мога с нещо да помогна. А вие, другари, се учете, тренирайте войниците да се борят с танковете.

Той пак почерпи всички с цигари, извади запалката, стисна я за около една минута в дланта си. Едно движение с палеца — фитилчето се възпламени. С усмивка Панфилов поднесе на всички огънче.

— Защо е така? — изведнъж попита той. — Говорим за тежки неща... — Панфилов погледна картата, където с молив бяха набелязани три сключени обръча, вероятната за нас утре, в други ден, кръгова отбрана. — Говорим за тежки неща, а на душата не тежи. Защо?

Никой не се реши да каже нещо, да прекъсне нашия попрегърбен, но юначен на вид генерал.

— Защото ви вярвам, другари. На всекиго от вас. А вие вярвате на мен. Има ли го това нещо, тогава и да се мре, не е чак толкова трудно... Но и да се поживее, разбира се, може!

Той стана, поизправи се, докосна квадратчетата на мустаците си. Вдигнаха се и командирите. Панфилов им позволи да си вървят,

сбогува се, стисна ръката на всекиго.

Аз излязох с тях в пруста.

— Глашатай! — каза Заев и нахлупи шапката си.

Определението, което той даде на Панфилов, ми се стори съвсем неподходящо. Поклатих глава. Заев не се смути от това.

— Глашатай! — повтори той.

7.

Шейната на генерала откара ротните командири.

— Другарю генерал, заповядайте на обед.

— С удоволствие. Отдавна не съм хапвал истинско месо с ориз по казахски.

Не бяхме още успели да седнем на трапезата, когато в стаята, където се издигаше силно напалената руска печка, пристигна отвън Толстунов. Снежинките, заплели се в мъха на шинела, в касторения калпак, тозчас се превърнаха в капчици влага. Старшият политически ръководител козирува на генерала.

— Събличайте се, другарю Толстунов — каза Панфилов. И веднага се заинтересува: — Къде сте били? Какво сте правили?

— Събрах колхозниците, другарю генерал. Беседвах с тях.

— Разкажете, разкажете... За какво сте приказвали.

Толстунов започна да разказва за беседата си с колхозниците.

Бозжанов не издържа, примоли се:

— Другарю генерал, гозбата изстина.

— А, гласът на автора... Че хайде, събличайте се, другарю Толстунов. Къде е тука вашето място? Сядайте.

Най-после насядахме. Въоръжил се с манерка, Бозжанов наля по половин водна чаша водка (по онова време вече бяхме започнали да получаваме така наречената наркомовска дажба, по сто грама на ден). Готвачът Вахитов — човек би рекъл, че всяка негова бръчица се усмихваше — поднесе чиния ароматен, подправен с моркови, жълтеникав, напоен с гореща тлъстина ориз, разбъркан със ситно накълцано овнешко месо. На масата бяха наредени приборите — чинии, вилици, лъжици. Толстунов взе една лъжица.

Панфилов присви очи.

— Другарю Толстунов, дълго ли сте живели в Казахстан?

— Там съм се родил.

— Нима?

— Защо? На кое се чудите?

— Защото... Не, месо с ориз не се яде така. Може ли човек да си измие при вас ръцете?

Естествено, в миг се появиха вода, сапун, кърпа.

— Хайде, другарю Толстунов, и вие!

Без да сваля запретнатите ръкави, Панфилов пак седна на масата, бръкна с пръсти в чинията, направи топче от ориз и го, сложи в устата си. И като млясна с лъснали устни, възкликна:

— Вкусно!... Колко е вкусно, дявол да го вземе!

Божанов го гледаше с възхищение. Толстунов също взе да яде с пръсти. Панфилов пак хитро присви очи.

— А на другите, другарю Толстунов, няма да казваме какво да правят.

Другите бяхме ние, хората с монголска кръв, за които това бе роден обичай. Разбира се, ние с удоволствие последвахме примера на генерала, измихме се и се заловихме да ядем с ръце, както са яли нашите бащи и деди.

След ориза донесоха самовара. Всички пак си измиха ръцете, запушиха. Панфилов започна да прелиства моите записки.

— Тежичко ви е било — промълви той. — Дори и за най-последния ви боец, другарю Момиш-Ули, за най-загубения войник трябва да се каже: герой! Нали?

Както си му беше обичаят, сякаш разсъждаваше сам със себе си, той продължи:

— Да, не е страшно да се мре, след като е пораснало такова поколение... Пък то все още ще поживеем, ще повоюваме, ще прогоним немца от Москва. Тогава да не забравите, другари, още веднъж да ме поканите на месо с ориз.

След като изпи чаша чай, Панфилов забърза, стана от масата. Обаче, преди да си замине, пак заговори за работата.

— Утре, другарю Момиш-Ули, от сутринта започнете проучването на маршрутите. Нека ротните командири изминат всеки един от тях. Да ги измерят с крачки. Може дори с взводове.

Той си помисли.

— Не, сутринта недейте ходи. Проверете първо сбора на място. Сбор по тревога. Прегледайте боеприпасите на бойците, стегнато ли е снаряжението. Току-виж, на един каишка се откъснала, на друг ботушът съдран. Време е да се заемете с това. Трябва, преди да се върнете, войниците да се стегнат. Да зашият каишките, да закърпят

ботушите, да вземат патрони. А след това пак проверка, сбор по тревога...

Наставленията му бяха както винаги практични. Той се замисляше за какви ли не дреболии във воинското ни житие-битие. Като чу моето „Слушам!“, той облече кожуха и се сбогува.

Ние изпратихме генерала. Бозжанов още дълго поглеждаше през прозореца подир отлетялата шейна.

ТАЙНАТА НА ГЛАДКОТО БРЪСНЕНЕ

1.

В течение на два-три дена разработихме задачата. И петте направления бяха изминати от взводове, премерени с войнишки крачки. Съставен бе план-разчет, в който посочвахме разстоянията, определяхме колко време е необходимо за сбор, за движение, за разгръщане.

Една тиха, студена сутрин, щом се сипна късната ноемврийска зора, яхнах Лисанка, за да занеса този план в щаба на дивизията. Понапрашената със сняг пътека край междуселския път кънтеше, ясно звънтяха подковите и от време на време с пращане трошеха тънкия белезникав лед на изсушените от мраза локвички.

Ето го и село Шишкино, където се е настанил щабът на Панфилов. Там ми предадоха нареждането на генерала: да занеса плана лично на него. Отидох в къщата, където живееше Панфилов.

Попреминал войник бръснар, издокаран по всички правила, с бяла престилка, бръснеше командира на дивизията.

— Влезте, ей сега ще се освободя. Сядайте — каза Панфилов. — Другарю Зайченко, побързайте.

— Само да мина с машинката врата... Да ви подмладя отзад.

— Не, не. Следващия път.

Бръснарят неодобрително изсумтя. Насеченият от дълбоки бръчки силно почернял врат на Панфилов наистина беше вече обрасъл с прошарени косъмчета. Струваше ми се, че съвсем наскоро, в първите дни на затишието, бях го видял чисто остриган. Да, нали вече повече от две седмици продължава почивката.

С едва чуто съскане бръснарят обираше белоснежната пяна от бузите на генерала. Проличаха дълбоките гънки около устата. Постепенно пяната се махаше от брадичката, рязко очертана, упорита, издадена. Още едно движение на бръснача и се откри меката трапчинка по средата на брадичката.

— Че кога най-после, другарю генерал, сериозно ще се позанимаем? — попита бръснарят.

— Като спечелим гвардейско, тогава ще се подмладя. Ще се предам във вашите ръце. Обещавам.

Панфилов се шегуваше. Обаче и в шегата, както се знае, се поотваря душата. Наскоро няколко особено отличили се дивизии от Червената армия бяха получили званието „гвардейски“.

— Но и вие ми обещаите — продължи Панфилов, — че в такъв ден, ако той дойде, няма да ме оставите необръснат. Колкото ще да се тресе земята, вие...

Генералът лукаво присви очи. Спомних си, че някога ми беше разказал как немските танкове, нахълтали във Волоколамск, се приближили до щаба на дивизията. „Положенийцето, другарю Момиш-Ули, беше такова... Налагаше се да успокоя щабния си народ. Реших да се обръсна, повиках бръснаря. А на улицата грохот, стрелба... Бръснарят захвърли бръснача, четката и беж да го няма... Как да е, още около три часа се задържахме там.“

— А вие, другарю Зайченко, трябва да оправдаете името си.

Бръснарят обидено отпусна бръснача.

— Другарю генерал, вие пак... Стигнахте вече и до името...

— Не, вие не ме разбрахте. Аз казах: да оправдаете името си. Реномето на заека не е кой знае какво, но в действителност...

Панфилов измъкна ръка изпод вързаната на врата му кърпа, сухите му пръсти се събраха, сякаш беше нещо хванал.

— В действителност зайчето има мъжествено сърце. Случвало ли ви се е да чуете, другарю Момиш-Ули, че степният заек издържа погледа на орел?

— Да, аз съм от степите. Чувал съм.

— Виждате, не съм го измислил... Казвали са ми така: като се прицели, птицата пада от висинето върху заека. А той гледа хищника и си плюва на петите едва когато за орела зайчар е вече късно да промени посоката. Ето какъв е той, сивичкият заек! Защо ще се обиждате тогава?

Бръсненето е свършено. Свежо блестят напръсканите с одеколон мургави бузи на генерала.

Бръснарят прибра походното си имущество. Панфилов се гледа в огледалото, допира с пръсти обръснатата кожа.

— Гладичко. Отлично. — И се обръща към мен: — Известна ли ви е, другарю Момиш-Ули, тайната на гладкото бръснене? Да не мислите, че е само в острия бръснач? Я да попитаме майстора.

Бръснарят се покашля.

— Сапунисването има голямо значение.

— Какво било сапунисването. На това още през първата война са ме учили старите войници: сапунисвай и сапунисвай. И още сапунисвай.

— А в Литва работят така, другарю генерал — казва бръснарят. — Майсторът сапунисва, а след това натърква и с пръсти.

— Натърква ли? — Панфилов се разсмя. — Чувате ли, другарю Момиш-Ули? А?

Той пак поглади брадичката си, закопча яката на куртката, стана. Аз също се изправих.

— С една дума, победата се кове... — Генералът присви очи. — Преди бръсненето. Преди първото докосване на бръснача. Разбирате ли ме?

Естествено, аз го разбирах: за каквото и да заговореше, мисълта му се връщаше към предстоящото сражение. Неотстъпно размишление, всестранно обмисляне на идеята за боя — не може да се намерят други думи, за да се изрази състоянието на Панфилов. Той се обърна към бръснаря.

— Е, какво, обещавате ли? Е, прието. Благодаря. Можете да си вървите.

2.

Ние останахме на четири очи. Панфилов се вгледа в мен.

— Вие май сте се подновили?

Наистина аз бях дошъл с нова ватенка, малко стеснена в маншетите и вталена. Стегната с колана тя, разбира се, се различаваше от обикновената груба памуклийка.

— Забелязахте ли — продължи Панфилов, — че напоследък командирите ни са започнали да се докарват? Добър признак! Е, донесохте ли документчето?

Подадох на генерала плана. Панфилов разгъна листа, дълго се вглежда.

На масата лежеше отворена кутия цигари. Ръката на генерала посегна към нея, той си взе цигара, започна да я мачка с пръсти, сепна се, протегна ми кутията.

— Запалете, другарю Момиш-Ули.

От джоба на куртката му се появи бляскащата с никелировката си запалка.

— Сега и бензинът е първо качество — каза той, — а някой път току вземе да капризничи. Машинка със секрет.

За една минута запалката се скри в стиснатата му длан. Панфилов продължаваше да чете схемата. След това запали. Ние запушихме.

— Разузнаване на крайните пунктове проведохте ли?

— Да, другарю генерал.

— Кой го проведе?

— Ротните командири. А в четвъртото и петото направление ходих и аз.

Генералът ми зададе още няколко въпроса, след това ласкаво ме потупа по рамото. Изглежда, документът го задоволи. Впрочем трябва да го кажа по-силно: достави му удоволствие. Нали когато подчиненият е разбрал, схванал мисълта ти, направил именно онова, което си очаквал — това е голяма радост.

— Ще ми разрешите ли да предам плана в щаба? — промълвих аз.

— Не, ще постъпим другояче. — Панфилов вдигна слушалката на полевия телефон, поиска оперативния отдел на щаба на дивизията, каза на някого: — Отбийте се при мен. Искам да ви покажа как се изработват документи в батальона.

Такава беше похвалата на генерала. След това той запита:

— Излъчихте ли команда танкоизстребители?

Не за първи път вече, както сигурно си спомняте, той ми задаваше този въпрос.

— Да. Един взвод.

— Взвод ли? Изцяло? Ще рече, не сте подбирали, хората?

— Във взвода, другарю генерал, хората са се сдружили. Вярват си един на друг.

— Възможно е да сте прав... Кой е командирът?

— Лейтенант Шакоев.

— Дагестанецът? Мотоциклетистът? Лудетината?

Отговорих с кратко „да“. Като преподавател в института за физическа култура в Алма-Ата преди войната, Шакоев действително си беше спечелил там известна слава на участник в конни надбягвания и мотоциклетни състезания.

— Май че ще е подходящ — каза генералът. — Военният човек трябва да бъде малко вироглав. Да, подходящ ще е. Ще му изпратя на помощ за един ден командир, който е стегнал силно отрядче изстребители. — Панфилов помисли за миг. — Да, само за един ден. Чакайте, другарю Момиш-Ули, моя пратеник.

— Слушам.

— Сега вижте какво — продължи генералът. — Утре при вас ще пристигне попълнение. Малко. Петдесетина бойци. Все зелени, млади. — Панфилов се почеса зад ухото. — Страх ме е, че няма да успеете да поработите с тях. Но посрещнете ги достойно. Обмислете това нещо. Нека усетят традициите на батальона. Пък традиции ние с вас вече имаме. А, другарю Момиш-Ули? Разбрахте ли ме?

Както виждате, разговорът ни не беше дълъг.

— Разбрах, другарю генерал. Ще ми разрешите ли да си вървя?

— Да, да. Вървете, вървете. И аз, и вие имаме още доста да поработим.

3.

Попълнението пристигна на другия ден. За това ми доложи Рахимов. Аз му заповядах да строи батальона на закрито място зад стената на оголялата вече като през зима горичка и там да заведе пристигналите.

Яхнал дорестото си конче, наострило уши, сякаш доловило значението на тази минута, тръгнах към строения батальон.

През нощта студът беше поотпуснал; снегът бе потъмнял, тук-там съвсем се беше стопил, оголил влажната земя. От голите клони на брезите и елшите, а също и от листата на дъбовете, тъмнокафяви, сбръчкани, но необрулени от виелиците и мразовете, падаха капки.

Ротите стояха, притиснали се към края на гората. Рахимов изкомандува „Мирно!“ и тичешком дойде да рапортува. Аз гледах редиците, лицата, бляскащите ръбове на щикове. В гърлото ми, както в отминалите дни, засядаше буца от вълнение. Моят батальон! Тези редици от бойци, за които батальонният командир в донесенията — и в собствената си душа — казва „аз“. Резервът на Панфилов, резервът, който, щом получи заповед, ще потегли натам, където ще затъгне тежкият млат на главния удар на немците. Ето го оределия, неведнъж видял кръв и смърт, погребвал падналите батальон — не някакъв знак на картата, не някакво чертежче в оперативен документ, а редици хора с пушки при нозе, с брезентови паласки, където, докато й дойде времето, е скрита страшната сила на огъня, патроните, по сто и двадесет на боец. Оредял... Не, след боевете, след загубите батальонът сякаш се е сбил по-плътнo...

Веднага видях и попълнението, строено встрани — все юношески лица, по-светъл оттенък на шинелите, несродили се още с окопната глина. На края на тази ивичка стоеше по-възрастен човек — приблизително към четиридесетгодишен. На неговия ръкав имаше защита неизносена, непотъмняла от войната сукнена червена звезда — отличителния знак на политическия работник. Той се отдели от строя и закрачи към мен. В движение се оправи, бутна по-нагоре явно големичката за него сукнена ушанка и откри немалки плешивини над слепоочията си. Войнишки шинел, войнишки колан от минат на

машина дебел брезент, плъстени ботуши с къси широки кончове — всичко на него беше грубо. А лицето му не беше такова. Човек можеше да рече, че е отвикнало от руменина, бузите и сега, на въздуха, оставаха жълтеникави. Той вървеше и несръчно удряше крак, устремил към мене сиви очи. Спря се. Доложи, че е пристигнал на мое разпореждане в състава на попълнението на брой петдесет и двама души. Каза си името: политическият ръководител Кузминич. Изслушах го, вдигнал ръка до козирката.

— Отдавна ли сте в армията?

— Втори месец.

— Къде сте работили преди това?

— В институт по икономика. Научен сътрудник.

— Дошъл ли е с вас още някой от офицерите?

Изглежда, думата „офицерите“, която тогава у нас тепърва се въвеждаше, жегна Кузминич. Той попита:

— От средните командири и политическите ръководители ли?

— Да.

— Никой друг. Само аз.

Тайно въздъхнах и пак погледнах редиците на батальона. Оскъдно, много оскъдно се компенсираха нашите загуби. Ето на фланга на първа рота стои черничкият Брудни. Едно време това място заемаше ловкият, напет Панюков, после светлорусият Дордия. Те вече не са с нас. Не са с нас и Донских, Севрюков, Кубаренко... Пресни са още в паметта пламъците, извили се над купите сено, когато ние в червеникавата полумъгла се изтегляхме край нашите разбити оръдия, край струпаната от нашите лопати купчинка пръст над братската могила.

Недалече от Брудни се вижда високият, красив кавказец лейтенант Шакоев, който командува взвода на танкоизстребителите. Разпознавам бойците от този взвод — петдесетгодишния, с увиснали пшеничени мустаци Березански, здравеняка Прохоров, нисичкия Абил Джилбаев. На коланите им висят в калъфи големите противотанкови гранати с дълги дръжки. По няколко гранати имат и другите роти.

Центърът на строя заема отделената с интервали втора рота. В нея са останали само осемдесетина души, горе-долу толкова са излезли от строя в боевете. На фланга стърчи като върлина Заев. Срещам погледа на Ползунов. Изтърканият му шинел е опънат,

войнишкият товар е стегнат като у стар войскар. По протежението на строя навред лъщи тъмната стомана на затворите.

Малко сме. Не е голямо попълнението, което ни е изпратено сега, в това тежко време. И все пак сме сила! Сила, името на която е батальон!

— Другарю политически ръководител, доведете хората при мен!
— заповядах аз.

4.

Строени по двама, се приближиха онези, на които предстоеше да споделят нашата съдба.

Позачервените от вятъра млади лица под сивите ушанки бяха внимателни и донякъде объркани. Аз разбихах какво става в душите на тези войници новаци. Кратко обучение в тила и ето те са на фронта, на предната линия. Но защо тука е тихо, спокойно? Къде е врагът? Кога ще има бой? И каква ли тайна се крие в тази кратка дума „бой“? Да, те ще преживеят страх и дори ужас, ще възмъжават под огъня. Но как сега, в навечерието на боя — може би най-жестокия от всички, които беше водил батальонът — как сега да укрепя духа на тези юноши? Какво ще мога да направя за тези дни, които са ни останали до боя? Аз се обърнах към новодошлите и високо казах:

— Другари, днес ще станете бойци в батальона, който командвам. Вие трябва да знаете в какво семейство ви приемат. За мен, командира, не е удобно да хваля своите войници, но сега ще ви кажа: и внуците, и правнуците ще ни наричат храбри хора. Погледнете моите воители, от този час ваши братя. Само преди един месец те също са били новаци на фронта.

След това накратко описах бойния път на батальона:

— Те, тези бойци, с огън са отблъсквали атаки, сами са избивали, гонили, немците, нахълтвали в превзети от врага села, крачили са по вражески трупове. Тези хора, които виждате, са отстъпвали под куршуми, без да нарушат бойния ред. На три пъти са били обкръжавани и са си пробивали път към своите, като са нанасяли загуби на врага. Тези хора ви приемат в бойното си братство.

Аз отново огледах ротите, строили се на края на гората, и извиках:

— Муратов, при мен! Джилбаев, Курбатов, Березански, при мен!

Пръв застана пред мен бързоходецът Муратов. Леко дотича и Курбатов, вдигна глава, красиво сложена на якия мускулест врат, и замря. Дребничкият Джилбаев поизостана. Малко запъхтян, той застана в редицата, взе пушката при нозе. Последен дотича или, по-

правилно ще е да се каже, дотътра се мудният Березански. Той първо се откашля и едва след това изпъчи гърди.

— Погледнете ги. Това са мои войници.

Говорех все така високо. От горичката се откликваше глухо ехо.

— Това е татаринът Муратов, свързката на ротния командир. Вижте го: обикновен човек, същият като вас. Ранен в ръката, той е могъл да отиде да се лекува, но остана с нас. Нима не е герой? Този до него е Курбатов. Той е представен за повишение в звание младши лейтенант. Хубав момък! Очите да ти останат в него. Но той ще стане командир не за това, че е хубав, ами защото пази войнската чест. Това е Березански. Колко съм го хокал за мудността му! А в боя, когато един куршум покоси командира на взвода, аз му заповядах да бъде командир и взводът не напусна позицията си, отби немците. Нима това не е герой? И всички — аз пак посочих с ръка редиците на батальона, — всички до един са такива. Вие, другари, също ще станете такива.

Вторачил се в мене с тесните си очи, Абил Джилбаев с любопитство чакаше да чуе какво ли ще кажа за него. Той не си спомняше да е извършил някакъв подвиг.

— Това е Джилбаев — продължих аз. — Той е дребен, слабосилен, много пъти съм го ругал, веднъж малко остана да го разстрелям, но той измина с нас пътя на героите.

Джилбаев се усмихна като дете.

— Защо са станали такива? Защото разбират какво е дълг, какво е съвест и войнишка чест. Дългът към родината, това е...

За миг аз се поспрях, надзърнах в сърцето си. Да, имам право да го кажа от все сърце:

— Дългът е най-възвишената светиня на войника.

По-нататък продължих речта си така:

— Какви изисквания ще предявявам към вас? Ще искам най-строга дисциплина. Нямам намерение да ви глезя. Не чакайте от мене снизхождение. Нито едно нарушение на воинските задължения няма да оставя ненаказано. Дължни сте да обичате, да пазите оръжието си. Колкото и да е силна омразата към врага, без оръжие нищо не можеш направи.

Речта ми не заличи объркаността, смущението от младите лица.

— Ще ви помогнат те — аз пак посочих редиците на батальона, — изпитаните воители. Кажете, другари, ще им помогнете ли?

Ротите дружно се откликнаха:

— Ще помогнем!

Този еквивалентен единен отговор като че ми даде силица. Не можах да сдържа усмивката на облекчение. Най-сетне някои от новодошлите също се усмихнаха, повечето нерешително, само отделни хора по-смело. Сега вече не ми се струваше, че всичките си приличат.

— Ще спомогнем, другарю командир — отчетливо изрече Березански.

Напетият Курбатов мълком кимна в знак на съгласие. Виж какво било... Не само аз долавям какво чувства войникът, но и войникът разбира моята душа. Благодаря ви, приятели!

Дадох команда „свободно“ и заедно с Рахимов и с политическия ръководител Кузминич разпределих хората по ротите. Те застанаха в редиците на батальона, сляха се с нашия строй. Все пак не съвсем се сляха, по-светлият оттенък на малко носените шинели все още се отделяше в донякъде разширилите се, отново подравнили се редици.

5.

Вечерта, когато вече се канехме да вечеряме, в щаба влезе облечен с вехта, мръсничка ватенка дребен лейтенант. Той запремига от ярката светлина, избърса с длан чипия си нос. След това доложи:

— Идвам да поработя по заповед на генерала. Лейтенант Угрюмов.

Гледах го с недоумение. Да поработи? По заповед на генерала? Какво има предвид този голишар? Светлорус, с едри лунички, останали по някакво чудо от пролетта, облечен с тази ватенка, той изглеждаше като хлапак на седемнадесет-осемнадесет години. Над голямата му уста беше покарала оскъдна растителност. Горната му устна беше малко обърната; когато говореше, виждаха се — не зная може ли така да се каже — и устната, и подустната. Между пожълтелите, почти кафяви от пушенето зъби изпъкваше един нацърбен. Дори като гледаше човек лейтенантските кубчета в петлиците му, мъчно можеше да го вземе за офицер. Забелязал недоумението ми, той добави:

— Командир на група танкоизстребители... Идвам за един ден на ваше разпореждане.

Той докладваше отчетливо. Тази отчетливост беше в пълен разрез с външността му на недодялан юноша.

— Сядайте, разполагайте се, другарю лейтенант.

Той седна.

— Ще разрешите ли да запуша?

— Пушете.

Угрюмов свали ушанката, извади от джоба си вестник, кесия за тютюн и си сви предебела цигара от махорка. Под ноктите му имаше черна ивица; върховете на пръстите също бяха възчерни, напукани. Сигурно тези пръсти, също както и опърпаната потъмняла ватенка, по много пъти на ден се притискаха до земята.

И изведнъж аз си спомних за Угрюмов... Нали не беше толкова отдавна, когато ми разказаха за този лейтенант, за неговото провинение. Като командир на разузнавателен взвод един път, когато немците едва бяха започнали да се приближават към линията на

нашата дивизия, той оставил взвода си в гората, а сам се преоблякъл със селски дрехи и отишъл на разузнаване в селото, заето вече от немците. Върнал се оттам по тъмно, загубил връзка с взвода си, за което бил наказан с отстраняване от длъжност. Та ето какъв момък е избрал Панфилов. Ето на кого е доверил да командува танкоизстребителите.

Угрюмов запуши, той с нескривано удоволствие дълбоко поемаше дима от махорката. И със също такова удоволствие го изкарваше през устата и ноздрите си. Никога още не бях срещал такъв ненаситен или, може би ще е по-добре да кажа, страстен пушач.

За вечеря имаше каша от ориз. Готвачът Вахитов започна да разнася чиниите с кашата. Той дори не забеляза неугледния ни гост и не му сложи вечеря.

— Вахитов, защо не сте сложили на лейтенанта?

Угрюмов се смути.

— Благодаря, аз съм вечерял, другарю старши лейтенант.

— Нищо. Ще хапнете.

Донесоха му каша. Той извади от чантата на противогазовата маска собствена лъжица и се залови да яде със същия апетит, с какъвто беше пушил. Всеки път, когато сложеше в уста съдържанието на лъжицата, той я облизваше. След като свърши с кашата, Угрюмов посегна към непретенциозното лакомство, към ръжените сухари, които лежеха на купчинка на масата. Едрите му пожълтели от пушене зъби прекрасно ги гризяха. В стаята се чуваше слабо хрускане.

От чая нашият гост се отказа. Той пак си сви огромна цигара, отново задимя с махорка.

6.

Сутринта повиках Шакоев. Стройният, с атлетическо телосложение и черни мустаци Шакоев иронично присви очи, когато му представих невзрачния пратеник на генерала.

По пладне отидох във взвода на танкоизстребителите. На полето, понаправшено вече отново със ситен сняг, стоеше скован от фурнир макет на танк. Тук-там се тъмнееше разровена глинеста пръст, имаше изкопани тесни окопчета. Бойците седяха на брега на крайпътната канавка и внимателно слушаха Угрюмов.

— Със сила не можеш му излезе наглава — казваше Угрюмов. — А запазиш ли присъствие на духа, ще надвиеш!

И пак странно беше да чуеш тези сериозни, изпълнени с достойнство думи — „присъствие на духа“ — от устата на чипоносо хлапе, почти момченце.

ПРИГОТВИ СЕ ПО ПЕТИЯ!

1.

Мина се ден, после още един. Спомням си, дойде събота. Почивката беше ни поразглезила. Ние вече забелязвахме съботните дни, неделите. За обед чаках Исламкулов, бях го поканил още предишната вечер. Искаше ми се да пофилософствувам, да побъбрим, както се казва, с този интересен събеседник, моя образован сънародник.

Сутринта ми се обадиха от щаба на дивизията, предадоха ми заповед от генерала да се явя при него в дванадесет часа.

След затоплянето пак беше започнала да шета зимата. Вятърът вдигаше снега на малки вихрушки.

Меко трополяха подковите на Лисанка, без да пробиват бялата покривка, застлала сковалата се земя.

В уречения час влязох при генерала. Познатата ми стая никак не беше се променила. Видях, както и преди, кутията на полевия телефон, резбования със сложни плетеници бюфет, мъждивото стенно огледало, топографската карта на масата. Но в самия Панфилов още в първия миг долових промяна. Преди още да проговори, той ме изгледа с продължителен и, както ми се стори, нежен поглед. Никога досега не бях забелязвал да ме гледа така.

— Здравейте, другарю Момиш-Ули.

Той не добави обичайното си „седнете“. Не се усмихна. Ние говорехме прави.

— Е, поживяхме си тихо, починахме. Това свърши.

Очите ми вероятно изразиха учудване. Как тъй?

Навред е спокойно, само много нарядко току избумти в далечината някое оръдие, за тази вечер бях си поканил гостенин, а генералът казва: „свърши“.

— Има сериозни основания да се предполага — продължи Панфилов, — че утре, на шестнадесети ноември, противникът ще

мине в настъпление.

Така го и каза: „на шестнадесети ноември“.

— Потегляйте, другарю Момиш-Ули. Изпращам своя резерв овреме, ще имате време да се окопаете. Мисля, че няма да сгреша.

Изглежда, все още му тежаха известни съмнения. Обаче гласът звучеше твърдо.

— Петият маршрут — промълви той.

Панфилов се приближи до картата. Аз го последвах.

На картата с червени знаци бяха посочени звената на нашата отбрана, със син молив — предният край на противника и съсредоточаването на войските му. Ясно изпъкнаха имената, номерата на немските дивизии и полкове, районите, където бяха разположени. Тъмносините знаци, включително и онези, с които бяха отбелязани мотомеханизираните и танковите части, бяха особено гъсти там, където минаваше левият фланг на нашата дивизия.

Петият маршрут водеше именно натам, към левия фланг. Там според проекта на генерала, който бях получил от него преди няколко дена, на батальона предстоеше да заеме село Горюни на Волоколамското шосе и разположената малко по-настрана гара Матрьонино. Близко до село Горюни, качило се на едно хълмче, се намираше извънредно важен кръстопът: железопътната линия пресичаше тука, до кантона, платното на асфалта.

— Това е вашият участък. Били ли сте там?

— Да.

— Налага ми се да го разширя. Заемете и кота 131,5.

Моливът на генерала посочи тази точка — загубил се сред горите възел на междуселски пътища. Сега отбранителният участък на батальона стигаше по-дълбоко, до крайния ляв фланг на дивизията.

— По този начин — продължи Панфилов — вие ще преградите всички пътища, които водят отляво към Горюни.

Обърнал се отново към картата, Панфилов обясни обстановката, нашето разположение на предната линия. Тук има полк от нашата дивизия, а тук са кавалеристите на Доватор.

— Немците ще натискат на левия фланг.

Той каза това уверено. Като че ли беше изоставил обикновения си маниер да поразсъждава на глас. Дори и да таеше още някакви съмнения — в мислите си сигурно допускаше какви ли не изненади —

сега той вече с нищо не ги издаде. Изглежда, всичко беше обмислено, решението — взето.

— Все някъде ще пробият и ще се озоват срещу вашия батальон. Задачата ви е да се държите, докато не възстановим бойния си ред.

Той говореше спокойно, а по гърба ми лазеха тръпки. Как ще заема такъв участък? Че нали това е почти пет километра фронт, а аз имам всичко на всичко четиристотин бойци.

— Другарю генерал, че как ще се задържа на такъв фронт?

— Ех, че за какво сме приказвали толкова много? Не се и опитвайте да задържите всичко. Недейте създава непрекъснатата отбрана. Заемете само възлите. Една рота в Горюни, друга в Матрьонино, третата на котата.

Спомних си как генералът беше се занимавал с нас, с каква настойчивост беше се стремил да ни накара да разберем бъдещата си задача. Ето че беше дошъл ред и за нея.

Сега Панфилов повтаряше същото, за което беше говорил и с мен насаме, и на занятията:

— Няма защо да ви безпокоят междините. Всяка рота трябва да бъде готова да води бой в обкръжение. А управлението...

Той ме загледа изчаквателно.

— Управлението се състои в изясняването на задачата — казах аз.

— Точно така. По всяка вероятност немецът ще започне утре от сутринта и ще се помъчи да се засили и да излезе на шосето, в тила на дивизията. Ние ще се постареем да го накараме да заседне... Вие сте длъжен, другарю Момиш-Ули, да издържите четири дни.

Генералът преброи тези дни на пръсти.

— Шестнадесети. Първото денонощие. То ще бъде леко за вас. Седемнадесети. Вече ще ви бъде тежичко. Осемнадесети. Ще се озовете в обкръжение. Деветнадесети... — Той се забави, не каза нищо за този ден. — Да, и деветнадесети. Трябва, другарю Момиш-Ули, да издържите до двадесети.

Панфилов не ме попита: „Разбрахте ли ме?“, но аз разбрах, всичко разбрах. Сигурно той го прочете в погледа ми.

— На вас, другарю Момиш-Ули, на вашия батальон ще бъде трудно. Много трудно.

Изглежда, не му беше лесно да изрече тези думи. Ако не бях разбрал задачата, той не би могъл да ги изрече. Но генералът беше искрен с мен. Не ми обеща да ме подкрепи, да ме отърве, нищо не ми обеща. И сметна за нужно да ми каже всичко докрай. Аз стоях пред него и мълчах. Дали ще съумеете да предадете в повестта тази минута? Дали ще сполучите да намерите тона — този тон, който оцветяваше думите на генерала, прозвучали толкова сурово и толкова нежно?

— Може ли да си вървя?

— Почакайте.

Панфилов отиде при бюфета, извади започната бутилка кагор^[1], напълни две големи чаши, извади два бонбона и каза:

— Нека надеждата ви сгрыва сърцето.

Ние се чукнахме. Той ми протегна бонбон.

— Е, върви, казах.

Той ме нарече така за първи път. И пак това беше и нежно, и сурово. И тежко.

Аз козирувах, обърнах се и излязох.

[1] Кагор — вид червено десертно вино. ↑

2.

За една минутка се отбих в щаба на дивизията при капитан Дорфман, началника на оперативния отдел, мой стар познат.

Пред него лежеше оперативната карта. Резервът на командира на дивизията, моят батальон, беше вече преместен на тази карта на новата позиция. В тила беше се проточила от село Горюни до гористото възвишение настръхнала от стрелки червена линия. Пак линия... Ние бяхме вече нарушили старата линейна тактика, а моливът на началника на оперативния отдел по навик все още прокарваше непрекъсната черта.

Дорфман стана да ме поздрави. Кестенявите му коси, разделени на прав път, бяха както обикновено грижливо пригладени, свежо блестяха. Очаквах да видя в живите му кафяви очи вечната приветлива усмивка. Не, в тази минута тя липсваше. Разбира се, той знаеше за нашата задача, за очакващата ни участ.

— Другарю капитан, разрешете да се обадя по телефона.

— Моля.

Поисках щаба на батальона.

— Рахимов?

— Аз.

— Пригответи се по петия.

Цялата заповед — тези четири думи. Те бяха достатъчни, за да бъде вдигнат батальонът. Влезе в действие документът, над който бяхме толкова къртовски работили. Аз оставих слушалката.

— Всичко най-добро, другарю капитан.

— Е, Момиш-Ули, на добър час...

Сега Дорфман все пак се помъчи да се усмихне. Помислих си: погребя ме.

За Рождествено яздех ходом. Вятърът беше по-утихнал. Валяха редки снежинки. Искаше ми се да съсредоточа мислите си, да се върна в батальона вътрешно съсредоточен.

И тъй утре ще се разгори нова битка. „Да издържите до двадесети... Ще ви бъде трудно, много трудно...“ Но и да загиваш, щом вече е ударил твоят час, трябва разумно, обмислено. Когато

мислех за себе си, виждах и доверилите ми се бойци, виждах тъмния блясък на щикове и затворите на пушките, настръхналият строй на батальона. Твоят час... Моят и на батальона.

Предстоят четири дни... Кой знае, може би в тези четири дни ще се събере времето, което ми остава да живея. Тогава ще го изживея с чест. Не е лесна задачата да затворя шосето, да се задържа, да устоя срещу вдигнатия юмрук на немците. Никога още моят батальон не беше заемал ключова позиция, не беше посрещал най-тежкия удар. Възможно е да съм се родил, заякнал, възмъжал, за да изпълня задачата на тези четири предстоящи дни. Всичко ще и отдам — ума си, волята на командира, живота.

Редяха се мисли... Ето го и Рождествено. Сред снеговете, блеснали в оскъдната светлина на грейналото слънце, се чернеят къщи. На улицата вече стои колоната на челната рота под командването на Заев. Пушките са взети на ремък. Всички носят на гръб раници с простото имущество на войника, с дадения на ръка запас сухари.

— Мирно! — реве с цялата сила на белите си дробове Заев.

— Свободно — откликвам аз.

И чувствавам, че вярвам на всички тези, които стоят тука под прояснелото се възбледо небе, на моите съратници, чиято участ споделям.

Помня този миг — аз изпитах вяра, щастието на вярата, и веднага се успокоих.

3.

В щаба ме посрещна Рахимов. От пейката стана и дошлият на гости Исламкулов и ме поздрави с дружеска усмивка, с поклон. Аз също му се поклоних.

— Прощавай, Мухаметкул. Виждаш, не ние разполагаме с времето, а времето разполага с нас.

Той не прояви никакво любопитство, не зададе нито един въпрос. Рахимов промълви:

— След колко минути ще заповядате да потеглим?

Можех да не питам дали всичко е готово, дали във всички подразделения е спазен графикът на сбора. „След колко минути“ — с това беше казано всичко.

— Заев да тръгва.

Рахимов повика по телефона Заев.

— Потегляйте. Изключвайте връзката.

След това се свърза с другите роти, съобщи, че походът е започнал.

— Спазвайте графика. Засега може да се почива.

Така, без шум, без припряност, работеше моят началник-щаб. Това, което аз не казах, той довърши.

— Къде е Толстунов? — попитах аз.

— Отиде при Филимонов.

— Бозжанов!

— При Заев е.

— Е, хайде да обядваме, че да потеглим и ние.

4.

Синченко поднесе обеду, сипа в чашите „наркомовската дажба“. Пихме за здравето на госта. Аз извадих картата, показах разширения ни участък. Безстрастието за миг изневери на Рахимов, черните му очи изведнъж станаха тъжни. Действително, ако погледнете такъв участък — петкилометров фронт за един батальон — и това не ви потресе, тогава вие не сте нито командир, нито началник-щаб. Обясних задачата. Три взела на съпротивата. Трябва да се задържим. Когато нашите части се изтеглят, да продължим да се държим. Когато останем сами, обкръжени от противника, пак да се държим.

Не казах, че битката ще започне на другия ден, не казах, че съм длъжен да се бия до двадесети, не предадох думите на генерала: „Ще ви бъде трудно, много трудно.“

Синченко досипа в опразнените чаши още малко водка. Аз се обърнах към Исламкулов:

— Жалко, войната не ни оставя да си поприказваме. Наскоро ти ми поднесе признанието: „Кай жере, аксакал!“ Още тогава исках да ти го върна, исках да кажа: „Кай жере, Мухаметкул!“

Исламкулов слушаше, без да ме прекъсва, без да ме подканва дори с погледа си. Той знаеше: аз сам всичко ще му обясня.

— Съществува силата на заповедта — продължих аз. — Но има и задушевност на заповедта. Сега май че го разбрах. Генерал Панфилов ме научи.

Исламкулов също заговори за Панфилов, разказа, че миналия ден нашият генерал ходил във втори батальон, който включваше и ротата на Исламкулов, поразходил се с командира на батальона, надзърнал в кухнята, в домакиния взвод, но не останал на обед. Кашаварът го помолил да прецени старанието му, да не го обижда с отказ. „Ами как стреляте вие? — неочаквано го попитал Панфилов. — Я ми покажете пушката си!“ Пушката се оказала занемарена, непочистена. И Панфилов се отказал от обеду. „Че каква съпротива ще окажете вие, ако срещу вас излязат немци? — казал той на готвача. — Как да не ви обиждам, щом вие мен сте ме обидили?“ Целият батальон вече знаел за това.

Нечуто влезе сивоокият Тимошин, командирът на свързочния взвод.

— Другарю комбат, ще разрешите ли да взема апарата?

— Взимай.

Рахимов погледна часовника си.

— Всички вече потеглиха, другарю комбат.

Ние излязохме от къщата. Небето беше ясно, студът щипеше бузите. Синченко доведе Лисанка. Исламкулов взе от него поводата и хванал коня за юздите, ми помогна да се кача на седлото. У нас, казахите, това е знак на най-висше уважение, което се оказва на малцина. Рахимов яхна своя кон. Пред вратата чакаше шейна, с която беше дошъл Исламкулов. Аз отново се извиних:

— Време е да вървя на бойната линия. Сбогом.

Исламкулов отговори:

— На тази линия те чака или слава, или смърт.

До тази минута той не беше проронил нито една дума за задачата, предстояща на моя батальон. А сега го каза тежко, обмислено. От седлото отдадох чест на своя гост и подкарах коня.

Да сложим тука голяма точка. Да си позволим малка почивка.

НАВЕЧЕРИЕТО. ГАРА МАТРЬОНИНО

1.

На един сандък от шперплат лежи тетрадката ми:

— Прочетете ми, каквото сте записали за Джилбаев — казва Баурджан. — За това, как малко остана да бъде разстрелян.

Аз съм учуден. За какво му са дотрябвали на Баурджан записките ми за Джилбаев? Намирам страницата. Чета на глас как Момиш-Ули за миг си е представил, че е слабичкият Джилбаев, осъден на разстрел.

„... Изоставил позицията, загубил чест, стоя тук на брега на дола. Ще падна не от вражески куршуми, а от свои — от непрощаващите куршуми на войници, които извършват воинско правосъдие. Не, не, каквото ще да става с мен, но не и това!“

Баурджан прекъсна четенето с жест.

— И все пак тъкмо това ми се случи — промълвя той.

Лицето му, осветено от газената лампа, е непроницаемо. Може би се шегува? Не изглежда така.

— Как? Вие сте били осъден на разстрел?

— Да, бях осъден.

— Кога?

— На седемнадесети ноември хиляда деветстотин четиридесет и първа година.

— Но зарад какво? Как така?

— Извърших простъпка, за която трябваше да отговарям с живота си. И не само с живота — с честта си.

— Че кой ви е дал под съд?

— Кой ли? Непознаващият милост, най-безпощадният измежду героите на повестта ви.

Поиска ми се да възкликна: „Че това сте вие, Баурджан!“. Обаче предпочетох да го изслушам. Премълчах.

— Отваряйте на чиста страница, ще започнем нова глава — продължи Момиш-Ули.

И тъй, петнадесети ноември. Още по светло, прекарах някой и друг час на кота 131,5. Избирах заедно със Заев позиция на ротата му.

Местността представляваше обширно сечище, поляна в непрекъснатата гора. Тук и там стърчеха пънове, покарали бяха дребни подрасти, на места се виждаха тесни заснежени нивички. Оградена от пънове, обрасла с храсталак могила се издигаше близо до пресечката на два междуселски пътя. Те се съединяваха до здрав дървен мост, прехвърлен през скована вече в лед рекичка, а след това пак се разделяха.

От могилката се виждаше на всички страни. В тишината се чуваше как шумолят помръдваните от вятъра мъчно оронващи се дъбови листа. Олюлявайки се в трапищата, по посока на фронта отминаха два камиона. В тях бяха натрупани вързани с въжета полушубки. Камионите минаха през моста, скриха се в гората. И пак всичко замря.

— Тука се окопавай — казах на Заев.

— Ъхъ — избоботи Заев.

И веднага се поправи:

— Слушам!

Облякъл върху ватенката и дебелите, също памуклия панталони, своя доста послужил шинел (така беше облечен целият ми батальон), Заев още веднъж огледа заградилата го отвред гора. В ранния здрач дълбоките очни кухни на Заев изглеждаха тъмни, само от време на време оттам блясваха малките му хлътнали очи. Тъмнееха се и хлътнатините на бузите му.

— Отдалече не ги закачай — продължих аз. — Пусни ги по-наблизо и ги чукни.

— Немецът също ще ни чукне.

— Да, в такива случаи печели онзи, който не се бои да води бой отблизо. Онзи, който е по-решителен.

— Решителност, другарю комбат, си имаме достатъчно!

Ние помълчахме. Над нас, дето се казва, премина ангелът на тишината, безмълвно премина споменът за миналото.

— Достатъчно! — отривисто повтори Заев. — Аз съм сигурен в своите лъвчета.

Той и по-рано, както знаете, обичаше да каже по нещо чудато.

— На всеки боец да обясниш задачата: нито крачка назад — казах аз.

— Ами ако... — Заев се позапъна. — Ако ни обходят? Ще ни помогнете ли?

— Разчитай, Семьон, само на себе си.

Ние пак помълчахме.

— В домакинския взвод, другарю комбат, кажи — Заев неочаквано ми заговори на „ти“, — кажи да ни докарат вечеря. Пък да не се скъпят за водка. Че иначе с какво ще сгрея моите юнаци?

— Добре, Семьон, няма да забравя.

— Няма ли да забравите? — пак попита той.

Гласът му прозвуча глухо. Аз разбрах за какво ме пита, разбрах и му се сопнах:

— Ти какво, да се прощаваш с мен ли си намислил? Раничко е! Я остави тези глупости!

Под надвисналите му вежди нищо не проблесна. Дойде ми наум напътствената наздравица на Панфилов. Казах му по-меко:

— Сгрявай бойците си не само с водка, но и, което е най-важно — с надежда. Да не си посмял да я загубиш, Семьон!

— Тхъ — пак чух аз.

И пак Заев се поправи:

— Слушам!

2.

Отново препускам, отивам в Матрьонино, в ротата на Филимонов. Неизменният Синченко язди подире ми. Изровената горска пътечка извежда на шосето. Вече е съвсем мръкнало; над тъмните върхари на гората, притиснала се към лентата на асфалта, се показва пълна луна; във висинето са грейнали първите, още редки звезди. По шосето, право като опъната тетива, от време на време с малка скорост с угасени фарове минават коли ту към фронта, ту в обратна посока. Такова движение не може да се нарече оживено. Нищо като че ли не предвещава гръмовен ден. Противникът се е подготвил, мълчи. Готови сме, изглежда, и ние. Отново свивам в страничен път. По протежението му на затрупани със сняг борови колове вече е опъната черна телефонна жица. Лисанка тича край нея. Напред неясно се е очертала сградата на железопътна гара. Това е Матрьонино. Къщите, притиснали се към гарата, не са подредени, а се тъмнеят на разни страни. Неочаквано пред самото селище с тътен избухва далекобоен снаряд. Почти в същия миг се чува още един удар — възглух тежък удар нататък, където минава скритото от мъглата Волоколамско шосе.

Спирам коня, слушам, гледам. Напред пак гръмна избухнал снаряд. Блясването озарява някакъв плет, върха на купа сено. И сякаш в отговор пак избумтява там, където се е проснало невидимото оттука село Горюни. Пауза. Пак единично избухване. Още едно...

От този час — светещите стрелки на часовника ми показваха точно седем — немците започнаха методично да бият двата населени пункта: гара Матрьонино и Горюни.

3.

Рядка верига войници се вгризваше в сковалата се земя недалече от крайните къщи. Отидох там. Едрият, пълен преди, а сега костелив Голубцов, песнопоецът на батальона, с всички сили сечеше коравата почва с острия ръб на лопатата. Чу се нарастващо отвратително бучене на снаряд, който сякаш летеше право насам. Бойците се притиснаха към плитките вдлъбнатини, аз скочих от коня, също се проснах. На петдесетина метра в откритото поле изскочи бял пламък, избумтя взрив.

Ние се вдигнахме. Голубцов пак се залови да кълца неподатливата земя. От време на време от острата стомана изскачаха искри. Високо над главата изшумоля следващият снаряд, изтрещя някъде оттатък селото.

— Виждам, Голубцов, работата ти спори.

Той хвърли лопатата, изпъна се.

— На нас, другарю комбат, ротният командир даде задача да си изкопаем окопче за стрелба лежешком, да си постелем сенце и... И може да спим.

По-скоро със слуха, отколкото със зрението си долових усмивката на Голубцов. И в същия миг чух глас отстрани:

— Нима такъв окоп може да спаси?

Някой от „новичките“ стоеше до съседното чернеещо се голо място, отпуснал ръце. Поиска ми се да срежа младия войник, но се сдържах, обясних, че дори и малка вдлъбнатина, всяко трапче представлява защита от взривната вълна и от парчетата. Вместо мен го навика Голубцов:

— Карай, Строжкин, карай! Не се заяпвай.

Без да отговори, боецът новак (в тези дни аз тепърва започнах да ги познавам по лицата и да научавам имената им) се залови пак да дълбае замръзналата пръст.

— Хрътле. Ще стане войник — снишил гласа си, доверително каза Голубцов.

— Хрътле ли? Какво е това?

— Е, кутре, малко куче. Още е глупаво, а вече личи, че е породисто, другарю комбат. Възпитавам го, стягам. Ще стане войник не по-лош от другите. И гласа му го бива. Бива го за песнопоец.

— Добре, като отблъснем немците, ще запеем... Къде е ротният командир?

— Отиде с генерала. — Голубцов продължаваше да говори със същия доверителен тон, снишил гласа си: — Генералът идва тук, гледа позицията ни.

— Кой генерал? Командирът на дивизията ли?

— Не, друг... Май строгичък.

— Е, и какво разправяше?

— Какво разправяше ли? Стягаше ни юздите. Пък те, другарю комбат, и без това са ни стегнати.

Това също беше казано с усмивка, със спокоен войнишки хумор. Топлият лъх на доверие, разбиране струеше между нас.

— Че къде е той?

— Отиде някъде с ротния командир.

Качих се пак на коня и се запътих към Матрьонино. Не можеш веднага го разбра — село ли е или летовище. Равни оградки, застъклени веранди, прозорците с кокетни первази. Жителите са се спотаили. Обаче присъствието им издават струйките дим, виещи се от комините на печките. Някъде измуча крава, другаде издрънча кофа. Обстрелът беше все така рядък, методичен.

С отмерени крачки насреща ми по уличката идва патрул. Някой въздрезгаво вика:

— Стой!

Поспирам Лисанка.

— Стой! — повтаря същият глас. — Кой идва?

Разпознавам Корзун, руски колхозник с голям нос, от околностите на Алма-Ата.

— Какво, Корзун, не ме ли позна?

— За познаване ви познах, но редът си е ред.

Сега, в навечерието, в часа на обстрела, скъп ми е на сърцето равният тон на изпълнителния Корзун. И пак вярата — вярата в моите войници, послушни на дълга, реда, дисциплината — се надига на гореща вълна и ми стяга гърлото. Питам го:

— Къде е ротният командир?

— Отиде на линията с генерала.

Без да питам нещо повече, помръдвам повода, насочвам коня към железопътната линия.

4.

Снежен прашец покрива релсите. Отвъд платното, извиващо около селото, в далечината се губи бял простор — както се казва, краят не му се вижда. Обаче аз зная — с мен си прави шеги измамницата луна, тя крие в рядката мъгла белезникавата брезова горичка, която започва на по-малко от половин километър от релсите. Близко до насипа — с фронт към тази невидима сега гора — бойците копаят окопи. По замаха на ръцете се досещам: тука са пуснати в ход и подръчни железопътни инструменти — кирки, ломове, бойни чукове. Наблизо се тъмнее ограденият с невисоко стоборче кантон на железопътния пазач; стъклата преливат с дълбок черен блясък. Размотавайки катушка с телефонна жица, нататък отминава един свързочник.

Погледът пак се устремява в синкавата мъждива далечина, връща се към заснежените коловози. Изведнъж забелязвам: на траверсите стоят трима. Веднага познавам стройната снага на Толстунов, познавам Филимонов, застанал „мирно“ пред човек със сив калпак, с лъскаво кожено палто.

По пътеката покрай линията Лисанка ме носи към тях. Скачам от седлото и — ех, че проклетия, дявол да го вземе! — от вълнение ли, от какво ли, не сполучвам да прихвана сабята, тя ми се уплита в краката и аз забивам нос в снега. Лоша поличба...

Тутакси се вдигам, бия крак, вглеждам се в дошлия при нас генерал. Виждат се едрите му устни, малките торбички под очите. А, ето кой бил! Генерал-лейтенант Звягин, заместник-командувачият армията. Преди три седмици се запознах с него в щаба на Панфилов във Волоколамск.

Приближавам се и рапортувам: батальонът е заел посочения му участък, започнал е да се окопава. Звягин ме огледа. Мълчанието се проточи. Някъде посред селото тресна следващият снаряд.

— Все още със сабя! — недоволно каза Звягин. — Все още оригиналните?

— Другарю генерал-лейтенант, аз вече ви докладвах, че още не съм преквалифициран и...

Той не ме доизслуша.

— Защо не сте прочели на средните командири и политическите ръководители заповедта на Военния съвет? Заповедта за присъдата на Кондратиев?

В същия миг си спомних предвечерния час във Волоколамск, осветената с електричество стая на щаба, побледнялото, с подпухнала драскотина лице на майора, оплескания с кал мокър шинел. И гласа на Звягин: „Кой ви е позволил да отстъпите без заповед?“ И зачестилото му тежко дишане. И загърмелите думи: „Оръжието на масата! Звездата долу! Да се арестува! Да се даде под съд!“

После узнах, че само след едно денонощие присъдата на Военния съд — разстрел — била обявена със заповед по армията.

— Другарю генерал-лейтенант, по онова време ние нямахме връзка. Батальонът беше отрязан, бореше се в обкръжение.

— Е, а после?

— После обстановката се промени, моментът вече беше пропуснат, затова аз...

— Кой ви е разрешил да разсъждавате?

Заглушавайки този силен, гневен глас, зачу се, започна да нараства бученето на летящ, приближаващ се към нас снаряд. Нещо ме дърпаше да скоча от открития отворед насип, да залегна. С крайчеца на окото видях как се проснаха, притиснаха се към земята като един човек бойците, които копаеха окопи. Звягин обаче не се помръдна. Застанал на видно място, той, разбира се, знаеше, че сега го поглеждат десетки войнишки очи, и без да промени позата си, чакаше моя отговор. Снарядът тупна, изтрещя близо до кантона. Зазвънтяха стъклата, разбити от взривната вълна. Звягин не се обърна, не погледна натам, където се вдигна тъмен стълб от прахоляк.

— Виноват — казах аз.

5.

Без да се задоволи от моето „виноват“, Звягин се обърна към Толстунов:

— Вие, старши политически ръководител, бихте могли да проследите за изпълнението.

Толстунов не се опита да се оправдава.

— Пропуснах — промълви той.

— Направете си изводи за в бъдеще.

— Слушам, другарю генерал-лейтенант.

Звягин като че ли забрави за мен; аз го гледах в гърба.

— Говоря ви сега — продължи той — като на членове на партията.

Той се обръща към Филимонов и Толстунов, но знае, разбира се, че аз, безпартийният, също слушам.

— Като на членове на партията — повтаря Звягин. — Дори една крачка назад от тази линия би била предателска. Предателска, престъпна. Откажете се от мисълта, че оттука може да се отстъпи. Внушете на целия личен състав, че това е последната линия на батальона.

Думите се отронват убедително, тежко.

— Е, желая ви, другари, бойно щастие.

Поривисто, с доста неочаквана за позатлъстятата му фигура рязкост в движенията той се обърна към мен:

— А вие, партизанино със сабя, елате да ме изпратите.

„Партизанин със сабя“. Какво се е хванал за това Звягин! Впрочем сега той говореше без началническа грубост, без раздражение.

Ние слязохме от железопътния насип, закрачихме към пътя за шейни, утъпкани край релсите. Отнякъде безшумно изникна адютантът на Звягин, тръгна и той с нас.

Тревожният обстрел продължаваше. Далечни блясъци от избухвания припламваха минута по минута и настрана — нататък, където се намираше село Горюни. Звягин погледна натам:

— Утре сигурно ще започне. То всъщност вече е започнало. Ние отгатнахме намеренията на противника, направихме нашия ход, преместихме тука резерва. А немецът го е отгатнал на свой ред. И отговаря. Мъчи се да деморализира резервите ни.

Анализът на Звягин беше кратък. Като слушах ниския му глас, отчетливо изговарящ всяка дума, аз си изяснявах какво става, разбирах как водят бой един ум с друг.

Стигнахме до колата, боядисана вече в бяло — защитният цвят на зимния период — почти невидима на снега. Звягин спря, погледна напред.

— Да стягаме, да наказваме, на никого да не прощаваме — това... Това, старши лейтенант, е нашата с вас участ.

Интонацията му бе неочаквано интимна. Той отвори вратичката на колата и довърши:

— Това ще ни се зачете и ако на оня свят има Страшен съд, ще го посрещнем смело: на земята не сме се колебаели да изпълним дълга си.

Той ми протегна ръка — голяма, твърда, тежка. Вратичката хлопна, колата потегли. Аз я изпратих с поглед. Да, ще изпълним дълга си.

НАВЕЧЕРИЕТО. ГОРЮНИ

1.

Позабавих се още малко в Матрьонино, пообиколих край селцето заедно с Филимонов и Толстунов.

След това — пак крака в стремето. Препускам с Лисанка към Горюни. Лъсналият на лунната светлина замръзнал път се гмурна за минута в гората и пак се изтръгна на воля на една поляна. Поглеждам настрани. На бяла могилка се тъмнеят пресни бруствери на окопи. Тук-там непрекъснато падат единични снаряди. Мигновените припламвания озаряват ту празното поле, ту къщурките на билото. Тези къщурки са селото Горюни. Лисанка ме извежда на шосето, което се качва по полегато нагорнище. Ивицата на асфалта още не е заснежена, черна е, сякаш пометена от вятъра. На връхчето, от двете страни на шосето, са се наредили оградените със столби селски къщи.

Тук-таме, както и в Матрьонино, се вият струйки дим от комините — сигурно бойците готвят. Виждат се разпрегнати каруци; линейката е вкарана в един двор; край пътя стоят две наши оръдия, пази ги часовой. Разпитвам го къде се е настанил щабът на батальона. Продължавам нататък.

Някой крачи насреща ми. Странна фигура. Войнишка шапка, шинел, но... Изпод шапката се подава крило от гладко вчесани женски коси. Рязко спирам коня.

— Коя си ти? Как си попаднала тука?

— Здравейте, другарю комбат.

Усмивката е пооткрила равни бели зъби. Скритата в ръкавица ръка козирува.

— Заовражина, ти защо си тука?

— Тука е нашето място по заповед.

— Каква заповед?

— На началника на санитарната част. Ще ви ваксинираме.

— Какво ваксиниране, да го вземат дяволите?

— Инжекции против коремн тиф. Ние намерихме петромаксова лампа. И скоро ще започнем.

— Ти да не си мръднала нещо? Утре не е изключено всичко тук да е в пламъци. Незабавно хващай пътя.

— Не, другарю комбат, сега не можете ме изпъди. Ще трябва да поговорите с началника ми.

— Какъв е пък този началник?

— Военен лекар втори ранг. Така да се каже, майор от медицинската служба. Лекарка. Тя каза, че оттука никъде няма да мръднем.

Пак блесна белозъбата безстрашна усмивка.

— Тогава ще ви изхвърля оттук.

Без да кажа нито дума повече, препуснах към щаба.

2.

Препускам по улицата. Чувам.

— Другарю комбат!

Обръщам се, виждам Кузминич. Той тежичко тича, придържа с ръка полевата чанта.

— Какво се е случило там при вас, Кузминич?

— Другарю комбат, разрешете да доложа.

— Хайде де, не го усуквайте.

— Слушам! — Той се мъчи и на място, и не на място да употребява предписани от устава думички. — Другарю комбат, тука една лекарка, майор от медицинската служба, е започнала да инжектира бойците.

— Започнала ли е? Кой е разрешил?

Спомних си скорошната среща със Заовражина. Все пак са се заловили, дявол да го вземе, за своето.

От гърдите ми се изтръгна въздишка. Ех, че глупост! Да се чудиш ли, да се маеш ли!

— На вас, другарю политически ръководител, днес вече ви е било казано: кога най-после ще станете военен? Този майор няма право да ви заповядва.

Кузминич смирено — застанал „мирно“ — изслуша конското ми евангелие.

Наложи ми се да отида при лекарката майор. Походната амбулатория беше настанена в най-хубавата, най-голямата къща. Огромна петромаксова лампа, закачена под тавана, лееше ярка светлина върху покритите с ослепително бели чаршафи маса, пейки, кревати. На готварската печка в емайлирано легенче вреше вода.

Мургава жена с бяла престилка — веднага ми направи впечатление изваяното ѝ лице, властното ѝ държание — се обърна към мен. Косите ѝ, не съвсем закрити от медицинската бяла шапчица, бяха толкова черни, че сякаш преливаха в синьо.

На един стол седеше коларят Гаркуша. Запретнал ръкав, той с важен вид подлагаше голия си лакът. Аз викнах.

— Гаркуша, защо се разтакаваш тука? Кой ти е разрешил?

Гаркуша се изправи, скромно сведе очи.

— Поканиха ме, другарю комбат, като стар познат.

А, още един познайник на Варя Заовражина!

— Махай се оттука! Хайде, по-живо, не се туткай!

Без да губи достойнството си, но и без да се бави, Гаркуша взе своя шинел и напусна стаята. Жената, майор студено промълви:

— Другарю старши лейтенант, би следвало да се държите по-прилично. И преди всичко е редно да се представите.

Извиних се, казах си името.

— А вас, докторе, ще ви помоля да прекратите тази приумица.

— Каква приумица? Ние сме задължени да направим инжекциите. Това е заповед по дивизията.

— Не зная. Не мога да разреша.

— Защо се вълнувате? Инжекцията предизвиква само леко неразположение за един-два дена. Затова пък после...

— Докторе, разберете, аз имам задача. Възможно е утре да ни се наложи да влезем в бой.

Тъкмо в този миг вънка изтрещя ново избухване. Стъклата на прозорците леко издрънчаха. Аз продължих:

— Ние и днес сме вече под огън. Нима не чувате?

— Чувам. Какво особено има в това? Чудя се, старши лейтенант, на вашата нервозност.

— Докторе, извинете, не мога да ви отделя повече време. Заминавайте си оттука.

— Не, аз си имам свои задължения.

Аз избухнах:

— Заповядвам след два часа да напуснете разположението на батальона.

— Вие нямате право да ми заповядвате.

— Махайте се по дяволите!

Властната, малко остана да кажа царствена, жена вдигна глава.

— За това ще отговаряте! Ние няма да се махнем отук!

Не зная къде беше се стаила в тези минути Заовражина. Впрочем и не исках да зная. Сметнал разговора за завършен, излязох и със сила тръшнах вратата.

3.

Постепенно се събра целият ми малък щаб. От Матрьонино пристигна Толстунов. От Заев, от загубилата се сред горите височина, дойде оклюман и уморен Бозжанов.

Седим и мълчим. В печката пращи огън. Вратичката е отворена. Отблясъците на пламъка играят по тапетите. Неволно заглеждам рисунката им: на мъчноцапащ се сив фон са пръснати сребристи трилистници. Или може би птици. До касата на прозореца една ивица от тапетите се е откъснала и виси до пода. Никой вече не вдига тези откъснати птици. Домакините са напуснали жилището, избягали, а ние... Ние тука сме временни квартиранти. По-правилно, дори кратковременни.

На квадратната дъбова маса е подредено книжното имущество на Рахимов: няколко добре подострени цветни молива почиват на разгърнатата топографска карта. Рахимов вече е написал и изпратил донесенията, сега грижливо чертае на лист плътна хартия отбраната на батальона.

Влиза Тимошин. Този деликатен лейтенант-юноша пристъпва предпазливо, сякаш се стеснява да наруши тишината, моя размисъл. И спира край вратата.

— Какво има, Тимошин?

— Другарю комбат, дадоха връзка с щаба на дивизията.

— Добре! Свободен си!

Той отдава чест, излиза.

Изподрасканата брезентова кутия, в която стои телефонният апарат, е сложена на перваза на прозореца. До нея е приседнал дежурен боец-свързочник. Той казва:

— Викат ви, другарю комбат.

— Кой?

— Отгоре. От дивизията.

Вземам слушалката.

— Комбат?

Тозчас познавам мощния глас на Звягин.

— Да, другарю генерал-лейтенант.

Забелязвам: Бозжанов вдига кръглата си остригана глава, поглежда ме. После пак се навежда.

— Изпълнихте ли заповедта?

— Да.

— Донесение написахте ли?

— Да.

— Е, сега не се тревожа за вас... Как се държи немецът? Шиба ли?

— Да. Но вече по-нарядко.

— Смятам, че скоро ще миряса. И ще можем, комбат, тая нощ да спим спокойно.

Разговорът е свършен. Толстунов се интересува:

— Какво разправя той?

— Каза, че тая нощ ще можем да спим спокойно.

Инструкторът по пропагандата оставя тези думи без коментар. Ние пак мълчим. В стаята не се вижда усмивка, не се чува смях. В ума ми се мярка: да не би от мен да се излъчва това тъжно настроение, тази обреченост? Да не би аз със своята мрачност да съм породил мрачната сянка, надвиснала над щаба ми?

Спомням си за текущата работа. Заповядвам на телефониста да ме свърже с началника на санитарната част на дивизията. След една минута пак държа телефонната слушалка, моля още днес да бъде отзована от Горюни жената майор и помощниците ѝ. На другия край на жицата побелелият лекар полковник, с когото се познавам още от Алма-Ата, се сепва:

— Прощавай, Момиш-Ули, съвсем ми щукна из ума! Бъди така добър, изпрати някого да повика на телефона тази черничка лебедица. Още днес ще си я прибера.

— Благодаря, другарю полковник. Сега ще я поканя.

Тъкмо в този миг на вратата се появява готвачът Вахитов, той също не е весел, сбръчканите му бузи са скръбно увиснали.

— Другарю комбат, ще вечеряте ли?

— Ще вечеряме! — откликвам се аз. — При това в женско общество! Хайде, другари, да си поканим гости на вечеря!

4.

Старецът готвач мигновено се преобразява, плясва с ръце, моето оживление му е приятно. Обаче тозчас огорчение, уплаха се изписват по бръчките на лицето му.

— Другарю комбат, за вечеря имам само каша от елда.

Това не ме смущава:

— В такъв случай да поканим гостите на чай! Другари, трябва да се изпрати дипломатическа мисия: батальонният командир, тъй да се каже, моли да забравите грубостите му, поднася най-покорните си извинения. Бозжанов, наемаш ли се да бъдеш мой пратеник?

Виждам: уморената, посивяла до преди малко физиономия на Бозжанов пак е лъснала. Той възкликва:

— Съгласен! Отивам да извърша подвиг, другарю комбат.

Най-после усмивка се е вестила при нас в щаба. Не остана безразличен и Толстунов — разсъдливият старши политически ръководител посъветва своя приятел пратеник да вземе със себе си и ловкия Гаркуша. Да си призная, вътрешно пак се учудих на Толстунов: дявол да го вземе, всичко му е известно.

Така или иначе, след половин час посрещрахме, приветствувахме гостите: жената майор и Варя Заовражина.

— Докторе — казах аз, — между нас май стана малко стълкновение.

— Малко ли? Да предположим.

Поднесох на доктора своите извинения, а на Варя скришом показах юмрук. И поканих гостенките на трапезата. Без да се превзема, Варя седна като свой човек. Величествената „черничка лебедица“, след като поприказва по телефона с началството си, също се съгласи да сподели трапезата ни.

Обаче и сега, при всяка среща, обича да ми напомня какъв калай съм й теглил в Горюни.

ТАКА ДА ДЪРЖИМ, ЗНАЧИ ДА НЕ УДЪРЖИМ

1.

От прозорците са свалени платнищата, които ни служат за пердета. Бавно се разгаря, прояснява се утрото. Навън е тихо. Рядката стрелба срещу Матрьонино и Горюни е секнала още преди да съмне; аз заспах и не забелязах в колко часа беше свършила. Сивите оттенъци на ноемврийската сутрин постепенно стават по-светли. Ето, че леко се засиня незабуленото, както и предишния ден, небе. И изведнъж, сякаш тази мярнала се посърнала синевина е била сигнал, по целия фронт ревна, загърмя артилерията на немците.

Заедно с Толстунов и Бозжанов излязох на улицата. Не можа да се задържи в щаба и Рахимов. Отдавна не бяхме чували такъв пукот. Непрекъснато се разнасяше еквивият му тътен. Така в бурно време удря, връхлита препятствието ревящата вълна на прибоа. Канонадата сякаш се търкаляше от единия до другия край на фронта. Тя ту се отдалечаваше надясно, ту се връщаше, боботеше нататък, където бяха разположени ротите на Филимонов и Заев. След това огненият талаз отново политаше надясно.

Денят, както казах, се случи ясен. Пред нас, там, където минаваше фронтът, във въздуха кръстосваха, извиваха, от време на време пикираха, хвърляха бойния си товар немски бомбардировачи. Двама „гръблъвци“ — самолети наблюдатели — кръжеха във висината.

До пладне нашата артилерия не отговаряше. Това забавяне — ще рискувам да споделя такава мисъл — беше характерно за Панфилов. Лесно ли е четири часа да мълчиш, без да подкрепиш с огън духа на своите войски, окопали се на предните линии? Четири часа да мълчиш — това значеше да вярваш във войника, в неговото мъжество, в съзнанието му за дълг. И да разполагаш със същата вяра в отговор.

Какво се печелеше с това мълчание? Засечени бяха всичките артилерийски позиции на противника, а нашите останаха скрити.

Панфилов неведнъж беше казвал, че трябва да умееш да разгадаеш намеренията на врага по гласовете на оръдията му. Разположението на артилерията, съсредоточаването, групирането на огъня позволяват да се определи посоката на подготвяния главен удар. Обаче тази истина, разбира се, знаеха и немците. Те приложиха военна хитрост, като прехвърляха вълната на огъня от единия фланг на другия. Налучкай, ако можеш, къде имат намерение да пробият фронта!

Съществуват различни методи за артилерийска подготовка. Например: първо да съсипеш, да разнищиш предната линия, след това да прехвърлиш огъня в дълбочина. Или първо да се нахвърлиш върху позициите на вторите ешелони, да подплашиш, да смутиш резервите, сетне да пренесеш огъня — да удариш предната линия... И хвърляне напред!

На шестнадесети ноември немците съгласуваха и двата метода. След като бяхтаха около два часа предния край, гостиха с няколко залпа и нас в Матрьонино, и в Горюни. На новата си линия батальонът понесе първите загуби. Аз не знаех какво ставаше в тези минути напред — дали немците атакуваха и къде именно? — но ето че артилерията им отново намали мерника, тътнещият валяк пак се затъркаля по фронта.

2.

„Първото денонощие ще бъде леко за вас“ — беше предсказал Панфилов.

Така се и случи. Все пак пътем ще отбележа това-онова в този лек за моя батальон ден.

Горе-долу по обед на мое разпореждане, пристигна в Горюни една батарея противотанкови оръдия от резерва на командира на дивизията. Това служеше за знак, че Панфилов не бе променил преценката си за намеренията на противника и сега укрепяваше моето възелче. Артилеристите заеха огневи позиции в гората и насочиха дулата срещу не съвсем скрилото се под снега Волоколамско шосе.

Пред нас продължаваше тътенът, бумтежът, екотът. Над върхарите на гората се издигаха и бавно се разсейваха в небето черни пушечи. А при нас, на хълма, където беше се проснало село Горюни, не спираше напрегнатият войнишки труд. Бойците дробяха земята, копаеха ли, копаеха.

Взводът на Шакоев провеждаше занятие на шосето. Застанал до оградката, няколко минути ги наблюдавах. Ето фурнирният макет на танк бързо се движи към боец, прикрил се в трапче. Но защо той се бави? Не, все пак успя. Надигна се, изчака още един миг, метна гранатата. Добре, чисто изпипано! А, това е сухичкият, слабогръд Джилбаев, мой сънародник. Виж го ти какъв е сега! Вярвам му, зная — няма да замижи от ужас, няма да побегне, ще посрещне танка с граната.

Сложеният на плазове макет се връща, за да тръгне пак. За хвърляне на граната се готви политическият ръководител Кузминич. Войнишкото облекло — късите кончови на тежките ботуши, топлите ватени панталони, които се виждат изпод щръкналия на гърбица шинел — все така изглежда като чуждо на гърба му. Танкът се приближава. Кузминич се мъчи да надмogne своята тромавост, бързо скача като младеж, замахва и... И тозчас се чува характерният, с кавказки акцент глас на Шакоев:

— Остави, остави, другарю политически ръководител. Не така...

Стройният лейтенант дагестанец с изподраскани, изцапани с пръст хромови ботуши, с омацана почти до черно, ушита по мярка ватенка — би могло да се каже, че той е започнал до известна степен да парадирва с опърпания си вид — леко изтичва при четиридесетгодишния мъж на науката, може би за първи път опитващ се да метне тежката противотанкова граната. Шакоев спокойно обучава политическия ръководител. Чувам го да казва:

— Присъствие на духа, разбираш ли? Хвърляй, без да избързваш, лекичко.

Неволно си спомням неугледния, чипонос пратеник на генерала.

3.

В този ден, шестнадесети ноември, имах случая да се срещна с него още веднъж.

Обадиха ми се от щаба на дивизията: към нас е тръгнала по заповед на генерал Панфилов, командата танкоизстребители начело с лейтенант Угрюмов. Отговорих с незименното кратко „Слушам!“ и се върнах на сгъваемото кресло — това удобно кресло-легло беше някъде намерил и домъкнал Синченко — върнах се, седнах и се замислих.

Неведнъж в повестта ни е ставало дума за размишленията на командира. Те толкова много поглъщат, човек се унася в тях толкова дълбоко, че започва да не забелязва стаята, всичко, което го заобикаля. Правилно ли са разположени силите? Какво ще направя, ако боят се развие така? Как ще постъпя, ако противникът се приближи оттука? Ами ако нахълта тука?

Да се задържиш до двадесети! Пресмяташ безбройно варианти. Ако не се лъжа, Лев Толстой в предисловието си към романа „Война и мир“ говори за милиони варианти, които се изреждат пред художника. Възможно е творчеството на командира да е сродно със задълбочеността на художника. Да се задържа до двадесети! В тези часове на творческо командирско съсредоточаване задачата, получена от Панфилов, се превръщаше в моя собствена творба, в моя рожба.

Седях и мислех при немлъкващия рев на прибоя. Понякога машинално отбелязвах: ето, тътнещата вълна се е устремила настрана, започнала е да се оттегля... Ето, намесиха се басовете на нашите оръдия, ето, зачести, забарабани нашата изстребителна артилерия. Какво ли става там? Бият ли се вече? Започнала ли е вече атаката на немците?

Привечер ми се обади Заев:

— Почерпихме ги по една, другарю комбат.

— Какво? Кого?

Запъхтян, той припряно продължи:

— Прерязахме ги. Оставихме ги да се приближат и ги чукнахме!

Запасявам се с търпение, изслушвам възклицанията му, не го разпитвам — сам ще стигне до същественото. Оказа се, че към

височинката, където се е окопала ротата на Заев, проникнала някаква група немци с минохвъргачки. Възможно е да е било само разузнаване. Пушечен залп повалил няколко немци. Другите под прикритието на огъня отпъзвали, отнесли трупове.

Подир половин час се обади Филимонов, доложи: немците се тикнали от гората и към гара Матрьонино. Накарали нашите да открият огън, отишли си.

В това време ниски облаци затулиха небето, заваля сняг. В стаята стана малко по-тъмно. И изведнъж — за мене това беше неочаквано — открих, че е настъпил часът на здрача. Малко по малко оръдейният тътен стихна. Свърши първият ден от новата битка пред Москва. Доколкото можех да отсъдя, немците никъде не бяха пробии нашия фронт. Не зная бяха ли си поставяли това за цел през първия ден. Вероятно противникът беше се врязал на много места, без още да разкрива картите си, без да издава къде ще бъде насочен главният му удар. Панфилов, както вече казах, изглежда се придържаше към предишното си предположение. Впрочем въпреки всичко той се колебаеше. Късно вечерта ми се обади:

— Здравейте. Какво правите?

— Мисля, другарю генерал.

— Не е лошо. И аз съм зает с тази работа. Как прекарахте деня?

Доложих му равностметката на деня. Разбира се, тя беше известна на Панфилов: за всяка промяна в обстановката ние незабавно съобщавахме на капитан Дорфман. Обаче Панфилов, без да бърза, без да ме подканва, изслуша още веднъж същите сведения.

— Ще рече, разменили сте любезности отдалече? — промълви той.

— Да.

— Тъй... Угрюмов пристигна ли при вас?

— Още не е.

— Предайте му: нека отиде в Ядрово при майор Юрасов. Зная, не е хубаво да разкарваш хората, но... Това ми подсказаха мислите.

— Слушам!

— Е, всичко най-добро, другарю Момиш-Ули. Поспете си, починете. Утре е ваш ред.

Мълком постоях до апарата още една минута. Панфилов пак — за кой ли вече път! — беше ме поразил. Той мисли и за един отред от

двадесет-двадесет и пет души, мисли и премисля къде да го изпрати. Тази шепичка — командата на Угрюмов — също е резерв на генерала. Съвсем не му е лека работата на командира на дивизията! Ами откъде ли ще вземе той утре, в други ден, когато ударът на немците започне да нараства, откъде ще вземе той, нашият генерал, нови резерви?

Отдалечих се от телефона и накратко изложих на Рахимов, който както винаги седеше пред щабната маса, разговора си с генерала.

— Заповяда ни — заключих аз — да се подготвим, за утрешния ден, да си поспим. Легни си, дремни два-три часа, пък аз ще подежуря, ще проверя постове.

Облякох се, излязох навън. Вятърът, който нямаше достатъчно сили, за да вдигне виелица, увеличаше, отнасяше валящите бели парцали. Шосето, което само до преди няколко часа се простираше като черна, сякаш изметена ивица, сега беше се покрило с пухена покривка, беше се сляло с далечната и близката околност. Нарядко гласовете на оръдията тревожеха нощната белезникава мъгла. Ето, откъм Матрьонино се чу трясък. Ето и тука, на празната могилка, се мярна мъждив блясък, тозчас по петите му долетя гръмотевичната вълна. И пак няколко минути покой. И отново трясват едно-две избухвания. Немците, както и миналата нощ, отделят внимание на Матрьонино и Горюни, държат нервите ни в напрежение, водят безпокоящ огън.

Запътил се по надолницето, по посока на Москва, към железопътната линия, пресичаща шосето — там, до кантона, също се е разположила охрана — срещнах отряда на Угрюмов. Прясното бяло покривало дори и под беззвездното небе отразяваше някакви слаби лъчи, не позволяваше на тъмата да стане непрогледна. Когато ме позна, Угрюмов (в мрака той, нисичък, с ватенка, опънала се на тесните му рамене, пак ми заприлича на невръстен юноша) изкомандува:

— Стой!

И се приближи с намерение да ми докладва. Предадох му заповедта на генерала: да върви по-нататък по шосето, в село Ядрово. Угрюмов с досада изпуктя.

— Момчетата се поизмориха. Мислехме, другарю старши лейтенант, тука да пренощуваме.

— Починете си — казах аз. — Ще заповядам да нахранят вашите хора.

Угрюмов се озърна към неясно тъмнеещата се команда.

— Не, другарю старши лейтенант, благодаря. Ще вървим нататък. Иначе при вас само ще се разпуснем.

На сбогуване той добави:

— Жалко, нямахме късмет да повоюваме заедно.

Пак, както и преди няколко дни, ми беше странно да чуя от него, кажи-речи, момченце, тези сериозни думи.

Русите при среща или сбогуване често ти хващат и друсат ръката, изказвайки с това дружески чувства, уважение. Угрюмов само стисна ръката ми. Усетил това ръкостискане, отново си помислих: „Има силища в ръката!“

Той ми козирува, запъти се при хората си. Скоро отредът изчезна във валящия сняг.

В щабната ни къща се върнах приблизително към полунощ. Чувахе се равномерното дишане на спящия Рахимов. Изключително акуратен, той притежаваше едно качество, каквото не съм срещал у никой друг. Кажеш ли му: „Поспи два-три часа“, точно на минутата — в дадения случай след три часа — той ще отвори очи, ще стане. Няма нужда да го буди човек.

Седнах и пак се замислих. Нощната тишина все така нарядко се нарушаваше от тътена на избухващи снаряди. „Утре е вашият ред“ — беше казал Панфилов. Ето на този приближаващ се наш ред бяха посветени мислите.

Точно в определеното му време Рахимов стана.

— Лягайте, другарю комбат.

Изтегнах се на креслото легло, но дълго не можах да заспя. Обмислях, представях си настъпващия ден. И се унесох едва призори.

4.

В този ден, на седемнадесети ноември, оръдейните залпове заехтяха по-рано, отколкото на шестнадесети. Още едва се развиделяваше, а огненият валяк вече току минаваше по фронта. Немците стреляха както през предишния ден — тътенът ту се отдалечаваше надясно, ту се връщаше, отиваше наляво и пак надясно. Така се движеше, така се клатеше отпред в мъглата на съмването това ревящо махало.

Слушах рева на оръдията и неволно отбелязвах: дивизията се е задържала по целия фронт, немците все още само подготвят удара, без да се издадат къде, към кой участък ще го насочат. Нашата артилерия, за разлика от миналия ден започна веднага да отговаря. Отвред гърмяха наши залпове.

Малко по малко се развидели. Над заснеженото поле висеше ниско, облачно небе. Изведнъж ухото долови промяна в режима на немския огън. Наляво от централната точка на предния край на дивизията, откъм разположеното напред по шосето село Ядрово, стрелбата зачести. А вдясно трясъкът стана по-умерен. Нямаше вече място за съмнение: в единия край стрелят единични цеви и батареи, в другия — дивизиони, множество дула. На левия фланг противникът вече не си играе на дребно. Пукотът там се засилва още повече, става по-чест. Значи, всичко е окончателно решено, участъкът на пробива е окончателно обозначен, противникът вече не крие намерението си да пробие нашия център и левия фланг — намерение, отгатнато от Панфилов, — с ударите на оръдията вече си отваря, проправя път.

В стаята всички сме се умълчали. Познатото нервно напрежение — очакването на атаката, натиска на немците — се е промъкнало и тука, в нашата селска къща, която е още далече от предната линия. В опита да отвлече вниманието си, да се разведря, се обадох в щаба на дивизията на капитан Дорфман. Искаше ми се чисто и просто да му чуя гласа, да разменя с него някоя и друга думичка.

— Здравейте, другарю капитан.

Винаги вежливият, приветлив Дорфман този път забрави да отговори на моето „здравейте“.

— Е, какво става при вас?

— У нас е без промени.

— Тъй. После.

В тона се долавяше: какво искаш — щом си седиш спокойно, седи си.

— Извинете, исках само да ви доложа за обстановката.

— А... Всичко най-добро.

Леко щракване в мембраната. Слушалката на другия край на жицата е сложена.

Приблизително след около час немците пренесоха огъня в дълбочината на нашия фронт, забъхтаха Матрьонино, Горюни, сечището, където беше се окопала ротата на Заев. В тези минути без съмнение бяха потеглили напред немските танкове и пехота. Чаках да видя няма ли да профучат край нас по шосето артилерийски впрягове, променящи огневата си позиция, бягащи от пробилите фронта немци. Не, край нас не мина нито едно оръдие. Артилеристите, доколкото можех да разбера, не отстъпваха.

5.

Към мен се обръща телефонистът:

— Другарю комбат, викат ви от щаба на дивизията.

Взимам слушалката. Мембраната предава без никакви промени познатия въздрезгав глас на Панфилов:

— Другарю Момиш-Ули, вие ли сте?

— Да.

— Какво става при вас?

— Артилерийска стрелба. Противникът води огън.

— Какъв огън? Що за огън?

— Сериозен огън, другарю генерал.

— Ами по-точно? По-точно! Вижте какво, другарю Момиш-Ули, я излезте навън. Нали сте артилерист. Погледнете със собствените си очи какво става там, наблюдавайте избухванията. След това ми доложете.

Прехвърлих през ватенката ремъка на неизменната си сабя и напуснах щабното ни обиталище, в което засега всичките стъкла в прозорците бяха здрави, и излязох под открито небе. До стълбището стоеше на пост Гаркуша. Той взе за почест.

— Как е немецът? — попитах го аз. — Не те ли кара да се криеш в окопчето?

— Не. Може да се търпи, другарю комбат.

— Воюваш ли със студа? — продължих аз.

— Тъй вярно. Часовоят пази лете жегата, зиме студа.

Отминах този находчив в приказките, непадащ духом колар, излязох през портичката и стъпих на шосето, покрито с бял пух, който край канавките още не беше утъпкан от автомобилните колелета. В снеговете, докъдето стига окото, не се вижда нито пешак, нито конник. Селото се е стаило. На края на гората, която се тъмнее отстрани, току проблясва бял пламък. Оттам бият на далечно разстояние тежките ни оръдия. Изстрелите им почти не се чуват в трясъка и пукота на немския огън. Тук-там се пукат, избухват бризантни снаряди и шрапнели.

Вслушвам се. Немците както и преди гърмят на залпове. Вглеждам се. Виждам много голямо разсейване, голямо разпръскване. Съсредоточени попадения — най-опасни, ефикасни, всяващи страх, когато едно до друго изтрещяват няколко избухвания — съсредоточени попадения няма. Във въздуха изникват кълба дим, които приличат на памук. Обаче тези кълба не са много. По-чести са димните изригвания на снега; те са твърде ниски; това пречи за необходимото разпръскване на куршумите, с които е напълнен снарядът. Такива избухвания ние, артилеристите, наричаме „кльвване“. А на прекалено високите сме дали името „жерави“. Почти всичките немски снаряди — и бризантните за откритото поле, и шрапнелът за прочистване на гората — даваха именно такива избухвания: или „кльвване“, или „жерав“. Нашият боен ред — редиците от единични окопи — не беше плътен; лошо насочените, несъсредоточени удари на немската артилерия само нарядко си намираха жертва. Да, май че напразно в разговора си с Панфилов бях си послужил с израза „сериозен огън“.

Върнах се в щаба, взех слушалката и доложих на Панфилов за това, което бях видял вън. Наприказвах му какво ли не: сигурно не само заслужаващи внимание, но и празни работи. Струваше ми се, колкото повече му надрънкаш, толкова по-добре. Понякога човек можеше да възприеме това като някаква чудатост на Панфилов. Нали бяха ни възпитавали: „По-накратко, по-накратко!“ Доложиш, обърнеш се и си отидеш. А Панфилов слушаше, интересуваше се, изсмукваше дреболии, подробности.

— Голямо разсейване ли? Ами колко метра? Е, например приблизително, другарю Момиш-Ули.

Тази дребна подробност характеризира Панфилов като познавач. Колкото по-далече от целта са артилерийските позиции, толкова по-голямо е разпръскването. Възможно е предната ни линия вече да е разкъсана, но немската артилерия още заема отдалечената си позиция, стреля от пределно разстояние.

Малко по-късно съобрах, че в този час вече е била прекъсната връзката на Панфилов с войските, които се биеха на предната линия. Разсейването на снарядите, характерът на избухванията им в Горюни, всички други признаци сега донякъде му заместваха връзката, служеха му като донесения от фронта.

6.

И изведнъж целият този артилерийски тътен и трясък започна явно да стихва. Пукотът на немците продължаваше вече не със същата активност както преди. Снарядите избухваха по-нарядко. За това също бе доложено на Панфилов. Чух как той изхъмка:

— Хм... Променя позицията. По-рано той ви достигаше с крайчеца на пръстите си, а сега се гответе: ще се опита да ви шибне с юмрук.

Времето течеше бързо. Наближаваше пладне, когато ми се обади Заев:

— Другарю комбат, засилен обстрел от минохвъргачки.

— Какво виждаш?

— Немците са на края на гората, от другата страна на поточето. Пердашат с мини. Не оставят човек главата си да вдигне.

Заев се поспря в очакване на моите думи. Долавяше се шумното му дишане. Какво да му кажа? Глупаво е, безсмислено е да стреляш на далечно разстояние с пушки под силен минохвъргачен огън. Най-важното е, че трябва да се запазят хората. Заповядвам му:

— Престори се на мъртъв. А тръгнат ли в атака, шибни ги!

По същото това време немците настъпили и срещу гара Матрьонино. Там те също домъкнали минохвъргачки, забрулили нашите окопи. Бойците и тука се притиснали към сковалата се земя, сврели се в плитките трапчета. Очукали с мини редичката ни, притискащата се към гарата отбрана, немците се вдигнали на атака. Посрещнали ги с огън. Тази първа атака била лесно отбита. Обаче като се оттеглили, немците по-точно засекли всеки наш окоп, всяка пушка. И пак десетки цеви започнали да изхвърлят мини. Някое и друго парче току улучвало по някой окоп, врязвало се в топло, живо тяло. Ранените отпълзвали по снега към селцето, санитарите измъквали на гръб тежко ранените.

За всичко това ми доложи по телефона Филимонов. Още незавършил донесението си, изведнъж той се пресече на половин дума:

— Пак идват, другарю комбат.

За разлика от Заев, Филимонов с нищо не издаде вълнението си, тонът му остана все така равен. Отдалече се чувствуваше неговата твърдост, решителност. Аз казах:

— Изпрати свръзка при картечарите. Нека помълчат, да ги пуснат по-наблизо.

— Слушам, другарю комбат. Разбрано. Ще ги отблъснем!

Изминаха само няколко минути и Филимонов отново ми докладваше:

— Отблъснахме ги, другарю комбат. Като ги парнахме, веднага отскочиха.

— А сега какво става при тебе?

— Пак бъхтят с мини.

— Какви са загубите?

— Не са големи, другарю комбат.

Винаги ценях увереността, спокойствието на Филимонов. С тях той отлично въздействуваше на войниците. Сега долових, че той сякаш се опасява и зарад моята душа, грижи се и за моето, дете се казва, морално състояние. Дявол да го вземе, не си ли позволява прекалено много? С раздражение казах:

— Какво значи „не са големи“? По-точно!

— Слушам! Ще изясня, другарю комбат.

Скоро Филимонов доложи, че ротата е загубила убити и ранени двадесет души. Сега тактиката на немците край Матрьонино ми стана по-ясна. Те не искат да хабят жива сила, не искат да плащат напредването си с цената на много кръв. Вместо кръв са съгласни да жертвуват време. Но колко ли време ще ни дадат те срещу Матрьонино? Това не е трудно да се пресметне. На два пъти се пъхнаха, и двата пъти изневиделица бяха посрещнати с огън, веднага се отдръпнаха и продължиха да ни брулят от гората, продължиха да избиват моите войници с мини. Два пъти ни обрулиха и ние вече имаме двадесет защитници на гара Матрьонино по-малко. За дълго ли ще стигнат войниците, останали сега в ротата на Филимонов? Още десет такива жестоки бомбардировки и ротата ще бъде избита. Кога ще стане това? Надали днес. Но утре в окопите край Матрьонино на тяхната стрелба ще отворят, ще се съпротивяват само малкото последни бойци. Вярвам, ние не ще опетним своята чест, воинският дълг ще бъде изпълнен.

Не, моят дълг е да изпълня задачата, да се задържа до двадесети.
Но как, кажете ми, как ще задържа гарата?

Пак се обажда Заев:

— Два пъти, другарю комбат, цапнахме немца по носа. Пропъдихме го от моста. А сега пердаши с мини. Не се търпи, другарю комбат.

— Мирувай си.

— При немца, другарю комбат, май че идват танкове. Ясно се чува бучене на мотори.

— Седи и не стреляй.

— Ами ако пак тръгнат срещу нас?

— Изчаквай, не стреляй, пускай ги по-наблизо, че да не могат после да се върнат в гората. Разбра ли? Обясни на бойците.

Минава още малко време. Аз съм потънал в дълбокото кресло, гледам в стената, мисля. Пред очите ми все същата рисунка на тапетите: трилистници, които приличат на реещи се птици. Разглеждам разперените крила, извитите човки. Все така край касата на прозореца е увиснала до пода откъсната ивица на тапетите. Никой вече не вдига тези откъснати птици. Седя и мълча. Мълчат и всички, които се намират в стаята на щаба. Безстрастният Рахимов, моят седящ началник-щаб, нещо пише, навел се над масата. Божанов — него, както знаете, наум наричам ходещ началник-щаб — вече е докаран с ушанка и шинел: готов е да излезе всеки миг, чака моята дума, поръчението. Толстунов, най-старшият от нас по звание, нещо като извънщатен комисар на батальона, седи с шапка на леглото. Изчезнала е някъде неговата привична за окото независима, свободна поза. Сега не се е облегнал на таблата на кревата, снагата му е изправена, обърнатата яка на вълнената рубашка, често отворена, е грижливо закопчана. Още сутринта той ми каза: „Давай поръчения, комбате!“ Долавям: Толстунов, както и Божанов, е готов за действие. Щабът чака моята дума. Но аз нямам какво да кажа. Мисля, мълча.

Тънък писък — така наричаният зумер — отново ме вика на телефона. Взимам слушалката. Пак чувам сякаш задъхания Заев. От откъслечните фрази разбирам: немците пак са излезли от гората, те вероятно са си помислили: „Рус е избит“, но все пак, от страх да не

попаднат в клопка, не се насочили към котата, а тръгнали да я обходят. Още малко и клещите ще се затворят.

— Обкръжават, обхождат, другарю комбат. Два пъти ги отбивах. Какво ще заповядате, другарю комбат?

Изглежда, той очакваше, че ще му заповядам да отстъпи.

— Да се държиш — казах аз.

— Ще затворят пролуката, другарю комбат.

— Дръж се, Семьон! Или всичко, или нищо!

Аз и сам не знаех какво съм искал да кажа с това „или всичко, или нищо“. Но продължих:

— Нека обкръжават. Нито крачка назад!

Цък... Връзката се прекъсна, мембраната внезапно заглъхна. Разговорът със Заев бе пресечен на половин дума. Аз извиках:

— Тимошин!

Юношата лейтенант, началник на свързочния взвод, мигновено се появи от пруста. Той винаги се навърташе наблизко и никога не биеше на очи, сякаш се мъчеше да не ме отвлича от мислите ми дори със своя поглед, със своето присъствие.

— Тимошин, изпрати хора! Възстанови връзката със Заев!

— Слушам!

Същото воинско „слушам!“ се четеше в сините му очи. Още една секунда и той изтича под прозореца. Обадих се на Панфилов:

— Разрешете да доложа. Ротата на възвишението на два пъти отби атаки. Сега е в обкръжение. Връзката с нея е прекъсната.

Когато докладвах, неволно допуснах едно преувеличение. Нали Заев ми съобщи, че още има коридор. Наистина през изтеклите минути немците са могли вече да затворят пръстена. Не, аз бях длъжен да бъда точен, длъжен бях да казвам на своя командир само истината. И се поправих, казах, че ротата може още да не е отрязана.

Панфилов похъмка. С малка частица на душата тайно се надявах генералът да рече: „Нека си пробие път, да остави котата.“ Не, той не го каза. Аз продължих:

— Води се бой за Матрьонино. Там немците също на два пъти се опитаха да се приближат, бяха отблъснати с огън. Очаквам нова атака. А в Горюни е спокойно.

— Спокойно ли?

— Да, другарю генерал.

Горюни, тази наша мъничка крепост, преграждаща Волоколамското шосе, в този ден още беше прикрита отвсякъде: отляво — от ротите на Филимонов и Заев, направо по асфалта — от отбранителния възел в село Ядрово, отдясно — от селцето Шишкино, където пребиваваше щабът на Панфилов. Очаквах генералът да каже: „Изпратете ротата на Горюни на гарата“; очаквах да намери още някаква рота, която да изпрати в Горюни. Не, и тази ми надежда не се оправда. Панфилов каза:

— Съобщавайте за всичко, другарю Момиш-Ули.

И затвори телефона.

8.

Повиках по телефона Филимонов.

— Пази се в посоката откъм Заев.

— Защо? Какво става там?

— Пази се! Разбра ли? Нямам връзка с него. Как върви при тебе?

— Земята се тресе. Но нищо. Държим се.

— Още колко хора загуби?

— Ще изясня, другарю комбат. Ще доложа.

Пак ми се стори, че той се грижи да не разколебае, да не смути моя дух с угнетяващи мисли.

— Къде са ранените?

— Който може да върви, тръгна към вас. А тежко ранените са тука, в селището.

— Тъй... Изпращам ти каруци за евакуиране на ранените. Сега ще пристигнат пет каруци.

Предполагах, че Филимонов ще възкликне: „Защо ни са пет, две ще стигнат!“ Но той нищо не възрази. Дявол да го вземе, нима загубите са толкова големи?!

След като свърших разговора, с натежало сърце постоях още до телефона. После се обърнах, казах:

— Божанов, иди при Пономарьов, нека незабавно изпрати пет каруци при Филимонов за извозване на ранените.

Божанов не можа да се сдържи:

— Пет?

Той, чувствителният ми, общителен сънародник, разбира се, долавяше моето потиснато настроение, разбираше колко мрачна е заповедта ми. В същия миг се вдигна Толстунов.

— Комбат, да отида аз, а?

И пак окото ми отбеляза: Толстунов стоеше иначе, не както обикновено, не отпуснато. „Разполагай с мене!“ — казваше стегнатият му вид.

— Чакай, Толстунов. Седи! — рекох аз.

И пак се обърнах към Божанов:

— Вземи каруците и потегляй с тях на гарата. Пообиколи там, узнай какво става и се връщай!

— Слушам! — едва чуто отговори Бозжанов.

Бузите му, напълнели през дните на почивката, до вчера загладени, бяха хлътнали, загубили блясъка си за една сутрин. Неизменната му усмивка беше напуснала ъгълчетата на устата. Стремителен, сериозен, той козирува и излезе.

9.

В стаята пак настъпи мълчание. Толстунов отново приседна на леглото, аз се отпуснах в креслото, втренчих неவிждащ поглед в стената.

Пак се заредиха мисли. Заев е обкръжен. При Филимонов избиват един по един бойците. Какво да правя? Как ще се задържа до двадесети?

Поиска ми се да не съм под покрив, да послушам на открито звуците на боя, да походя. Сложих си ушанката, прехвърлих през рамо ремъка на сабята и излязох от щаба, стъпих на външното стълбище на къщата. Пак видях часовоя. Този път вече не беше Гаркуша. Но кой ли? Свил се, вдигнал яката, извърнал лице от вятъра, нисичък червеноармеец беше прегърнал пушката си. Наушниците на ниско нахлупената шапка бяха свалени, вързани. Като чу крачките ми, той бързо се обърна, взе за почест. Джилбаев! Хлътналите му бузи, късият сплескан нос бяха станали морави от студа.

Мълком отговорих на поздрава на часовоя и закрачих към шосето.

От разни страни се чуваха ту приглушени, ту по-ясни звуците на боя. Чест глух пукот долиташе от село Шишкино, където се намираше с щаба си Панфилов. В близката гора ехтяха резките изстрели на нашите оръдия. Там, над края на тази гора, току изникваха приличащи на памук кълба от шрапнели: немците отгоре прочистваха гората, мъчеха се да накарат батареята да млъкне. Вече почти нямаше нито „кльввания“, нито „жерави“ — противникът беше доближил артилерията си. Поривите на вятъра донасяха отдалече отчаяно чаткане на картечници. Някъде напред зад преградата на гората гърмяха наши противотанкови „четиридесет и пет милиметровки“. Откъм гара Матрьонино долиташе слаб, слят тътен на минохвъргачен обстрел. А тука, в Горюни, само нарядко хвърляха по някой и друг осколочен снаряд. Тук-таме по снега се чернееха петна от избухванията. На места и на бялото шосе се виждаха недълбоки тъмни взривни ями.

Потънал в мисли, аз се запътих към кръстопътя, откъдето се отделяше пътят за Матрьонино. Още отдалече видях: по тази утъпкана пътека се ниже върволица ранени. Някои едва куцукат, спират, пак се мъкнат. Почаках до разклонението.

Отпред се тътреше Голубцов. Не можах веднага да позная този снажен войник, песнопоец на батальона, който преди два дни вечерта на линията със силни удари, от които чак искри хвърчеха, дробеше спечената пръст. Шинелът му беше наметнат на рамената. На сукното до яката, близо до раменния шев, се забелязваше малка дупка. Непотъмнелият, още свеж бинт закриваше странно неподвижния му врат. Повиках го по име.

Той спря, с усилие се поизправи. Обезкръвеното му, почерняло от слънцето лице изглеждаше жълто. Очите бяха хлътнали. Вие знаете: истинският войник може да каже нещо мъдро. Случва се — вие знаете и това — че и ранените могат да повдигнат духа. Не, надали се надявах на такова нещо.

— Е, как е там, Голубцов?

Той плюна. Розовата хрчка легна на изпотъпкания сняг.

— Как е там? — повторих аз. — Държим ли?

Голубцов отговори:

— Ако така държим... — Той хрипливо пое дъх. — Ако така държим, значи да не удържим.

И с тежки стъпки пое нататък.

ТАКА СЕ ЛОВЯТ ХИЩНИ ПТИЦИ

1.

След като се отбих в домакиния взвод при Пономарьов и му заповядах да спре първия камион, който мине през Горюни по посока към Москва, и да качи ранените, аз се върнах в щаба.

На крайчеца на леглото все така си седеше Толстунов, седеше все тъй напрегнат, както го бях оставил. От масата безшумно се вдигна Рахимов. Устните му не се помръднаха, не промълвиха: „Разрешете да доложа.“

От пръв поглед разбрах: нищо ново, връзката със Заев не е възстановена, линията на ротата на Филимонов, както и преди, брулят минохвъргачки.

Кимнах на Рахимов — „сядай“ — и се настаних в креслото си. В ушите ми все още звучеше загубилият своята звънливост глас на Голубцов. Да, няма да удържа гарата. Минохвъргачките полека-лека ще избият всичките бойци. Така да държа, значи да я оставя. Ако не днес, утре. И колкото и да мислиш, няма възможност да предотвратиш надвисналия изход. Ние, казахите, имаме една поговорка: ако на сърцето е съдено да се пръсне, нека се пръсне веднага. Да седя в бездействие, да чакам неизбежното — това ме изгаряше, терзаеше ме.

Влезе с меките си ботуши готвачът Вахитов.

— Другарю комбат, на обед.

— Няма да ям. Махай се.

Аз знаех, че моят щаб няма да докосне обеда без мен, знаех, че и Толстунов, и Рахимов са гладни, но не можех в тази минута да помисля за ядене.

Минаха още няколко минути в мълчание.

— Рахимов, генералът обаждат ли се е?

— Не. Линията е прекъсната, другарю комбат.

У нас в армията за връзката отговарят по принцип отгоре надолу. Началникът е длъжен да се грижи за изправността на линията, водеща

към подчинения. Обаче аз повиках Тимошин.

— Изпрати един боец, помогни да се намери скъсването на линията за Шишкино.

— Слушам!

Облечен строго по форма — два ремъка са се опънали на кръст върху оправения без нито една гънчица шинел, червената звезда на сивата ушанка бляска съвсем точно над носа — Тимошин чакаше моето „върви“.

Попитах го:

— За онези, които отидоха при Заев, нищо ли не се чува?

— Нищо, другарю комбат.

— Изпрати при него други!

— Разрешете да изпълня.

— Да. Върви.

Отсечено завъртване, леко хлопване на вратата и Тимошин вече не е в стаята.

2.

Може би едва в тази минута напълно осъзнах: в мене зрее решение да дам гарата на врага.

Не, не! Нямам право! В мислите си чух niskия силен глас на Звягин: „Дори една крачка назад от тази линия би била предателска, престъпна.“ Не, не, не съм съгласен да извърша престъпление! Нека загубя хората си, нека не задържа линията, но няма да опетня честта си.

Но на кого ще е нужна тя, моята чест, ако не изпълня дълга си — моя последен единствен дълг: да удържа до двадесети... Няма да удържа! Сега това ми е ясно. Няма да запазя хората, нищо няма да запазя! И пак, не за първи път вече тука, по полетата на Подмосковието, аз си спомних как една вечер в Алма-Ата Панфилов ми беше казал: „Да умрете заедно с батальона ли? Съумейте да приемете с батальона десет боя, двадесет боя, тридесет боя и да запазите батальона!“ Но онзи ден той, нашият генерал, изрече: „Ще ви бъде трудно. Много трудно.“ Изрече го, когато почувствува, че съм разбрал задачата. Другарю генерал, какво да правя сега, на какво да се реша? Нали няма да изпълня, няма да изпълня задачата.

Станах, поразходих се, спрях се до масата, на която акуратно, по рахимовски, беше подредено нашето щабно книжно имущество. Наведох се над картата. Ето гара Матрьонино с притисналото се към нея селце — няколко скупчили се един до друг черни знака край леко извитата нишка на железопътната линия. Около Матрьонино — чисто поле сред зелените петна на гората. Немците са в гората — там не можеш ги стигна — ние сме на открито равно място. Може би е трябвало да разположа нашата отбрана някъде по крайнините на гората, също да се възползувам от прикритието на гората? Щяхме да държим на мушка подстъпите към селцето, щяхме да прерязваме полето с огъня си. Късно е, късно е да съжалявам за това. И все пак в мен замъждука неясна надежда. Ако заповядам на Филимонов да напусне гарата, ротата му ще удържи да не пусне немците по-нататък, ето от тези горски покрайнини ще прегради пътя с огъня си. Дали ще му се удаде това? Възможно е.

Не, не, не ми е позволено да оставя гарата! Нямам право да дам такава заповед! Но какво да правя! Със скръстени ръце да чакам развръзката? Обърнах се към телефониста:

— Провери дали не се обажда щаба̀т на дивизията.

Телефонистът започна упорито да вика щаба̀ на дивизията. Без обяснения беше ясно: отговор няма. Той доложи:

— Нито звук... Загубена работа, другарю комбат.

Безмълвно си повторих този случайно изтърван от телефониста израз. Загубена работа... Нима е наистина така?

На масата между другите книжа лежеше червената книжка на устава. Машинално я вдигнах, отворих. И изведнъж видях на полето отбелязаното от Панфилов, трите чертички с молив. Прочетох отбелязаните редове: „Да бъде упрекнат заслужава не онзи, който в стремежа си да унищожи врага не е постигнал целта си, а този, който от страх пред отговорността е останал бездеен и не е използвал в нужния момент всичките сили и средства за постигане на победа.“

Прочетох, оставих книжката. Това беше мигът на решението.

Отидох при телефона, повиках Филимонов:

— Ефим Ефимич, ти ли си? Какво става при тебе?

— Бъхти... Сигурно скоро пак ще натисне. Иска, мисля си, да ни изравни със земята, че след това да влезе.

— Слушай моята заповед. Ако рече да натисне, недейте стреля.

— Как? Какво?

— Недейте стреля. Нека бъде, както желае немецът. Отстъпи гарата!

3.

— Отстъпи гарата! — повторих аз.

Объркването, колебанията бяха вече изметени през прага — прага, който бях прекрачил. Вътрешният глас, който ме предупреждаваше: „Това противоречи на заповедта, ти нямаш право“, беше задушен, млъкна. На военните хора, събратя по професия, надали е нужно да се обяснява: един командир трябва да отслабне с пет килограма и да се състари с пет години, преди да вземе такова решение.

В телефонната слушалка прозвуча:

— Как? Как? Не разбирам.

— Мислиш, че не си дочул? Не! Да се отстъпи! Бягайте към моста! Съберете се там!

— Другарю комбат, какво разправяте? Ние отбиваме, ние още ще устоим тука, а вие искате да отстъпим. Аз... Аз...

Това беше бунт от страна на Филимонов. Не можа да изтърпи, разбунтува се неговото сърце на кадрови командир, комунист, граничар. Нали именно на него, на него и на Толстунов, генерал-лейтенант Звягин беше напомнил, че отстъпването от линията е престъпление.

Аз не оставих пресеклия се Филимонов да довърши:

— Чухте ли моята заповед? Повторете.

Мълчание. Филимонов не повтаря заповедта.

— Повторете.

Филимонов без желание произнася:

— Да се отстъпи гарата...

— Да. Да бягате, да хукнете към моста.

— Слушам.

Е, щом слушаш, слушай. Аз хвърлих слушалката. В същата минута Толстунов, който през цялото време беше седял в готовност — с калпак и шинел — безмълвно стана и се запъти към вратата. Аз не разменях с него мнения, нито с него, нито с някой друг, заповядвах като командир единоначалник.

— Къде си тръгнал? — попитах аз.

— В Матрьонино.

Той не каза нито дума повече. Още за един миг го загледах в гърба. Мускулестият бръснат врат беше изправен, във вдигнатата глава се четеше решителност. И крачките бяха тежки, твърди. Помислих си: „Този, дето отива, е комисар.“ Ето, вратата тропна подир него.

Постоях още една минута мълчешком. С какво ли ще завърши този ден? Какво ли е станало с ротата на Заев? Какъв ли обрат ще вземе боят в Матрьонино? Едва мъждеещата смътна надежда, дали няма да ме измами тя? Как, къде ще ме завари вечерта? Под арест ли? Под съд? Какво да се прави, готов съм за това. Пред съвестта си съм чист. На своя дълг, на съвестта си не съм изменил. Съвест и страх. Да, не на всички познатият, особен страх от командването, отговорността — онази отговорност, за която се говори на отбелязаната с молива на Панфилов страничка на устава. Съвест и страх. Ето как воювах те! Погледнах Рахимов.

— Е, Рахимушка, даваме им гарата. Може да се наложи да командуваш батальона вместо мен...

Учтивият Рахимов понечи да каже нещо подходящо за случая, но аз го спрях с погледа си.

— Ако ти се наложи да командуваш вместо мен, ще имаш бойци. Докато те са живи, може да се воюва.

4.

Молах се на господата по-дълго да не се възстановява връзката с щаба на дивизията. Нека първо се изпълни моят замисъл, после ще доложат за станалото. Но все пак принудих себе си пак да се обърна към телефониста:

— Какво дремеш? Викай, викай Заев! И щаба на дивизията.

— Че те, другарю комбат, отдавна щяха сами да се обаждат.

— Не разсъждавай! Викай, щом ти е заповядано.

В стаята отново настойчиво, безброй пъти зазвучаха условните думички — повикванията. Не, Заев не отговаряше. Линията към щаба на дивизията също все още оставаше прекъсната. Казах на Рахимов:

— Тръгвай за Матрьонино. Избери си място за наблюдение някъде около моста. Вземи телефонен апарат и за всичко, което видиш, ми съобщавай. Ротата трябва да си плюе на петите и да се събере при моста. Разбра ли?

— Да. Слушам, другарю комбат.

Рахимов взе под мишница една от запасните кутии на полевия телефон и излезе. На неговите доклади можех да вярвам като на собствените си очи, той винаги беше абсолютно точен. След една минута през прозореца го видях да възсяда и почти от място да пуска коня в галоп.

Ето че и Рахимов вече не е с мен. Защо не отидох самият аз? Първо, аз отговарях за трите възела, за цялата отбрана на батальона. А освен това скоро ми предстоеше още един бой — разговор с генерала. Как ще доложат, как ще му признаят? Дали ще получа благословията му или... Да се махат по дяволите от мислите ми това „или“!

Рахимов най-сетне стигна. Телефонът му е включен.

— Какво виждаш?

— Противникът бие линията с мини.

— Силен огън?

— Да. Непрекъснати взривове.

Повиках Филимонов, свързах го по линията с Рахимов.

— Рахимов, чуваш ли ни?

— Да.

— Филимонов! Съобщи ли заповедта ми на бойците?

— Още не съм. Не съм имал време, другарю комбат.

— Ах, ти... — май за първи път през всичките дни на боевете споменах майка и баба. — Щом си се престрашил да постъпваш така, ще изпратя Рахимов да ти тегли един куршум на мястото заради неизпълнение на бойна заповед. Рахимов, чуваш ли? Ще се разправиш с него без много приказки! Филимонов, чуваш ли?

Съкрушеният, неуверен глас на Филимонов:

— Да.

И изведнъж в мембраната се чува още един глас:

— Другарю комбат?

А, намесил се е Толстунов. Кой знае защо, той ме нарече официално „другарю комбат“. Май че никога още не се е обръщал към мене така.

— Другарю комбат, аз съм тука, при лейтенант Филимонов. Заповедта ви ще бъде изпълнена.

Ясно, твърдо изговори Толстунов тези думи.

— Къде е Бозжанов? — попитах аз.

— И той е тука. На линията.

— Залавяй се, Фьодор Дмитриевич. Проведи тази... — Аз се запънах, взех да търся подходящ израз. Маневра? Не, смътно мъждеещата надежда не можех още да нарека маневра. — Този отскок. И дръж юздите. Проведи го заедно с Бозжанов.

— Защо? Ще го направи командирът на ротата. Няма да го замествам.

Така незабелязано, спокойно Толстунов ме поправи. Аз мълком се съгласих с него.

Чакам... Чакам да чуя какво ще съобщи Рахимов. Дано немците по-скоро тръгнат в атака. „Ако на сърцето е съдено да се пръсне, нека се пръсне веднага.“ Дано по-скоро да им дадем гарата, докато не се е обадил Панфилов. Какво ще му кажа? Как ще му го кажа?

5.

Господ не се вслуша в молитвата ми. Телефонистът радостно се провикна:

— Другарю комбат, има връзка с щаба на дивизията!

Е, дошло е време да се открия, да разкажа всичко на Панфилов. А делото още не е извършено, гарата още не е предадена.

— Викай генерала.

— Ей сега, другарю комбат... Генералът е на телефона, другарю комбат.

Взех слушалката. Тя като че беше натежала, сякаш беше излята от чугун. Неочаквано чух в мембраната гласа на Звягин:

— Кой говори?

Аз се сащисах. Готовността да съобщя за решението си мигновено се пресече. Аз се уплаших. Да дам на немеца селото, не се уплаших, да загубя честта си, да посрещна смъртно наказание, не се уплаших, а пък пред Звягин се обърках. Усетих — не мога да изрека истината.

— Докладва старши лейтенант Момиш-Ули.

— А, притежателят на сабята... Е, какво става при вас?

— Противникът завзе гара Матрьонино.

— Какво? — прогърмя в слушалката.

— Ротата не можа да удържи. Понасяла е загуби от унищожителен огън. Затова...

— Кой ви е позволил?!

Гръмовният глас режеше ухото. Обаче Звягин веднага заговори с леден тон:

— Предайте командването на началник-щаба и се явете в щаба на дивизията.

— Не мога да предам командването. Аз съм тука сам.

— Щом дойде началник-щабът, съобщете му, че вие вече не командувате батальона. И незабавно тръгвайте за щаба на дивизията. Тука ще поприказвам с вас.

— Не зная дали ще мога да се промъкна, преди да се мръкне.

— Явете се, щом се стъмни.

И слушалката е захвърлена. Слава богу, получих три-четири часа отсрочка. Пак надзърнах в душата си. Да отговарям, няма да е лесно, но аз съм готов за това. Мигновеното объркване изчезна безследно. Да, то беше продължило само един миг. А после! Няма време да мисля за това. Бях вече завладян от своя замисъл, бях потънал в него, обзет от неговия огън.

6.

Пак се обади Рахимов:

— Другарю комбат...

— Е?

— Немците са прекратили огъня. Вдигат се в атака.

— А нашите?

— Нашите побягнаха. Бягат, без да се озъртат.

Рахимов донасяше сдържано, оскъдно, но ако се каните да рисувате картината, която е видял, трябва да дадете истинско бягство, неударимо, безредно „офейкване“. Разберете войника. Цял ден лежиш под страшен обстрел в замръзнал плитък окоп, притискаш се към стените, към твърдото дънце на това трапче, слушаш как със застрашително бучене се стоварват мини, долавяш глух взрив, свиренето на разхвърчащи се парчета разкъсано желязо, неволно се озърнеш, видиш отпълзващи към селцето ранени, петна кръв по бинтовете, чакаш ей сега някое парче от снаряд да се вреже и в твоето тяло. Нервите са дотолкова изопнати, че един повелителен вик „назад!“, примерът на отделонния командир, на взводния командир, втурнал се назад от своя окоп, мигновено освобождава потиснатия от дисциплината и съзнанието за дълга естествен човешки стремеж да се махнеш, да избягаш, да се изтръгнеш от този ад.

Не се ограничавайте, напластявайте рязко боите. Една тълпа, която бяга, колкото ѝ държат краката; тежко тропотене; устата се отваря да поеме въздух; по-скоро, по-скоро далеч оттука!

По донесенията на Рахимов следя бягащата тълпа. Бойците се приближават до моста. Здравениякът Толстунов е изпреварил мнозина, излязъл е напред, не се е посвенил от званието си, превърнал се е във водач. Дали ще спрат моите хора до моста? Няма ли да се устремят с помътнели очи по-нататък, няма ли да се разпръснат в гората?

Спрели са!

Загубили взводовете, отделенията си, но спрели — изпълнили командата. Едни насядали, други налягали от премаляване. Нито една мина, нито един куршум не стигат тука, под моста и зад железопътния

насип, почти непосредствено до който се е изправил строят на боровете.

Слушам по-нататък съобщенията на Рахимов. Челната група немци са заели гарата. След това останалите се източили в ротни колони и навлезли в селцето. Натам през полето, оставили следа по тънката снежна покривка, минали и няколко мотоциклета, въоръжени с картечници.

Пак запищя телефонът. Този път се обади Панфилов.

— Другарю Момиш-Ули, какво е станало там при вас?

— Изоставих гарата.

— Че как тъй? Защо?

По жилката на проводника до мен стигна и дрезгавостта на Панфилов, сега по-явна от обикновено. Не беше трудно да се досетя: той е разстроен, огорчен.

— Войниците безредно побягнаха. Така им заповядах аз.

— Вие сте заповядали?

— Да. Иначе щях да загубя ротата.

— Хм... Хм... А после? Как смятате? Какво после?

— Смятам да контраатакувам. Разрешете, другарю генерал, да си върна гарата с контраатака.

— Хм... Че вие сте достатъчно грамотен, другарю Момиш-Ули, и трябва да разбирате, че хора, които току-що са побягнали от бойното поле, сега не са способни за контраатака.

— Аз, другарю генерал, все пак имам надежда.

В паметта ми изникнаха думите на Панфилов, напътствието му. Повторих неговата фраза.

— Надеждата сгрива душата. Разрешете ми да опитам.

— Опитайте... — В гласа му обаче звучеше съмнение. — Ами да държите пътя, ще можете ли? Да го държите с огън?

— Да.

Генералът помълча около една минута.

— Какво се чува на котата?

— Линията не работи. Изпратени са войници за свръзка.

Чаках Панфилов да се изтърве поне с една думичка за заповедта на Звягин. Да, той каза:

— Довечера ще ви видя. Довиждане.

Всичко беше ясно. Трябва да изпълня заповедта на заместник-командувация армията. Ти, Баурджан, си отписан. Сдавай командването. Няма как, каквото е писано, писано е.

7.

Рахимов продължаваше да ми съобщава за всичко, каквото виждаше: и за противника, и за нашия стан при моста.

Немците заели селцето. Пръснали се по къщите. И тутакси започнали безчинствата на завоевателите. Те взели да грабят кокошки, гъски, прасета.

— Рахимов, предай на Филимонов: да събере хората, да възстанови реда.

— Хората са събрани, другарю комбат.

— Какво правят немците?

— Гонят момите. Стрелят по домашните птици, прасета.

— Добре. Прекрасно. Чудесно.

— Кое, другарю комбат?!

Сигурно Рахимов си помисли: да не се е побъркал комбатът? Чак по-после ме разбра той. Лошо ли е — дошли, пръснали се, заети са с грабеж?

— Хората са събрани, другарю комбат.

Рахимов докладваше, а в мен трептеше радост. Ненавист и радост. Оправдаваше се, оправдаваше се единствената ми надежда.

Аз заповядах:

— Хората да залегнат на насипа и да гледат.

След известно време Рахимов кратко събщи:

— Ротата е в пълен ред, другарю комбат.

— Колко бойци има?

— Приблизително сто и двадесет.

— Какво правят немците?

— Сигурно вече кормят кокошки, свини. Сега ще ги слагат на тигана.

— Ще почакаме... Ще почакаме, докато им се зачерви човката.

— А-а... Разбирам, другарю комбат.

Ето кога той схвана какво съм замислил. Знаете ли как се ловят хищни птици? Син на Средна Азия, на нейните планини и степи, Рахимов знаеше. Хищната птица се нахвърля на жертвата, разкъсва месото и ненаситно кълве. Прясната кръв опиянява хищника. Птицата

забива човката все по-надълбоко и най-после я потопява до ноздрите. Толкова е ненаситна. Цялата ѝ човка става червена. Пернатият разбойник вече нищо не усеща, не поглежда нито надясно, нито наляво. Щом почне да кълве така, че да потапя ноздрите си, тогава я хващаш и готово! Трябва само да ѝ дадеш време, докато човката се обagri с кръв от крайчеца чак до основата.

Врагът, превзел Матрьонино, забиваше човката си все по-надълбоко. Логиката на противника беше проста: рус не изтрая, избяга, а щом е избягал, няма да се върне. Идеше ми да дам заповед за контраатака. Не, не бива да се избързва, трябва да се изчака.

— Рахимов, какво ново? Къде е Толстунов?

— Тука е. В ротата, другарю комбат.

— Божжанов?

— И той е при бойците.

— Е, Рахимушка, слушай моята заповед! Да се разделят на три групи по четиридесет души! Едната ще поведе Толстунов, другата — Божжанов, третата — Филимонов. Покрай гората да обходят гарата. Да нахълтат от три страни! На бойците да се каже: лети напред, пушката взета за бой с нож, гранатите да са под ръка, тичешком стреляй и викай „ура“!

— Другарю комбат, разрешете да дам слушалката на лейтенант Филимонов.

Сега и Рахимов деликатно ме поправяше. Какво да правя, у нас, както знаете, така си беше тръгнало: каквото не кажа аз, ще го довърши началник-щабът. Разбира се, редно беше да намеря няколко сърдечни думи за командира на ротата.

— Ефим Ефимич, ти ли си? Рахимов предаде ли ти заповедта?

— Но как, другарю комбат? Нали там има цял батальон.

— Да. И ние ще ги разгромим.

Мярна ми се мисълта: не е ли трябвало предварително да му разясня маневрата? Но до преди малко и на самия мен тази маневра не беше съвсем ясна. Сега аз повторих:

— Ще ги разгромим. Няма да ги оставим да дойдат на себе си.

— Вие смятате, другарю комбат, че ще сполучим?

Филимонов още продължаваше да пита, но в гласа му се долавяше радост.

— Затова е и боят. Трябва да се направи така, че да сполучим. Ще се наплатим с тях, Ефимушка! Създавай три групи! Главното командване принадлежи на теб. Бозжанов и Толстунов са твои помощници. Е, Ефимич, на добър час!

8.

Тъмните редици дървета с подрасти в коренищата си — иглолистни, неокапал още дъб, оголели трепетлики, брези — отвсякъде ограждат обширната заснежена поляна, прорязана от леко извиващата железопътна линия. Край сградите на гарата са се пръснали солидните, пък дори и кокетни къщурки на селцето. Гората тук-там е далече, а на други места стига съвсем близо до гарата: на двеста — двеста и петдесет метра.

И ето че три отреда по четиридесет души с викове „ура“ с изстрели се втурнали към селото. Снегът не пречел да тичат. Дебелината на снежната покривка била тъкмо такава, че тя само леко се поддавала, пружинирала под ботуша. Докато немците се свързали, нашите вече дотичали, нахълтали.

Рахимов подробно ми докладваше за всичко. Сега той изневери на своята въздържаност в думите.

— Изненадата, другарю комбат, беше дотолкова внезапна, че немците загубиха ума и дума.

Наистина това е било гръмотевичен удар, гръм от ясно небе. Неочакваността ги лишила от разум. Сигурно паниката ги е вдигнала направо от леглата. Някои държели в ръце куртките си. Така по долни дрехи, по бели гащи, изскачали те навън.

Когато чуваш такъв доклад, по тялото плъзват приятни тръпки. Усмивка разтегля устните. Искам и не мога да я сдържа.

Панфилов не се обажда. Изглежда, е решил да ме остави на мира и сега за сега да не ме тревожи. Обади се обаче капитан Дорфман. Гласът му звучи сухо:

— Доложете обстановката.

Отговарям:

— Нищо не мога да доложя. Връзката е прекъсната. Нищо не знам.

— Незабавно да я възстановите. — Той, който всеки ден се учеше от Панфилов, веднага поправи това свое „незабавно“: — След четвърт час изяснете обстановката — и добави по-меко: — Вземете всички мерки да възстановите връзката.

— Слушам.

Пак говоря с Рахимов.

— Е, Рахимушка, докладвай.

— Сеч, клане, другарю комбат. Немците, които са оцелели, хукнаха от гарата. Бягат кой къде види, спасява се, който може! Ех, другарю комбат, много са още. Втурнаха се към гората. Към насипа. Към свободната страна.

— А нашите?

— Преследват ги. Гонят ги по петите.

9.

Сетне по множество разкази бяха възстановени различни епизоди, подробности от този бой. Връхлетелите червеноармейци, устроили страшната разправа отмъщение, май бяха опитали, сръбнали бяха от питието, наричано „дързост“. Стихийно, без команда, те полетели след бягащите. Преследвайки, нашите стреляли тичешком — стреляли с разум и без разум — убивали изостаналите.

Жицата все още ме свързваше с Рахимов, който беше вече се прехвърлил в селцето.

— Рахимов, върни на гарата поне половината рота! Укрепявайте се! Някаква изненада може да обърне всичко наопаки.

— Нищо не мога да направя, другарю комбат. Всички са се втурнали да гонят немците. Дори Филимонов.

— Изпрати свръзка! Спри ги! Върни ги!

Широка ивица в полето по пътя на бягащите беше вече тук и там осеяна (знаех за това от съобщенията на Рахимов) с трупове, повечето без шинели, със сиви немски куртки или по долни ризи.

Повтарям: два часа преди това ние също бяхме „офейкали“, бяхме си плюли на петите. Обаче нашето бягство бе предизвикано от заповед, беше преднамерено, а сега врагът се спасяваше обезумял. Трябва да се направи тази разлика. Когато противникът панически бяга, при преследването дори най-страхливият или неопитен войник придобива смелост.

Заедно с папачта, в каквата се превърнал немският батальон, побягнал без фуражка командирът на този батальон, загубилият управлението здравеняк капитан. Той викнал „халт!“, размахвал пистолета, мъчел се да спре, да обърне срещу нас хората си. Те още били доста много. Обаче властта на командира, крясъците „стой!“, заплахите, може би дори и разстрелването в гръб, тичешком, за неподчинение, вече не действували.

От нас се изтръгнал напред вчерашният московски ученик, боецът новак Строжкин. Помните ли, той веднъж се мярна набързо в нашата повест... Навечерието. Червеноармейците секат неподатливата, замръзнала почва. Плахо гласче: „Нима такъв окоп може да спаси?“

Та хлапето Строжкин съумяло по стръмния наклон на железопътния насип да догони капитана. Ловците знаят, че дори и кучето годинак хваща бягащия силен вълк за ушите, за врата. Това направил и Строжкин: пипнал вълка. Именно пипнал го. В ръцете си юношата имал пушка, на края ѝ щик, а той — в това има и упоение от победата, и дързост, предизвикателство — сполучил да докопа полата на шинела му и да го дръпне към себе си. Физически як — наистина силен — капитанът се обърнал, съзрял крехкия младок с пух на нежната кожа, захвърлил изпразнения, ненужен пистолет и вбесен, се нахвърлил върху Строжкин, повалил го и взел да го души. Докато трескаво се отбранявал, Строжкин сигурно бе успял да си помисли: „Защо не гръмнах в него?“ Това е горчиво, закъсняло разкайване на боеца. Но нали няма да умре! Напрегнал сили. Дръпване. Удар с коляно в слабините. Стръмнината на наклона помогнала. Немецът загубил опорната си точка. Двамата се търкулнали надолу. Докато се търкалял и преобръщал, московчанинът намерил сгода, боднал немца в окото. Капитанът заревал, хванал се за лицето. Строжкин скочил, спуснал се при пушката си. На помощ вече довтасали нашите. Строжкин — сега това вече бил друг човек, герой, храбрец — с право закрепщял:

— Не го пипайте! Аз го хванах!

Обърнал джобовете на пленника, взел му полевата чанта, намерил, вдигнал парабела, мушнал го в своя колан. И подкарал към Матрьонино стенещия, окървавен капитан.

Другите бойци също започнали да се връщат. Строжкин спрял пленника, почакал идващите. Тъничък, едва запознал се с бръснача, той насъбрал толкова юначество, че креснал:

— Кой е заповядал да се връщате? Само напред!

Отдалече му викал Филимонов:

— Строжкин, не командувай!

Ще отбележа още един малък епизод от този бързо преминал бой. Немските мотоциклетисти успели да запалят моторите и духнали от селото по старата си следа. Това предугадил отделонният командир Курбатов, собственик на мотоциклети в мирните дни. Той пазил край селцето тази прокарана диря. И не изпуснал очакваната минута. Хладнокръвно, с точни изстрели свалил четиримата немци водачи, бягащи с мотоциклетите.

Стиснал слушалката, слушах донесенията на Рахимов.

— Трупове са извънредно много, другарю комбат. Сега ги броят. Изглежда, че сме избили повече от половината батальон. Изплъзнала се е по-малка част. Вzeti са трофеи: документи, изправни картечници, патрони, много лично оръжие, мотоциклети, минохвъргачки с боен запас от мини.

Аз се опивах: минохвъргачки! Същите, с които противникът ни беше подгонил от линията. Сега те ще послужат на нас.

Е, сега мога да се обадя на генерала.

Трябва само да потисна непокорната усмивка, да се овладея, за да доложa спокойно, делово.

10.

Панфилов въпреки всичко не издържа, сам се обади:

— Е, как е при вас, другарю Момиш-Ули?

Принудих себе си да мина без нито една удивителна и накратко изложих събитията: ротата на Филимонов от три страни нахлу в Матрьонино: значителна част от немския батальон е унищожена; останалите са побягнали; командирът на батальона е взет в плен.

Панфилов неволно възкликна:

— Как? Как? Командирът на батальона?

— Тъй вярно. Освен това са взети трофеи: картечници, минохвъргачки, мотоциклети. В този момент ротата отново се укрепва на гарата.

— Какво разправяте? Проверили ли сте всичко това?

— На гарата, другарю генерал, се намира началник-щабът лейтенант Рахимов. Донася ми оттам. Сега преброяват убитите немци и трофеите.

— Е, другарю Момиш-Ули, че това е... Това е... — Панфилов се поспря. Изглежда, и той се въздържа от някакви гръмки думи. — Честна дума, днешният ден ни учи на нещо ново. Предайте горещата ми благодарност на всички бойци и командири!

— Слушам!

— Какво става с втора рота?

— Не зная, другарю генерал. Все още няма връзка.

— Хм... Не е изключено да скитосват из гората. Изпратете там вашите хора. Обезателно един-двама политически ръководители. Трябва да съберат тези, които скитосват. Погрижете се за това, другарю Момиш-Ули. Скъпете всеки войник. Всяко отделение, стига да е организирано, е малко огнище на съпротивата.

— Слушам. Ще изпратя.

Панфилов помълча и каза:

— Довиждане.

Е, разбрах и това. Да си призная, аз се надявах, че няма вече да ми се наложи да предавам командването и да се явявам в щаба на дивизията. Обаче Панфилов не отвори за това дума. Наистина нали

заповедта бе дадена от по-старши началник. Ще рече, че все пак съм длъжен, щом се свечери, да напусна батальона, да се изправа пред строгите очи на Звягин.

От Матрьонино се обади Филимонов. Той доложи: вече са преброени вражеските трупове, броят им е надхвърлил две стотици. Нашите загуби в това нападение са осемнадесет ранени. Всяка минута излизат наяве нови трофеи: коне, каруци, продоволствие, офицерски куфари, войнишки раници, парабели, бинокли, голямо количество шоколад, много френско вино.

— Френско ли? — попитах пак аз.

— Точно... И в това, другарю комбат, пак се отличи Строжкин. Гледам го, хванал някаква бутилка, пие направо от нея. „Строжкин, какво правиш“? Пък той: „Е, квас!“ — и прасна бутилката в приклада. А на нея етикет: „Бургундско, 1912 г.“.

В слушалката гръмна непривичният за мене кикот на Филимонов. Странно беше да чуя момчешки високи нотки в този смях на суровия кадровик командир.

— Ефим Ефимович, да не си гаврътнал и ти?

— Нито капчица. Нямам време и да помисля. Довечера ще го опитам.

— Гледай да не се изпонапие народът.

— Гледам. Сега, другарю комбат, товарим каруци, изпращаме на вас. Разрешете, другарю комбат, да организирам учение.

— Какво учение?

— Да проучим немското оръжие, картечниците, минохвъргачките.

— Умно! Кажи на Рахимов да даде първия урок. След това нека се прибере в щаба. На хората съобщи: генералът заповяда да предам гореща благодарност на всички бойци и командири.

Филимонов се провикна:

— Слушам! Служим на Съветския съюз!

И пак, макар и не съвсем на място, той се заля от детински смях. Изглежда, преживяното от него вълнение намираше отдушник в този смях.

— Пази се откъм страната на Заев. От него няма вести. Оттам всяка минута може да изскочат немци. Предупреди бойците! Разбираш ли?

— Разбрано, другарю комбат.

— Извикай Толстунов.

Почти веднага чух в слушалката познатия басов глас:

— Комбат?

— Федя, генералът заповяда на всички да благодаря. А на теб още и едно другарско отделно благодаря. От мене.

— Какво разправяш, Баурджан? Защо?

— Е, стига за това. Сега виж какво. Със Заев няма връзка. Последното му донесение е: „Обхождат“. Оттогава са минали вече повече от два часа. Генералът каза: трябва да се отиде в гората да се събират онези, които може би скитосват. Вземи със себе си Бозжанов, вземи няколко бойци и потегляй към котата! Ще те чакам. Без тебе няма да напусна батальона.

— Как? Къде ще ходиш?

— Ще ти разкажа, когато се върнеш... Попоглеждай да не налетиш на противника. Та, ще те чакам.

— Разбрано... Е, аз, комбате, тръгвам.

11.

Поиска ми се да изляза на въздух, дощя ми се някоя и друга минута да се пораздвижа.

Вънка беше още съвсем светло, при все, че бледото кръгче на слънцето, което личеше зад пелената на облаците, вече се снишаваше към върхарите на гората и беше станало малко жълтеникаво.

Безредният чест пукот на боя още не беше започнал да намалява. Тътнещи залпове, глухи трясъци, резки изстрели на танкови оръдия, възниско, напомнящо удари на брадва потракване на противотанкови оръдия, скоропоговорка на картечници, слабо долитащ пукот на пушечен огън — тези звуци сякаш се търкаляха, стихваха в една посока, надигаха се в друга. В полето до Горюни току избухваха единични, може би случайни снаряди. Отдясно не често, но отмерено бухаха далечни взривове — противникът, както изглеждаше, упорито обстрелваше село Шишкино, където се намираше щабот на Панфилов.

Като се поразтърпях, отново се качих по стъпалата, минах през пруста, отворих вратата към стаята на щаба. И веднага видях обърналия се към мен телефонист. Стори ми се, че току-що се е умил, светнал. Той живо скочи, протегна ми слушалката.

— Другарю комбат, на телефона е лейтенант Заев.

— Заев ли?

Телефонистът се усмихваше, потвърдително кимаше с глава. Той всичко разбираше, всичко изживяваше заедно с нас. Грабнах слушалката.

— Семьон?

И тозчас чух задъхания бърз говор на Заев:

— Другарю комбат, имаме една кола, три танка, влекач...

— Чакай малко. Откъде говориш?

— От котата. От моя блиндаж... Имаме оръдия... Излязохме, другарю комбат, с победа... Моите лъвчета! Гренадири на Съветския съюз!

Нали знаете, Заев обичаше такива силни изрази, малко книжни, но сгрети от искреността, от неговия плам. Слушах и почти нищо не

разбирах. Обаче реших да не го прекъсвам. Нека даде воля на чувствата си. Ще стигне и до обстановката.

— Аз, другарю комбат, вече и не мечтаех живи да останем. Пък то излезе чудо на чудесата!

Цък! Жицата е пак скъсана, сигурно от случайно парче снаряд.

Дявол да го вземе, че кого ли да изпратя при Заев? Подръка, както това често се беше случвало и преди, се оказа Тимошин. Той седеше заедно с дежурните свързочници в съседната стая, където беше уреден батальонният свързочен възел. Щом влязох, всички мигновено се изправиха. Неволно забелязах: ясните очи на Тимошин ме гледаха с някакъв необикновен поглед. Към познатата преданост беше се прибавило още нещо. Той като че ли ме разглеждаше наново. В тази минута не разбрах какво говореше този поглед.

— Тимошин, взимай кон, бягай при Заев! Изясни какво става при него и препускай обратно!

— Слушам!

Върнах се в стаята си и се обадох на Панфилов.

— Другарю генерал, засега още не зная точно, но изглежда, че сме имали късмет и на котата.

— С ротата на Заев ли? Да? Е, и какво ви е известно?

— Противникът не е сполучил да обкръжи ротата. Какво именно е станало, не можах да разбера, връзката се прекъсна. Взети били трофеи. Ще доложа по-точно, щом узная.

— Бог да е на помощ! Бог да ви е на помощ, другарю Момиш-Ули.

Скоро всичко се изясни. Пристигна Тимошин, след него с бързи крачки — леко се ходи, когато вървиш с щастлива новина — дойдоха Толстунов и Божанов, пък и връзката със Заев се възстанови.

И тъй, на Заев бе дадена заповед: или всичко, или нищо. Разбира се, това не е никаква заповед. Боя, който водеше втората рота, „гренадирите на Съветския съюз“, според възторжения израз на Заев, този бой аз не управлявах. Заев беше се поддал на колебание, аз го пресякох. И още добавих: „Направи се на мъртъв!“ Ето това собствено е всичко, което бях направил аз.

Когато бойците на Заев се престорили на мъртви, спотаили се в окопите, изкопани по сечището на възвишението, немците обиколили тази могила, излезли на пътя. Към моста допълзели осем

танка. Тука те се поспрели, предстояло им да проверят дали мостът не е миниран. От първите три коли слезли танкисти, започнали да преглеждат. Пехотата, съпровождаща тази немска бронирана колона, минала тичешком през замръзналата рекичка, разгърнала се във верига, с насочени напред шмайзери се заизкачвала по могилата. Вървели, без да изоставят предпазливостта, стреляли по храсталака. Стаилите се бойци виждали: немците ей сега ще стигнат до тях, ще ги унищожат.

Инстинктът за самосъхранение държи в напрежение. Още една минута, десетина-двадесет крачки... и гибел! И щом Заев ревнал „Напред!“, бойците с един скок се вдигнали за контраатака. Може би само в подобен критичен момент, когато всеки нерв крещи „ей сега, в следващата секунда, ще бъде решено дали ще живееш, или ще загинеш“, само в такъв момент е възможен този страшен, внезапен скок.

Викът на Заев, командата му, това е мигновено отпускане на опъната до сетен предел тетива. Или по-правилно, на силно свита пружина. Дръпнеш ли щифта, пружината в миг се отпуска. Когато ще го рисувате, дайте с резки черти не само отдръпнатия щифт — заповедта — но и най-главното — пружината.

„Мъртъвците“ се вдигнали и се хвърлили напред, хвърлили се надолу по склона. Това е равно на взрив, пламък в лицето. Макар и да си нащрек, все ще бъдеш заслепен, зашеметен. Немците се стъписали. Възкръсналата, устремила се към моста рота се разправила с тях, накарала ги презглава да побягнат. Паднали пронизани от наши куршуми и девет танкисти на моста. Другите танкове открили стрелба. Но нашите бойци вече стигнали рекичката. Прикрили се зад стръмния бряг, те започнали да хвърлят противотанкови гранати и бутилки.

Останали без пехотно прикритие, танковете отстъпили, стреляйки в движение.

Ротата на Заев избила стотина врагове. Пленени били трите опустели танка. Вътре бойците намерили печени кокошки, женско бельо, обувки, парчета вълнен плат, какво ли не. В наши ръце паднало и едно седемдесет и пет милиметрово оръдие с влекач и снаряди. Заседнала в канавката, изоставена била и една лека кола с походна радиоапаратура. Немците сварили в последния момент да повредят мотора.

Отхвърлила противника, обагрила снега с вражеска кръв, тържествуваща от сполука ротата на Заев заела предишната си позиция.

12.

Вече се беше свечерило, когато най-после се събра моят щаб.

В къщата стана шумно. Гласовете звучаха непривично високо, на гости ни беше дошъл и не си отиваше смехът. Радостта от победата беше нахълтала в стаята, беше я преобразила. Сивите тапети, които по-рано навяваха мрачно настроение, сега, въпреки здрача, сякаш светеха със сребрист блясък.

От Матрьонино вече бяха докарали трофеите — пистолети, бинокли, куфари, куп документи, цигари, сладкиши, вино. С трофеи бяха затрупани и масата, и леглото, и первазите на прозорците, и ъгълът на стаята. Вратата току се отваряше. Влизаха без разрешение свързки, телефонисти, подчаси, бойци от домакиния взвод, коневоди.

Поруменелият Рахимов даваше разпореждания. Аз стоях, без да се бъркам в нищо. В мене преливаше щастието. Другарите ми по служба, сродили се с мен в изпитанията, разбираха и споделяха състоянието ми. Толстунов ме поглеждаше с нежност. Божанов ми говореше с детинска почит. Сега ми стана ясно какво е означавал внимателният, продължителен поглед на Тимошин. „Ти извърши подвиг!“ — са говорили младите му очи.

Никога още не беше ми се случвало толкова остро да изпитам и страха от командването, и радостта на командира. Дори малко ме стягаше в гърдите — щастието не можеше да се побере в гръдния ми кош.

ПОСЛЕДНАТА СРЕЩА

1.

Казах:

— Всички да излязат от стаята! Старшият политически ръководител Толстунов моля да не излиза.

За минута-две настъпи блъсканица на вратата. След това останах насаме с Толстунов. Ушанката и шинелът му вече висяха на един пирон. Обърнатата яка на рубашката беше разкопчана, като че ли си беше у дома. Докато подканваше другарите си да напуснат стаята, Толстунов със спокойна небрежност пускаше шеги, усмивка току преминаваше през остроносото му лице, докосваше опънатите устни. Обаче сега той отново стана сериозен.

— Казвай, какво се е случило, Баурджан?

Без да крия, разправих му всичко. Със заповед от генерал-лейтенант Звягин аз съм отстранен от командването. Трябва да се явя в щаба на дивизията. Ще ми се да вярвам, че всичко ще свърши добре, зная, че честта и животът ми са спасени, но... Заповедта си е заповед. Кой знае какво трябва да очаквам от Звягин.

— Ами нашият генерал?

— Не каза за това даже половин дума. Само пожела: „Бог да ви е на помощ, другарю Момиш-Ули“.

— Нали още на никого не си казал, че си отстранен?

— На никого, освен на теб.

— И недей казва.

— Все пак е възможно да не се върна тука. Ако ми е писана такава съдба, бих се радвал да зная, че ти си приел батальона.

— Недей мисли такива неща. Ще се върнеш.

— Казвам го за всеки случай. Бих искал да те видя командир на батальона. Тогава, каквото и да стане, ще бъда спокоен.

— Ами Рахимов? Нали според длъжността той трябва да замества командира.

— Федя, аз го обмислих. Командирът е човек на творчеството. Войната е изкуство. Само изпълнителност не стига, за да командуваш. Да знаеш, още не е всичко. Трябва да правиш. Трябва да смееш! Рахимов ще ти бъде отличен помощник. Аз ще помоля да сложат теб на мястото ми. Генералът ще вземе под внимание моята молба.

— Я гледай, ти като че ли завинаги си се наканил. Ще видиш, че ще се върнеш!

— Не зная. Казвам го за в краен случай. Искam душата ми да е спокойна.

— Добре. Няма да те посрамя.

Здраво стиснах коравата широка длан на Толстунов. След това отворих вратата, повиках хората от щаба. Те влязоха.

— Другари, викат ме в щаба на дивизията. Временно ще ме замества лейтенант Рахимов. В батальона остава и старшият политически ръководител Толстунов. Уважавайте неговия авторитет! Авторитетът на воин! Другарю Рахимов, разбрано ли е?

— Разбрано. Слушам. — След един миг мълчание Рахимов сметна за нужно да добави: — Вие сте прав, другарю комбат.

Дявол да го вземе, той отговори тъй, сякаш беше чул разговора ни. Нито сянка от обида, от засегнато самолюбие не се мярна в черните му очи. Да, добър е твоят началник-щаб, Толстунов. Тази мислено произнесена от мен фраза ме бодна. Нима наистина се сбогувам с батальона?

Впечатлителният Божанов ме изглежда втренчено. Вещателят сърце му подсказа: станало е нещо лошо. Той разтревожено попита:

— Другарю комбат, кога ще се върнете?

— Днес — спокойно казах аз. — Май че няма да е зле, другари, да похапнем по някой залък.

Най-сетне готвачът Вахитов беше дочакал своя час. Той беше приготвил и първо, и второ, и трето, и четвърто, но аз му попречих да се наслади на гостолюбието си.

— Давай по-бързо. Тържествени обеди няма да правим.

От купчината трофеи Рахимов измъкна няколко кутии консерви, някакви аншоа, омари.

Толстунов сложи на масата бутилки трофейно вино. Аз се отказах. Застаналият настрана коневод Синченко ми протегна манерка.

— Една чашка от руската, другарю комбат?

— Налей! От една нищо няма да ми стане. Да се чукнем, другари. Е, дето има дума, да даде господ да не е последна.

Рахимов изпи до дъно канчето си и стана.

— Разрешете, другарю комбат, да стегна вашата експедиция.

— Експедиция ли? Важна думичка си намерил.

— Ами че как? Няма с празни ръце да пристигнете в щаба на дивизията я. Аз, другарю комбат, вече съм дал нареждане.

— Е, хайде, стягай.

2.

Моята „експедиция“ беше съставена от двама конници — аз и Синченко — и два мощни, отмерено пукащи трофейни мотоциклета с кошове. Единият беше поверен на лудата глава, участника в надбягвания през мирните времена лейтенант Шакоев, командир на взвода танкоизстребители. Роден в Кавказ, пазител на грижливо установения там церемониал, с който се съпровожда отиването на гости, познавач на въпроса за даряването и насрещното даряване, той напълни коша с отбрани трофеи. Там се намери място и за куфарите с документи, и за най-доброто оръжие, и за фотоапаратите, и, разбира се, за редки вина.

Намери се водач и за втория мотоциклет — същият, който беше пленил тези мотоциклети, стегнатият, строг Курбатов. При него в коша настана пленения капитан. Бойците го разглеждаха в здрача, разпръскван от блясъка на снега. От бял по-бял бинт, очевидно току-що сложен в санитарния взвод, закриваше едното му око. Другото око не удостоверяваше никого с внимание, гледаше само право напред. По бръснатото, сякаш вкаменило се лице се тъмнееха драскотини, намазани с йод. Ивица лейкопласт беше лепната на ъгловата му брадичка. Шинелът с капитанските пагони оставаше полуразкопчан, там не достигаха две или три копчета. На капитана беше вече върната загубената при бягството фуражка. Стърчащата ѝ предница, широката блестяща козирка като че ли подчертаваха, че пленникът не се е огънал, запазил е своята непреклонност, надменност. Без съмнение страдащ от болка, потресен, той се държеше тъй, сякаш искаше да каже: „Аз съм хванат, обезоръжен, но моралното превъзходство на моята нация на победители, раса на господари — не ще можете да ми отнемете.“ Зад него се настани неоставящият своя пленник Строжкин. Кипналата се настрани ушанка откриваше светлорусото му теме; тънката в китката ръка държеше пушка; в колана стърчеше парабел.

Тук и там по полукръга на хоризонта се розовееха отблясъци от пожарища. Оръдейният тътен беше стихнал. Но на разни места отделни оръдия продължаваха помежду си кавгата, която от време на време се ожесточаваше. Бойният ден не беше свършил. По шосето

откъм фронта прииждаха неголеми групи, без строй, а понякога и един по един бойци. Нашите патрули ги задържаха.

Помръдвам повода. Лисанка от място поема с хубав тръс. Свивам от шосето по страничния път, водещ към село Шишкино. Синченко, яхнал едър дорест кон, и двата равномерно потракващи с моторите си мотоциклета се движат подире ми. Наляво, там, откъдето се донася нещо като дрънчене на ламарина, като тъмна грамада се издига гора. От нейния край се появяват войници ту по единично, ту по трима, по четирима, с пушка, влачат се по снежното поле. И тука ги спират, групират. Изведнъж чувам:

— Стой! Пропуска!

Рязко спирам Лисанка. Приближава се конник. Командирски ремъци се кръстосват на гърдите му. Едната ръка държи повода, в другата има пистолет. Познавам началника на политическия отдел на дивизията Голушко. Долавям колко напрегнати са сега нервите му.

— Момиш-Ули? Тези с тебе ли са? Накъде?

— В щаба на дивизията. Викат ме при генерала.

— Не зная дали ще го заваряш. До Шишкино вече са идвали автоматчици. Възможно е щабът да се е изтеглил. Всички щабни командири и политически работници са разпратени да събират хората. Сам виждаш какъв е миш-маш.

Началникът на политическия отдел обърна коня, препусна срещу омърлушено идващата от гората върволица. Пак екна силният му, с едва доловим мек украински акцент глас:

— Стой! Чакай! Накъде? От кой полк?

Аз се приближих, вслушах се.

— От коя рота? Защо сте я напуснали?

— Нищо не можеш разбра, другарю командир. Загубихме се. Може ротата вече и да я няма.

— Ами там кой се бие? — Голушко посочи напред, където боботеха оръдия. — Чувате ли?

— Немецът стреля.

— Да не смяташ, че празно място обстрелва, а? Застани! По двама — преброй се!

Голушко се обърна към мен:

— Карай, карай, не се спирай, Момиш-Ули. Не е изключено от Шишкино пък да те пратят някъде другаде. И бъди по-предпазлив, че

току-виж, нашите са ти теглили куршума. Ще си помислят: хитлеристки мотоциклети.

— Че те са хитлеристки. Днес ги взехме.

— Охо! Чудесна работа! Чувате ли, момчета? Взели от фрицовете мотоциклети! Равнис! Мирно! След мен!

Върнах се при своите хора. Потеглихме по-нататък. А отляво, откъм фронта — кой знае къде минаваше той сега! — безредно прииждаха и прииждаха бойци, като парчета, остатъци от полкове, раздробени от бойния чук на битката.

3.

При Шишкино ни спря бойната охрана. Тука беше се окопала, готова бе за отбрана комендантската рота на щаба на дивизията. По окрайнината на селото се чернееха петна на пожарища, тук-там пробягваха синкавите езичета на пламъка. Помислих си: сигурно сега ще кажат: „Генералът не е тук.“ Сигурно ще се наложи да отиваме някъде по-нататък, в тила. Обаче командирът на ротата се обади на някого по телефона, след това ни даде водач.

След няколко минути стигнах пред неголяма дървена къща с ламаринен покрив — обиталището на Панфилов. Плътено затъмнени прозорци. Стъклата — напукани, на места зееха дупки. Наблизо, пред голяма къща, където се помещаваха някои от отделите на щаба, товареха на камион тежък огнеупорен сандък. Щабът на дивизията, изглежда, все пак се изтегляше.

Заповядах на спътниците си да ме чакат, скочих от коня, отидох при часовая. Почти тутакси, както и през отминалите времена на почивката, на стълбището изтича облеченият с ватенка лейтенант Ушко, адютантът на Панфилов.

— Елате, елате, другарю старши лейтенант. Генералът вече знае, че сте тука.

Ето я и познатата ми стая. Малка лампичка, работеща на акумулатор, пръскаше ярка светлина. На прозореца, както и по-рано, стоеше облечената с кожа кутия на полевия телефон. Ветрецът, който проникваше през разбитите, макар и затворени със завеси прозорци, помръдваше един лист от вестник на масата. Покритата с черен лак рамка на стенното огледало беше ударена от заблудило се парче снаряд. До разцепеното дърво беше отчупено и парченце от стъклото. Охо, тука, в тази изстудена стая, е имало доста жежки моменти. Походното легло на генерала беше вече прибрано. До него лежеше завит с платнище обемист денк. Генералът, изглежда, нямаше намерение да нощува тука. От съседната стая, без да затвори зад себе си вратата (забелязах в дъното и капитан Дорфман, седнал пред разгънатата карта; видях още един телефонен апарат), излезе Панфилов. Дългият му кожух до под коленете беше разкопчан,

краищата на дългите ръкави генералът беше обърнал с черната козина навън, беше ги скъсил, сякаш за да не му пречат да работи. Нещо в днешния облик на Панфилов ме изненада, то, това „нещо“, като че ли не отговаряше на обстановката. От генерала лъхаше на неизветрял още одеколон. Непокритата с калпак прошарена глава беше грижливо подстригана, сбръчканият врат, който наскоро бях видял обрасъл с косми, свежо блестеше — сигурно по него днес беше се поразходил бръснарят. Бръснарските ножици бяха пипали и мустаците, те се чернееха на гладко обръснатата устна като две отчетливи квадратчета. В старателно лъснатите — сигурно не само с четка, но и с кадифе — ботуши на генерала се отразяваше на петна светлината на електрическата крушка. С една дума, стори ми се, че тази вечер нашият генерал има контешки вид.

— Другарю генерал, по заповед на генерал-лейтенант Звягин здадох командването на батальона и...

За миг се поспрях. Какво трябваше да кажа: „явявам се“ или „представям се“? Аз изрекох:

— ... се представям.

Панфилов леко присви очи.

— Тъй, тъй... Защо не довършвате?

Не можах да разбера какво има пред вид.

— Защо не си казахте името?

— Виноват... — Помислих си: „Странно, нали нашият генерал никога май не е бил формалист“. — Старши лейтенант Момиш-Ули.

— От кой полк?

Казах номера на полка.

— От коя дивизия?

— Как?

— Питам ви от коя дивизия?

— Триста и шестнадесета, стрелкова.

Панфилов се обърна, викна към затворената врата:

— Чувате ли, другарю Дорфман? Не знае. Нищо още не знае.

След това пак се обърна към мен. Горната му устна, наполовина скрита от мустаците, малко се присви, сякаш за да сдържи усмивка.

— Грешите, другарю Момиш-Ули. Сега ние се казваме другояче.

Той взе от масата един вестник и ми го подаде. Бяха шпалти на броя за утре. Сред колонките на набора още зееха празни места. На

първа страница изпъкваше заградено с червен молив съобщение, че нашата дивизия занапред се казва Осма гвардейска стрелкова.

— За което, другарю Момиш-Ули, ви и поздравявам.

Той отметна полата на полушубката и извади от джоба на панталоните значката на съветската гвардия — тогава я видях за първи път — емайлirano развято алено знаме.

— Вижте я, другарю Момиш-Ули. Днес ми я донесоха заедно с вестника. Засега само една. Аз вече си я слагах. После я свалих.

Той повъртя още значката, порадва се на преливащия блясък на емайла, грижливо я прибра обратно в джоба. Дойде ми наум как преди няколко дни беше помечтал на глас, беше казал на бръснаря: „Като спечелим гвардейска, тогава ще се подмладя. Ще се предам във вашите ръце, обещавам...“ Панфилов също си спомни за тази минута.

— Ща не ща, изпълнявам обещанието — каза той, — както виждате, хем се обръснах, хем се подстригах. Тъкмо и време днес имам много.

Той пак ме накара да се изненадам. Как така? Немците са стоварили приготвения за удар юмрук, те напират, късат нашата отбрана, този ден може би ще предопредели изхода на новото хитлеристко настъпление, новия натиск срещу Москва, а командирът на дивизията, приела удара, пак разполага с много време? Панфилов ми обясни:

— Кажиречи, от обед нямам връзка нито с Малих, нито с Юрасов. Дори не знам държат ли се още нашите в Ядрово. И ето на, седя си тука, в Шишкино, седя, дето се казва, на готовите куфари и пак нищо — засега противникът още не е заповядал на гости. А му се иска, ох, колко му се иска да се озове тука.

Той погледна прибраното си легло и продължи:

— Отделите се преместиха, а пък ние с другаря Дорфман може въпреки всичко тука да ноцуваме.

Панфилов подръпна подплатените с черна кожа обърнати ръкави на разкопчаната си полушубка — генералът сигурно гореше от нетърпение да поработи — обърна се към огледалото, което въпреки удара не беше нашарено от пукнатини, изпъна рамене, допря с пръсти мустаците си. Още нищо не беше казал за мен, за извикването ми. Аз мълчех и чаках неговите думи.

4.

В стаята отново се появи Ушко.

— Другарю генерал, при вас е дошъл с подаръци лейтенант Шакоев. Ще разрешите ли?

— Ние, другарю генерал — заговорих аз, — използвахме случая да вземем с мотоциклета и пленения капитан.

— Вие вече и с мотоциклет си служите?

— Да. С мен пристигнаха два. И още два имаме в батальона.

— Хм... хайде да излезем да видим.

Панфилов вече закопчаваше полушубката си, нетърпението, жаждата да върши нещо, неизчерпаемото живо любопитство го влечеха навън.

В стаята нахлу Шакоев с подаръците. Той смело, с тържествен жест остави на масата тежичкия си товар — вързоп в немско платнище с кафяви и зелени маскировъчни петна. След това черномустакатият дагестанец юнашки се изпъна.

— Другарю генерал, бойците и командирите — без да бърза, с вкус рапортуваше той — от първия батальон на Талгарския полк...

— Благодаря — прекъсна го генералът. — На всички ви благодаря.

И веднага заговори за работа:

— Откарайте, другарю Шакоев, пленника и всички заловени документи в село Гусеново, в разузнавателния отдел. И по-бързичко. Разбрахте ли ме?

Заедно с Панфилов излязохме на улицата. Отпред, главно в левия край на небосклона, както и преди, се розовееха безформени петна от пожари. Не, май че не както преди. Някои бяха се снишили, избледнели. И стрелбата беше значително намалела. Оръдията водеха вече рядък огън. Ето, глухо изтрещя една картечница. Слабо отека още един картечен ред. Панфилов дълбоко пое мразовития въздух.

— Устояхме — промълви той. — Къде, какво, как, почти нищо не зная още, но устояхме, издържахме, другарю Момиш-Ули.

Пред портичката на заснежения път се тъмнееха силуетите на двата коня и двата ни мотоциклета. Курбатов и Строжкин стояха с

пушки при нозе. Както и преди, в коша седеше сякаш настръхнал пленникът с щръкналата си фуражка. Стърчеше вдигнатата яка на шинела му.

— Стани! — рязко изкомандува на немски лейтенант Шакоев. — Пред вас стои генерал.

Капитанът хитлерист се вдигна, залитна — сигурно му бяха отекли краката, — но запази равновесие, прекрачи въвн от коша, вдигна глава, изпъна ръце по шевовете.

— Я, как са го разкрасили — каза Панфилов, като се вгледа. — Той у вас, другари, май съвсем е вкочанясал.

Шакоев отговори:

— Нека го хване руският мраз, другарю генерал.

— Не е хубаво да мъчите пленника. Другарю Ушко, донесете му нещо, да речем ватенка.

Ушко се запъти към къщата.

— Другарю генерал — чу се нов глас, — разрешете да доложа.

Сержантът Курбатов.

— Да, да, другарю Курбатов, говорете.

— С нас е куфарът му. Може оттам да извадим нещо.

Нелишеният от сила и съобразителност сержант сръчно извади голям кожен куфар с металически ъгли, сложи го върху ламаринената обшивка на коша.

— Ние надзърнахме, другарю генерал, а колкото за пипане, нищо не сме пипали.

Курбатов вдигна капака на куфара, светна с джобно фенерче. Отгоре лежеше грижливо сгънат бял, така наречен оренбургски шал от най-тънка прежда. Под шала се оказа женско копринено бельо, женски цветни блузки, обувки.

— Хм... Няма да приказвам с него. Качете го обратно. Вие ли, другарю Курбатов, сте го хванали?

— Не. Боецът Строжкин. Ето го, другарю генерал.

— Строжкин? От Алма-Ата?

— Московчанин! — звънливо отговори Строжкин.

Панфилов не скри радостта си:

— От попълнението ли? Виж, това е подарък! — Той се позамисли. — За нас, другари, днес е такъв ден, след който вече няма да се делим на новаци и стари. Днес е...

Той не се доизказа. От стълбището с ватенка в ръце тичаше Ушко.

— Другарю генерал, викат ви на телефона. Обажда се комисарят на седемдесет и трети.

— А, намериха се... Е, тръгвайте, другарю Шакоев. Хвърлете това на господина от грабителската армия... Довиждане, гвардейци! Елате с мене, другарю Момиш-Ули...

5.

В стаята още от прага се чуваше гъргоренето на мембраната. Леко отстранил слушалката от ухото, до апарата стоеше капитан Дорфман с добре стегнат колан, с шинел без ни една гънчица. Близко до телефона, на края на масата (вързопът с трофеи, който се възвишаваше там, беше вече прибран), Дорфман беше настанил постоянната си спътница — отворената черна папка, в която пазеше оперативната карта.

— Една минутка — каза той, — предавам слушалката на хазаина.

Панфилов дръпна при телефона един стол, приседна — не забрави да се обърне към нас: „Сядайте, другари, сядайте!“ — и взе слушалката.

— Другарят Лавриненко ли? Дългичко чакахме да се обадите... Слушам, слушам. Не бързайте.

В мембраната пак заклокочи някакъв глас. Панфилов от време на време го пресичаше с въпроси.

— Ами щабът на полка? В колко часа се случи това? Че кой ви е прикрил? Хм... Че какви други силици сме имали ние там? Я ми дайте, другарю Дорфман, картата.

Сложил картата на колене, той продължи да слуша.

— И Угрюмов ли? — Лицето на Панфилов изведнъж сякаш се състари, по-рязко изпъкнаха гънките около устата. — И Георгиев ли? До моста? Виждам. Останал ли е някой жив? Чакайте да отбележа.

Генералът се обърна към Дорфман, искаше, изглежда, нещо да каже, но само загради с молив една точка на картата. И взе пак да слуша. Сянката се махна от лицето му, надделя навикът, жестокият и спасителен навик на войника, който му позволява да утолява глада си, понякога дори да бърбори на бойното поле до падналите в боя. Панфилов вече можеше отново да се усмихва и шегува.

— Разполагайте се, другарю Лавриненко, на нощувка. Аз ли? На старото място съм си. Да, преспокойно си седя тука.

Горната устна на Панфилов пак едва доловимо се присви, за да съдържи усмивката му. Лесно можеше да се долови, че му беше много приятно да изрече тези думи.

— Отчасти, другарю Лавриненко, благодарение на вас — сърдечно добави Панфилов. — Утре ще ме смените тука. Разбрахте ли? Оставям ви стенното огледало, за съжаление чукнато.

Сега интонацията на Панфилов беше шеговита. Учудваше ме тази бърза промяна в изражението на лицето, в оттенъците на тона, тази, ще се осмеля да кажа, открита душа на генерала. Ето, че тонът пак се промени:

— Съобщете, че днес дивизията е удостоена със званието гвардейска. Да. Осма гвардейска стрелкова. Честитете на всички от мое име. Предайте, че стискам ръката на всекиго, на всекиго казвам благодаря!

Панфилов меко, без тракане, сложи слушалката, върна на Дорфман картата.

— Помните ли, другарю Момиш-Ули, лейтенант Угрюмов?

Кратко отговорих:

— Да.

Разбира се, как да не помня чипоносия луничав лейтенант, на когото веднъж готвачът Вахитов не поднесе каша, с вид на селско хлапе — хлапе, разсъдливо в приказките и със здрава ръка.

— Загинал... Ами политическия ръководител Георгиев познавахте ли? Също загинал. Почти цялото това малко отрядче паднало в боя. Но не пуснали танковете. Девет са унищожени, другите са избягали. Виждате, другарю Дорфман, работата се изяснява. Но и загадките са още много. — Панфилов се почеса по подстригания тил. — Нещо като книга с откъснати страници. Не бива тези страници да се загубят. Трябва да ги възстановим. Да прочетем книгата.

Той разгърна картата на масата и известно време продължи да беседва с Дорфман. После погледна към мен.

— Вървете, другарю Дорфман. Поработете.

— Слушам. Извинете, другарю генерал, но не е ли време да...

— Да се преселваме ли? Ще успеем. Благодаря ви, че се грижите. Вървете.

Панфилов остана насаме с мен.

— Загадките са много — повтори той.

И с познатия ми маниер повъртя пръсти във въздуха. Този жест нерядко съпровождаше гласните му размишления.

— Пък съвсем момче беше...

Веднага се досетих: той мислеше за Угрюмов.

— Хлапак... Аз знаех, другарю Момиш-Ули, че в него имаше нещо. Но такова... Такова нещо не съм очаквал.

Понавел се към мене, той с интерес се вглеждаше в лицето ми и явно желаше да чуе моето мнение. Но какво можех да му кажа? Проточи се една минута мълчание.

— Е, другарю Момиш-Ули, докладвайте какво сте... — Панфилов присви очи, дребни бръчици се пръснаха от ъгълчетата им — каква каша сте забъркали. И не бързайте. Аз имам време.

Започнах да докладвам. Описах тактиката на немците, които бяха решили да избият отдалече с минохвъргачен огън окопалите се в полето защитници на гара Матрьонино. Разправих за колебанията си, за срещата ми с ранения боец, изрекъл войнишката мъдрост: „Така да държим, значи да не удържим.“

Панфилов слушаше, без нито веднъж да ме пресече.

Обаче все пак ми се наложи да прекъсна доклада си. От улицата се чу шум на мотор, хлопна се вратичка на автомобил. Панфилов се изправи. Аз също станах. Помислих си: дали няма да влезе сега Звягин?

Влезе лейтенант Ушко.

— Другарю генерал, пак кореспондентите. Много молят.

Панфилов извади часовника си, погледна го.

— Същите ли?

— Да. Бързат за Москва. Казах им, че днес не ще можете.

— Хм... Аз им обещах. Сутринта им обещах, когато ми донесоха ей това. — Той пак извади значката „Гвардия“, повъртя я. — Би трябвало да ги поосведомя. Не, сега не ще мога да се откъсна. Нека ме извинят. Предайте им, другарю Ушко, моите извинения.

— Слушам!

Обаче едва бяхме отново седнали, едва Панфилов бе успял да изрече: „Продължавайте, другарю Момиш-Ули, продължавайте“ и пред нас пак се изправи Ушко.

— Другарю генерал, казах им всичко. Те молят...

— Е, е...

— Молят да им разрешите да влязат и да ви зададат само един въпрос.

— Само един ли? — Панфилов се разсмя. — Бива ги да хитруват. Няма как, ще трябва да се преклоним пред военната хитрост. А, другарю Момиш-Ули?

Той ме погледна въпросително, сякаш беше необходимо моето съгласие. После отиде при вратата, отвори я.

— Заповядайте, другари. Бих искал да побеседвам с вас подробничко, но... Точно така ще се условим: един въпрос. Моля, моля...

Пръв прекрачи прага капитан Нефедов, кореспондент на списанието „Фронтвая илюстрация“. Шапката закриваше лепенорусите му коси. Новичката, жълтеникавобяла, миришеща още на дъбена овча кожа полушубка, беше тук-там изцапана с глина. Изглежда, Нефедов беше се отбивал заедно със своя фотоапарат, който висеше сега на тънка каишка в кожен калъф на гърдите му, в прикритията, беше се притискал до земята. Жизнерадостната, малко смутена усмивка, от която проличаваха трапчинките на поруменелите му бузи, свидетелствуваше, че капитанът беше доволен от трудовия си ден. Нефедов козирува на генерала.

— Добър вечер, другарю... — Панфилов присви тесните си монголски очи и те се засмяха — другарю „Посока на погледа“.

Тозчас тихо заговори спътникът на Нефедов, облечен с прибрано, мачкано вече и омакано късо кожухче, което не пречеше на ходенето. На почернялото му от вятъра лице беше набола тъмна едnodневна четинка.

— Как? Как го казахте, другарю генерал?

Панфилов се усмихна.

— Това ли искахте да ме питате?

Вашият колега драскач — ще го наречем Гриневич — не се обърка:

— Другарю генерал, какво приказвате... Засега само подпитваме.

— Хм... За посоката на погледа сега за съжаление нямаме време да философствуваме. Макар че щом вече сме заговорили... Другарят Нефедов беше съзрял някакво сходство между нас — и той посочи мене. — Не сме си приличали, а посоката на погледа била същата... Да, щях да пропусна, запознайте се, другарю Гриневич, с командира на моя резерв другаря Момиш-Ули. И, моля ви се, другари, седнете.

Макар и само за минутка, поседнете: от стоене на крака нищо няма да спечелим.

Влезлите се разположиха на столове. Гриневич подсети генерала за мисълта му:

— И тъй, тази мъдрост...

— Да, ще ви го кажа накратко. Не приличат на бащите си синовете, които се бият сега. А посоката на погледа същата. Разбрахте ли ме?

По своя обичай генералът се беше навел към събеседника си, сякаш за да види по-добре дали действително е разбрал тази харесала му фраза.

— Е, хайде, задавайте вашия въпрос.

Ненадейно собственикът на късото кожухче се изправи. Преди походката му, движенията, приказките бяха възбавнички, сега в него се събуди припряност.

— Другарю генерал, вие вече ни отговорихте. Повече няма да ви задържаме.

— Вече съм ви отговорил ли?

— Да. Аз щях да ви питам: как с една-две думи да изразя смисъла, равносметката на днешните боеве? Тези думи вие вече ми казахте! Благодаря. Ясно ми е какво трябва да пиша. Другарю генерал, разрешете да напуснем.

6.

Панфилов стана. Яката на разкопчаната полушубка откриваше не особено силен, набразден от бръчки врат. Сега той беше малко наведен. Извивката на устните изглеждаше мрачна. Какво му е, уморен ли е? Или е недоволен? От кого?

— Та, казвате, другарю Гриневич, че за вас е ясно?

— Статията ми се изясни, другарю генерал. Отивам да пиша.

Мълчание. Дявол да го вземе, защо Панфилов не пуска кореспондентите да си вървят?

— А пък за мен не е ясно — промълви той. Попрегърбен — главата му бе все така упорито наведена — Панфилов се поразходи.

— С една-две думи ли? Не, другарю Гриневич, ние с вас не сме решили тази задача. Посоката на погледа? Хм... Това може да се каже за цялата война, за целия ни живот, но днешният ден...

Пръстът на Панфилов докосна вестника, който все така помръдваше от минаващите през стаята невидими струйки въздух, посочи датата.

— Днешният ден, седемнадесети ноември, таи още нещичко в себе си...

Той се почеса по тила, пак се поразходи, спря се пред мургавия кореспондент, надзърна в очите му, видя в тях внимание, усмихна се, пак заговори...

— Май че у Волтер в някакво писмо е казано: прощавайте, казва, че ви пиша надълго, не ми стига времето да бъда кратък. Мога само да повторя тази мъдрост.

Пак се проточи тиха минута. Кореспондентите се държаха умно: мълчаха. Панфилов подръпна ръкавите си.

— Другарю Гриневич, имате ли с вас карта?

Извадената от планшета на журналиста топографска карта мигновено се озова на масата. Панфилов се обърна към мен.

— Другарю Момиш-Ули, елате и вие по-наблизо.

С молив в ръка генералът постоя над картата.

— Да, другари, за мен не е ясно... Не ми е ясно откъде се взеха те, тези мои резерви?

Той пак погледна към мен.

— Днес, другарю Момиш-Ули, вие сигурно сте се учудили: защо не ви заповядах да хвърлите ротата от Горюни в Матрьонино? Признайте си, така ли е било? А пък нали в този час аз очаквах срещу вас, срещу вашите позиции в Горюни да излезе противникът, пробилата фронта танкова група.

Панфилов посочи на картата района, където е била съсредоточена танковата дивизия на немците, прокара черна стрелка, пробождаща — той набеляза това схематично — предната линия на дивизията.

— Тука — продължи той — танковете си пробиха път през нашите артилерийски заслони. Разбира се, те си платиха за това. Но минаха.

След това каза, че танковете си отворили по този начин изход към Волоколамското шосе. Немската пехота настъпвала от двете страни на шосето, за да осигури преминаването на танковете по главния широк път.

— Мислех си, другари, ей сега ще защракат противотанковите ни оръдия в Горюни, ще се присъедини възелчето на отбраната на шосето. Но дотам танковете не стигнали. Намерило се някакво незнайно резервче, което посрещнало удара им. И не им дало път. Кой ли го е направил? Засега не е ясно. Връзката с щаба на полка е прекъсната. Артилерия там не съм имал. Шепичка пехота? До вчера, другари, военната наука... — Панфилов ме погледна под око, в присвитите му очи се мярна усмивка. — Военната наука май не е допуснала такива случаи. А?

Панфилов се разприказва. Без съмнение искаше му се не само добросъвестно да отговори на кореспондентите, но и да задоволи собственото желание да сподели мислите си. Вратът му се изправи, прегърбването вече не се забелязваше. Под разгърдената полушубка на прясно огладената куртка се виждаха бойни ордени. Обикновеното му хъмкане изчезна в тези минути. Той леко се обръщаше, леко пристъпваше с лъснатите си като огледало ботуши, пак доби подмладен, щастлив, контешки вид — такъв го и запомних при тази наша последна среща.

Моливът му пак бележеше по картата. Ето тука някой — и това засега не е ясно кой именно — прикрил престрояването на батальона,

който бил нападат откъм тила. Откъде се е взело това прикритие, още един незнаен, непредвиден резерв? Ами лекичките оръдия, които, макар и задушени от всички страни от противника, продължавали дълги часове да живеят, да водят бой! Ами отредът на танкоизстребителите под командата на лейтенант Угрюмов и политическия ръководител Георгиев! Генералът не можа да се сдържи и да не разкаже за Угрюмов:

— Младеж, хлапе! Пък спрял с бойците си двадесет танка. Загина. Самоотвержено загина, не безсмислено.

Аз разбихах: Панфилов беше се върнал към същите мисли, които тъкмо беше започнал да изказва насаме с мен. Сега той попита сякаш самия себе си:

— Откъде у това момченце са се намерили такива душевни резерви?

— Посоката на погледа? — невисоко промълви Гриневич.

— Не само това, не само това... За посоката на погледа, драги другарю, аз и вчера добре знаех. Но днес... Как да характеризирам това днес? — Панфилов вдигна ръце и в затруднение щракна с пръсти. — Аз, другари, съм се готвил за тези боеве, имал съм тактически замисъл, план, подготвял съм бойците. Нали без боеца всякакъв замисъл е празна работа. Обаче всичко, за което съм мислил, към което съм се стремил, всичко е надминато.

Повдигнатата ръка на генерала замря. Мургавите пръсти пак се събраха. Какво ли ще направи, пак ли ще щракне? Не, пръстите се спряха. Той възкликна:

— Ето ви, другари, тази дума! Да надминеш! — Панфилов повтори на срички: — Да над-ми-неш! Бойците и командирите надминаха всичко, което можех да очаквам от тях. Надминаха себе си! Такъв ще да е бил и моят неочакван резерв. Разбрахте ли?

Той помисли, добави:

— Разбира се, аз имам само предварителни сведения. Отдавна нямам връзка с щабовете на два полка. Не зная къде са командирите на тези полкове. Живи ли са? Много неща не зная. И думата „да надминеш“ е също предварителна. После ще намерим нещо по-съдържателно, по-точно. Може би и по-скромно. Предстоят ни още тежички дни. Трябва да го знаем... И все пак... Все пак сега не ми

идва друга дума. Само това — „да надминеш“! Е, другари, сега с чиста съвест мога да ви кажа: довиждане.

Той посегна към картата, понечи да я сгъне, но погледът му се задържа на нея.

— По тъмно ще изкарваме войските на следващата линия... Ще отстъпим, без да позволим на врага да пробие някъде фронта на дивизията.

Панфилов връчи картата на собственика ѝ.

— И тъй, другари, до нова среща. На добър час!

Нефедов се усмихна, показва отново трапчинките си и дръпна през главата си каишката на фотоапарата.

— Другарю генерал, разрешете ми да ви направя тука снимка. Ей тъй, както сте застанали! С полушубката! До тая дупка! — Той посочи удареното място на огледалото. — Другарю генерал, ще ви опуша малко с магнезий. Но тука бързо ще се проветри.

— Ами, през деня немецът се мъчеше с пушек да ни изкара, а сега пък вие ли ще се заловите с тази работа? Моля ви се, другарю Нефедов. Недейте.

— Другарю генерал, такъв прекрасен сюжет.

— Нищо. Има по-прекрасни! Я минете през Гусеново. Там в разузнавателния отдел ще намерите пленен хитлеристки капитан. Чудесен екземпляр. Не е изключено да заварите и боеца московчанин Строжкин, който го е пленил. — Панфилов погледна часовника си. — Ще заварите! Сега ще им обадим по телефона. Направете им снимка заедно. Юношата боец води обезоръжен здравеняк разбойник, командир на батальон. Москва ще ѝ се зарадва. А на мен, другарю Нефедов, ще имате време да ми направите снимка. Отбийте се утре. Ще изляза навън, на студа, ще взема със себе си и другари, ето тогава ще ни щракнете. Е, спогодихме ли се?

Кореспондентът с късото кожухче прибра картата.

— Нефедов, не додявай. Другарю генерал, благодаря ви за думичката!

Двамата козируваха. Избоботи запален мотор. Колата замина.

Панфилов ми каза „почакайте“ и влезе в съседната стая, откъдето по време на беседата с кореспондентите на няколко пъти беше се чул заглушено гласът на капитан Дорфман, който говореше по телефона.

Зад затворената врата генералът прекара горе-долу десетина минути. Навремени неясно долиташе дрезгавият му глас. Разбира се, аз не се вслушвах. Най-после генералът излезе.

— Седете си, седете си.

Той се поразходи, загрижено каза:

— Още не са се обадили нито Малих, нито Юрасов.

Панфилов седна до мене, извади и отвори кутия цигари „Казбек“.

— Вземайте. Да запалим, другарю Момиш-Ули.

Той драсна клечка кибрит и ми поднесе огънче. Неначалническото му, неспазващо чиновете държане ми позволи да го запитам:

— Че къде ви е запалката, другарю генерал?

— А, запалката ли? — Той, който знае защо, лукаво присви очи. — Подарих я днес на един човек. Казах му, че подаръкът има значение. А едно време исках да я поднеса на вас. Също със значение. Разбирате ли ме?

Да, аз разбирах. Дори и сега, преди да се върне към прекъснатия ни разговор, Панфилов с две-три фрази, с дружелюбно присвиване на очите отново ме предразположи, тъй да се каже, сгря, настрои ме.

— Е, продължавайте, продължавайте, другарю Момиш-Ули.

Без да скрия нещо, аз му разказах, че бях решил да рискувам онова, което е по-скъпо от живота — честта си на командир. Описах как е била дадена заповедта, как ми помогна Толстунов, как сполучи нашата контраатака. Казах му и как ми се обади Звягин, не скрих и това, че преди още да предам селото, доложих „Предадено е!“

— Не можех вече да се откажа, бях се запалил. Със заповедта на генерал-лейтенант Звягин бях отстранен, но въпреки това до вечерта командувах.

— Хм... Ще рече, воювали сте на два фронта? И с противника, и със старшия си началник?

Едва той изрече това и аз си спомних минутата, която бях пропуснал в моето обяснение-изповед.

— Другарю генерал, извинете, пропуснах... Аз видях вашата ръка и се реших.

— Каква ръка?

От страничния джоб на ватенката си извадих червеното книжле с бойния устав, намерих страницата, където с три чертички, принадлежащи на Панфилов, беше отбелязана точката за инициативата.

— Ето... Видях трите чертички, прокарани от вас, и в този миг взех решение.

Неочаквано Панфилов се разсмя:

— Искате да прехвърлите върху мене?

— Другарю генерал, съвсем не искам да прехвърлям. Моля ви да повярвате: точно така беше.

— Следователно и аз съм бил там заедно с вас?

— Да — твърдо казах аз. — Вие, другарю генерал, бяхте с мен. Вие ме ръководихте.

— Ох, много далече отивате. Да спазим мярката.

— Другарю генерал, нали бяхте казали: ръководенето се състои в изясняването на задачата!

Панфилов пак се засмя. Изглежда, тази формулировка, която толкова пъти бяхме чували от него, днес особено много му харесваше. Аз продължих:

— Другарю генерал, не си кривя душата пред вас. Вие ми поставихте задача: да се задържа до двадесети! Ако не беше това, тогава днес, на седемнадесети, щях да имам право да загубя ротата в честен бой, щях да имам право и сам аз да загина с чест. Но от мислите ми не излизаше: до двадесети. И аз си направих равносметка. И решението дойде.

Панфилов поглади с палеца си отвореното книжле на устава.

— „Да бъде упрекат, заслужава не онзи...“ Няма как, другарю Момиш-Ули, не се отричам. Съгласен съм, вземам върху си половината вина. Но и половината от сполуката. И мъката, и радостта наполовина. Съгласен ли сте?

— Благодаря ви, другарю генерал.

— Но как да разберем, да преценим този бой? Случайно сполучила авантюра? Не. Закономерност? Да, в тази сполука има закономерност. Вие, другарю Момиш-Ули, сте използвали слабостите на противника.

Човек можеше да помисля, че Панфилов с някого спори, търси аргументи.

— Обаче, другарю Момиш-Ули, заповедта си е заповед. Тази нощ ще ходя при командувачия. Сигурно ще видя и другаря Звягин. Ще докладвам на командувачия за всичко. Да отменя заповедта, не мога, но да поотложа изпълнението, ще се реша. Вървете си при батальона. Ще ви се обадя през нощта. Това ваше книжле ми оставете. — Той пак взе устава, повъртя го. — Нека погледне командувачият.

— Мога ли да си вървя?

— Не бързайте. Ще ви задържа още малко.

Панфилов пак отиде при вратата, водеща към съседната стая, откъдето все така от време на време се чуваше неясният говор на Дорфман, хвана се за дръжката и изведнъж рязко, по младежки се обърна.

— Та, казвате, днес съм бил при вас?

Той се засмя. И без да чака отговор, бутна вратата, изчезна зад нея.

8.

Да се възползуваме от няколко минути негово отсъствие. Ще споделя с вас своето схващане за Панфилов — схващане, в което са се събрали и моите мисли от тази ноемврийска вечер, и размишленията, които се породиха по-късно.

Ето че аз прекарах с него половин час. На два или три пъти долових новия му, незабелязан от мене по-рано жест — той подръпваше ръкавите си, отегчаваше се, че няма какво да върши. Целият този ден, който може би предреждаше изхода на предприятия от немците нов удар към нашата столица, съдбата на втория кръг от битката за Москва, е ден на масов героизъм — под това име е вписан той в историята на войната; този ден Панфилов беше прекарал в село Шишкино почти лишен от възможност да управлява войските. Телефонните жици, които свързваха генерала с подчинените му щабове, щабове, озовали се във въртопа на боя, бяха изпокъсани, изпосечени. Немските удари бяха накълцали фронта на дивизията. Тук и там наши вчепкали се групи, разнебитени батареи, роти, взводове се биеха, като че ли без управление.

И въпреки всичко то, управлението на войските, управлението на боя съществуваше.

Масовият героизъм не е стихия. Нашият негръмогласен, неугледен генерал беше ни подготвял за този ден, за тази борба, беше предугадил, предвидил нейния характер, неотклонно, търпеливо беше се мъчил да постигне изясняването на задачата, беше „натърквал с пръсти“ своя замисъл. Ще ви напомня още веднъж, че за стария ни устав не бяха познати такива думи като „възел на съпротивата“ или „опорна точка“. Те ни бяха продиктувани от войната. Ухото на Панфилов беше я чуло да ги диктува. Той е един от първите в Червената армия, който бе проникнал в небивалия тайнопис на небивалата война.

Откъснатата от всички малка група е също възелче опорна точка на борбата. Панфилов използваше всеки удобен случай, да не кажа, всяка минута, от общуването си с командирите, с бойците, за да я разтълкува и така и иначе, да ни накара да вникнем в тази истина. Той

беше много популярен в дивизията. По разни, понякога необясними пътища негови думички-сентенции, негови шеги, изтървани сякаш между другото, стигаха до множество хора, предаваха се от уста на уста по войнишкия безжичен телефон. А щом бойците са възприели, усвоили, това е вече ръководство.

Нямаме право да кажем, че Панфилов е командувал например някой взвод или рота. Авторът на един очерк се изхитри дори да сложи в ръцете му граната. Глупости! И все пак Панфилов командуваше! Той възпита дивизията си, направи наше общо достойние своя замисъл, план, прозрението си за особения характер на съвременния отбранителен бой, задачата на бъдния ден.

И този ден беше дошъл. Ръката, гласът на дивизионния командир вече не стигаха до разпокъсаните огнища на боя. Но неговата мисъл, изяснена и на командирите, и на редниците, управляваше боя. В този смисъл подвизите на панфиловци са негова творба. Така ще останем верни на историческата истина.

По откъслечни сведения, та дори и по звукове, по отличителното своеобразие на стрелбата, по всякакви други признаци Панфилов следеше доколко се оправдава онова, което е предполагал, намислил. Всичко, всичко се оправдаваше — рискът на приложеното за първи път построяване на отбраната, непрекъснато възпитаване на войските, на което бе посветил всичките си сили.

Тази вечер, за която става дума, той вече знаеше това, но скромността не му позволяваше да говори за себе си. Обаче заговорих аз, изразих онова, което бе за него трепет на сърцето, смисъл на живота. И това му беше приятно.

В това се крие, струва ми се, ключът от съкровения свят, от изживяванията на Панфилов. В привидния хаос на боя не само се сбъдваше неговият план, но и поразително изпъкваше нещо, за което той беше намерил име: да надминеш! Да, целият му живот на войник, живот на комунист, всичко, всичко се оправдаваше.

9.

Неволно трепнах от тропот на копита, който заглъхна пред стълбището. В ума ми отново се мярна: Звягин?

От двора се чу:

— Вкъщи ли си е генералът?

Малко прегракналият глас беше на дългия артилерист полковник Арсениев. След като скочи от коня, полковникът влезе, леко влачейки малко схванатия си крак. Калпакът и дългият му шинел бяха заскрежени. Веднага се появи и Панфилов.

— Николай Викентиевич, заповядайте.

— Ех, че студ! — промълви Арсениев.

Той смъкна вълнените си ръкавици и потърка позачервените си ръце.

— Не се събличайте. При нас също не е кой знае колко топло.

Полковникът ме забеляза.

— А, Момиш-Ули? Теглихме ти ние една благословия.

— Благословия ли? — попита Панфилов.

— Тъй вярно... Вече бяхме започнали да се изтегляме. А неговите герои... — Арсениев посочи с пръст към мене. — Неговите герои не пущат. — Потомък на старо дворянско семейство, син и внук на офицери, Арсениев обичаше понякога да употреби по някой такъв простоват израз. — Корави чичковци имаш, Момиш-Ули. „Стой, заемай позиция, копай земята!“ Докато не пристигнах аз, нито един впряг не пуснаха и толкоз.

Той уж ме ругаеше, но прегракналият глас боботеше спокойно, одобрително:

— Искан да им тегля на твоите юнаци един калай, но виж с какво се откупиха.

Дългите възлести пръсти на полковника измъкнаха от джоба на шинела бутилка с чуждестранен етикет.

— Мартел! — тържествено заяви той. — Истински, отлежал! Ща не ща, трябваше да кажа: благодаря, момчета!

В тази приказливост на полковника се долавяше душевна възбуда, уталожваща се вече, сякаш съпроводена от въздишка на

облекчение.

— Те и мен ме дариха — топло каза Панфилов. — Идете, Николай Викентиевич, при Дорфман. Тъкмо ще се полюбувате там на трофеите. И, моля ви се, вземете си каквото ви хареса. Ще ви остане за спомен от деня... С другаря Момиш-Ули аз ей сега ще свърша...

Полковникът сложи на масата донесената бутилка, изразително млясна и вече без да си влачи крака, а с твърда крачка, но без да бърза, отиде в другата стая.

Панфилов изпрати с продължителен дружески поглед своя постоянен съратник, командира на оръдията.

— Дайте си картата, другарю Момиш-Ули.

Аз разгърнах картата.

— Е, какво следва да направите? Първо, през нощта ще пускате през бойния си ред нашите изтеглящи се войски. Предвидили ли сте това нещо?

— Да, другарю генерал.

На картата Панфилов ми посочи новата отбранителна линия на дивизията. Тя минаваше вече зад Горюни.

— Но цялата тази ивица — продължи генералът, — която държим днес, противникът в никой случай не ще получи без борба. Ще се помъчим да го накараме да си плати за всяка горичка, за всяко селце. Не си ли плати, няма да мръдне напред. Ей така ще го обезкървяваме, ще го лишаваме от настъпателна способност.

Неведнъж вече Панфилов беше ми разяснявал възприетата от нашата армия тактика в сражението пред Москва. И все пак смяташе за нужно наново и наново да го повтаря. Застанал сега до мене с дългата си разкопчана полушубка, леко навел се към мене, той пак се взираше дали следя, дали го разбирам.

— Утре, другарю Момиш-Ули, няма още да се почувствувате самотни. Възможно е да дишате по-леко, отколкото ние с вас предполагахме завчера. Но всичко може да се случи. Ще видим дали той ще хвърли утре резервите. — Панфилов пак размишляваше на глас. — Ротата на Заев у вас на старото място ли си е?

— Да, на котата.

— Нека е готова да се премести в Горюни. Не е изключено утре да се наложи да се прикриете откъм Шишкино. Но ще почакаме още. Разбрахте ли?

Моливът на генерала пак докосваше топографските знаци по картата ми. Щастлив, че дивизията е устояла, издържала таранните удари, Панфилов не се забравяше, не се хвалеше, пресметливо, трезво вникваше в утрешния ден. Каза ми за артилерията, която ще се бие заедно с моя батальон в Горюни. Но в последния момент, докато още не се е затворил пътят за отстъпление по шосето, тя ще си отиде.

— А вие, другарю Момиш-Ули, имате старата задача: да се държите до двадесети. На двадесети призори се вдигайте и си отивайте. Днес вече вярвам: ще се видим. Е...

Той ми протегна ръка. За сетен път ме гледаха тесните му монголски очи. В тях искреше вяра. ВЯРА! Пишете тази дума пак с главни букви! Както и на по-предишния ден, той промълви:

— Върви, казах!

НОЩТА СРЕЩУ ОСЕМНАДЕСЕТИ НОЕМВРИ

1.

Баурджан млъкна.

Ние пак седяхме на огрян от слънцето рът близо до скрития в гората блиндаж-подземие, който беше се наложило да обитава синът на казахстанските степи, героят на тази книга. От огънчето по вятъра се стелеше смолист дим от борови клони, който пъдеше комарите.

Изведнъж, както се беше случвало и по-рано, Момиш-Ули запя. Долових познатото вече отпреди „На твоя огън аз горях...“

Сега смисълът на тези думи ми беше по-ясен. Сложил изваяните си мургави ръце върху дръжката на опряната в земята сабя, Баурджан гледаше пред се бе си. Ето че той пророни:

— Отивам си от генерала...

И пак придружи с откъс от песен възникващите в паметта картини.

И продължи повествованието.

2.

Изровеният полски път най-сетне се вля във Волоколамското шосе. Тука то вече се беше спуснало от височинката, където смътно се тъмнееше Горюни, беше се устремило на изток, към нашия тил. На кръстопътя спрях коня, погледах няколко минути.

Какво е това? Разбита армия? Вървят хора с шинели — вървят уморени, оборили глави, без строй, на малки групи. Прехвърлените през рамо пушки сякаш притискат бойците към земята. Някои седат край пътя, лягат, изтягат се на снега. Но не лежат дълго. Вдигат се, тътрят се по-нататък, мъчат се с последни сили да се отдалечат от нещо страшно. Вдигат се ту мълком, ту с напомнящо стон „ех“ и вървят, вървят към Москва.

Мина неголям отред в строй — не можеше да се разбере рота ли е или взвод — с командир отпред. И пак безредно се нижат откъснали се от подразделенията си изтощени, измъчени войници.

Ето някой е срещнал, познал е другар от своя полк.

— Николай, ти ли си? Ами къде са нашите?

Запитаният махна с ръка. Жестът подсказа: загинали!

Гледах, без да мога да се откъсна. Знаех, че няколко километра назад, в село Покровско, е развърнат заградителен пункт — за това ми беше съобщил Панфилов — където вече спират, събират, потягат кретащите бойци, знаех, че в живота на войските се случват такива мъчителни периоди, и все пак клюмналите фигури, върволиците скитници потискаха.

Пак си задавах въпроса: какво е това? Разбита, неспособна за съпротива, устремила се към Москва армия? Но аз се връщах от Панфилов, бях чул неговата дума „да надминеш“, разбрах, че дивизията е издържала удара, принудила е противника да заседне.

Че кой го е направил? Ами че същите изнурени бойци, които сега без строй потъваха в тъмата. Те бяха се били, бяха стреляли, губили другарите си, губили командирите си. Макар и победители, те кретаха, без да имат представа още, че са победили.

3.

Продължавам ходом срещу отстъпващите. Ето и строилите се покрай шосето къщи на Горюни.

— Баурджан!

В полумъглата съзирам характерното поклащане на идващия към мен Толстунов. Скачам от седлото, давам поводите на коневода.

— Къде си се запътил, Фьодор?

— Малка проверка на постовете. Пък и се притесних вече да те чакам. Все се разхождам, поглеждам. Пък то, ето те и тебе!

Без да прояви безпокойство за моята съдба, с вкоренила се у него небрежност Толстунов подхвърля думите.

— Да вървим — казвам аз.

Толстунов мушка скритите си в ръкавица пръсти под ръкава на ватенката ми — за първи път от деня, когато се запознахме, ние крачим под ръка. Той не разпитва, чака. Накратко му разправам:

— Звягин не видях. Нашият генерал каза: не мога да отменя заповедта, но отлагам изпълнението ѝ. И ме изпрати обратно.

— Ясно. Сега по тоя въпрос точка.

— Не зная. Може още да се завърти и така, и инак. Все пак нали аз...

— Остави! Или може би няма да е зле да отскоча до политическия отдел?

— Няма нужда! Няма защо.

— Тогава няма какво повече да си блъскаш главата за тази работа! Трябва да ти бъде ясно. Повярвай на стария политически труженик: въпросът е приключен!

— Ще рече: да запушим, другари, и да забравим?

Толстунов ме погледна в лицето, видя, че се усмихвам.

— Толкоз! И повече за това, Баурджан, нито дума!

— Добре — съгласих се аз.

4.

Заедно с Толстунов влязох в своя щаб. Стаята, която сигурно завинаги ще остане в паметта ми, беше вече разтребена. Присъствуваха само онези, за които бе редно да са там: Рахимов и Божанов и освен тях дежурният свързочник до телефона. Платнище спретнато закриваше струпаните закуп в ъгъла трофеи. Рахимов е освежил, пременил масата си с един голям лист, закован с кабарчета — сигурно и тях са намерили между трофеите. Дори отлепилата се, увиснала ивица тапети, която никой не посягаше да вдигне преди, сега е поставена на мястото си, закована с няколко кабарчета. Можеше да се долови от пръв поглед: изпарил се е, изчезнал е духът на обреченост, който витаеше тука през последния следобед.

Очите-цепнатинки на Божанов тревожно се вторачиха в мен — неговото сърце-вещател, изглежда, още се измъчваше — преместиха се върху физиономията на Толстунов, останаха неспокойни.

Рахимов без усилие се изпъна, започна да рапортува. В мое отсъствие извънредни произшествия в батальона нямало. Поделенията били на старите си позиции, в този час пропускали отстъпващите. Рапортът е свършен.

Толстунов попита:

— Комбат, вечерял ли си при генерала?

— До вечеря не стигнахме.

— И ние без тебе постихме. Поогладняхме. Хайде сега да похапнем.

— Да похапнем — съгласих се аз.

Най-после Божанов се усмихна като дете, повярва, че нищо лошо не ми се е случило. В един миг той засия, издутите му бузи лъснаха.

И ето ние сме на трапезата. Отворени са бутилки с тъмночервено бургундско; с това вино, което се лее в чашата на бавна, гъста струя, ние поливаме испански сардели и неизменната каша от ориз, запържена със сланина.

В пруста се чува лек шум. Там според задълженията си на най-младши веднага изскача Божанов. След една минута вратата отново се

отваря. В светлината на мъждивата газена лампа, закачена над масата, виждам да влиза Исламкулов. Зад него пристъпва стихналият Бозжанов.

Ставам да посрещна госта. Какво му се е случило? Той е, дето се казва, пребледнял като мъртвец. Къде са се дянали гладките му черти, цялата му галеща погледа външност? Тъглчето на устните играе.

— Мухаметкул, откъде идваш?

Той ни обиколи с поглед, видя познатите, дружески лица, отговори:

— Лошо. Позор.

— Какво е станало?

— Позор. Ние побягнахме. Гонеха ни! Ти, Баурджан, не си изпитал такова унижение. — И повтори: — Гонеха ни.

— Събличай се — казах аз. — Дошъл си тъкмо навреме за вечеря. Пийни. Хапни.

— Не ща. Не мога. Войниците нахрани, Баурджан.

— Колко души имаш?

— Двадесет. Там е и лейтенант Гуреев от щаба на полка. И той се откъсна от всички, през цялото време е бил с нас... И той изпита унижението.

Той, сдържаният, гордият казах, верен на заветите на степната ни интелигенция, която пазеше, предаващ на синовете си преданията, традициите, древната слава на народа, се отпусна на един стол, обзет от нескривано страдание.

Аз заповядах да нахранят командата на Исламкулов, поканих на трапезата началника на бойната прехрана на полка лейтенант Гуреев — вече не млад, доста над тридесетте, с оголяло теме.

На масата, сякаш нищо не е било, се разпореждаше Толстунов.

— Я си дайте тука шинелите. Исламкулов, тебе трябва да те попрегледа човек. На, вземи си цигара. Рахимов, в чест на гостите няма да се стискаш, извади от запаса!

Към лампата запълзя тютюнев дим. Исламкулов на един дъх изпи чашата си. Едрите устни на Гуреев също не се отделиха от чашата, докато не я пресуши.

Още една минута Исламкулов жадно допушваше цигарата си, после сякаш се отвориха душевните шлюзи на двамата ни гости, рукна разказът.

5.

Откъсната страница... Една от онези, за които нашият генерал беше казал: „Трябва да ги възстановим.“ Ето го това късче хартия, тази страница от ненабраната още книга, носеща заглавието „Седемнадесети ноември“.

Към пладне Исламкулов, чиято рота заемаше част от предната линия до село Ядрово, бил повикан в щаба на батальона. Взел със себе си един войник за свръзка, взел и полуавтомат и тръгнал по обиколна горска пътечка. Тя го извела на поляна, където се разположили походните кухни. Под пукота на стрелбата кашаварите с омазнени престилки и шапки си гледали работата, назначените в наряд на кухнята бойци приготвяли дърва, белели картофи. И изведнъж, когато Исламкулов, кажи-речи, съвсем отминал кухнята, през гората, откъм тила, на поляната изскочила немска пехота. Това била страшна минута. Внезапно зачаткали шмайзери, засвирили куршуми. Прозвучал нечий панически писък.

Смразил се, но запазил самообладанието си, моят красив сънародник, който вярваше в завета „Честта е по-силна от смъртта“, властно изкрещял:

— При мен! Слушай моята команда!

Изправил се в цял ръст, той пръв започнал да стреля. Случайно там бил и лейтенантът щабист Гуреев. Той веднага се поставил под разпорежданията на незагубилия присъствието на духа строеви командир. Нарядът бойци, свръзката, готвачите се спуснали при Исламкулов. По команда, на залпове, те стреляли, пълнели наново пушките и пак стреляли. Исламкулов застанал на единия фланг, Гуреев — на другия. Не позволили на врага да се приближи. Спрели го, принудили го да залегне.

И какво са постигнали с това случайно обединилите се двадесет души? Съдя като командир. Те са помогнали на своя батальон. Закопалият се в земята батальон е бил обърнат гърбом към проникналите немци. Да се обърне фронтът, е било почти невъзможно. Отмерените залпове на двадесет пушки накарали да се сепне всеки боец в окопите: в тила нещо не е наред.

И какво е станало после с този батальон? Нито Исламкулов, нито двадесетте воители, които бяха стреляли заедно с него, не знаеха за по-нататъшния развой на събитията. Обаче на мен, след като бях ходил при генерала, беше вече известна следващата страница.

Връзката с щаба на полка се оказала прекъсната. Комисарят на полка, който се намирал по това време в батальона, взел решение: да изведе батальона от огнения чувал, да проведе престоляване. Тази трудна маневра сполучила. Ротите се вдигнали, заели нови позиции, надвиснали над врага. „Че кой ви е прикрил? Какви други силици сме имали ние там?“ — по телефона се мъчеше да разбере от комисаря Панфилов. И не получи отговор. Сега пред мене се разкри отговорът: ето ги героите!

Разказът на трапезата продължаваше. Гуреев се опитал да се върне в щаба на полка, пътят бил пресечен. Той успял да стигне до командния пункт на батальона, намерил само празните стени. Немците вече обхождали групичката на Исламкулов. Той заповядал да отстъпят към шосето. Там се натъкнали на немци. Онези ги забелязали, спуснали се да ги преследват, гонили ги през гората. Най-сетне, след дълго щурване, те сполучили да се стоят, да дочакат здрача в един дол.

Закърмен от детство със заветите на достойнството и честта, Исламкулов се терзаше, докато описваше тези злополучия. Аз казах:

— Знаеш ли, ти си юнак, Исламкулов!

— Аз ли?!

— Не само ти. Много са юнаците днес. До сетния си ден ще се гордея с подвизите на моите бойци. Стотина герои под командата на Филимонов разгромиха немски батальон. Ротата на Заев плени танкове. Но и ти на своето място си бил юнак.

— Какво разправяш, Баурджан!

— Ние бяхме вътрешно подготвени да скочим върху врага. А ти си преодолял онова, което удря със страшна сила: изненадата. Ти си запазил разума си. Преодолял си изненадата... Сега Панфилов би си обяснил...

— Какво?

— Генералът днес питаше: откъде се взеха, откъде изникнаха резервите? А пък то — ето ги!

— Резерви, които побягнаха.

— И в това си постъпил правилно.

— Побягнаха като зайци. Това е толкова срамно!

— Заекът издържа погледа на хищника. Помниш ли?

Исламкулов вече не беше отчаян.

— И знаеш ли, Баурджан, какво съвпадение! Помниш ли как генералът е хокал готвача, не приел да обядва при него? Помниш ли непочистената пушка? Та всичко стана тъкмо там, в същата гора, кажи-речи, на същото място.

— Ами същият готвач ли беше там?

— Беше.

— Стреляше ли?

— Стреляше.

— Ами пушката беше ли почистена?

— Това не зная. Но лежеше подръка. Стреляше.

Аз налях вино в чашите. През делниците си ние, разбира се, не вдигахме тостове. Но сега аз казах:

— Да пием за бащите!

И не се впуснах в обяснения. Ако искате, знайте: аз имах предвид и дедите, сродниците, предали на нас, станали днес военни мъже, своето достойнство, гордост и чест, и онези — Баурджан се поспря, заплашително проследи ръката ми, — на чийто огън сме грели.

6.

Седим. Вахитов донесе чай. Исламкулов вече е добил отново стройната си стойка, отмерения си говор.

От пруста пак долитат стъпки. Вратата се отваря, един подир друг влизат нови гости. Пръв е полковник Малих, сух, станал почти черен от слънцето на Туркмения, където е прослужил немалко години, сега потъмнял още повече, без капка кръв на хлътналите бузи. Зад него, петдесетгодишния командир на един от полковете на нашата дивизия, вървеше началник-щабът, младият капитан Дормидонов.

Всички, които седяха на трапезата, се изправиха. Аз поднесох стол на полковника. Малих отрицателно поклати глава, тежко отиде в ъгъла, отпусна се на пода, изтегна се по гръб.

— Другарю полковник, може би ще седнете да се навечеряте?

— Не мога. Уморих се. Дяволски се уморих. Малко ще полежа. След четири-пет минути обадете на генерала, че съм тук.

Той се повдигна с усилие, свали полевата чанта, мушна си я под главата и без дори да разкопчее полушубката, пак се изтегна. Спътникът му седна на трапезата, нахвърли се на вечерята. Капналият Малих заспа.

И пак всичко това — поваленият от изтощение, проснал се на пода полкови командир, мълчанието на началник-щаба — събуждаше мисълта: разбити са!

Скоро към гостите се присъедини съратникът на спящия, комисарят на полка, здравенякът Хайрулин, полутатарин, полурусин, стар мой познат от Алма-Ата. Следи от кръв, почти непочерняла на студа, се червенееха на полушубката му. Аз неволно възкликнах:

— Какво ти е?

— Нищо. Под мене убиха Дорчо.

Хайрулин се приближи до масата, отрязва си без покана, като домакин, големичко парче салам, сложи дебел слой масло на крайче ръжен хляб.

— Отстъпваме, Момиш-Ули — дъвчейки, заговори той. — Имаме тука с нас двеста щика. Пък и ранени стотина души. Аз

реквизирах чорба от твоите кухни. Заповядах да нахранят моите хора. На първо място ранените.

— И добре си направил.

— Едва се домъкнахме при тебе, Момиш-Ули. Вървахме и се препъвахме.

— Че седни де!

— Няма време, брат. Работица още има — не мога да й насмогна.

Той погледна равномерно дишания полковник. Аз му казах:

— Като легна, той ми нареди след пет минути да се обадя на генерала, да съобщя, че е тука.

— Аз вече се обадох. И за ранените повиках камиони от санитарната част. Не го буди. Нека поспи един час... Пък аз...

Комисарят си отрязва още салам, пак си намери крайче в купчината нарязан хляб, обърна се към Дормидонов:

— Зная, Дормидонов, краката ти са изтръпнали, но хайде с мене!

Незабавно се чу:

— Слушам!

Попитах:

— Далече ли ще ходите?

— Там, където сега ни се полага да бъдем по щат. Обратно в гората по собствените следи. Да събираме хората. Ще се отбия при тебе пак. Ще поседим, братлета, всички заедно, ще пием чай. Само погорещ да бъде!

7.

Обадих се по телефона на Филимонов, след това на Заев:

— Семьон, какво се чува при тебе?

Заев ми се зарадва.

— Другарю комбат, слава богу, спомнихте си за мен. Че аз тука вече взех песенчица да си пея.

— Каква ли ще е тази песенчица?

— Каква ли? — С дрезгавия си бас Заев възпроизведе жаловитото нареждане на безпризорника: — Забравен, отритнат от млади години...

— Стига си щурял! Приказвай сериозно!

— Скуchnичко е, другарю комбат. Тишина. Пък и мразецът гложде. — Заев отново се пошегува: — На, троснахте ми се малко и на сърцето стана по-топло.

— Ще се помъчиш тая нощ — казах аз. — Пък сутринта ще се види накъде сме. Проумя ли?

— Разбрано, другарю комбат.

Неочаквано в слушалката се чу още някакъв глас:

— Момиш-Ули, ти ли си?

— Аз съм. Кой е?

Разбра се, че с мен приказва командирът на полка майор Юрасов. В гората той скачил своя апарат с телефонната жица.

— Момиш-Ули, как да стигнем при тебе?

— Следвайте жицата. Вървете смело. На немци няма да се натъкнете.

Горе-долу подир един час Юрасов се озова при мен заедно с полковия инженер — капитан. Аз се изпънах пред командира си. Мек, впечатлителен, той потиснато мълчеше. Инженерът промълви:

— Лутахме се, лутахме се... Бяхме вече загубили надежда, че ще излезем.

— С кого сте, другарю майор? Ще се разпоредя да ги нахранят.

Тъмна червенина изби по бузите на Юрасов. Той нищо не ми отговори.

— Само двамата ли сте?

Юрасов само кимна. Не го попитах нищо повече, не изразих учудване нито с дума, нито с лицето си. Само двамата — с това беше казано всичко. Командирът на полка е бил отблъснат някъде от вихъра на боя, загубил е своя полк; загубил е щаба, бродил е почти до полунощ из гората, от своите намерил само инженера. Струва ми се, че това е било възмездие за неговата вина: длъжен да гради отбраната по панфиловски, по новия начин, Юрасов, както бях могъл и по-рано да го забележа отдалече, не беше го взел присърце, изпълняваше без вяра, душата му още бе във властта на старата тактика. Половинчатостта му отмъсти.

Юрасов видя Исламкулов.

— С ротата ли си?

— Доведох двадесет души, другарю майор.

Юрасов пак замълча. Той се съблече, свали калпака и откри смачкания си светъл алаброс. Седна на масата, придърпа подадената му от Вахитов чиния, започна лакомо да яде.

8.

Два часът през нощта. Сгъваемото ми кресло стои празно. Воинският такт, уважението към по-старшите по звание не ми позволяват да се сгуша в него. Върнал се след обиколка на стихналото село, дремя на пода, на същото място, където беше лежал събудилият се отдавна полковник.

— Мога ли да вляза?

На вратата стои непознат лейтенант.

— Другарю командир на батальона! Търсят ви по телефона от щаба на армията.

Знаех вече, че съвсем наблизо, в Горюни, се е разположил междинен армейски свързочен възел, откъдето са се проточили жици към левия фланг на армията.

Ставам. Тутакси става и Божанов. Последните няколко часа, от минутата, когато се върнах от Панфилов, Божанов не се отделя от мене. Не го викаш, пък той все едно — идва си.

Шосето е вече пустинно. Струва ти се, че всичко е замряло в късната нощна доба. Само понякога като предупреждение далече прокънтява оръдеен изстрел.

Лейтенантът ме въвежда в една къща. Там за миг ме заслепява, кара ме да зажумя ярката електрическа светлина. До стената е сложен превключвач. Седят телефонисти със слушалки на ушите. Подават ми слушалката, по-масивна, по-голяма от тези, на които съм свикнал.

— Говорете.

В същия миг от мембраната се чува:

— Другарят Момиш-Ули?

Познавам възглухия глас на Панфилов. Впрочем той е изненадващо звучен, подсилен. Ща не ща, отдалечавам малко слушалката от ухото.

— Да. Слушам ви.

— Как вървят работите, другарю Момиш-Ули?

— Засега е, слава богу, тихо. Хората са по местата си.

— Говоря от големия хазаин. Тука е и другарят Звягин, и онзи, който е негов началник. Разбрахте ли ме?

— Разбрах.

— Доложете подробно какво става при вас.

— Съобщавам: дошъл е лейтенант Исламкулов с двадесет бойци, които докато били в кухнята, посрещнали немците с пушечни залпове.

— Как така в кухнята? Разкажете.

Започвам да докладвам за групичката на Исламкулов. Панфилов иска подробности. Странно: седи при командувачия армията, на когото са подчинени няколко дивизии, а с такъв интерес разпитва за действията на двадесет души.

— Предайте на другарите гвардейското ми „благодаря“... Ядрово в немски ръце ли е?

— Изглежда.

— Тъй... По-нататък.

— При мен е майор Юрасов. Откъснал се е от хората си. Изтеглил се е, кажи-речи, самичък. Отбранявал се е със стрелба. На стъмване успя да ме намери.

— А как е полкът на Малих?

— Полковник Малих е също при мен. Извел е ранените, извел е двеста щика. Дойде с комисаря, с началник-щаба си. Сега кръстосват гората, събират хората.

— Какво ви разказа Малих?

— Били се целия ден. Управлението било загубено. Но поделенията се били.

— Тъй... Няма ли признаци, че немците ще започнат нощес?

— Засега не забелязвам такива признаци.

— Бъдете още по-внимателен, другарю Момиш-Ули. Възможно е да има нощен удар. Разбрахте ли ме?

— Да. Ще проверя готовността.

— Точно така, точно така... Сега почакайте една минута.

В мембраната слабо бучи токът. Сега сигурно Панфилов ще каже нещо за заповедта на Звягин. Ако се съди по всичко, изпълнило се е предсказанието на Толстунов, стария политически труженик, както той нарече себе си: въпросът е приключен.

Без на някого да пречи, на вратата е застинал Бозжанов. В тесните му очи — очакване. Разбира се, подсилващата звука мембрана е позволила и той да чуе всяка фраза на Панфилов. Сега както аз, така и Бозжанов чака: какво ще ми кажат?

В слушалката отново се разнася високият въздрезгав глас на Панфилов:

— Чувате ли ме?

— Да.

— Поемете, другарю Момиш-Ули, командуването на цялата групировка на Червената армия в Горюни.

Не мога веднага да схвана тези думи. Да не би неправилно да съм чул?

— Как? Какво казахте?

Неволно доближавам слушалката до ухото. В тъпанчето ми сякаш се удрят чукчета, отчетливо изтракват:

— Предавам ви заповедта на командувачия армията: възложено ви е да командувате цялата група, съсредоточена в Горюни. И, моля ви се, изпълнявайте по-скоро, като имате предвид възможността за нощни действия от страна на противника.

— Но как така? Нали тука има полковник?

Чувам хъмкането на Панфилов.

— Сигурно вие искате, другарю Момиш-Ули, командувачия да ми тегли един калай — интонацията му става леко иронична, във въображението си виждам тънка усмивчица под квадратчетата на черните му мустаци, — калай за това, че имам такива недисциплинирани подчинени. Че съм ги разхайтил.

Изричам:

— Слушам!

— Ха така... Имате ли за нещо да ме питате?

— Наложил ми се да нахраня ранените. Пък и бойците на полковник Малих. Продукти са ни останали малко.

— Спирайте от мое име всяка каруца, всеки камион с продоволствие, взимайте го.

— Слушам!

— Задачата ви остава същата. Разбрахте ли? Е, бъдете нащрек. Довиждане, другарю Момиш-Ули.

Някъде на отгатышния край на жицата слушалката е сложена. Слагам слушалката и аз. Поглеждам Бозжанов. Сияят, поотворили се в усмивка, равните му бели зъби, сияят очите, гледат ме с детинска обич.

— На какво се радваш?

— Аксакал!

Неведнъж в някой особени минути — в повечето случай това бяха кулминационни точки, върхове на повестта ни, съчинена от автора Война — Бозжанов употребяваше това обръщение. Сега в него се долавяше тържественост.

— Аксакал, това е прекрасно! — Той подбира изрази и вдига двете си ръце. — Сега ние сме на власт!

— Току-виж, си затанцувал!

Без да спре да се усмихва, Бозжанов застава „мирно“: с ръце по шевовите, токовете събрани, носовите раздалечени.

9.

Връщам се в щаба си. Заедно с мене, половин крачка по-назад, върви неразделният Бозжанов.

Всички, на които се случи да прекарат тази нощ в моя щаб, чакат носените от мен новини. Всички се интересуват: защо са ме викали в армейския свързочен възел?

Полковник Малих седи на леглото, прислонил се към таблата. След краткия си сън той вече е споходил своите бойци. С усилие на волята той си налага да бодърствува, макар и да е капнал от умора. Хлътналите му бузи са още сивобледи.

— Сядай, Момиш-Ули, сядай — проронва той.

Че как ще кажа на него, петдесетгодишния полковник, че става мой подчинен? Не, езикът няма да ме послуша, няма да го изрече. Не, то се знае, че командувачият е прибързал. И да остана прав ми е някак неудобно, а не мога да седна. Казвам:

— Командирът на дивизията се обади от командувачия армията. Там е и другарят Звягин. — За кой дявол споменавам и Звягин? — Генералът предупреди, че е възможно противникът да ни атакува нощес... Пита ме, другарю полковник, за вас.

Уф, не мога да кажа и толкова!

— Хайде! Защо не разправяш?

— Доложих му, другарю полковник, че сте при мен, че вашият щаб стяга хората. Доложих му, че вие тука сте старши началник.

Някак си го усуквам, насочвам работата така, че Малих да поеме командването. Нали според устава в такива, случаи, командването принадлежи на най-старшия.

И изведнъж повелителен, възмутен глас:

— Аксакал!

Обръщам се към Бозжанов.

— Аксакал! Защо не се изказвате? Изпълнявайте заповедта.

Това рязко, строго възклицание ми даде сили. Аз остро почувствувах повелята на дълга. ДЪЛГЪТ — напишете с големи букви тази най-възвишена дума — с гласа на Бозжанов ми извика:

изпълнявай! Колебанието, нерешителността мигновено изчезнаха. Заговорих официално:

— Другари! Командирът на дивизията ми заповяда да командувам цялата групировка в Горюни. Другарю полковник, доложете: с какво разполагате?

Един миг тишина. И ето полковникът се изправи. Капнал от умора, сега той изпита отгоре на това и удар по самолюбието, но се овладя, стана, попита началник-щаба:

— Дормидович, как смяташ, какво имаме?

— Засега, другарю полковник, имаме към двеста и седемдесет или двеста и осемдесет души. Ще съберем още.

По-нататък Дормидонов съобщи за оръжието: имало противотанкови гранати, картечници. Всички един по един доложиха.

10.

Аз заех нов команден пункт в железопътния кантон, малко зад селото. В предната стаичка запламтя печицата, замъждука газениче, в по-голямата стая се преместиха нашата лампа, телефонът, книжното имане на Рахимов. Тимошин организира връзката с всичките ми нови войски. Старателният Рахимов, ръководен от поговорката „Око да види“, ги обиколи, разгледа на място позициите, за да може след това точно да ги нарисува. Толстунов и Бозжанов изпратих в ротите да проверят бдителността на нощната охрана.

Не забелязах как мина нощта. Противникът, да се изразя с езика на бойните донесения, не прояви активност. Помня, отметнах края на светломаскировъчното ни перде — едно платнище — надзърнах навън: стори ми се, че тъматата е станала малко по-сивкава. Тъкмо в тази минута се обади Панфилов.

— Добро утро, другарю Момиш-Ули.

След като го поздравих, осмелих се да забележа:

— Засега е нощ.

— Ами, нощта отмина. Можем вече да я пишем в печалбите. Спечелихме я, отнехме я от противника. Не искаше той да ни я даде, обаче ние го помотахме, накарахме го да запре, да види накъде е. Мислите, че само ние сме успели да го направим? Грешите, другарю Момиш-Ули.

— Че нали си мълча.

— Аз пък по очите виждам.

Панфилов се засмя на шегата си. Ние бяхме разделени от заснежени простори, но нямаше място за съмнение: той беше посрещнал в отлично настроение първото мержелеене на утрото.

— Аз вече пия чай, закусвам — продължи той. — Празнувам, тъй да се каже, по случай новата квартира. Разбрахте ли ме?

— И аз също съм в нова квартира. Преместих се в един кантон. Оттука управлявам сборните си войски.

— Със сборните войски, другарю Момиш-Ули, ще трябва да се разделите. Полковник Малих с всичките му сили изпратете в мое

разпореждане. Освободете неговите хора. Да тръгват към мен, докато е тъмно.

След това генералът заповяда да изпратя при него и майор Юрасов.

— Дайте му отредчето на Исламкулов. Нека майорът се яви начело на войска. Макар и само двадесет души, но все пак войска. Разбрахте ли?

През нощта Панфилов не беше взел предвид съображенията, засягащи самолюбието на подчинените му. А сега се грижеше да не унижи без нужда командира, вече унижен, душевно наранен от безмилостната действителност — пазеше достойнството му.

— Разчитайте, другарю Момиш-Ули, само на себе си. Само на своя батальон. И няма да се самоизмамвате с вчерашната печалба. Ние с вас трябва да знаем, че печалбата и загубата с една кола се возят... Поглеждайте на всички страни. Прикрийте се отдясно и отзад. Ротата на Заев изтеглете.

Едва миналата вечер, когато говореше за прехвърлянето на ротата на Заев, Панфилов беше казал „ще почакаме“, а сега, още преди да се съмне, заповяда: „изтеглете“. Когато подготвяше съпротивата на следващата линия и оставяше моя батальон на ключовата точка на шосето пред всичките войски, той, както и преди, приказваше с мен съвсем открито, нищо не обещаваше, не прикриваше реалността с мъгляво, лъжливо було на утешението.

— Я дайте още веднъж да ви надзърна в очите — пак се пошегува той. — Хм... Не, няма да ви кажа... Няма да ви кажа, иначе, току-виж, че сте загубили скромността си. За нея, другарю Момиш-Ули, не забравяйте. Разбрахте ли ме?

— Слушам! Никога няма да забравя!

— Надявам се, че днес все още ще мога да поддържам връзката с вас. Съобщавайте ми за всичко. Желая ви всичко най-добро, другарю Момиш-Ули.

Известно време поседях още до телефона, скръстил ръце, под впечатлението на разговора. „Не загубвайте скромността си.“ Разбира се, Панфилов имаше предвид не само едва започващия ден. Това е завет за в бъдеще, завет за дълги времена. Значи там, далече напред, Панфилов ме вижда жив. „Нека надежда ви сгрива сърцето“ — такова

бе скорошното му напътствие. Но нали и сега ми каза същото, само че малко по-другояче и по-уверено!

Но нямаше време за чувства. Аз вдигнах слушалката и започнах да изпълнявам заповедите на генерала.

ОЩЕ ТРИ ДЕНА

1.

— Наближава краят на нашата повест — продължи Баурджан Момиш-Ули. — Приближават се скръбните ѝ страници. Някакъв вътрешен глас ми повелява да бъда лаконичен.

... Мъгливо зазоряване. Студ. Смразяващ вятър. По шосето се възобновява оттеглянето. Измъкват се, кретат изостаналите. Вървят в строй дежурилите през нощта на линията взводове на прикритието. В пълен ред се изтеглят поделения сапъори, зад гърба си те са оставили минни полета.

... Подновил се е и оръдейният тътен. Върху Горюни, върху склоновете на нашата височинка, върху близките покрайнини на гората се е стоварил комбиниран чест огън. Реват, бият на залпове и скритите в гората наши артилерийски дивизиони. При мен, в кантона, непрекъснато достига треперенето на разтърсената земя.

... До мене в кантона седи чернобрад капитан, командир на дивизион „катюши“ — мощни реактивни минохвъргачки. Това страшно оръжие е изпратил в Горюни Панфилов. След като изхвърлят ракети, „катюшите“, които са камиони, незабавно променят позицията си, бягат от насрещния огън. Всеки изстрел се пресмята наново. Целите посочва Панфилов. „Подгответе за еди-къде си. После аз ще махна с диригентската палка.“

Следя работата на „катюшите“. Изстрел. Басовото бучене заглушава всички други звуци на боя. Улучена е позицията на селцето Горки. Следващата цел е край Рождествено, където неотдавна бе обядвал при нас генералът. Още един залп пак там. И ето нова команда:

— Подгответе за Шишкино!

Ще рече, че е отстъпено и Шишкино... Бавно се точеше денят, дивизията отстъпваше село след село, залповете на „катюшите“ очертаваха дъга около нашето възвишение.

А Заев все го няма, дявол да го вземе! И откъм Шишкино не сме прикрити!

... Най-после той, дангалакът Заев, се появява. На колана — гранатна торба, пистолет в кобур. В пазвата на шинела, както и в миналите дни, стърчи дръжката на парабел.

— Къде се губиш?

— Другарю комбат, позволих на хората за един час да се постопят по къщите. Изпомръзнали, едва се държат.

— Кой ти е разрешил? С кирка, с лопата ще се стопляме! Още сега потегляй, затваряй пътя за Шишкино. Противникът вече е там.

— Дайте го насам! — по стар навик изтърсва нашият Заев.

За двата дни, прекарани в горския пущинак, той е обрасъл с червеникава четина. Хлътналите очи не се крият под изпъкналите надочни дъги, предано, смело гледат в моите. Плеснал шегата, Заев придобива сериозен вид.

— Другарю комбат, аз ви слушам!

— Заемай позиция покрай гората. С тебе ще дойде Рахимов. Прикривай, пази хората. Простреляй пътя. Ако се зададат танкове, откъсвай с огън пехотата!

... Реактивните снаряди са се стоварили върху Шишкино. Чернобрадият капитан чака следващата команда. Свързочникът го вика по телефона. Изслушал заповедта, командирът на „катюшите“ ми протяга ръка.

— Чудесно постреляхме. Заповядано ми е да не губя нито минута, да се махам от Горюни. Сам знаеш: не дай боже техниката ми да попадне в немски ръце.

... Повиквам лейтенант Шакоев. Излизам да го пресрещна. Разлютилият се вятър носи, върти боцкащ снежен прах. Хубавецът с гърбавия нос, командир на взвода танкоизстребител, с леки стъпки, сякаш земята пружинира под него, изтичва при мен. След него трополи, мъчи се да не изостане Кузминич.

— Другарю политически ръководител, вие защо сте тук?

— Аз ли? — смутено пита Кузминич. — Аз съм с изстребителите. Отсичам накратко:

— Добре.

И се обръщам към Шакоев, посочвам му на самата местност задачата:

— От Шишкино се очаква напредване на танкове. Може да преминат позицията на Заев. Той ще откъсне пехотата. А ти се готви да посрещнеш танковете. Прехвърли взвода си тука. Не се отдалечавай много от кръстопътя. Поглеждай назад. Бъди тука, подръка!

— Слушам!

... Вдигат се от огневите си позиции, пръснати из гората около Горюни, оръдията на артилерийския полк. Край прозореца се проточват теглени от трактори оръдия с дълги цеви.

Натоварил се е, заминал е и армейският свързочен взвод. Ето сега сме действително сами.

Гара Матрьонино противникът днес не закача. Такъв е маниерът на хитлеристката армия: опарят ли се веднъж някъде, там вече не се навират — обхождат.

Откъде ли, откъде ли ще дойде ударът?

2.

... В кантона се втурна живописно облечен лейтенант: орфан дълъг шинел, червена качулка, накривен кубански калпак, изпод него увиснал пищен рус перчем. Юнашки ми козирува, представи се. Офицер за свръзка на еди-кой си кавалерийски полк.

С вкус го изрече, подчертавайки всяка дума. Защо е тука? Залповете на „катюшите“ били насочени надясно, а назованият от него кавалерийски полк задържал участък от фронта наляво. Пришелецът описа обстановката: „Фронтът е пробит, отстъпваме, по-правилно казано — плюхмe си на петите.“

— Ваша работа. Благодаря, че ми съобщихте.

— Ами ти какво ще правиш?

— Оставам тука.

— Гледай го какъв герой! Е, мир на праха ти.

И това изрече с вкус. Взе от Рахимов пакет немски цигари с шарена обвивка, козирува и си отиде. За пет пари не изпитваше мъка за отстъплението. Лекомислен развейпрах!

... Танкове! Те не се появиха нито отпред, нито отляво, нито отдясно, а откъм тила, от онази посока, където шосето, набелязано от олизани от вятъра островчета асфалт, чернеещи се между малки преспи, се проточваше към Москва. Без да завладее гара Матрьонино, противникът я заобиколи, напипа някъде слабо място и сломил съпротивата, излезе с танкова колона на главната магистрала. Но нашето възелче в Горюни преграждаше прякото съобщение по шосето, беше като буца в гърлото на противника.

В мислите оживяват онези минути... Както си седях в кантона, изведнъж чух бучене на мотори. Почти в същия миг със слабо прашене бронебоен снаряд проби стената, направи на парчета телефонния апарат, продупчи още една стена и замина нататък. Мушнах в пазвата на ватенката пистолета и изтичах навън. Готвачът Вахитов, без още да подозира нещо, свещенодействуваше над нажежената печка.

От прага през ниско стелещата се виелица видях танковете. Вървяха, приближаваха се със застрашителен рев десет-дванадесет бронирани тъмни кутии. Вървяха в разгърнат строй, безочливо, без

пехота. Един танк — огромен, сигурно командирски — стоеше до моя кантон. Колата му беше обвита с червено платнище. Стърчеше нагоре тънката антена. Подал се до кръста от отворения люк, танкистът оглеждаше местността. Той не ме забеляза.

Да стрелям ли? Не бях успял още нищо да съобразя — смутила ме беше и червената тъкан над белеещия се на бордовата броня вражески кръст — когато иззад кантона безшумно се зададе преbledнелият Кузминич. Голите му необлечени с ръкавици пръсти стискаха дръжката на противотанкова граната. Стори ми се, че той се движи непоносимо бавно, дори и немецът вече настръхна, бързо се наведе.

В този миг аз гръмнах. А, Кузминич с небързащ, пресметнат, точен замах метна гранатата в танка. Скрытият в танка стрелец успя да натисне спусъка на картечницата. Моят изстрел, лаенето на картечницата, остриетата на пламъка, излитащ от тънката цев, глухият тътен, потреперването на стоманената кутия — всичко това се сля в едно.

Тракането на картечницата секна.

— Кузминич, още една! — извиках аз.

Със същото небързащо движение той хвърли още една граната и падна. Аз се втурнах при него, повдигнах го. От устата му шуртеше кръв, пускаше мехури червена пяна.

Взривовете от двете гранати на Кузминич като че се превърнаха в сигнал за отпор. Зацракаха изстрелите на двете мънички оръдия, които охраняваха тила, забухаха противотанковите ръчни гранати.

Извадих бинт, разкопчах шинела на Кузминич. Към нас вече тичаше Синченко.

— Дръж — заповядах аз, — помогни ми да пренесем политическия ръководител в кантона. И оседлай коня, препускай да доведеш Киреев.

Рубашката на Кузминич беше мокра. През свистящото дихание той можа да промълви:

— Не, няма вече да стана... Няма да стана военен.

Мъртвешка пелена замъгли очите му. Той, научният сътрудник от икономически институт, кабинетният учен, за първи път по времето на великата война облякъл грубия войнишки шинел, добил в страшния

миг безстрашието на истински воин, угасна с тези думи: „Няма да стана военен.“

... Три танка вече бяха забулени с пушек, в който се мятеше пръскащ сажди пламък. Един се въртеше на прерязаната си верига.

С ръмжене, с насрещни изстрели оцелелите отстъпиха.

3.

... Немците пак ни брулят с бризантни гранати, с шрапнел, с мини. Избягалите в гората танкове не жаят бойните припаси и също блъскат от бордовите оръдия по селото. За безочливостта си те вече са получили урок. Да принудим танковете да вървят бавно, без да се откъсват от съпровождащата ги пехота — това, струва ми се, сме постигнали.

На пребежки стигнах при Брудни, разясних му задачата: да отрязва, да откъсва пехотата от гъсеничните вериги. И когато пехотата залегне под огъня ни, остане на полето без броня, да я контраатакува, да я гони, да убива!

Брудни, съобразителен лейтенант, явно ме разбира и кима.

... Ето я още една атака.

По снега отново пълзят в разгърнат строй танкове, пълзят с малка скорост, гледат да не избързват пред вървящите с бърза крачка автоматчици. Тях ги поваля пушечният ни огън, коси ги картеницата на Блоха. Божанов ме е напуснал, за да отиде при картечарите.

Хората със зеленикави шинели не издържат, лягат. Танковете забавят ход, сякаш се озъртат да погледнат залегналите. В боя влизат мъничките ни оръдия. Някой и друг снаряд попадат в целта, в черните, почти неподвижни мишени. Минута на колебание. Танковете отговарят с огън, стрелят срещу нашите оръдия. И дават заден ход. С тях бегом отстъпва пехотата. Вторият пристъп е отблъснат.

... Пак бесен обстрел. Седим в подземия, в земни прикрития. Медицинският пункт е препълнен с ранени.

Най-сетне мръква. Още една нощ загръща с тъма краймосковските снегове. Ние удържахме, не дадохме Горюни.

4.

Зазори се следващият ден, деветнадесети ноември. Последният ден от отбраната на Горюни.

... Стрелба от три страни. Единствената спокойна страна е гара Матрьонино. Там, при Филимонов, нощес прехвърлихме ранените, поосвободихме медицинския пункт.

Взводовете на Брудни и домакинскийят отбраняват селото. От различните краища на гората пъплят танкове и пехота. Водим огневи бой. Немските снаряди едно подир друго изкарват от строя нашите оръдия. Коларят Гаркуша измисли: да сложат картечницата на шейна, да впрегнат кончето и да стрелят от шейната, като прехвърлят тази огнева точка от единия край на селото в другия.

... Все повече и повече се топят нашите сили.

Проснат по гръб, е паднал на снега великанът Галиулин. Шинелът е продупчен до самото сърце. В момента на смъртта той е притиснал ръка до гърдите, притиснал я е точно така, както и в онази минута, когато веднъж, сънен, беше кротко промълвил: „Извинявам се.“

Неудобно извит е застинал завинаги Мурин. Очилата са паднали от восъчния изострил се нос, в снега стърчи вързана с конец дръжка. Никога вече той, аспирантът от консерваторията, станал картечар, не ще се приближи до мен, не ще разкрие впечатлителната си душа. Колко пъти съм го учил да стои „мирно“, а сега сам аз стоя, „мирно“ над него, неподвижния Мурин.

— Комбат, какво правиш, да не си полудял? Нарочно ли искаш да отнесеш някой куршум?

Толстунов със сила ме навежда до рохкавия, смесен с глина сняг, дърпа ме за ръка към прикритието.

... Другарят на загиналите картечари, командирът на разчета, Блоха, е ранен, парче от снаряд го е драснало по врата. Блоха не е оставил шейната, хвърковатото си картечно гнездо.

Ето я, носи се тази шейна. До странно изкривилия глава Блоха, на сламата, седи до картечницата разгорещилият се от увлечението, от възбудата на боя Бозжанов.

Поводите държи също неомърлушеният, подкарващ коня с камшика и със сочни ругатни вироглав Гаркуша.

Още по средата на деня тази картечница ми беше останала единствена.

... Още веднъж немците ни атакуват откъм кантона, който вече сме им дали. По стръмнината се катерят танкове, зад бронята се прикрива пехота. Приближават се до крайните къщи, до плевните в покрайнините. Лютият ни близък огън най-сетне кара автоматчиците да легнат. А танковете нахълтват в селото.

Отстрани, от нагорнището, се втурват, свличат се бойците. С див рев „а-а-а“, с набучени щикове те се нахвърлят презглава върху вражеската верига. Напред се е откъснал Брудни. Немците не приемат удара.

А в Горюни, на широката улица между къщите, глухо тряскат противотанкови гранати. Взводът изстребители се е счепкал с черните машини на смъртта. Тук и там са замрели, димят разрушени, запалени, облечени с броня грамади. Онези, които са избягнали тази участ, са избоботили през селото и без да намаляват скорост, са се оттеглили по отсрещния склон.

Ние си останахме стопани на Горюни. И пак по изровения от вериги и от снаряди сняг са прострени падналите.

В единоборство, след като е разрушил един танк, е намерил смъртта си юначният хубавец Шакоев. В същата схватка е загинал онзи, когото в ротата са наричали „старецът“ — войникът с пожълтелите от пушене пшеничени мустаци Березански.

Слабичкият нисък Джилбаев превързва седнал на снега ранен.

— Другарю комбат, аз също...

Джилбаев показва със замах на ръката, че и той е метнал граната под танк. Още е завладян от жара на боя.

Той обикаля с поглед улицата, превърнала се в бойно поле, вижда догарящите танкове, обхванатата от пламъци къща, неподвижните тела с шинели, ватенката на прострения край пътя с протегната напред ръка дагестанец командир.

— Другарю комбат, ами сега? Какво ще правим сега?

— Ще продължаваме да се бием, Джилбаев.

... Върнаха се бойците, прогонили автоматчиците. Върнаха се и донесоха на шинел тялото на ротния си командир. В тази жестока

контраатака даде живота си кафявоокият Брудни.

Дребничкият войник за свръзка, бързоходецът Муратов, неведнъж вече загубвал в бой ротните си командири — и стройния, стегнат Панюков, и стеснителния, с грузински черни изпъкнали очи Дордия — сиротно гледа загубилото багрите на живота пожълтяло лице.

Сбогом, храбрецо Брудни! Сбогом, мой другарю! Пак една-две секунди стоя „мирно“ над загиналия.

Нямам вече на кого да предам командуването на ротата. Мога ли да махна Бозжанов от последната си картечница? Пак до мене е Толстунов.

— Федя, приеми ротата. Няма кой друг.

Старшият политически ръководител сякаш забравя, че стои по-високо от мене по звание, отсича в отговор:

— Слушам, другарю комбат!

... Без да се опитат пак да овладеят селото от движение, немците упорито завземат околността. Вече са изминали осемстотинте метра, отделящи Горюни от горската ивица, тъмнееща се зад кантона. Вече са ни отнели няколко плевни в покрайнините.

... Отдавна няма връзка със Заев. Водещата към него телефонна жица е прерязана от снарядни парчета. На времени долита честа пушечна стрелба от онази посока, където са се окопали бойците на Заев, отделени от нас от горската ивица.

Само с Филимонов поддържам връзка. И телефонна (героите свързочници бързо поправят повредите на линията), и огнева.

Поляната, където минава пътят за гарата, се прострелва и от нашата височинна, и от бойната охрана на ротата на Филимонов, изнесена в рядката горичка, откъдето се вижда Горюни. Нито един автоматчик не се пъха в това поле, заградено с кръстосан огън.

... Продължаваме да се бием. Немците завземат къща след къща, ние бавно отстъпваме от една къща до друга, вкопчваме се във всеки двор, пак и пак посрещаме врага с куршуми.

Ей така да бяхме държали и Волоколамск!

... Свечери се. Ние държим половината село, другата е в ръцете на немците. Разделят ни неугаснали още пожарища.

В мъглата боят замира. Мътните червеникави отблясъци от пожарите се открояват в небето. Под прикритието на тъмата

погребваме в братска могила убитите. Погребваме ги без салют, без надгробни слова.

Санитарите — и те не са останали много — без шум евакуират ранените в Матрьонино. Остава само фелдшерът Киреев, за да си отиде с последната шепичка.

... Часовникът най-сетне показва полунощ. Минал е деветнадесети ноември. В душата се намира място и за скръбта, и за пронизващата радост. Задачата, която ни е поставил Панфилов, е изпълнена. Воинският дълг е изпълнен! Можем да напуснем Горюни.

Неочаквано в тъмата избухва стрелба. Пъхнало се немското разузнаване: не си ли е отишъл вече рус? Ние прерязахме разузнаването с пушечен огън.

Убедили се, че рус още държи отбрана, немците, без да се целят, ни засипват с мини. Изчакваме края на нападението. Пак всичко стихва.

... Излизам на улицата. В отблясъка на пожарището виждам: отмерено крачи Тимошин, събира жицата.

Повиквам го. Влизаме в изстинала къща с дупки в покрива. Заповядвам на Тимошин да вземе двама бойци и да се промъкне при Заев. Нека ротата на Заев се вдигне и изтегли. Назначавам мястото на срещата: котата в гората близо до село Гусеново. Отбелязвам тази кота на картата на Тимошин. Отразеният от хартията лъч на джобно фенерче пада върху отслабналото, станало за един ден по-тъловато, мъжествено младо лице.

... Изпращам хора и в другата посока, в недалечната гора, където са прикрити кухните и обозът на батальона.

Изпратените ще предадат заповедта ми: незабавно да запрягат и да потеглят към гарата.

... Вдигам хората от отбраната. Всички се събират при мене. Рахимов преброява последните защитници на селото. Ние сме само двадесет и четири души. С нас има две оръдия, една картечница.

Тихомълком напускаме Горюни. Начело върви Рахимов. Последен във веригата е Толстунов.

5.

Сполучвам по тъмно да напусна и гара Матрьонино.

Дрезгавото утро посрещаме ходом. Вървим през гората: ротата на Филимонов, малкото останали от ротата на Брудни — докато сме в поход, те са поставени под началството на Бозжанов — кажи-речи, десетина шейни, в които ранените са се сместили един до друг, санитарната линейка, шейната с картечницата, обозните двуколки, двете оръдия.

По горски пътечки се насочваме към котата, където трябва да дойде и Заев. Вървим в строй. Тежките войнишки ботуши утъпкват тънкия слой сняг чак до черната земя. По боровите клони има бели калпаци. Вече окапват дъбовете. Пътеката ни е покрита с опадали листа. От време на време се налага с брадви и с малките сапъорни лопатки да кастрим върбалаци, да просичаме път за оръдейните впрягове.

Доста километри са изминати вече. Като дълга дъга, някъде със зъбци — там сме заобикаляли отворените места — е начертана по картата на Рахимов нашата следа. Без да се натъкнем на немци, през горския пущинак излизаме на Волоколамското шосе. Трябва да го пресечем, да минем през ивица, очистена от дървета. Стоим в рядка горичка, наблюдаваме.

Вървят ли, вървят по посока на Москва немски камиони. Профучала е следващата автомобилна колона. В колите са струпани вързани с дебели въжета сандъци с бойни припаси. Няколко камиона са пълни с войници. Седят свити, мушналия ръце в ръкавите на тъмнозелените си шинели. Кепетата са смъкнати над ушите, яките — вдигнати.

Вдигнала с колелетата снежен прах, отмина тази колона. Да тръгваме ли? Пак приближава, носи се върволица коли с хитлеристка моторизирана пехота. Противникът, изглежда, хвърля резерви, с прясна кръв съживява, подсилва настъплението. Да видим за колко ли още ще ви стигне кръвта!

Стоим, изчакаме. Движението на шосето ту стихва, ту се подновява. Дявол да го вземе, не можеш ги изчака! Заповядвам да се

открие огън по колите. Да се стреля по пехотата в каросерията, та шофьорът от ужас да увеличи скоростта.

Ето и още една колона. Огън! Прас, прас... Камионите презглава отминават. Идва щабна лека кола. Водачът, зашеметен от внезапния пукот, удря спирачките. На шосето изскача офицер и веднага се строполясва, покосен от куршумите. Шофьорът е също застрелян.

Командувам:

— Напред!

Всички хукват през пътя. Впряговете в тръс изпреварват бойците. Втурвам се към леката кола. На китката на току-що рухналия офицер личи следа от каишката на ръчен часовник. Някой вече го е свалил. Откривам в колата радиоапарат и чанта с документи. Взимаме ги със себе си.

Минали през шосето, отново потъваме в гората. Отново вървим в строй.

6.

Вървим както и преди по компас, по азимут. Пътя проправя Рахимов — води строя към котата, към мястото на срещата с ротата на Заев.

Приближаваме се към железопътната линия. Трябва да я пресечем. Платното е разположено в дълбока падина. Отсрещният склон е истинска стръмнина. Почти отвесното глинесто свлачище само тук-там е побеляло от снега.

Оръдията тука не можем да изкачим.

Крача край линията на гората: търся по-удобно място за преминаване. Чувам немски говор. Железопътното кантонче е заето от врага.

Отивам в обратна посока. В съседното кантонче също има немци.

Връщам се. Какво да правя? Да изоставя оръдията? Замислен доближавам до стръмния бряг. Зад мен, между дърветата, стоят бойците. Изведнъж усещам — веднъж вече сме го имали в нашата история — усещам сто и петдесет убождания в гърба. Обръщам се. Всички гледат в мен. Чета в погледите: ще ни погубиш ли, или ще ни изведеш? Пак, както и миналия път, погледите бяха по-остри, по-силни от каквито и да било думи.

В същия миг ме обзема решителност. Изправям се:

— Слушай командата! Разпрегни конете! Измъкни оръдията на ръце! Напред!

От същото това място, където падината-урва ни беше преградила пътя, се хвърлихме напреко през нея. Бойците вложиха толкова страст, готовност да преборят, да преодолеят препятствието, жажда за живот, че оръдията едва допираха земята с колелетата. После лесно пренесохме шейните, прекарахме разпрегнатите коне.

Войната наново и наново ме учеше: вярвай във войника! Достатъчно е само да кажеш и народът ще направи, ще преодолее дори и онова, което ти се струва немислимо. Невъзможното се извършваше между другото. Да надминеш! Да надминеш себе си! Неволно изплуваха тези казани от нашия генерал ключови думи.

Неведнъж извършвал походи из неизследвани места, преминавал (случвало му се е) и непроходими гори, грамотен топограф, инструктор по планинарство, Рахимов уверено водеше строя. Да ти е драго да се обърнеш — ние оставяхме подире си точна права линия. Но вървахме без патрули. При поход се полага да се излъчи челна, тилова, странични охрани. Обаче аз никого не можех да изпратя в дозор. Да се ориентираш в гората, съвсем не е лесно. Младите лейтенанти, предсрочно завършили военно училище, не бяха топографски грамотни, доста мъгляво си представяха, а понякога и съвсем не знаеха какво е азимут. Отделиш челна или странична охрана, а тя се лута дявол я знае къде, налага се сам на кон да търсиш своите загубили се патрули.

Още преди пладне излязохме на мястото на сбора — малко сечище в горския масив. Ротата на Заев вече ни чакаше.

— Стани! Мирно! — с всичката сила на прегракналия си от настинка бас изрева Заев.

И изтича при мен. Към познатите за окото ми два пистолета — единия на кръста в кобур, другия в пазвата на шинела — Заев беше добавил още и окачен на гърдите му трофеен шмайзер от почернена стомана. Издутите, увиснали джобове на шинела потракваха, когато той тичаше. Заев беше напъхал в тях заредени пълнители, те се очертаваха през сукното. Прясна лъскавина на оръжейна смазка се чернееше на късите му силни пръсти. Изглежда, тука през време на почивката се беше занимавал с бойците с разглобяване и сглобяване на оръжието. Зеленикавите, хлътнали в дълбоки кухни, сега устремени към мен очи на дангалака лейтенант блестяха от радост. Голямата уста се беше полуотворила в усмивка, показали се бяха жълтеникавите му, опушени с тютюн зъби. Човек можеше да му види и душичката — той не беше стаил лошо чувство, обида спрямо мен, от все сърце се радваше на срещата си с командира.

Без да си позволи никаква чудатост или волност, Заев доложи: ротата е изпълнила бойната си задача, задържала е пътя Горюни-Шишкино до получаването на заповедта ми за изтегляне.

Всички стояха „мирно“, докато Заев ми рапортуваше. След това аз извиках:

— Свободно!

И заповядах на Рахимов да разположи батальона на почивка, да се даде на хората сготвеният по пътя обед от батальонните кухни.

Батальон! Със затаена гордост, с чувство на щастие отново изговарях тази дума.

8.

И тъй, почиваме в гората. Бойците намерила удобни местенца из сечището и зад дърветата, насядаха, облегнаха се на пъновете, насърбаха се е чорба с мръвки, блажено задимиха — тютюн сега си имахме достатъчно, още не беше се изчерпал запасът от трофейни цигари. От разни страни отблизо — далече не можеш ги пусна: ще се загубят — ни охраняваха постове. На Рахимов заповядах да отиде с кон до края на гората, със зорко око да огледа оттам простора.

Седим, пушим, чакаме Рахимов. Чуват се шеги. Конете са разпрегнати, мирно дъвчат сипан на постилки овес. Някой крачи по сечището с огромен наръч сено. Иззад купа надзърта порумениялата от студа дяволита физиономия на Гаркуша. Викам му:

— Гаркуша, къде го намери?

— Открих тука една малка купа. Ще го приберем. Няма да го подарим на фрицовете я!

И изведнъж в този безметежен миг няколко бойци се втурнаха в сечището с писъка:

— Немци! Немци!

По сечището сякаш премина вихрушка — вихрушката на паниката. Всички, които седяха или бяха задрямали, се втурнаха кой къде види в гората. Поляната в миг опустя. Изненаданият батальон буквално в един миг се втурна да бяга. Закалените ми воители, които познаваха радостта на победата, славата на подвига, които бяха громили врага, отстъпвали къща подир къща в Горюни, въпреки всичко се оказаха уязвими пред ужаса на изненадата.

В сечището няма никой! Конете спокойно хрупкат, предъвкват със зъби овеса! Стоят двете ни осиротели оръдийца, до тях няма жива душа. Ами аз? Аз съм скочил, втрещил съм се. Гледам оръдията. Те са ни измъчвали, ние не сме се разделяли с тях, изнасяли сме ги на ръце, пазили сме това наше последно противотанково средство. Те са излизали с нас от всяко обкръжаване от село Новлянско, та чак до тази поляна, сред която сега лежи захвърлен наръч сено. Отместих погледа си към горичката. В пролуките между дърветата — немци! Тридесетина души с бели халати, с бели каски вървят във верига. За

първи път ги виждам с тази маскировъчна бяла премяна. И стоя вцепенен. Вървят, не бързат, спазват изискванията на предпазливостта. Излизат вече на откритото място.

Неочаквано чувам дрезгавия шепот на Заев:

— Другарю комбат, защо стоиш? — В тази минута той пак ми говори на „ти“. — Лягай! Сега двамата с тебе ще ги подгоним!

Поглеждам под око. Заев се е проснал зад един пън. Пригответил се е за стрелба лежешком: дългите му крака са леко раздалечени, лактите опрени в снега, автоматът притиснат до рамото, показалецът допрян до спусъка. От джоба вече е измъкнат, тъмнее се до ръката запасен пълнител. Откопчана, лежи до него и ръчна граната. А аз още съм скован, не мога да се отърва от вцепенението. Среждам погледа на Заев. В очите му под щръкналите рошави вежди изведнъж блясва разбиране, проникновеност. Забелязвам горчивата му, горчива усмивка. Защо ли се е усмихнал така?

Взорът на Заев е вече насочен към немците. Ей сега ще натисне спусъка. И тъкмо в този миг зад нас се чува повелителният вик на Толстунов:

— Командирът остана! Че къде бягате? След мен!

То се знае, Толстунов споменава и майката — къде ли не са я споменавали в дните на войната!

Целият батальон изскача обратно на поляната. Трака шмайзерът на Заев. Бойците с яростно „ура“ тичат срещу врага и бежешком стрелят. Отпред са Толстунов и Филимонов. Изпреварват ги други. Различавам Гаркуша. Той е почти неузнаваем. Дяволитостта е изчезнала от пребледнялото му лице, то е разкривено от злоба, от увлечението на боя. Забелязвам Ползунов, Джилбаев, Курбатов. Сега те са страшни.

Страстни хора! Вмъкнете някъде, употребете този израз, когато ще пишете за тях, за моите бойци.

Немците търтиха да бягат. Нашите се увлякоха да ги преследват. Изстрелите пукат из гората. Викам:

— Заев! При мен!

Той изтичва, спира, чака заповедта сериозен, внимателен, суров. Дългите му ръце са опънати по шевовете. Едната стиска шмайзера. Пак срещам честния му прям поглед.

— Семьон, хвърчи! Връщай хората! Че иначе има да я сърбаме тази попара.

— Слушам!

9.

Известно време се занимавам със събирането на батальона. В гората току се чува „у-ху-ху-ху“, подвикват си, обаждат се отишлите много далече бойци.

Най-после всички се прибраха на сечището, заеха местата си във взводовете, отделенията. Батальонът е строен, готов за поход.

Само Рахимов още го нямаше. Но да чакаме повече, не можехме.

Цялата колона тръгва към края на гората, откъдето е вече съвсем близо до Гусеново. В това село, както ми беше казал Панфилов, се е преместил щабът на дивизията. Ние, неговият резерв, трябва да отидем там, в щаба на Панфилов, това е крайната точка на нашия поход.

Пак мерим с крачките си гората. Челният взвод през цялото време се отклонява някъде настрана от правата линия, начертана на картата. Изпращам напред Филимонов, колоната пак се лута, прави зиг-заги. Заръчвам на Заев да сочи пътя и пак се люшкаме от една страна на друга. Сам взимам един взвод — малкия остатък от сражавалата се в Горюни рота — тръгвам като челен боец.

Ето и края на гората. Ековете на оръдейния тътен, които ни съпровождат от сутринта, тука, на откритото място, звучат по-рязко. Брули вятърът. Студът веднага се усеща повече. На малко нагорнище се виждат къщурките на Гусеново. Вятърът влачи пушеци. Селото гори. Оттам ни отделят около километър и половина голо поле.

В чии ли ръце е сега селото: в наши или на немците?

Повиквам Джилбаев, Муратов и още трима бойци. Изпращам ги на разузнаване. Обяснявам им: възможно е селото да държат наши войски. Тогава ще потеглим натам с целия батальон. Ако ли пък е завзето от врага, нека се издаде. Задачата в такъв случай е да предизвикат огъня на немците. Да вървят с насочени пушки, да не се крият, да не лягат, докато немците не открият огън. След това пълзешком да се върнат. Ние оттука ще ги прикрием, няма да пуснем врага напред.

Оглеждам бойците. Слушат внимателно. Вълнуват се. Муратов, сякаш е стъпил на горещо, пристъпва от крак на крак. Малко са се разширили очите цепки на Джилбаев. Аз продължавам:

— Ранените да не се изоставят! Да се измъкнат на гръб! Джилбаев, назначавам те за командир. Това е твое отделение!

Разузнавачите напускат горичката. Петима бойци предпазливо крачат по непокътнатия сняг. Тежките плъстени ботуши затъват до глезените — наваляло е, натрупало е през тези дни. Моите пратеници се поспирват, озъртат се. Викам им:

— Забравете страха! По-широка крачка!

Ходя край гората. Тука се събира цялата колона. Но някоя и друга минута нещо отвлича вниманието ми. После отново оглеждам нагорнището. Какво става? Къде са разузнавачите? Бялото поле е пусто. Къде са изчезнали бойците?

От Гусеново долита глух рев. Познавам ниската октава на танкови мотори. Чии ли са тези танкове? Отново обикалям с поглед местността. Няма никой! Вглеждам се пак и пак! В полето се издига огромен самотен смърч, натежалите му от сняг клони, кажи-речи, допират земята. Под този смърч, като пилци под квачка, тясно скупчени, лежат моите бойци.

В гърдите ми тутакси кипва яд, гореща вълна удря в главата. А, подли души! Решили сте да измамите командира си! На вас са ви доверили съдбата на батальона, а вие сте се скрили, страхливци! Викам, напрегам гласа си:

— Стани! Изпълни заповедта! Напред!

Не, те не ме чуват, никой не се помръдва под смърча. Грабвам пушката на застаналия наблизко червеноармеец и без да се целя, стрелям няколко пъти натам, където са се скрили разузнавачите. Нека изсвирят камшичетата на куршумите, да подкарат уплашилите се.

Изстрелите ми карат разузнавачите да се озърнат. Изпращам нови куршуми. Заплашително размахвам юмрук. Изпод смърча изтичва Джилбаев, с махане на ръката вика да го последват останалите. Искане ми се да извикам: юнак! Обич, не по-малко остра от гнева, нахлува в немилосърдното сърце. И петимата разгръщат строя, на къса верижка крачат към селото. Муратов няма търпение — той е изпреварил другарите си, свикналите му на бързо ходене крака чевръсто гребат снега.

Обхванатото от пожари село се откликва, тракат шмайзерите на немците. Ясно — там има противник. Бойците се хвърлят на земята,

пълзят, отстъпват на прибежки. Немците не се опитват да ги хванат, пренебрегват тази малка група. Огънят скоро секва.

На края на гората Джилбаев виновно ме поглежда и със запъване докладва за изхода на разузнаването.

— Добре! — казвам аз. — Ще командуваш отделението и занапред.

10.

Ние пак се строихме, навлязохме в гората, запътихме се на изток. Някъде нататък, на нова линия, се отбранява, бие се дивизията, притискана към Москва.

Отново този заглушител — гората — смекчаваше бумтенето на канонадата. Тя като че ли вече не нарушаваше горската тишина. Небето над дърветата светлееше — до вечерта имаше още доста време — а тука, под боровете, се стелеше лек здрач.

Аз пак крачех като челен боец. Ние пак си пробивахме права линия. Тя ни изведе на изоставен, покрит със сняг, без една-единствена следа път. По този път поведох колоната. И изведнъж...

Изад едно от дърветата се появи снажна девойка с военно облекло. Изпод ръба на сивата сукнена ушанка със звезда се виждаше крило гладко вчесани тъмноруси коси. На страната ѝ — фелдшерска чанта. Варя Заовражина! Срещата сигурно е била еднакво неочаквана за двама ни. Изненадата не само в боя изиграва своите шеги. Варя се втурва напред и преди да сваря да мигна, стремително ме прегърна през врата, захлупи лице на острия плат на шинела ми. И тозчас се опомни, отскочи, пламна цялата, вдигна ръка до сляпото си око, за да ми отдаде чест, но не можа да промълви нито дума. Аз също мълчех, поразен от тази среща.

След Варя се приближи още един военен — също с брезентна, белязана с червен кръст чанта. На дългия крушовиден нос се крепяха стъклата на пенсне. Беленков! Бившият лекар на батальона, бившият капитан от медицинската служба, разжалван за страхливост. През рамото му сложена пушка на редови санитар. Той също ми козирува. Отговорих му със същия воински поздрав. Но думи не можех да намеря. В душата ми бликаше радост. Наши! Първите съветски хора, срещнати през днешния ни поход. С поклащане се приближи Толстунов.

— А, Варя?! Откъде изникна?

След това той поздрави и Беленков.

— Е, Варя, докладвай. Стига си се червила — продължи Толстунов.

Дявол да го вземе, нищо не се изплъзваше от погледа му. Варя пак пламна, не можа да проговори.

— Изпратиха ни при вас — каза Беленков. — Изпратиха ни да ви търсим. Получили се сведения, че от батальона останали само няколко бойци, а командирът лежал в гората тежко ранен.

Аз се разсмях. Наистина войната, боевете пораждаха множество слухове, легенди, които се разпространяваха с непостижима бързина, с добавяни от уста на уста нови подробности.

— Тази заповед даде другарят Звягин — доложи по-нататък Беленков. — Заповяда ни на всяка цена да ви намерим. Да отидем в немското разположение.

— В немското разположение ли? — Аз погледнах Заовражина. — Той ли ви изпрати, или вие доброволно се наехте?

Варя помълча и отговори:

— Ами... Наехме се. Ние двамата... Той, другарю комбат... — Тя погледна Беленков — той сам помоли да го пуснат. Доброволец!

— Благодаря, докторе!

Като нарекох Беленков „доктор“, аз като че ли му върнах званието, което по-рано сам му бях отнел. Да, сега той си беше спечелил правото да се нарича така, наистина беше добил висше медицинско образование.

— Останете, другарю Беленков, при мен. Ще бъдете пак лекар на батальона. Аз ще доложам за това на генерал Панфилов.

Непонятно мълчание. Долових, че нещо не е наред. Най-сетне Варя промълви:

— Генерал Панфилов е убит.

ТОЙ ЩЕ ЖИВЕЕ

1.

— След време — продължи Баурджан Момиш-Ули — имах случая да чуя от очевидци как е загинал Панфилов. Това се случило в село Гусеново, което после от края на гората бяхме видели обхванато от дим и пламък.

Него ден Панфилов беше определял целите на командира на „катюшите“, беше „размахвал диригентската палка“ според собствения му израз.

Дивизията отстъпвала село след село, изтегляла се на следващите линии, карала противника с кръв да плаща напредването си. Панфилов седял в щаба си в Гусеново, от време на време се обаждал на командирите — прекъснатата миналия ден връзка сутринта отново работела — следял по донесенията, както и по разни признаци, белези, как ние, неговите войски, изтръгвахме в жестокото отбранително сражение, спечелвахме от противника още един ден.

Промъкнала се през някаква пролука в отбраната, немска пехота започнала да обстрелва Гусеново с минохвъргачки.

Неуморният ни генерал си сложил кожуха — същия, запомнен от мене дълъг кожух с обърнати с кожата навън краища на ръкавите — прехвърлил през почернелия си врат каишката на бинокъла и излязъл да погледне откъде се води обстрелът. Бялата улица била изпъстрена от черни следи на взривове. Полковник Арсениев, излязъл подир генерала, видял как той направил по нея няколко крачки — последните си крачки. Зачул се нарастващ вой на мина. Пламъкът и трясъкът изскочили почти изпод краката на генерала. Панфилов паднал. Незасегнатият Арсениев се спуснал при него. Малко, колкото грахово зърно, парче ръбесто желязо пробило овчата кожа на лявата страна на гърдите, там, където куртката на Панфилов била скромно украсена с небиещ на очи, с изтъркал се емайл, получен още през гражданската война орден „Червено знаме“.

На мен и досега ми се струва, че в този миг сам аз съм бил до Панфилов. Мислено и сега виждам сивата, мъртвешка бледност, веднага покрила неговото лице, виждам черните спретнати четчици на мустаците и сякаш учудено извитите вежди.

Арсениев с неподчиняващи се пръсти започнал да разкопчава полушубката на генерала, като късал куките. Помръкващите очи на генерала забелязали колко развълнуван, потресен бил старият войскар полковник. Панфилов успял да пошепне:

— Нищо, нищо... Аз ще живея.

Това били последните му думи.

2.

Повтарям: едва след време узнах как е загинал Панфилов.

А на горската пътека, когато за първи път чух свързано с неговото име краткото „убит“, не повярвах, отблъснах, не допуснах в сърцето си тази вест, приписах я на голословната блиндажна мълва. Разбира се, аз нищо не съобщих на бойците.

Походът на батальона продължи. Колоната ни поведе нов член боец — Варя Заовражина. Тя, смелата едра девойка, родена, порасла в този горски край, беше отбелязала с някаква особена памет всичките пътечки, по които бе вървяла, за да ни търси, беше задържала в ума си какви ли не белези, според които сега насочваше крачките си.

Още час, още два часа ходене и ние сме на края на гората. Наблизо имаше утъпкан път за шейни. Ние видяхме чифт коне да влачат шейна с патронни сандъци, видяхме да крачи в строй взвод със сиви ушанки с червеноармейски шинели. Бегом изскочихме на пътя. Наши, наши! Батальонът стигна при своите.

Изкомандувах да се даде почивка и побеседвах с младия лейтенант, командир на срещнатия от нас взвод. Попитах го за Панфилов. И пак чух:

— Убит.

Въпреки това не можех да повярвам. Лейтенантът долови съмнението ми, извади от картоносача фронтовия вестник, разгърна го.

Черен правоъгълник на траурна рамка заграждаше познатите ми скъпи черти. „Снимката е направена в деня на гибелта на пълководеца.“ — стоеше под фотографията. Винаги верен на думата си, Панфилов бе изпълнил обещанието, което пред мен бе дал на фотокореспондента, капитан „Посока на погледа“ — беше се снел под открито небе в Гусеново. Портретът беше поразително жив. Ръката, подаваща се от черната кожа на полушубката, бе повдигнала бинокъла. Леко присвитите монголски очи пронизваха далечината. Този съсредоточен присвит поглед, бръчицата между очите, двете дълбоки бразди около устата, остриите, неувиснали ни най-малко ъгълчета на младежки стегнатите устни — всичко, всичко бе наситено с мисъл. Да, с мисъл, с проникновение, талант!

В некролога, който бяха подписали началникът на Генералния щаб, командувачият фронта, командувачият армията, членовете на военните съвети, както и най-близките му съратници — приятели на загиналия — Панфилов бе обрисуван като генерал новатор, творец на новото военно изкуство, на новата тактика на съвременния отбранителен бой.

С натежала душа гледах вестника. Поразходих се, потънал в размишления. След това заповядах на Божанов да строи батальона.

При минус двадесет градуса край пъртината от шейни в заснеженото поле се строиха моите бойци. Двама души — Варя Заовражина и Беленков — стояха настрана. Аз високо казах:

— Другарю доктор, застанете моля ви се, в строя.

Нарочно добавих това некомандирско „моля ви се“. Нека чуе батальонът! На посърналите бузи на Беленков избиха червени петна — петна на радост, смущение. Той застана в редиците на санитарния взвод. Погледнах под око Варя в очакване да срещна погледа ѝ. Не, дори с очи тя не помоли за нищо — гледаше право пред себе си.

— Заовражина, застани в строя!

Ако някой ми беше предрекъл преди това, че ще дойде ден самият аз да кажа на една жена да застане в строя на батальона, щях да се усмихна. А пък то как се обърна всичко! Изглежда, прав е бил Исламкулов: „Отечествената война променя много разбирания, прави възможно онова, което по-рано се е смятало за немислимо.“

Почти недоловима усмивка — може би забележима само за мен — изви едрите устни на Варя. Тя козирува, закрачи с широка крачка към строя, застана до побелелия добряк, фелдшера Киреев — своя приеман баща.

3.

В две редици, взели пушките при нозе, стояха моите бойци, небръснати, измръзнали, измъчени от тежкия поход. А до щаба на дивизията ни предстоеше да крачим още не по-малко от десет километра. Трябваше да сгрея войника със сърдечна дума, да го ободря.

Излязох пред строя възседнал Лисанка, така че всеки да ме вижда, и им дръпнах една реч. Първо поздравих бойците със званието съветски гвардейци, споменах нашите подвизи. Всяка рота се беше увенчала с доблест. Сто и двадесетте безстрашни — бойците от ротата на Филимонов — бяха обкръжили и разгромили немски батальон. Вчерашният московски ученик, редник Строжкин, бе взел в плен командира на батальона.

— Строжкин! Три крачки напред! Обърни се с лице към другите. Нека те погледат. Ама да не се възгордееш! Че ще накарам да наберат коприва и с копривата ще те нажуля!

Тази моя шеговита поговорка беше отдавна позната на батальона и все пак уморените лица се проясниха, от настиналите гърла се изтръгна дрезгаво кискане. Аз продължих:

— Осемдесетте воина на лейтенант Заев също издигнаха славата на съветския войник, атакуваха с такава ярост, че сполучиха да вземат три немски танка, натъпкани с крадени парцали, громиха, гонеха тези кокошкари, заграбили нашата земя.

След това говорих за героичната рота на Брудни, почти поголовно загинала заедно със своя командир и с политическия си ръководител.

— Тези наши другари не са умрели напразно — казах аз. — Два дена тази рота, обкръжена от враговете, задържаше опорната точка на Волоколамското шосе, не позволи на хитлеристките моторни колони да минат по шосето. Чест и слава на падналите ни братя! Родината никога не ще ги забрави!

Когато държах реч за героите от боя при Горюни, извиках от редиците картечаря Блоха, обърнах го с лице към батальона. Вратът на този беловежд войник беше бинтован. Ранен, той беше останал на

поста си, беше продължил да се бие. Не беше оставил картечницата си и през време на отстъпателния ни поход.

Дойде ред да заговоря и за Панфилов. Казах, че нашият генерал е загинал. Казах за редовете, посветени на паметта му, в които го наричат генерал новатор. Именно като такъв той ще влезе в историята.

— Иван Василиевич Панфилов — продължих аз — бе много човечен, чувствителен спрямо човека. Той уважаваше войника, постоянно напомняше на нас, командирите, че изходът на боя се решава от войника, напомняше ни, че най-страшното оръжие в боя е душата на войника. Именно върху това Панфилов градеше новаторството си в тактиката на отбранителната битка. Той си отиде от нас, изпитал висшето щастие на твореца. Новата му тактика бе изпитана от стихийните удари на врага и издържа тези удари. Той изпълни жизнената си задача. И не е умрял нахалост, безсмислено. Останал близо до огнищата на боя, той незримо докосваше с ръка рамото на командирите, задържаше войските от преждевременно отстъпление. И ако сега, на петото денонощие от немското настъпление, ей този път, ей това поле, тази линия принадлежи на нас, на нашата дивизия и дивизията е все така страшна, ние дължим това на него, на Иван Василиевич Панфилов. Той бе генерал на разума, генерал на пресметливостта, генерал на хладнокръвието, издръжливостта, генерал на реалността.

Аз си поех дъх — той излиташе от устата ми като бяла пара — замислих се. Напрегнато се замислих, все още недоволен от думите си. И продължих:

— По рождение, по възпитание, по природа той беше дълбоко руски човек. Знаеше и обичаше миналото и настоящето на руския народ, гордееше се със славните му синове, творения, дела. И уважаваше всички други народи.

Мисълта ми се стремеше да намери, да изрази най-главното в Панфилов. Като обикалях с очи редиците, спрях погледа си върху Заев. Навъсил рунтавите си червеникави вежди, той съсредоточено ме слушаше.

— Лейтенант Заев!

— Аз!

— Всички вие, другари, познавате командира на втора рота лейтенант Заев. В неотдашните боеве той се би така, че не е грешка

да се каже за него: герой сред героите! Веднъж той рече за нашия генерал: глашатай! Тогава аз не разбрах какво е искал да каже. А сега повтарям: другарю Заев, това е твой израз. Да, генерал Панфилов бе глашатай на възвишена, велика идея. Във всяка дума, която сме чували от него, е живяла тази идея, великата идея на революцията на угнетените и трудещите се, ленинският огън. Той беше генерал комунист, син на Партията, възпитал нас, воините на Съветската страна — и онези, които пазят до гърдите си партийния билет, и безпартийните.

Усетих невидимия ток, който ме съединяваше с батальона — сега знаех: думите са намерени, те са ме разбрали!

— Другари, аз току-що нарекох Панфилов генерал на реалността. Не, това е малко! Той беше генерал на правдата!

Искаше ми се да разкажа на бойците как той направо, безхитростно ми беше заявил: „Ще ви бъде трудно. Много трудно.“ Искаше ми се да възкреса неговия тон, суров и нежен. Но аз мълком гледах своите бойци. Ето ние се върнахме, а него го няма... Аз казах:

— Споменът за Иван Василиевич Панфилов ще живее другари, в нашите дела, в подвизите на неговата дивизия!

4.

На път за селото, където се намираше щабът на дивизията, открихме Рахимов. Оказа се, че като се натъкнал на немците, той не успял да се присъедини към нас, полутал се в гората и излязъл оттам самичък преди нас. След това бил задържан от постове на заградителен отряд. Суровият, доста възрастен командир на отряда, бивш моряк с дълбок белег напреки челото, се отнесъл с недоверие към моя началник-щаб, загубил своя батальон, и го затворил в студена барака, както се казва, до изясняване на положението.

Разбира се, в моя разговор с моряка веднага се стигна до „изясняване“. Освободеният Рахимов аз посрещнах сухо:

— Получили сте, другарю Рахимов, което ви се е полагало. Бяхте длъжен да ни намерите в гората. Побързали сте да се измъкнете. Гледали сте по-скоро да се озовете в тила.

— Аз предполагам, другарю комбат...

— Нищо не искам да чуя. Аз ви намерих в тила.

Рахимов мълчеше. Разбира се, той отлично умееше да изпълнява, но останал без командир, предоставен сам на себе си, се объркал. Аз продължих по-меко:

— Добре. Поседяхте някой и друг час в ареста и с това ще сложим точка! Догонвайте батальона. Заемете мястото си.

— Слушам!

... Денят вече беше превалил, когато ние по един черен път излязохме пак на Волоколамското шосе и се приближихме към проснало се нашироко, вдигнало към небето църковни кубета село. Залепилия се по асфалта сняг беше пресован от колелетата на камионите. Студът се засилваше. Натъкнатите на пушките щикове бяха побелели от скреж. Между подразделенията вървяха заскрежени коне и теглеха двете ни топчета, двуколките и шейните с картечниците, шейните на домакиния взвод, където се бяха настанили ранените, сложената върху плазове закрыта линейка, също с ранени.

Аз вървах начело на колоната с Толстунов и Рахимов.

Щабът се беше разположил в селото, в каменна сграда, гледаше към просторен — в миналото вероятно пазарен — площад. Тука

изкомандувах батальона:

— Стой!

На стъпалата вече стояха някои от щабните командири, излезли да ни посрещнат. В центъра изпъкваше мъж с кожено черно палто с яка от сива агнешка кожа, с агнешки калпак, каквито носеха генералите. Познах яката, набита фигура на Звягин. Креснах:

— Мирно! Глави надяс-но!

И изтеглих сабята или, както казваме ние военните, отдавайки чест с острието, се запътих през целия площад с церемониална крачка към заместник командувачия армията. Огромното червено слънце залязваше зад незабулен от облаци хоризонт. Пурпурът играеше по гравираното светло острие, което държах пред себе си, докато удрях крак.

В душата бяха се преплели разни чувства: и гордост, и — защо да крия! — известно тайно задоволство: на ти партизанин със сабя!

Звягин не ме дочака да дойда при него, той леко изтича надолу по стъпалата, отмести сабята ми и промълви:

— Остави, Момиш-Ули, своите шеги!

Той ме прегърна през рамената и по руски ме целуна по устата.

С пламнала изведнъж в мен нежност гледах този генерал с тежка ръка, който преди три дена беше ми заповядал да предам командването, а сега, без излишни приказки, само с една прегръдка, само с една целувка зачеркна заповедта си.

Опитах се още веднъж да отдам чест и заговорих:

— Другарю генерал-лейтенант! Резервният батальон на командира на дивизията...

— Стига, Момиш-Ули! — пак възкликна Звягин. — И хората недей напразно мори.

С мощния си, звучен като медна камбана бас той изкомандува:

— Свободно! Можете да пушите.

Той извади от джоба кутия цигари „екстра“ и я отвори пред мен:

— Запали!

Взех си цигара. Звягин пак бръкна в джоба и... И в здравите му пръсти с лъскави, късо подрязани, вероятно твърди нокти аз видях запалката на Панфилов. Ето на кого я е подарил Панфилов! Как беше казал той? „Подарих я със значение на един човек...“ Ето кой бил този „един човек“! Звягин поддържа запалката между топлите си длани.

Дали е знаел какво значение е вложил Панфилов, когато му е подарил тази дреболийка? В светлите очи на Звягин, под които, както и по-рано, бяха се издули малки торбички, блесна умна иронична искрица. Дявол да го вземе, може би той знаеше, че Панфилов е искал да я подари и на мен. И също със значение! Без да пророним нито дума за това, ние само разменихме поглед.

Цък — пламна огънче. Ние запушихме.

* * *

— Сложете голяма, преголяма точка — каза Баурджан Момиш-Ули. — С това ще завършим нашия летопис за батальона панфиловци. На двадесет и трети ноември хиляда деветстотин четиридесет и първа година аз престанах да бъда батальонен командир. Извикаха ме в щаба на армията, назначиха ме полкови командир. Батальона си предадох на Исламкулов.

Моят полк прилагаше панфиловската спирала-пружина, удряше на хитлеристите огнени шамари и отстъпваше — отстъпваше до селцето и гарата Крюково. Там, на Ленинградското шосе, ние издържахме шестдневен бой и заедно с други части от Червената армия обърнахме историята и подгонихме врага от Москва. За това би могло да се напише още една книга под заглавие „Ленинградското шосе“. Може да се напише и „Край Стара Руса“. Но книгата е свършена! И за в бъдеще мога да ви обещавам само едно нещо...

Момиш-Ули сложи изваяната си ръка на дръжката на сабята и с едно дръпване ненадейно изтегли острието. В полумрака на блиндажа засия гравираната стомана — същата, която беше блеснала и в началото, и току-що, в последната глава на тази книга.

— Само едно нещо — повтори Момиш-Ули. — Излъжете ли, слагате на масата дясната си ръка. Раз! Дясната ръка я няма! Потвърждавате ли съгласието си?

Аз скрих усмивката си. Мой страшен Баурджан, ти оставаш верен на себе си, на характера, създаден под перото, създаден от вниманието и въображението. Впрочем писецът трябва да бъде скромнен.

— Потвърждавам — казах аз.

1942–1960 г.

НАТАЛИЯ СОКОЛОВА

ЗА АВТОРА

Александър Алфредович Бек^[1] започва литературната си дейност като очеркист.

Още деветнадесетгодишен, когато работи в Московския кожарски завод, той пише бележки и очерци, които се печатат в „Правда“ и „Рабочая Москва“. След това става сътрудник на вестници и участва като литературен критик и рецензент по страниците на „Комсомольская правда“, „Известия“, списание „Новый мир“ и др.

В тридесетте години, увлечен от патоса на първите петилетки, без да изостави журналистическата си дейност, той сътрудничи в издания, основани с участието и под ръководството на А. М. Горки („История на фабриките и заводите“, „Хората на две петилетки“ и др.).

Оттогава градивната дейност на съветските хора става главна тема на неговото творчество.

Първата повест на Александър Бек, посветена на създателя на школата на руските високопещници Михаил Константинович Курако, е издадена за първи път в 1934 г., когато авторът е на тридесет и една година.

А. Бек е написал много очерци, разкази и повести, в които са изградени правдиви портрети на хората на труда, майстори на руската металургия в миналото и настоящето, бележити високопещници и стоманолеяри — „Събития на една нощ“, „За новото и старото“, „Записки на доменния майстор“, „Зърно стомана“, „Новият профил“, „Последната висока пещ“, „Пред вдигнатите във въздуха пещи“ и др. Повечето от тях влизат в сборниците „Високопещници“ (1946) и „Тимофей Отвореното сърце“ (1956). Тематически към тях спада и романът „Млади хора“, който написва заедно с Н. Лойко, където е показана борбата на съветските учени за осъществяването на смели новаторски идеи, против консерватизма.

Александър Бек пише темпераментно, ярко за творческите търсения на хората от производството, за всекидневния им труд и

борба.

През годините на Великата отечествена война А. Бек е военен кореспондент. В този период той създава романа за героите панфиловци „Волоколамското шосе“, получил широка известност и преведен на много чужди езици.

Написаният след това роман „Животът на Бережков“, оптимистичен, утвърждаващ живота, искрящ със своя хумор, разказва за сложния творчески път на създателя на първия мощен съветски авиомотор, за талантливия конструктор, който доста грешил, лутал се, но най-сетне излязъл на широкия път на истинското творчество, намерил себе си, призванието си, изпитал радостта да служи на родината, на народа.

В 1960 година Александър Бек довършва отдавна замислените от него две повести „Няколко дена“ и „Резервът на генерал Панфилов“, които описват по-нататъшните подвизи на панфиловци и представляват едно цяло с романа „Волоколамското шосе“.

[1] Починал през 1972 г. ↑

Издание:

Александър Бек. Волоколамското шосе

ИК „Народна култура“, София, 1985

Руска. Трето преработено издание

Редактор: Валентин Корнилев, София Бранц

Коректор: Евдокия Попова

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.